

Enver Čemalović

**MOSTARSKI
BATALJON**

PRIOLOG ZA ISTORIJU REVOLUCIONARNOG RADNIČKOG
POKRETA I NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE MOSTARA

2. knjiga

SKUPŠTINA OPŠTINE MOSTAR

Odbor za istoriju revolucionarnog
radničkog pokreta i NOB-a Mostara

Enver Ćemalović, predsjednik.
Risto Ivanišević, potpredsjednik,
mr Nebojša Milivojević, sekretar.

Džemal Alikalfić,
inž. Fazlija Alikalfić.

Danilo Bilanović.

Miro Bugarin.

Safet Ćišić,

Sulejman Brato Ćišić.

Uglješa Danilović.

Mustafa Delić.

Džemal Drače,

Zulfikar Džankić.

Osman Đikić.

Salko Fejić.

Jelena Gačić.

Vaso Gačić,

Vasko Gnjatić,

Ljubo Gordić,

Muhamed M. Grebo.

Zeljka Grubišić,

Refik Hamzić,

Ivo Jerkić,

Mladen Knežević Traktor.

Gojko Lučić,

Olga Marasović,

Čedomil Milićević,

Franc Novak,

akademik dr Isidor Papo,

mr Damjan Rotim.

Mensur Seferović,

Nusret Seferović,

Mustafa Sefo,

Ivan Stojčić,

Franjo Šimić,

dr Marko Šunjić,

Bisera Taušan,

Mustafa Temim i

Mustafa Udovičić.

REDAKCIJA:

REFIK HAMZIC, predsjednik,
mr NEBOJŠA MILIVOJEVIĆ, sekretar,
NIKOLA DRAGANIĆ,
VASKO GNJATIĆ,
IVO JERKIC,
MLADEN KNEŽEVIĆ TRAKTOR,
ALIJA KRESO,
ABDULAH LUGIĆ,
OLGA MARASOVIC,
FRANC NOVAK,
FADIL NUMIĆ,
akademik dr ISIDOR PAPO,
BRANKO POPADIĆ,
BISERA PUŽIĆ,
MENSUR SEFEROVIĆ,
GOJKO ULJAREVIC i
SALKO ZEBIC.

IZDAVAČ:

Skupština opštine Mostar
Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta
i NOB-a Mostara

TEKST:

Enver Cemalović

RECENZENTI:

Član Savjeta Federacije i narodni heroj
Blažo Đuričić
general-pukovnik u penziji i član Savjeta Republike
Džemil Šarac

LEKTOR I KOREKTOR:

mr Velimir Laznibat

LIKOVNI UREDNIK:

akademski slikar-grafičar Mirza Hamzić

ŠTAMPA:

ŠRO „Rade Bitanga“ Mostar

ZA ŠTAMPARIJU:

graf. inž. Emir Vukotić

Tiraž 5.000 primjeraka

Enver Ćemalović

***MOSTARSKI
BATALJON***

Prije desetak godina dao sam obavezu boračkoj organizaciji svoga grada da ću napisati cjelovitu priču o borbenom putu Mostarskog bataljona da bih se odužio porodicama palih boraca, svojim saborcima u ratu, i našem gradu, koji je u toku narodnooslobodilačkog rata dao ogromne žrtve u borbi za slobodu i stvaranje nove Titove socijalističke Jugoslavije. Posebno sam bio motivisan da prikupim imena svih drugova i drugarica koji su prošli kroz naš Bataljon iz hercegovačkih, dalmatinskih i drugih opština, od kojih je polovina njih dala svoje živote na borbenom putu našeg Bataljona do slobode.

Nastojao sam, opisujući život i dještva Bataljona, u granicama svojih mogućnosti da pružim sliku o duhu i moralnim vrijednostima boraca i u tom cilju sam tragao za dokumentima koja su na bilo koji način doticala naš Bataljon, kako onim iz naše vojne, partijske i sudske arhive, tako i onim iz neprijateljske dokumentacije, a posebno da proučim stara i nova sjećanja svojih saboraca. Sve to skupa oživljavalo je moja sjećanja na ratne dane i godine, što mi je omogućilo da stvorim koncept knjige koja će prikazati naš život i aktivnosti u:

*Boračko-jezerskom partizanskom odredu,
Konjičkom bataljonu,
Mostarskom bataljonu,
Mostarskom partizanskom odredu i
Mostarskom bataljonu u 13. hercegovačkoj udarnoj brigadi.*

Objavljivanje knjige mogu da zahvalim brojnim preživjelim borcima našeg Bataljona, njihovom velikom odzivu sastancima radi rekonstrukcije događaja i mukotrpnj potrazi za imenima boraca.

Posebno se zahvaljujem opštinskim odborima SUBNOR-a Mostara, Konjica, Jablanice, Prozora, Bileće, Čapljine, Ljubuškog, Kardeljeva, Makarske, Nevesinja, Nikšića, Sarajeva, Splita, Stoca i Trebinja, koji su strpljivo, posljednjih nekoliko godina, prikupljali osnovne lične podatke o svakom borcu i preko preživjelih boraca u svojim opštinama verificovali te spiskove.

Svakako da je moj pokušaj stvaranja jedinstvene priče o borbenom putu samo dio onoga što smo doživjeli i da će naredni Zbornik sjećanja boraca Mostarskog bataljona predstavljati jedinstvenu cjelinu s ovim tekstom.

Kroz svoje kazivanje nastojao sam da sva zbivanja u Bataljonu približim što više istini pišući o našim uspjesima i slabostima, o našoj vjeri u pobjedu pored svih muka i stradanja, a posebno gubitaka naših najdražih drugova i drugarica iz naših desetina, vodova i četa u toku borbi. To me upućivalo da velikom broju svojih saboraca dam na čitanje dijelove teksta o događajima u kojima su oni bili neposredni učesnici prije nego što tekst definitivno postane knjigom.

Nadam se da će ova moja kazivanja biti i podsticaj daljnjim istraživanjima mladih naučnih i stručnih radnika u cilju sticanja novih saznanja i potpunije rekonstrukcije događaja i ličnosti u našem Bataljonu i NOB-u Mostara.

AUTOR

SADRŽAJ

OKUPIRANI MOSTAR U PRIPREMI USTANKA	13
BORACKO-JEZERSKI PARTIZANSKI ODRED I KONJIČKI BATALJON	19
ČETNIČKI PUC	63
PRIKUPLJANJE BATALJONA NA PRENJU	83
MOSTARSKI BATALJON	93
SUSRET SA PROLETERIMA	96
IZVOĐENJE ILEGALACA IZ MOSTARA	99
OPET U MOSTAR	111
BATALJON U SASTAVU 10. HERCEGOVAČKE BRIGADE	115
PARTIJSKA ODGOVORNOST ČLANOVA ŠTABA BATALJONA	125
ITALIJANSKO-CETNICKA OFANZIVA NA PROZOR	129
BORBE NA VLASICU	140
ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA	146
POHVALA VRHOVNOG KOMANDANTA	151
OSLOBOĐENJE PROZORA	154
OD PROZORA DO PRELASKA NERETVE	165

BORBE KROZ HERCEGOVINU	182
PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA	200
OD SUTJESKE DO MOSTARA	227
BATALJON U MOSTARU	240
MOSTARSKI OMLADINSKI ODRED	246
RACIJA U MOSTARU	256
SELO ORASJE U PLAMENU	261
PRIKUPLJANJE MOSTARSKOG BATALJONA U KONJIČKOM KRAJU	264
MOSTARSKI PARTIZANSKI ODRED	307
MOSTARSKI ODRED PRED SEDMU NEPRIJATELJSKU OFAN- ZIVU	311
ČETNIČKI NAPAD NA BOLNICU U GRUSCI	315
MOSTARSKI BATALJON U 13. HERCEGOVAČKOJ UDARNOJ BRIGADI	323
BORCI MOSTARSKOG BATALJONA	329
BORCI KONJIČKOG I MOSTARSKOG BATALJONA UČESNICI SPANSKOG GRAĐANSKOG RATA	331
BORCI KONJIČKOG I MOSTARSKOG BATALJONA NARODNI HEROJI	331
BORCI KONJIČKOG BATALJONA (SEPTEMBAR 1941 — JU- NI 1942)	331
BORCI MOSTARSKOG BATALJONA (JUNI 1942 — JUNI 1943)	364
BORCI MOSTARSKOG BATALJONA U MOSTARSKOM PARTI- ZANSKOM ODREDU (JUNI 1943 — MAJ 1944)	378
NAPOMENE, IZVORI I LITERATURA	393

„Moram ovdje da podvučem činjenicu da je u toku čitavog oslobodilačkog rata Mostar dao cvijet svoje omladine u partizanske jedinice, i u borbi i u pozadini. Mladi naraštaji, još iz školskih klupa, popunjavali su hercegovačke jedinice i hrabro ginuli u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. To je bila omladina kojom treba da se ponosi ne samo Mostar već i narodi Jugoslavije.“

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'VRSUO' or similar, written in a cursive style.

OKUPIRANI MOSTAR U PRIPREMI USTANKA

Fašistički napad na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine, završio se kapitulacijom bivše Jugoslovenske vojske, 18. aprila. U Mostar su 16. aprila iz pravca Listiće ušle italijanske, a 17. aprila iz pravca Konjica nje-mačke jedinice.

Narednih dana okupatorske parade posmatrali su građani Mostara, tužni i nijemi, posramljeni izdajom vlade i njenih generala. Istina, bilo je i onih koji su stajali na ulicama s ispruženom rukom i klicali fašističkim kolonama, nadajući se blagostanju u novostvorenoj" ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj poglavnika Ante Pavelića.

Mobilisani komunisti i aktivisti revolucionarnog radničkog pokreta, vrativši se u Mostar s frontova bivše Jugoslovenske vojske, otpočeli su međusobna povezivanja za rad u novonastalim uslovima u okupiranom gradu. Mjesni komitet KPJ Mostara odlučuje da se svi komunisti provjere na fiktivnim zadacima sa malom šansom da se ostane živ. Zadaci su bili da se baci ručna bomba na ustaška ili okupatorska nadleštva ili njihove jedinice, ili da se izvrši atentat na nekog od ustaških glavešina. Naglašavano je da će izvršilac oružje i bombe za izvršenje zadatka dobiti na licu mjesta i da lično ne treba ponijeti bilo šta da bi zadatak izvršio. Kad bi izvršilac zadatka došao na određeno mjesto, onaj ko ga je provjeravao rekao bi mu: »Zadatak se odlaže za drugi dan«, uz kratko izmišljeno obrazloženje uzroka odgađanja. Prvo su provjereni svi članovi i kandidati KPJ, a zatim skojevci. Nakon izvršene provjere formirane su partijske ćelije i skojevski aktivni po mahalama, te na Rudniku uglja, Željezničkoj stanici i u Fabrici duhana. Provjera nije mimoišla ni članove Mjesnog komiteta Partije i SKOJ-a. Bilo je pojedinaca koji nisu došli na izvršenje zadatka, te su zaobiđeni u radu organizacije.

Nakon konsolidacije organizacije otpočelo je formiranje omladinskih aktiva i udarnih grupa za izvršenje raznih zadataka, na prvom mjestu prikupljanja oružja, municije i ručnih bomba, obezbjeđenja i smještaja

kompromitovanih drugova u predratnom revolucionarnom radu, obuke omladine u rukovanju oružjem i intenzivnog informisanja preko biltena i dnevnih informacija, političkih materijala, proglašenja KPJ, letaka i si.

Mjesni komitet Partije obezbijedio je na početku okupacije smještaj ilegalne štamparije kod porodice Muštović u Donjoj mahali, koja je svoje zadatke za izlaženje Biltena, letaka i raznih drugih informacija obavljala neprekidno, do oslobođenja grada. Građanima su u toku narodnooslobodilačke borbe obezbijedene informacije o borbama njihovog Bataljona, naše 10. hercegovačke brigade i 29. udarne divizije, o borbama, pobjedama i izrastanju naše NOV i POJ širom zemlje, o stanju na evropskim i svjetskim ratištima, rastu revolucije i rađanju naše nove države od prvih narodnooslobodilačkih odbora, preko Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, novembra 1942, do oslobođenja grada, 14. februara 1945. godine.

Mostar počinje borbu za slobodu protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu, koji su u našem gradu stalno imali najmanje jedan puk vojnika, njemački Gestapo, italijansku Ovru, Ustašku nadzornu službu, policiju, žandarmeriju i malobrojne doušnike. U gradu je živjela dugogodišnja tradicija revolucionarnog radničkog pokreta još od prije prvog svjetskog rata, kada je organizovana Socijaldemokratska partija.

Na čelu mostarske partijske organizacije poslije prvog svjetskog rata nalazio se Gojko Vuković, limar, član CK KPJ od Vukovarskog kongresa, 1920. godine (nesretnim slučajem, pao s krova zgrade i umro u Mostaru 1934. godine). Njegova supruga i četvero djece položili su svoje živote u NOB-u. Gojko je bio marksistički obrazovan i beskompromisan komunista, pod čijom je brigom izrastao revolucionarni pokret u Mostaru i, šire, u Hercegovini.

U našoj gradskoj partijskoj organizaciji izrasla je plejada divnih komunista, među kojima većina robijaša u kazamatima Kraljevine Jugoslavije. Da spomenem samo nekolicinu, koji su postali opštejugoslovenski prvaci u radničkom pokretu i borbi za socijalizam:

RISTO SAMARDŽIĆ, član Politbiroa CK KPJ, ubijen u zagrebačkoj policiji 1930. godine;

BLAGOJE PAROVIĆ, član Politbiroa CK KPJ, poginuo u španskom građanskom ratu, jula 1937;

IVAN KRNDELJ, član CK KPJ, ubijen u Kerestincu kod Zagreba, jula 1941;

MLADEN CONIĆ, sekretar CK SKOJ-a, uhapšen 1937. u SSSR-u za vrijeme Staljinovih čistki;

MUSTAFA PASIĆ, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, poginuo u NOR-u 1942. godine; i

mnogi drugi koji će ostati u istoriji ovoga grada i borbe za, socijalističku Jugoslaviju. Njihov moral i politička svijest bili su uzor i partizanskoj ratnoj generaciji, koja je herojski »jurišala na nebo« živeći i umirući za našu slobodu. Komunisti i proletarijat Mostara položili su ispit u pred-ratnim godinama, za vrijeme manifestacija, demonstracija i štrajkova, koristeći dugogodišnja iskustva i tradiciju ilegalnog pokreta našega grada.

Ilegalni pokret u doba okupacije zahtijevao je hrabre momke i djevojke, ništa manje negoli partizanske jedinice. Takvih je Mostar imao na stotine pred početak ustanka. Jednostavnost, smjelost i drskost u izvršavanju naših zadataka nisu išle u glavu profesionalnih agenata, koji nisu ni slutili kako smo sve izvršavali zadatke birajući najpovoljnije vrijeme dana i noći.

Nakon okupacije otpočinje fašistički teror hapšenjima, internacijom, strijeljanjima, vješanjima i paležom po okolnim selima. Većinu omladine i stanovnika našeg grada teror nikad nije bacio na koljena. Uvijek se smoglo političke svijesti i moralne snage da se sa još više žara i masovnije nastavi borba protiv okupatora i izdajica naroda.

Rimskim ugovorom između Musolinija i Pavelića 8. maja 1941. ustaše uspostavljaju svoju vlast i na području Hercegovine. Otpočinje progon komunista i genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima. Pavelićevim proglasom Srbi su bili osuđeni na istrebljenje u njegovoj NDH.

Sredinom juna dolazi u Mostar Ivan Herenčić, ustaški emigrant, sa grupom ustaša iz Slavonije, od kojih je većina bila iz Đurđeva. On okuplja ustaše, Hrvate i Muslimane, iz okolnih opština i malobrojne iz Mostara te formira ustašku bojnu, koja se smješta u zgradu Gimnazije i susjedne Osnovne škole. Ustaška bojna iz dana u dan povećava teror u gradu i okolnim opštinama.

U istočnoj Hercegovini masovni ustaški pokolji, pljačke i paleži dižu srpski narod na ustanak već 3. juna 1941. u cilju spasavanja golih života i svojih sela. Mladost Mostara dočekuje ustanak s oduševljenjem.

Kada je 22. juna 1941. fašistička Njemačka napala Sovjetski Savez, kod nas se rađaju uzaludne nade da će ratu ubrzo doći kraj, ali on će potrajati pune 4 godine.

Centralni komitet KPJ na čelu sa drugom Titom 4. jula 1941. sa svog istorijskog sastanka u Beogradu poziva narode Jugoslavije na ustanak i oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Od 15. do 17. jula u Mostaru se održava sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, kojem prisustvuje Avdo Humo, član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Sastanku su prisustvovali njegovi članovi:

MUSTAFA PASIĆ, sekretar,
KARLO BATKO,
dr SAFET MUJIĆ i
MIRO POPARA, te
JUSUF CEVRO, sekretar MK KPJ za Mostar, koji nije bio član
Oblasnog komiteta, a
RUDOLF HROZNICEK, član Komiteta, prije rata je interniran
u Lepoglavu, gdje su ga ustaše ubile 1941. godine.

U duhu odluke Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH razrađuje se ideja o formiranju dva fronta na terenu Hercegovine:

- južni front, koji će obuhvatiti prostor Bileće, Trebinja, Ljubinja i Stoca,
- sjeverni front, koji će obuhvatiti prostor Gacka, Nevesinja, Konjica i Jablanice.

Odlučeno je da većina članova Oblasnog komiteta krene na teren. Formiran je Oblasni štab za Hercegovinu.

Prva naoružana grupa komunista, pod rukovodstvom dra Safeta Mujića i Muje Pašića, 17. jula 1941. kreće iz Mostara. U grupi su bila 22 druga. Grupu na Jarac-kuku, padini planine Velež, za vrijeme odmora napadaju ustaše i ona se povlači u Mostar. Taj poraz grupe imao je za posljedicu da su dr Mujić i Pašić, po naređenju Svetozara Vukmanovića Tempa, člana Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, isključeni iz KPJ. Po povratku u Mostar Miro Popara, uz pomoć partijske organizacije Mostara, odlazi vozom preko Trebinja u istočnu Hercegovinu, gdje postaje jedan od vodećih organizatora ustanka.

Mjesni komitet Partije u Mostaru upućuje drugu naoružanu grupu komunista s velikim zakašnjenjem, 17. na 18. avgusta 1941. godine, koja se sretno probija do ustanika, u Fatnicu. U grupi je bilo 28 drugova. Zbog šovinistički i pročetnički orijentiranih pojedinaca među ustanicima vraća se u Mostar 6 Muslimana i 1 Hrvat, jer im se nije mogao garantovati život i sigurnost da neće biti ubijeni.

U kući porodice Vuković održava se sastanak članova KPJ 31. jula 1941. Ustaše upadaju u dvorište. Zlatka, radnica, supruga pokojnog Gojka. baca bombu na ustaše da bi omogućila drugovima da pobjegnu. Ustaše je

hvataju, kao i Ahmeta Sefića, tehničara, člana KPJ, i nakon mučenja strijeljaju ih u dvorištu Gimnazije. Slobodan Vuković, Zlatkin sin, inače tehničar i član KPJ, bježi u Rodoč kod kuma, gdje ga ustaše hapse. Uхваćen je i Jusuf Cevro, radnik, sekretar MK KPJ. Jusuf i Slobodan zajedno su strijeljani na Ovojcima, 1. avgusta 1941. godine. U toku NOB-a iz porodice Vuković ginu i preostali članovi: Mladen, đak, na Romaniji 26. avgusta 1941; Radojka, radnica, nakon V neprijateljske ofanzive zarobljena i ubijena u logoru Jasenovac 1944; Rade - Gojko, đak, gine na Ivan-sedlu 1945. godine.

Ustaše 14. avgusta 1941. otpočinju i sa iseljavanjem Srba u novostvorenu kvislinšku Nedićevu Srbiju. Vozovima se otpremaju srpske porodice po abecednom redu; došli su do slova H, kada je iseljavanje obustavljeno. Svi poštteni Mostarci rade sve što mogu da bi ispratili srpske porodice, primaju njihove dragocjenosti na čuvanje i snabdijevaju ih hranom za put. Komšije se rastaju uš plač vjerujući u bolje sutra i povratak iseljenih.

Priznajući nemoć i nesposobnost da sopstvenim snagama uguši narodni ustanak na području NDH, Pavelić je zamolio italijansku vladu da njene trupe reokupiraju II i III zonu, o čemu je postignut sporazum 26. avgusta 1941. Do 1. septembra Italijani preuzimaju vojnu, a potom i civilnu vlast u ovim zonama. Italijani obustavljaju iseljavanje i garantuju život i imovinu Srbima, što ima za posljedicu oseku ustanka u istočnoj Hercegovini, koji se ponovo rasplamsao početkom 1942. godine.

Mostar je imao svoju proletersku čast i revolucionarnu opredijeljenost, za koju se borio tokom cijele oslobodilačke borbe preko svog udarnog odreda — Mostarskog bataljona — i na ulicama grada, spreman na sve žrtve na putu do slobode i socijalizma. Svojom borbom građani Mostara, predvođeni KPJ, ulijevali su strah neprijatelju i razjedali moral kvislinških formacija, o čemu svjedoči i pismo, u stvari izvještaj, Državne realne gimnazije u Mostaru, 24. jula 1942. upućen Ministarstvu nastave NDH u Zagrebu, u kojem, pored ostalog, piše:

»U Mostaru su nesnosne političke prilike, Mostar je, općenito rečeno, vulkan, kojemu je dostatna jedna iskra, pa da se upali. Grad je zaražen komunizmom, zahvatio je najviše niži sloj pučanstva. Elementi koji se bave tajnom komunističkom promičbom nastoje privući za sebe srednjoškolsku omladinu.«¹

Takav Mostar formirao je svoj Bataljon i popunjavao ga u toku cijele borbe, svjestan da su to dani i godine koji za njegove građane ima samo jednu alternativu: »Mi ili oni«, odnosno »Bolje grob nego rob«. Maj-

ke i očevi ponosili su se poginulim sinovima i kćerkama u Bataljonu i gradu i nastavljali rad u organizacijama Narodnog fronta. U sastavu Mostarskog bataljona slivala se omladina i iz drugih mjesta Hercegovine — Konjica, Jablanice, Prozora, Ljubuškog, Čapljine i ostalih. Uz to, Mostar je davao borce i u druge jedinice Hercegovine, više njih širom zemlje gdje su se zatekli na radu.

U toku NOR-a okupator, ustaše i četnici ubili su u Mostaru 537 građana, a u okolnim selima još 726. Ukupno su u mostarskoj opštini ubijena 1.263 stanovnika, od kojih: Srba 984, Muslimana 148, Hrvata 98 i Jevreja 33. Ustaše su ubile 968, četnici 191, Nijemci 75 i Italijani 29 ljudi.² Većina Srba ubijena je 1941. godine, što se i te kako odrazilo na početak i tok ustanka i NOB na ovom području, te na strukturu boračkog sastava Mostarskog bataljona i drugih hercegovačkih jedinica.

BORAČKO-JEZERSKI PARTIZANSKI ODRED I KONJIČKI BATALJON

Koncem avgusta 1941. Uglješa Danilović, na putu za istočnu Hercegovinu, iz Sarajeva dolazi u Mostar. Avdo Humo i Uglješa, članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, donose odluku da se realizuje zaključak Pokrajinskog komiteta i formira partizanski odred na Borcima kod Konjica. Prije rata na Boračko jezero odlazili su mostarski, sarajevski i konjički komunisti kao izletnici, ostajali po nekoliko dana i djelovali u narodu, agitujući protiv fašizma i za okupljanje u Narodni front, u čemu su se posebno isticali dr Safet Mujić i Aziz Koluder iz Mostara i Zivko Jošilo iz Sarajeva. Računalo se da su ostali tragovi te agitacije i da neće biti većih problema oko dizanja ustanka. Bisera Pužić, član Mjesnog komiteta KPJ u Mostaru, upućuje se u Konjic da se sastane sa Safetom Alagićem i Mirkom Borasom, članovima KPJ, a u Jablanici sa Mirkom Bilićem, sekretarom partijske ćelije, da ispita mogućnosti prihvata drugova iz Mostara radi organizovanja partizanskog odreda na Borcima. Nakon uspješno obavljenog zadatka Bisera se vratila i obavijestila Avdu i Uglješu o detaljima razgovora.

U dogovoru sa Mjesnim komitetom KPJ u Mostaru određeni su drugovi komunisti koji će izvršiti taj zadatak. Uglješa preuzima na sebe da razgovara sa Salkom Fejićem i Esadom Sabancem, da im postavi konkretne zadatke, te im saopštava da će Salko biti komandant a Esad komesar Odreda. Dogovoreno je da prva grupa krene u roku od dva dana i da izvijesti o situaciji na terenu i uslovima za dizanje ustanka, te da upute vodiča po sljedeću grupu, a Uglješa će doći na Borke čim stigne njihov izvještaj.

Prvu grupu su sačinjavali:

HIVZIJA BRKIĆ BAUK,
ALIJA DELIĆ,
SALKO FEJIĆ i
ESAD SABANAC.

Sa nabavljenim propusnicama grupa kreće vozom iz Mostara u Konjic, gdje se susreću sa Safetom Alagićem, koji im daje uputstva kako da dođu na Boračko jezero i s kim da se povežu. Odmah zatim grupa odlazi na Borke, gdje se povezuje sa Simom Sarićem, kafedžijom, a zatim kreće za Dom prijatelja prirode na Boračko jezero kod Vinka i Olge Previšić, koji su tu živjeli i radili, i bili aktivisti naprednog radničkog pokreta. Silazeći putem ka Boračkom jezeru, grupa je susrela dvojicu žandara. Odlučeno je da ih pobiju ako im budu pravili probleme. Svi u grupi imali su revolvere. Kad su ih žandari pitali kuda idu, odgovorili su da su pošli kupiti maslo za ramazan (muslimanski mjesec posta). Žandari su dvojici naših drugova pogledali propusnice, pozdravili se i svako je krenuo svojim pravcem.

Po dolasku kod Vinka, nakon kraćeg razgovora, on je grupu odveo kod Nikole i Save Draganića u selo Jezero. Grupa je upoznata sa situacijom na terenu, a ona je domaćinima saopštila zadatak koji joj je postavila Partija za dizanje ustanka u tom kraju. Izvršen je izbor ljudi s kojima će razgovarati u susjednim selima, tražiti njihovu podršku za dizanje ustanka i pristupanje u partizanski odred.

Članovi grupe dobili su pratiocima mještane i sutradan rano razišli se u susjedna sela Borke, Kulu, Čičevo, Cesim i druga. Nakon obavljenih razgovora sa više uglednih seljaka, dva dana kasnije, grupa se ponovo sastala sa Savom, Nikolom i Vinkom. Oni su došli do zaključka da postoje svi uslovi za ustanak i da će ga većina naroda prihvatiti i podržati.

U Mostar se upućuje Savo Sarić Banović, seljak iz zaseoka Dolovi, sa pisanim izvještajem za Mjesni komitet o situaciji na terenu i sa zadatkom da dovede grupu komunista, koja je već bila odabrana i pripremljena za odlazak u partizane. Savina veza u Mostaru bila je porodica Salke Fejića, koja je stanovala na Carini, gdje je sretno stigao.

Savo je iduće noći izveo grupu u sastavu:

HASAN BUBIC,
REMZIJA DURANOVIC,
AZIZ KOLUDER,
HUSEIN MASLIC,
MUHAMED MOMIC HODŽA,
SACIR PALATA,
NIJAZ SARIC i
DRAGO VUKOVIĆ KOSTRIJES.

Grupa je iz Mostara izišla iznad Bijelog polja, a zatim se preko Zimjalja i Bahtijevice spustila kroz Boračku dragu na Boračko jezero, stigavši 7. septembra kod Draganića kuća.

Uglješa je, nakon dobijenog izvještaja, sutradan krenuo iz Mostara vozom u Konjic, gdje ga je na Željezničkoj stanici sačekao Safet Alagić i odveo svojoj kući, gdje je prenoćio. Rano izjutra Uglješu su kod Draganića na Boračko jezero doveli Nail Lugić i Ahmet Grčić.

Po dolasku Uglješa se, nakon kratkog odmora, povukao u obližnju šumu i primio detaljan izvještaj od Fejića i Sabanca. Donesena je odluka da se održi konferencija sa uglednim mještanima Srbima iz susjednih sela i da im se saopšti odluka o dizanju ustanka u tom kraju.

Konferenciji, koja je održana 8. septembra 1941. kod Draganićevog mlina na Boračkom jezeru, prisustvovalo je oko 30 seljaka iz okolnih sela, svih 12 Mostaraca i desetak mješтана, koji su prišli našoj grupi prvih dana po njezinom izlasku na Boračko jezero.³

Nakon izlaganja o opštoj situaciji i razvoju ustanka u ostalim krajevima Jugoslavije Uglješa je, po sjećanju preživjelih boraca, na toj konferenciji postavio sljedeće glavne zadatke:

- borba protiv okupatora i njegovih slugu, ustaša,
- čišćenje terena od neprijatelja i, kao prvo, likvidacija žandarmijskih stanica i razoružanje neprijateljski raspoloženog stanovništva,
- formiranje partizanskih četa i stalna briga o njihovom omasovljavanju,
- izgradnja i učvršćenje bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana,
- razbijanje okupatorske i ustaške vlasti/

Na skupu je saopšteno da će se odred zvati Boračko-jezerski partizanski odred, da treba formirati tri partizanske čete i da se za komandanta Odreda postavlja Salko Fejić a za komesara Esad Sabanac. Svi prisutni mještani odobravali su Uglješino izlaganje i složili se sa zaključcima.

Datum konferencije registrovan je i kao dan' formiranja Boračko-jezerskog partizanskog odreda.

Na tom terenu niko od mješтана nije bio član KPJ. Vinko Previšić je primljen u Partiju nakon nekoliko dana.

Sutradan je Štab Odreda obavio konsultacije sa Uglješom o realizaciji postavljenih zadataka, strukturi Odreda i komandnom kadru budućih četa. Konstatovano je da su svi komunisti iz Mostara Muslimani, a jedini Srbin Drago Vuković Kostriješ nije organizovan, što je činilo poteškoće

kadrovskim rješenjima komandi četa i Štaba Odreda. Uglješa je obećao da će poslati nekoliko Srba komunista iz istočne Hercegovine za starješine.

Pratnju Uglješinu činili su Aziz Koluder, Alija Delić, Panto i Milosav Sarić. Oni su krenuli preko Česima i sela u Gornjem nevesinjskoim polju u selo Fatnicu, odakle se pratnja vratila na Boračko jezero.

Olga Previšić je napravila petokrake crvene zvijezde i crvene trake. Borci su na kape prisili zvijezde, a trake vezali na rukave kaputa i vindjaka. U to vrijeme mnogi su mještani imali bradu i brkove i nosili trobojke na kapama.

Formirane su partizanske grupe u selima Borci — Jezero i Kula — Čičevo, koje su se u nekoliko narednih dana, nakon pristupanja mještana partizanima, pretvorile u čete:

Prva četa na Borcima i Jezeru sa komandrom Dragom Simićem i komesarom Nijazom Šarićem i

Druga četa u Kuli i Čičevu sa komandrom Hasanom Bubićem i komesarom Remzijom Duranovićem.

Štab Odreda smjestio se u planinsku kuću na Jezeru.

Na putu Jezero — Glavatičevo 12. septembra Mirko Bjelica sa Milanom Glogovcem razoružao je i lično ubio žandarmerijskog podnarednika Filipa Didića, po zlu poznatog ustašu, koji je učestvovao u hvatanju i odvođenju Srba i s ostalim ustašama terorisao stanovnike tog kraja. To je bio prvi ustanički pucanj u neprijatelja u tom kraju. Mirku su ustaše već ranije ubile dva brata, Milana i Radu, a otac mu Božo zakleo je Mirka da ih kad-tad osveti.

Iz Konjica su tih dana došli Zvonko Belša Nono i Muhamed Harno Pirkić, upućeni od partijske organizacije, jer su bili kompromitovani u ilegalnom radu. Pirkić je donio trubu, koja će postati velika radost u Odredu i pratiti svog vlasnika do njegove smrti na Sutjesci. Pirkićeva pjesma i truba smjenjivale su se za vrijeme odmora.

Do sredine septembra iz Mostara izlaze u Odred još dvije grupe boraca, u kojima su bili:

OMER BAJGORIC,
NEĐO BITANGA,
BRANKO BOŠNJAK SELO,
DŽEMAL DRAGNIC,
EŠREF FEJIC ETA,
ESAD GREBŃ,
OSMAN GREBO OSA,

NEDŽAD HAĆAM,
MUHAMED HOJLAS,
MEHMED HUSNIC,
FAHIR IBRULJ FAJO,
EKREM JUSUFOVIC,
DRAGO KNEŽIC,
LUKA KNEŽIC,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
OMER PASIC,
AHMET ŠEHOVIĆ i
MUHAMED TASLAMAN BEG.

Na Boračko jezero oni su iz Mostara dolazili preko Zijemalja i Bah-tijevice ili vozom preko Konjica.

Sa novodošlim drugovima izvršena je popuna četa i brojnost boraca iz Mostara i mještana koji su stupili u Odred bila je gotovo izjednačena.

Borcima iz prve četiri grupe pripada počasno mjesto u istoriji formiranja Boračko-jezerskog partizanskog odreda. Oni su se istakli svojom smjelošću, hrabrošću i komunističkim drugarstvom, progurjali su najteže ustaničke dane, kad su bili malobrojni i slabo naoružani, a neprijatelj, neuporedivo jači. Oni su sa prvim borcima mještanima počeli kovati bratstvo i jedinstvo i razvijati zastavu slobode. Većina će u toku NOR-a položiti svoje živote. Buduće generacije Mostara i konjičkog kraja treba da se ponose njihovim imenima i djelima i da im služe kao primjer odanosti narodu i revoluciji.

Žandari u Glavatičevu dobili su naređenje svoje komande u Konjicu da izvide šta se desilo sa Filipom Didićem. Njih šest krenulo je izjutra 15. septembra na Boračko jezero, došli su u Dom prijatelja prirode, gdje su ih Vinko i Olga dočekali »kao prijatelje« i ugostili rakijom i sirom, pozivajući ih da ostanu na ručku koji će uskoro biti gotov. Kad je Vinko izvijestio Stab Odreda o dolasku žandara, odmah je upućena grupa boraca na čelu sa Azizom Koluderom. Oni su upali u kafanu Doma i sa uperenim puškama pozvali na predaju žandare, koji su već bili pripiti, raskomotili se i odložili oružje. Olga je raširenih ruku poletjela prema žandarima da ne bi došlo do pucnjave. Naši borci pokupili su puške a žandare zatvorili u jednu omanju sobu i postavili stražu.⁵

Puške, pištolji, municija i ručne bombe odmah su podijeljeni nenaoružanim drugovima.

Saslušavajući žandare, naši su dobili obavještenje da su u Zandarmerijskoj stanici u Glavatičevu dvojica žandara i nekoliko naoružanih mještana, kojima su ranije podijelili oružje. Stab Odreda donio je odluku da iduće noći napadne stanicu 2. četa iz Kule i Čičeva.

Nakon razoružanja žandara Stab Odreda je naredio da se zatvori put za Konjic i da se bez propusnice nikome ne dozvoli odlazak u grad'. Iz Konjica su se vraćali i stigli na Borke četvorica kiridžija iz Konjičke Zupe, od kojih su dvojica bili naoružani puškama. Kiridžije su razoružane i pod patrolom upućene u Stab Odreda na Jezero.

Istog dana krenula je iz Konjica grupa od 17 ustaša i 5 žandara pod rukovodstvom ustaškog logornika Zvonke Jerkovića, studenta ekonomije, i njegovog zamjenika Drage Kamarića, studenta teologije, nesuđenog fratara, O odlasku grupe Stab Odreda je obavijestila partijska organizacija u Konjicu po Simi Sariću, koji je tog dana bio u Konjicu.

Izvršena je priprema Boračko-jezerske čete, ojačane sa nekoliko boraca iz čete na Kuli i Čičevu. Pripremljena je zasjeda ustašama i žandari- ma u klancu na putu sa Boraka na Jezero. Ustaše su poslale kurira na Borke da upozori narod da se ne boji i ne bježi jer su samo na prolazu» Mještani su se ipak sklonili u šume. Ustaše su pred klancem krenule prečacem i time izbjegle našu zasjedu. Kad su naši vidjeli kuda idu, krenuli su kroz šumu za njima. Po dolasku u selo Jezero ustaše su otpočele hvar tati iznenađene seljake. Uslijedio je vrisak žena i djece, praćen dernjavom ustaša. Mještani su mislili da će naša četa napasti ustaše na Borcima.

Savo Mićević, Dušan Mićević i Savo Siniković vraćali su se iz Štaba Odreda, gdje su predali razoružane kiridžije, i pred selom Jezero susreli se sa ustašama. Iznenađene, obje strane su zapucale, i naša patrola se sklonila u šumu. Ustaše i žandari ubrzo su se skupili i, bojeći se da ih ne napadnu jače snage, u sumrak su krenuli nazad prema Konjicu. Naša zasjeda, koja je išla za njima, vidjevši da se ustaše povlače, krenula je nazad i sačekala ih u klancu^ Od prvih naših plotuna ubijen je jedan ustaša, a nekoliko ih je ranjeno. Ustaše su prihvatile borbu sklanjajući se uz strme stijene. Pri tom su ubile Saćira Palatu, građevinskog radnika iz Mostara. Saćir je bio prva žrtva iz sastava našeg Odreda, predratni član KPJ, izuzetno dobar drug i hrabar borac za radnička prava, koji se isticao u demonstracijama u gradu.

Nastavljena je pucnjava. Bačene su i ručne bombe, koje su se zbog preranog bacanja na strmoj padini kotrljale niza stranu i imale mali efekat. Borba je trajala do mraka. Naši su pozivali ustaše na predaju. U toku noći, sve do zore, povremeno je trajalo prepucavanje. Ustaša Smajo Pirkić

pod' zaštitom noći uspio je da pobjegne u Konjic. U zoru, uvidjevši bezizlaznost svog položaja, ustaše su se predale.

Teško je ranjen Cedo Dragić, seljak iz Bijeke, koji je kasnije umro od gangrene.

Ustaše i žandari su, vezani po dvojica, izvedeni pred okupljeni narod, gdje im je 16. septembra sudio prvi narodni sud, čiji je predsjednik bio stari Tomo Sarić, a članovi Hasan Bubić i Simo Sarić. Među zarobljenim ustašama bio je i Sveto Ćurić, Srbin iz Polja kod Konjica, koji se branio da su ga ustaše mobilisale, što je opovrgao logornik Jerković. Stari Tomo je podviknuo Ćuriću: »U suru, mumine«, što je značilo da se priključi svojoj ustaškoj bratiji. Na saslušanju je logornik Jerković plakao moleći za život, govorio je čak da je bio »komunista« i obećao da će ostati s nama. Kao da bi se mogla zaboraviti ustaška orgijanja po srpskim selima, odvođenje i ubijanje brojnih Srba iz konjičkog kraja pod njegovim rukovodstvom! Kod Jerkovića je pronađen spisak sa 36 mještana, koje su namjeravali pohvatati i otpremiti »na rad u Liku«, kako su ustaše u Hercegovini nazivale odvođenje Srba na stratišta.

Sud je zarobljene ustaše i žandare iz Konjica osudio na smrt. Strijelani su u Boračkoj dragi. Sud je dvojicu oslobodio jer do tada nisu pravili zločine.

Od 6 zarobljenih žandara iz Glavatičeva četvorica su puštena na slobodu po zahtjevu naroda, jer nisu činili zločine, a dvojica su osuđena na smrt i strijeljana.

Likvidacija Jerkovićeve ustaške grupe bila je prva veća uspješna akcija, u kojoj je zaplijenjeno 20 pušaka, 2 puškomitraljeza, nekoliko pištolja i ručnih bombi i preko 1.000 metaka. To je bila akcija mladih grada i sela, zbratimljenih u borbi za slobodu. Akcija je odjeknula u svim selima, naši ljudi su se njome ponosili, a neprijatelju je unijela strah u izdajničku dušu.⁶

Napad na Zandarmerijsku stanicu Glavatičevo izvršen je prije zore 16. septembra, ali nije uspio. Tom prilikom poginuo je Đorđe Smrkić, seljak iz Kule.

Neki mještani, koji su se protivili dizanju ustanka govoreći da ništa nećemo napraviti, osim što će ih vlast pobiti i popaliti im sela, i da ne možemo uspjeti protiv tolike vojničke sile i države, i nesvjesno su išli naruku propagandi neprijatelja. Naši komunisti i mlađi mještani su im odgovarali da je bolje časno poginuti u borbi protiv neprijatelja nego sramno živjeti čekajući da ih ubiju.

Pojedini stariji ljudi govorili su da će Muslimani komunisti iz Mostara uvaliti Srbe u nevolje i belaj, da je ustanak ustaška ujdurma kako bi vlast popalila srpska sela i pobila stanovništvo. Crv sumnje tinjače kod nekih staraca, da bi se prenio i na njihove sinove koji će, kasnije, krenuti u četničku izdaju.

Saznavši za likvidaciju Jerkovićeve grupe i razoružavanje žandara iz Glavatičeva, ustaške vlasti u Konjicu bile su obezglavljene. Na svim nadleštlima osvanule su crne zastave.

Partijska organizacija u Konjicu i Jablanici i njeni simpatizeri proturali su vijesti da su na Borcima stotine dobro naoružanih partizana koji se nikoga ne boje, što je unosilo demoralizaciju i strah među ustaške simpatizere, a mnoge Muslimane i Hrvate otriježnilo da ne pođu stazama Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske, rođene u okupaciji fašističkih hordi.

Tih dana Salko Fejić se nepažnjom ranio i dužnost komandanta Odreda preuzeo je Hasan Bubić. Salko je uz pratnju dvojice boraca otišao na liječenje u Mostar.

Iz istočne Hercegovine. 21. septembra, Uglješa Danilović šalje u Odred manju grupu Srba Mostaraca: Vaska Gnjatića, Gavrila Ilića Gašu, Peru Lažetića, Boru Rađana i Boru Zurovca. S njim su došla i dvojica španskih boraca: Jakov Baruh, novinar iz Sarajeva, i Ante Sarić zvani Rade Spanac, radnik iz Livna. Tada je izvršena izmjena u Štabu Odreda, koji su sačinjavali:

HASAN BUBIĆ, vršilac dužnosti komandanta,
JAKOV BARUH, politički komesar,
NIKOLA DRAGANIĆ, zamjenik komandanta,
VASKO GNJATIĆ, zamjenik političkog komesara, i
ESAD SABANAC, sekretar partijske organizacije.

Stab Odreda ponovo donosi odluku da Zandarmerijsku stanicu u Glavatičevu likvidira 2. četa iz Kule i Cičeva, ojačana vodom 1. čete sa Boraka i Jezera. Pred zoru 23. septembra krenuli su partizani na stanicu u pratnji većeg broja nenaoružanih seljaka. Kad su žandari primijetili partizane, pobjegli su bez ikakvog otpora u Bjelimiće, a nekoliko mještana je pripucalo i u panici se razbježalo svojim kućama. U kasarni je zaplijenjena vojnička oprema i nešto hrane. Stab Odreda odmah upućuje jedan vod na čelu sa Vašom Kilibardom, bivšim žandarom, da likvidira Zandarmerijsku stanicu Bjelimići, koja se nalazila u selu Odžaci. Odbjegli žandari iz Glavatičeva unijeli su paniku među bjelimičke žandare. Kad

se pojavio naš vod, žandari su, misleći da se radi o prethodnici, pobjegli preko planine u Konjic.⁷

Idućih dana organizovana je 3. četa u Glavatičevu, u kojoj je bilo desetak Mostaraca, a ostali borci bili su mještani. Četa je brojala oko 40 boraca, od kojih neki nisu imali puške.

Vod u Bjelimićima, umjesto političkog djelovanja u narodu, otpočeo je sa Vašom Kilibardom na čelu maltretirati seljake tražeći da predaju oružje i nazivajući ih ustašama, a pojedince i grupe odvodili su van sela i tukli kako bi kazali gdje su im puške. Na kraju su uhvatili seoskog hodžu, izmaltretirali ga nazivajući ga »svim i svačim-«. Kilibarda se za! ustaška zlodjela počinjena na Srbima, a u kojima su učestvovali žandari i ustaški opredijeljeni mještani iz Bjelimića, svetio na nedužnim ljudima. Sto su dani više odmicali, to je rastao sve veći zid između mještana i boraca našeg voda.

Saznavši za zulum koji je taj vod počinio, Stab Odreda šalje Osmana Grebu Osu u Bjelimiće da obiđe sela i porazgovara s mještanima te da smiri situaciju jer će se protiv prekršilaca partizanskog odnosa prema narodu i šovinističkih ispada Kilibardine grupe preduzeti oštre mjere. Sva Grebina nastojanja da ne dođe do razilaženja nas i Bjelimićana ostala su uzaludna.

Ustaški opredijeljenim mještanima postupci Vase Kilibarde išli su naruku i oni počinju organizovati seljake protiv partizana. Poslata je delegacija u Ulog da traži pomoć. S njom je došlo oko 70 pripadnika ustaške milicije. Nakon 5-6 dana mještani postavljaju ultimatum borcima da napuste selo ili će doći do borbe. Vod iz Bjelimića povlači se u Glavatičevo.

Dan kasnije u Bjelimiće iz Glavatičeva kreće četa na čelu sa komesarom Odreda Baruhom, koju sačekuju mještani. S naše strane otpočinju pozivi Bjelimićanima na pregovore. Baruh se u jednom momentu diže iza zaklona i raširenih ruku povika: »Evo, ja sam bez oružja, pošaljite vaše predstavnike da razgovaramo!-« Za Baruhom se podigao i Grebo. Umjesto odgovora planule su puške. Baruh smrtno pogođen ubrzo je umro, a Grebi je metak prosvirao šubaru. Nastala je opšta pucnjava iz koje su se naši povukli ubivši jednog i ranivši nekoliko Bjelimićana. Baruhovom smrću nastao je definitivni razlaz s Bjelimićanima. U njihovo selo vraćaju se žandari i organizuje jaka ustaška milicija pod komandom Semse Surkovića, bivšeg žandara, uz pomoć Ferhata Kurtovića, trgovca iz Konjica, koja će nanijeti dosta zla NOB-u.

Baruh je za svoga kratkog boravka u Odredu svojim odnosom prema borcima i narodu zadobio poštovanje i svi su ga zavoljeli kao španskog ratnika. Sahranjen je, uz vojničke počasti, u Glavatičevu.

Ceta u Glavatičevu držala je obezbjeđenje na Orlovu kuku prema Bjelimićima, koje će tu ostati sve do našeg povlačenja iduće godine.

Umjesto poginulog Baruha za komesara Odreda postavljen je Vasko Gnjatić, za zamjenika komesara Nikola Draganić, a za zamjenika komandanta Ilija Kukić. Tih dana Nikola i Ilija primljeni su u članstvo KPJ.

Štab Odreda ostaje sa jednom desetinom na Boračkom jezeru, a 1. četa se koncentriše na Borcima i vrši obezbjeđenje prema Konjicu.

Druga četa sa Kule i Čičeva kreće 29. septembra na Zandarme-rijsku stanicu Rujište na Zijemljima, gdje se nalazilo 18 žandara. Ceta je oko podne kroz šumu prišla stanici, i čim su je žandari ugledali, brzo su se povukli bez otpora i kroz šumu pobjegli u Bijelo polje kod Mostara. U stanici je zaplijenjeno dosta vojničke opreme i hrane. U kuhinji je upravo bio gotov gulaš s krompirom koji su borci pojeli. Žandari su se bogato hranili ovčijim mesom; odredili su razrez selima kad će im i koliko brava dotjerati. Kasarna je ispražnjena, zatim zapaljena.⁸

U maloj planinskoj kući živio je žandar Meho Mustapić sa svojom porodicom koja je mirno sačekala partizane. Neki borci tražili su da ubiju Mehu, ali Remzija Duranović, rukovodilac akcije, to nije dozvolio, jer Meho nikome nije učinio nikakva zla. Mehi je omogućeno da se sa porodicom prebaci u svoje selo, u Neretvicu kod Konjica, gdje je postao nosilac agitacije za NOP i partizane i tako mnogo doprinio da i okolna sela postanu i ostanu simpatizeri i pomagači NOB-a.

Bjekstvom žandara u Zijemljima se formiraju seoske straže, čime je bio otvoren put za izlazak grupa iz Mostara preko Dobrča u partizane. Nosioci partizanskog pokreta u Zijemljima bili su Stevo Račić, Mladen Lečić, Danilo Lečić, Dušan Gatalo i drugi, a među ženama Stoja Lečić.

Nakon likvidacije Jerkovića za ustaškog logornika u Konjic dolazi Stanko Tomić zvani Brađa, ustaški emigrant vaspitan u Italiji, po zlu čuveni koljač u srpskim selima oko Glamoča. Tomića sa grupom ustaša upućuju ustaške vlasti iz Sarajeva sa zadatkom da likvidira partizanski odred na Borcima i s ovlaštenjem da može preduzeti sve što misli da je potrebno kako bi izvršio postavljeni mu zadatak. Tomić je okupio ko-
njičke ustaše i otpočeo intenzivnu agitaciju, pripremajući istovremeno napad na partizansku slobodnu teritoriju. Obilato su mu pomagali pojedini fratri pozivajući narod u »sveti rat« protiv komunista i odmetnika.

Vršena je mobilizacija stanovništva u gradu i okolnim selima, milom ili silom, uz prijetnje da će biti oštro kažnjeni svi koji se ne odazovu pozivu. Otpočelo je formiranje jedinica za napad na Odred i slobodnu teritoriju. Među mobilisanim bio je i Safet Alagić sa većim brojem simpatizera NOP-a. Svi su dobili puške i municiju. U Štab Boračko-jezerskog partizanskog odreda svakodnevno su stizale informacije o toku priprema Tomičeve vojske.

Po završenim pripremama Tomičeva vojska je brojala oko 700 ustaša, domobrana, žandara i pripadnika milicije, kako su nazvani mobilisani građani i seljaci. Posebno su odabrane dvije grupe po 30 ustaša sa zadatkom da jedna pokolje žene i djecu do 15 godina a druga da popali sve kuće i pojate na Borcima. Zarobljenim muškarcima posebno bi se sudilo.

Tomić je akciju počeo bacanjem letaka iz aviona po Borcima i ostalim selima s pozivom na predaju i grdnim prijetnjama: ako se mještani ne predaju, da će biti uništeni a sve njihovo popaljeno. Povremeno su bombardovana sela.

Saradnici i simpatizeri NOP-a iz Konjica i Ostrošca otpočeli su u Tomičevoj vojsci agitaciju da ih na Borcima čeka nekoliko stotina dobro naoružanih partizana, čime su unosili strah, paniku i demoralizaciju u ustaške jedinice.

Tomićev plan napada bio je:

— glavna kolona sa ustašama, domobranima, žandarima i mobilisanom milicijom kreće putem Konjic — Borci u širokom streljačkom stroju uz brdo Vrabač pod ličnom komandom Tomića;

— pobočnica, tj. manje snage, preko Bijele i Kisera, upada u selo Borci, predvođena ustašom Andrašem Zovkom iz sela Bijele;

— uz Neretvu, preko Spiljana, manja grupa će preći rijeku kod sela Đajića i upasti u Borke, predvođena ustašom Antom Ivošem, lučarom iz Spiljana;

— jača kolona uputiće se preko Prenja na Tisovicu i kroz Boračku dragu upasti u selo Jezero, kad i glavnina u Borke, pod komandom ustaše Stjepana Tipurića Bakalije i zamjenika mu Jakše Blaževića, oba iz Konjica;

— posebno izdvojena ustaško-domobranska grupa kreće iz Konjica preko Džepa na Blace s ciljem spaljivanja sela i hapšenja Srba na tom dijelu neoslobođene teritorije. Kolonu će predvoditi ustaša Peko Pranjić iz Glavatičeva.

Taktički gledano, zamišljenom Tomičevom planu napada ne može se dati neka primjedba. Štab Odreda je znao za napad glavne kolone uz planinu Vrabač i pomoćnih kolona preko Bijele i Spiljana na oslobođenu teritoriju, dok za kolonu upućenu preko Prenja nije saznao. Partijska organizacija iz Konjica javila je dan ranije po Spasoju Sariću i Slavku Zupcu, željezničkim radnicima, da će Tomičev napad otpočeti 8. oktobra (tačno mjesec dana nakon ustaničke konferencije i formiranja Odreda).

Štab Odreda imao je vremena da rasporedi raspoložive snage od oko 50 naoružanih boraca i 60 nenaoružanih mještana. Glavnina snaga postavljena je na put Konjic — Borci, a manja obezbjeđenja sa po nekoliko pušaka kod Đajića i na putu kojim se izlazi iz Bijele. S obezbjeđenjima je bilo po desetak nenaoružanih mještana. Zadatak je njihov bio da izvlače eventualne ranjenike, uzimaju od njih oružje i nastave borbu, a za vrijeme borbe da budu što grlatiji i da svojim povicima unose paniku u neprijateljske redove. Rukovođenje odbranom u ime Štaba Odreda povjereno je Radi Špancu, Dragi Simiću, komandiru, i Nijazu Šariću, komesaru Boračke čete. Četa u Glavatičevu obezbjeđivala se od napada iz Bjelimića, a četa u Kuli i Čičevu iz Nevesinjskog polja. Do tih napada, međutim, nije ni došlo.

Rano izjutra otpočeo je pohod Tomičeve vojske na slobodnu teritoriju po zamišljenom planu. Kolone su upućene prema opisanim zadacima. Glavnina, na čelu sa Tomićem, koju su sačinjavale ustaše, domobrani i žandari, praćeni mobilisanim milicionarima, kad je bez pucnja izašla na Vrabač, proslavila je drekom taj svoj uspjeh i, nakon kraćeg odmora, krenula naprijed. Kad se streljački stroj napadača primakao na stotinjak metara dobro maskiranim i zaklonjenim našim borcima, oni su otvorili plotunsku pušчанu vatru, praćenu dugim mitraljeskim rafalima, i odmah pobili desetak ustaša a više ih ranili. U redovima napadača nastala je pometnja, počeli su bježati u obližnje šumarke, čuli su se povici komunista i naših simpatizera u njihovim redovima: »Opkoljavaju nas, bježimo tamo, i ovamo!« i si., što je unosilo još veću paniku u ustaške redove.

Tomić se s ustašama uporno branio uz podršku topa koji je odmah po izlasku na plato postavljen za djeystvo. Grupe naših boraca vršile su napade na neprijateljski poredak, ali je poneka bila odbijena. Prilikom povlačenja jedne grupe pao je Alija Delić i ostao da leži između naših i neprijateljskih položaja praveći se mrtvim sve do protjerivanja neprijatelja.

Rade Spanac je komandovao juriš i naši su krenuli pucajući u hodu na protivnika, a nenaoružani, koliko ih je grlo nosilo, uzvikivali su: »Juriš, opkoli, hvataj ih žive« i si., nakon čega je otpočelo opšte povlačenje i bježanje Tomičeve vojske u Konjic. Tjerajući napadače, naši su zarobili top bez granata, jer je kočijaš sa kolima i municijom pobjegao u Konjic. Borci su se uskoro vratili sa padina Vrapča i prestali s gonjenjem napadača, a time je ispuštena šansa da se neprijatelju nanese još veći poraz i zaplijeni veća količina oružja, koje bi oni, sigurno, bacali u bježanju kroz šumu.

Čuvši šta se desilo s glavninom, kolona iz Spiljana takođe je pobjegla u Konjic.

Safet Alagić, koji je bio u redovima napadača, prikrrio se u šumi, a zatim, trčeći, došao među naše i saopštio da je kolona od oko 100 ustaša i milicionara krenula preko planine Prcnj na Boračko jezero. Odmah je upućen Risto Kalem sa desetinom u Boračku dragu da nastupajućoj koloni postavi zasjedu. Kolona koja je krenula preko Prenja, penjući se uz planinu, sporo se kretala. Od početka je počelo njeno osipanje, mnogi su govorili da su iznemogli i da ne mogu ići naprijed, zbog čega su vraćani u Konjic. Stupili su u akciju naši simpatizeri na čelu sa Sabitom Delalićem pričajući o partizanskoj snazi i oružju, pa i o smrti Jerkovićeve ustaške grupe, što je unosilo strah među mobilisane i stalno uvećavalo broj iznemoglih i vraćenih. Kolona je zanoćila na Tisovici, a kad je ujutro krenula niz Boračku dragu, sreća se sa Kalemovom desetinom, koja je zapucala, ubila dvojicu i ranila više ustaša, među kojima i predvodnika Sjepana Tipurića Bakaliju. Nastala je opšta panika u redovima napadača i bježanje nazad, preko Prenja, u Konjic.

U borbi sa Tomičevim snagama ranjen je komandir 1. čete Drago Simić. Umjesto ranjenog Simića za komandira čete postavljen je Rade Spanac.

Vraćajući se na Borke, naši su pjevali vukući zaplijenjeni top. Narod u selu ih je s oduševljenjem dočekao. Borba na Vrapču bila je bliz stava pobjeda Odreda, o kojoj se dugo prepričavalo. Narod je odavao priznanje borcima na hrabrosti i junaštvu, a naročito borcima iz Mostara, koji su stekli veliki ugled svojom borbom za zaštitu srpskih sela, kujući tako bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata. Velika zasluga pripada i hrabrim borcima mještanima za uspjeh u borbi, u kojoj su se istakli: Risto Kalem, Ilija Kukić, Milan i Stevo Mićević, Simo i Drago Sarić, Panto Simić i drugi. Posebno je isticana partijska organizacija

Konjica za informisanje o napadu Tomićeve vojske i o »učešću« pripadnika NOP-a u redovima napadača jer su mu potkopavali moral.⁹

Izdvojena ustaško-domobranska grupa sa milicionerima, koja je krenula na Blace, pohapsila je veću grupu Srba u selima Zagorice, Džepi, Vrdolje i Blace. Usput su palili stočarske kolibe, a u Blacama i nekoliko kuća. Pohapšene Srbe skupili su u Osnovnu školu u Džepima, gdje su povjereni na čuvanje grupi ustaša na čelu sa Blažom Smoljanom iz sela Zagorice.

Dan kasnije u Konjic je stigla italijanska motorizovana kolona od oko 400 vojnika i stotinjak ustaša iz Sarajeva. Po dolasku Italijana u Konjic pohapšeni Srbi su, na njihovu intervenciju, pušteni na slobodu.

U Konjicu je partijska organizacija sa simpatizerima NOP-a nastavila unositi strah u neprijateljski garnizon pričajući kojekakve priče o snazi i nepobjedivosti Odreda na Borcima.

Iz Mostara su svakih 10-15 dana stizale grupe novih boraca i Odred je brzo izrastao u solidnu vojničku snagu. Vodiči grupa iz Mostara bili su Mehmed Arap, Vasa Maslo, Serif Burić, Husa Orman, Vojo Ivanišević i Pero Krajina, koji su se svrstavali među najhrabrije i najsnalažljivije borce. Grupe su redovno, pored oružja, iznosile sanitetski materijal, šećer za bolnicu, pišaći pribor, veće količine papira, knjige iznesene iz Narodne biblioteke (od kojih je formirana biblioteka na Borcima) i ostalo za potrebe Odreda. So je redovno stizala preko Podveležja i Bijelog polja, ili iz Konjica, bila je vrlo racionalno trošena i predstavljala je pravu dragocjenost.

Da bi naoružane omladince slao u Odred, Mjesni komitet KPJ preko Adema Buća koncem septembra organizuje upad Carinske udarne grupe u Sjeverni logor da iznese što veći broj pušaka. Grupu su sačinjavali: Mehmed Trbonja Meha, vođa grupe, Mehmed Arap, Zivko Papo/Henći i Hasan Zahirović Laća. U izvođenju te akcije u kojoj su iznesene 44 puške i ostala vojna oprema grupi su pomagali: Meho i Omer-Dina, Mehmed Frenjo, Hilmija Hakalo, Pero Lažetić i Hamid Vuk.

U Sjevernom logoru radio je puškar Muhamed Karadža Harno, koji je u sapunu donio otisak ključa magacina u kojem su se nalazile puške. Henći je napravio ključ i nakon probe ključa, koju je obavio Karadža na bravi magacina, grupa je sutradan noću krenula u logor. Pošto su postavljene straže, jedan dio grupe je ostao u Pazaru da prihvati puške, a drugi je preko zida ušao u logor. Otključali su magacin i počeli iznositi puške. Iznesene su 44 puške koje su sklonjene u kuću porodice Papo, u blizini logora.

Karadža je sutradan čuo domobranskog satnika kako pita kome su izdate puške bez reversa.

Iz Mostara 18. oktobra odlazi grupa od 22 borca na čelu sa Mehmedom Trbonjom, koju izvodi Mehmed Arap. U grupi, pored Mostaraca, nalazilo se i 7 drugova iz sela Bačevića blizu Mostara. Svi u grupi imali su po dvije puške, nošena je manja količina municije i ručnih bombi. U Dobrču se grupa odmorila i potom krenula za Boračko jezero. Njihov izlazak pozdravili su mještani jer su i mnogi borci mještani dobili puške. Po selima se širio glas da se Odred naoružava i iz Mostara.

Proširena je slobodna teritorija i Odred je stavio pod svoju kontrolu i sela Konjičke 2upe na desnoj obali Neretve: Raziće, Ribare, Kašice i Grušću. U tim selima izvršena je mobilizacija i četa u Glavatičevu narasla je na oko 65 boraca.

Povremeno su grupe boraca upućivane na teren Blaca radi priprema za formiranje čete. Jedna naša grupa sukobila se s patrolom ustaške milicije i tom prilikom poginuo je Džemal Dragnić, geometar iz Mostara, predratni član KPJ, koji je bio jedan od organizatora učešća omladine Donje mahale u demonstracijama pred rat.

Koncem novembra u Odred dolazi iz Mostara dr Safet Mujić, koji organizuje bolnicu na Borcima u Santića vili. On okuplja nekoliko drugarica koje su svršile kurs za bolničarke u Mostaru. Tih dana dr Mujić organizuje sanitet po četama, uvodi redovno pranje veša, kupanje boraca i parenje odjeće u »partizanskoj buradi«. U četama i vodovima postavljaju se bolničarke koje odgovaraju za higijenu boraca i zbrinjavanje ranjenika i bolesnika u četnim ambulantom. Posvećuje se pažnja čistoći kuhinja. Bolnica i četne ambulante pružale su pomoć i bolesnim mještanima. Organizuje se redovna nabavka sanitetskog materijala i lijekova iz Mostara i Konjica po spiskovima koje je sastavljao dr Mujić za doktore Hlubnu, Marića, Opijača i Rajkovića. On organizuje višednevne kurseve pri bolnici za bolničarke u četama. Održava sastanke i sa ženama po selima objašnjavajući im značaj higijene u porodici, prilikom porođaja i za vrijeme odgoja djece. Sve to učinilo je dra Mujića najpopularnijim i najobljubljenijim čovjekom u narodu i među borcima. Istovremeno je ugled bolničarki po četama i vodovima rastao. Rasla je sigurnost boraca koji su znali da ih ima ko liječiti u slučaju ranjavanja, što je ojačalo opšte borbeno raspoloženje Odreda i naroda.

Sredinom novembra naišla je Lepa Perović-Seka, član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. U Odredu se Lepa kratko zadržala, upoznavši se sa stanjem partijske organizacije, narodne vlasti, AFŽ-a i omladinskih

organizacija na terenu i, posebno, u Odredu. Seka je dala vrlo korisna uputstva i postavila zadatke za budući rad. Formiran je Partijski biro Odreda, u koji su ušli najstariji članovi Partije u Odredu:

ESAD SABANAC, sekretar Biroa,
NEĐO BITANGA,
HASAN BUBIC,
REMZIJA DURANOVIC,
VASKO GNJATIĆ,
AZIZ KOLUDER i
NIJAZ SARIC.

U Štabu Odreda i četama formirane su partijske ćelije, koje su brojale 10 do 15 članova. Po istom principu formirani su i aktivni SKOJ-a sa po 10 do 15 članova, a sekretari aktiva sačinjavali su jezgro SKOJ-a na čelu sa Salkom Pezom. Otpočeo je prijem u članstvo KPJ i SKOJ-a boraca provjerenih u borbi.

Treći dan, sa Karlom Batkom i Esadom Sabancem, u pratnji nekoliko boraca, Lepa je krenula za Kalinovački partizanski odred, gdje je formirala Okružni komitet KPJ za Kalinovik i Foču, čiji je sekretar postao Karlo Batko, a Esad Sabanac ušao u sastav Komiteta.

Po povratku Sabanac je saopštio odluku da se partijska organizacija Odreda stavlja pod Okružni komitet u Kalinoviku, a Odred se preimenuje u Konjički partizanski bataljon i ulazi u operativni sastav i pod komandu Kalinovačkog partizanskog odreda, što je bilo logično, jer štab jednog odreda nije mogao komandovati štabom drugog odreda.

Otpočeli su izbori i formirani su narodni odbori u svim selima na slobodnoj teritoriji, koja se prostirala od Zijemalja, preko sela Gornjeg nevesinjskog polja i Konjičke Zupe, do Boraka. Formiraju se društveno-političke organizacije i cijela teritorija dobija oblike organizovane vlasti i političkog života. Nastaje mala »konjička država«, kako smo kasnije prozvali našu slobodnu teritoriju.

Operativni štab za Hercegovinu i južnu Dalmaciju poslao je krajem novembra Ibru Šatora, rezervnog oficira iz Stoca, za komandanta Bataljona, a Hasan Bubić postao je komandant Komande mjesta u Glavatičevu. Formira se Komanda mjesta i na Borcima, a za komandanta je postavljen Nijaz Sarić. Komande mjesta su se bavile snabdijevanjem jedinica preko narodnih odbora, kontrolom teritorije i dobrovoljnim stupanjem ljudstva u Bataljon. Obje su komande u izvršavanju postavljene

nih zadataka bile vrlo efikasne. Formirane su i prve partijske ćelije na terenu, uz komande mjesta.

Početak decembra iz istočne Hercegovine, na putu za Trnovo, u Bataljon su došli Uglješa Danilović i Slobodan Princip Seljo, član Glavnog štaba za BiH, koji su sa vojnim i partijskim rukovodstvom Bataljona sagledali probleme u jedinicama i na terenu i postavili zadatke za budući rad.

Naša 2. četa iz Glavatičeva je 8. decembra napala ustašku miliciju u selu Spiljanima (5 km od Konjica) i tom prilikom zarobila 16 milicionera i ustaša, kojima je suđeno. Na smrt je osuđeno i strijeljano nekoliko ustaša zbog zločina nad narodom, a ostali su pušteni na slobodu. Zaplijenjeno je 20 pušaka i dosta municije.¹⁰ U Spiljanima je formiran partizanski vod, u koji je ušlo nekoliko Mostaraca. Nakon nekoliko dana formira se i vod u Blacama, koji s vodom u Spiljanima obrazuje 3. četu. Komanda 3. čete nalazila se na Blacama. U sastav čete u Glavatičevu ulazi četa iz Kule i Čičeva i formira se 2. četa u Glavatičevu.

Istog dana, 8. decembra, protjerani su žandari iz sela Bijele (3 km od Konjica). Selo je potpuno oslobođeno. Formiran je vod, a nakon nekoliko dana 1. četa sa Boraka prešla je u Bijelu i smjestila se u zgradu škole. Četa je organizovala položaje na okolnim brdima i obezbjeđivala prilaze Bijeloj od neprijatelja iz pravca Konjica.¹¹

Naša 2. četa u Glavatičevu preuzima kontrolu nad Župom i vrši obezbjeđenje slobodne teritorije od Bjelimića. Seoska straža u Česimu, sa jednom desetinom 2. čete obezbjeđivala je slobodnu teritoriju iz pravca Gornjeg nevesinjskog polja.

Sa takvom organizacijom Bataljona realizovana je odluka ustaničke konferencije o formiranju tri teritorijalne čete.

Bjelimićka ustaška milicija vršila je češće napade na slobodnu teritoriju, ali je uvijek bila odbačena u njena sela. U jednom od tih napada poginuo je Momčilo Glogovac, seljak iz Glavatičeva, borac 2. čete.

Početak decembra na našu teritoriju dolazi kapetan Branislav Soškić sa grupom četnika, bivših žandara i podoficira iz Srbije. Soškića je poslao Draža Mihailović da u mostarskom i konjičkom srezu organizuje četničke jedinice.

Soškić otpočinje četničku propagandu po selima naše teritorije, povezujući se sa bogatim seljacima, bivšim žandarima i odsluženim vojnicima Srbima i pozivajući ih na vjernost kralju govoreći im da ne smiju prekršiti datu zakletvu i da je njihovo mjesto među četnicima, inače će nakon oslobođenja biti kažnjeni kao izdajice. Govorio je da još nije vrijeme

za borbu protiv okupatora i da treba čekati, da treba očistiti strance — komuniste — iz srpskih četa i sve ustačc — Hrvate i Turke — Muslimane. Soškić je bio mijenjao sela, i kad je Stab Bataljona saznao za nj-ryov" rabotu, pošao je komandant Bataljona Šator sa jednom desetinom, vojnički dotjeranom, dobro naoružanom sa dva puškomitraljeza, puškama i ručnim bombama, da pronađe Soškića i razgovara s njim. Šator je Soškića zatekao u Cičevu. U tom razgovoru pozvao je Soškića da učestvuje s nama u borbi protiv okupatora i ustaške milicije u Bjelimićima, što je ovaj odbio. Svaki od njih dvojice iznosio je platformu svog pokreta za borbu. Na traženje Šatora da pokaže dokumenta Soškić mu je pokazao ranije izdatu propusnicu Kalinovačkog partizanskog odreda i još nekoliko propusnica drugih naših jedinica. U propusnicama se odobrava slobodno kretanje Soškiću i upozoravaju se partizanske jedinice da mu ne prave smetnje. Šator je upozorio Soškića da nećemo trpjeti nikakve propagande protiv partizana niti formiranje četničkih jedinica, nakon čega su se razišli.

Soškić je nastavio stvarati zavjereničke grupe i jatake, krijući se danju kod svojih pristalica i tumačeći im ciljeve četničkog pokreta. Kad je došao kod starog Lazara Bjelice u selo Cesim, taj dan Bjelimićani su izvršili prepad na položaje čete u Glavatičevu. Čula se pucnjava. Lazar je, gledajući četnike kako mirno sjede i goste se, povikao: »A dobro, kod vas puškomitraljez, tolike puške, redenici, bombe, brade, kokarde i tolika čuda, a ovi naši sami biju bitku. Vi tu sjedite i gostite se. Naši životi su u opasnosti i imanja su nam ugrožena. Deder vi, ili se tucite protiv neprijatelja ili idite!« Lazar ih je zatim istjerao iz kuće.

Sekretar naše partijske ćelije u Pothumu Mustafa Temim Turko pozvao me 14. decembra 1941. i saopštio mi da pođem na Zijeplje i odnesem poštu Mjesnog komiteta KPJ za Stab Konjičkog bataljona, u kojoj je, pored ostalog, bio i zahtjev da se raščisti sa četničkom grupom kapetana Soškića.

Iz Mostara sam, istog dana, krenuo na biciklu i oko podne stigap kod Mahmuta Curića u Bijelo polje. Svi su mu ukućani bili saradnici NOP-a. Dali su mi detaljna uputstva kako da dođem u selo Kušice kod Tome Gatala i Danila Lečića, koji su radili za NOP i bili veza našim grupama koje su iz Mostara odlazile u Konjički bataljon. Do Potporima otpratio me Ismet Curić, brat mog očuha, a ja sam produžio putem na Porim. Kad sam izašao iz šume, ugledao sam Hansko polje i sišao do kuće Đorđa Dabića, koji je bio prijatelj Curića. Ušavši u sobu, za stolom sam zatekao ukućane sa nekoliko bradatih ljudi, koji su na ramenima

nosili oznake činova bivše Jugoslovenske vojske i među kojima su biju jedan kapetan, tri narednika i dva podnarednika. Bili su dobro obučeni, a njihove puške, redenici i bombe odložene u jednom ćošku sobe. Pozdravio sam se sa domaćinom Đorđem i prenio mu Mahmutov pozdrav rekavši da je Mahmut brat moga očuha Omera Curića i da sam pošao kod Gatala i Lečića da nabavim suhog mesa, sira i masla. Pošto se predstavio, kapetan Soškić me pitao kako se zovem. Odgovorio sam mu da sam Enver Cemalović, a zatim me upitao: »Sta ti je Smajilaga Cemalović?« Rekao sam mu da mi je blizak rođak i bilo mu je drago. Smajilaga je bio velikosrbini i nosilac Karađorđeve zvijezde i drugih visokih odlikovanja (ubijen od ustaša 1945. godine). Sjeo sam za sto, razgovarali smo o događajima u Mostaru, pogostio sam se hranom, digao se i pozdravio s ukućanima i četnicima. Kad sam se rastao s četnicima, odahnuo sam uvjeren da će im Bataljon uskoro doći glave. Đorđe mi je za vodiča dao jednu mlađu ženu, koja me odvela u polje, pokazala mi gdje su Kušići i rastali smo se.

U Kušićima sam brzo pronašao Tomu Gatala, koji me povezo sa Nikolom Draganićem, zamjenikom komesara Konjičkog bataljona, i predao mu poštu naglašavajući da je hitno. Razgovarali smo o koječemu i upoznao sam ga o mom susretu sa Soškićem. Nikola mi je rekao da se zorom vraća u Stab Bataljona, jer je obavio zadatak u vezi s organizacijom seoskih straža i narodnih odbora. Dogovorili smo se da čekam odgovor.

Kod Tome sam ostao nekoliko dana pomažući u kućnim poslovima: davao hranu stoci, cijepao drva, čistio snijeg i si. Skoro svako veče iskupljeni mještani i ja dugo smo sjedili pričajući o teškim vremenima, koja su zadesila ne samo nas već i cijelu Evropu, o našem ustanku i ciljevima NOB-a, uzrocima propasti Kraljevine Jugoslavije itd. Ponekad sam išao na stražu u selo i jedanput na položaj na Porimu, jer se pronio glas da će ustaše izaći na Zijenlje. U Kušiće je povremeno navraćala jedna desetina iz Bataljona na čelu sa Ilijom Kukićem, zamjenikom komandanta Bataljona, koja je krstarila kroz zaseoke Zijenmalja i politički djelovala u narodu. U sastavu desetine bili su: Momir Golo, Nikola Lambić, Petar Lozo, Stevo Mićević, Savo Mićević, Stevo Račić, Boro Radan, Drago Sarić, Jovo Siniković i Sefik Vila. U desetini je vladalo iskreno drugarstvo, uzajamna brižnost, veselost i neki poseban ponos zbog zadatka, jer su organizovali seoske straže i vršili pripreme za formiranje čete i organizovanje narodnih odbora.

Dobivši poštu od Štaba Bataljona, 23. decembra krenuo sam istim putem nazad u Mostar. Prije polaska zamijenio sam svu odjeću i obuću sa borcima iz desetine i našao se u dronjcima, jer su mi dali najgore što su imali. Na rastanku iskreno sam im zavidio što ostaju, jer su bili u situaciji prema neprijatelju po staroj narodnoj izreci: »Puška mi. puška ti.«

U svojoj kući zatekao sam Remziju Duranovića, koji je došao iz Bataljona da organizuje uništenje električne centrale na Rudniku preko inženjera Cedomila Milićevića Cede i ostalih članova KPJ na Rudniku, gdje je ranije radio i bio sekretar partijske ćelije. Pričao sam mu šta sam doživio na Zijemljima, a on meni o životu i događajima u Bataljonu. Te noći naša je kuća bila blokirana i u svitanje zakucali su agenti na vrata. Muja Trbonja i Simun Benić sa dva policajca upali su u moju sobu s pištoljima u ruci i naredili nam da se dižemo. Mirno smo se obukli, nakon čega su nas obojicu svezali. Otpočela je premetačina kuće s razbacivanjem stvari na sve strane. U šivačkoj mašini Trbonja je našao letak, i ništa više jer sam sav kompromitujući materijal držao ispod poda u ljetnoj kuhinji. Premetačina kuće trajala je gotovo dva sata, a zatim su nas povelili, pješke, kroz grad, u policiju.

U zatvoru smo bili odvojeni, u samicama, i za rimokatoličkog Božića niko nas nije saslušavao. Prvi dan poslije Božića privedeni smo na saslušanje kod šefa policije Mate Roke. Branio sam se da mi je Remza rođak i da ne znam ni za kakav njegov ilegalni rad, da sa komunistima nemam nikakve veze, jer po svom socijalnom porijeklu ne mogu njima ni pripadati, a letak mi je podmetnuo agent Trbonja. Svoje odsustvo iz grada pravdao sam odlaskom kod rodbine u Bijelo polje da nabavim hrane. Govorio sam ono što sam se dogovorio sa svojim u porodici i s Remzijom noć uoči hapšenja.

Saslušavanje je nastavljeno još nekoliko puta, a dogovor s Remzijom obavljao sam preko čuvara zatvora, policajca Mehmeda Sarajlića. koji me ponekad, za vrijeme dežurstva, noću, odvodio kod Remzije u njegovu ćeliju ili njega dovodio kod mene. Hranu smo svakodnevno dobivali od svojih porodica i dijelili sa ostalim zatvorenicima.

Poručio sam majci da nas preko zatvorskog ljekara pokuša prebaciti u bolnicu, što je bila jedina šansa za bjekstvo. Hasiba je pošla kod dra Salke Komadine i zamolila ga da neko od ljekara pregleda obojicu i da nas prebaci u bolnicu, što je obećao. Kad je zatvorski ljekar bio odsutan, određen je dr Dragutin Hlubna da obavi pregled Remzije i mene. Na našu molbu, mene je istog dana prebacio u bolnicu, a Remziju dan

kasnije. Dr Hlubna je znao zašto smo uhapšeni. On je kasnije liječio naše ranjenike i iz bolnice odvajao sanitetski materijal i lijekove za Bataljon.

U bolnici su nas smjestili u odvojene sobe, u prizemlju zgrade. Čuvali su nas po dvojica policajaca, jedan u sobi pored kreveta, drugi pred sobnim vratima u hodniku. Kasnije se to svelo na po jednog policajca u sobi. Izuzetnu brigu posvećivali su nam dr Zvonko Marić, član KPJ, i dr Han Arpad sa pojedinim bolničarkama. Oba su nam stalno dopisivali veću temperaturu nego što smo je imali i uvjerali policajce da smo teški bolesnici kako bismo dobili na vremenu da organizujemo bjekstvo.

Veza između Remzije i mene bio je policajac Salko Omanović, koji je u smjenama bio na straži, a sa partijskom organizacijom Elefif Šaran Eifa, član SKOJ-a, koji je u bolnici radio kao stolar. Eifa je organizovao bjekstvo, tako da vrata na bolničkoj mrtvačnici budu otvorena, i saopštio nam kod koga je obezbijeđen naš prihvat. Majci sam poručio po Elfi da na dan bjekstva donese što kasnije bogat ručak sa rakijom i vinom, jer ću slaviti »rođendan«. Cilj nam je bio da policajce, koji nas budu čuvali, napijemo i otupimo njihovu pažnju. Na straži se kod mene, to poslijepodne, nalazio policajac Salko Omanović. Rekao sam mu da ode kod Remze i da mu kaže da sutra u 21 sat, kad odem u kupatilo, uđe u klozet i bježi, kako smo se već ranije dogovorili. Omanoviću je to »kako smo se dogovorili« bilo sumnjivo, pa me molio i preklinjao da ne bježimo za vrijeme njegovog dežurstva bojeći se da ga ne uhapsu i da mu ustaše porodicu ne odvedu u logor. Rekao sam mu da mi komunisti nikad ne upropaštavamo svoje ljude i da ćemo bježati u smjeni u kojoj budu najgori policajci ustaše. A redosljed smjena sam znao.

Par dana prije dolaska Prijekog suda u Mostar, koncem februara, sve se odvijalo po utvrđenom planu. Ručak je došao kasno, u sumrak, odmah sam ga prepolovio, pola Remzi i njegovom čuvaru, a pola meni i mom čuvaru. Otpočela je gozba i pjevušenje. Pokazao sam policajcu poziv za Hrvatsko zrakoplovstvo, koji sam dobio nekoliko dana ranije, a bio sam rezervni potporučnik, pilot. Nakon aprilskog rata svi oficiri i podoficiri bivše vojske morali su se prijaviti ustaškom uredu, kamo sam i ja otišao. Kada sam vidio da su mi svi prisutni nepoznati, prijavio sam se pod lažnim imenom, a sebe prijavio kao poginulog, što je i bio uzrok da me nisu mobilisali prošlog ljeta kad su pozivali sve preživjele vazduhoplovce Hrvate i Muslimane. Svom čuvaru sam govorio kako jedva čekam da me puste iz zatvora i da ću odmah stupiti u »naše zrakoplov-

stvo«. Priča je tekla o uspjesima Nijemaca na istočnom frontu dok se nije primakao čas bjekstva. Izašao sam u hodnik, gdje je Remzija već šetao u drugom krilu zgrade. Odmah sam pošao ka kupatilu. Remzija je ušao u klozet prije mene. Kad sam ušao u kupatilo, pustio sam tuš i kroz prozor iskočio u dvorište, prošao kroz mrtvačnicu i ulicom otišao u vilu dra Salke Komadine. Remzija je otišao u Donju mahalalu kod Salke Pandura. Mostar je bio pokriven snijegom, a ja sam bio u pidžami i čarapama, pa kad bi ko naišao, sklanjao sam se iza drveća i uz kapije kuća. Zahvaljujući mraku i vrlo rijetkim uličnim sijalicama, koje su omladinci redovno razbijali, ostao sam neprimijećen od italijanskih i domobranskih vojnika.

Pošto sam ušao u kuću, dr Komadina je uzviknuo: »Fala bogu da si stigao, već dugo te čekam.« Sutra sam imao priliku kroz prozor posmatrati agente i policajce, koji su često prolazili pored kuće, vjerovatno u potrazi za nama dvojicom. Kod dra Komadine u gostima ostao sam dva dana, a potom zaštićen mrakom prešao sam biciklom na Luku. kod Mustafe i Sačire Selimhodžić Babić.

Župska redarstvena oblast u Mostaru izvijestila je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu: »Dana 20. veljače 1942. godine, u 21. sat... pobjegao je hapšenik (uznik) Remzija Duranović... Tako isto pobjegao je uznik Enver Čemalović... Oba pobjegla hapšenika su poznati komunisti u gradu Mostaru.«¹²

Jednog dana, obučena u zar, posjetila me moja drugarica Zdenka Dobrila Carić i u krugu porodice Selimhodžić razgovarali smo o kojemu. najviše o radu SKOJ-a i našoj budućnosti. Kroz šalu i smijeh prisjećali smo se Dobriline majke, koja je znala da joj kaže: »Čaće ti balija, jadna li sam ja. On će te iskoristiti i ostaviti.« Moj sekretar partijske ćelije Mustafa Temim Turko još u novembru nas je vjenčao, jer je Dobrila bila član SKOJ-a. Turko nam je bio komunistički kadija.

Nakon desetak dana krenuli smo iz kuće Neimarevića. Sporo se krećući kroz noć sa poteškim ruksacima punim municije i raznog materijala, naša grupa je stigla u Dobrč. Odmorili smo se kod naših domaćina Corića, Đulimana i Smajkića, čije su kuće bile svratište svih nas kad smo išli u Bataljon ili se spuštali u Mostar.

Vođa puta bio je nezaboravni Mehmed Arap Meha, koji nas je bodrio i vodio preko Brasine, Jarac-kuka, Zijemalja i Bahtijevice do Boračkog jezera. Cesto je pored svog ranca nosio još po dva naša jer smo bili iscrpljeni i nenavikli na takav marš. Meha bi nam govorio kako ćemo i mi očvrsnuti u partizanima i biti kao on, što se, po mom mišljenju,

nikome od nas nije dogodilo. Meha je bio doajen kurira, jedan među nama izuzetno hrabar veseljak i neponovljiv na mom partizanskom putu. Svi smo ga voljeli i radovali se susretima s njim, jer su bili puni dogodovština i šala, a znali smo da će biti smijeha ili na njegov ili na naš račun kad se god s njim sastanemo.

Početak decembra Stab Bataljona formirao je Udarnu desetinu, na čelu sa Mehmedom Trbonjom, birajući najbolje borce po četama. U sastavu desetine bili su:

MEHMED TRBONJA. desetar,
BRANKO BOŠNJAK SELO,
MUSTAFA CEMALOVIC ĆIMBA.
NIKOLA LAMBIC. puškomitraljezac,
STEVO MIĆEVIĆ.
DRAGO SARIC,
PANTO SIMIĆ i
JOVO SINIKOVIĆ.

Kasnije su im se pridružili:

HILMIJA ĆISIĆ,
ABDULAH LUGIĆ i
HASAN ZAHIROVIĆ LAĆA.

Jedini član KPJ bio je Branko Bošnjak Selo, a većina su bili skojevci.

Udarna desetina bila je neposredno potčinjena Štabu Bataljona i imala je zadatak da izvodi diverzije, postavlja zasjede, hvata skrivene neprijatelje i pomaže teritorijalnim četama u borbi.

Jedan vod 1. čete i Udarna desetina 13. decembra napali su Željezničku stanicu Prenj, demolirali sve uređaje, prekinuli prugu na više mjesta i povukli se u Dobrigošće. Upućena je patrola na čelu sa Mustafom Ćemalovićem Ćimbom koja je zarobila italijanskog vojnika, koji je na svom motoru imao montiran puškomitraljez »breda«. S motora su skinute gume. Kad se patrola vratila u selo, gdje je Italijan izvršio obuku naših boraca u rukovanju mitraljezom, date su mu dvije kokoši i pušten je u svoj garnizon u Jablanicu.

Veća grupa od oko 40 boraca iz 1. čete u Bijeloj, pod rukovodstvom Rade Spanca i Salke Fejića, krenula je da izvrši napad na voz. Po dolasku u selo Dobrigošće upućena je na zadatak patrola u sastavu: Ismet Kreso, Risto Marić i Muhamed Taslaman Beg. "Oni su zaustavili

automobil u kojem su se nalazila dva italijanska oficira, inženjera.¹³ Oficiri su razoružani i zarobljeni, a šofer, koji je bio civil, pušten je kući. Zarobljenici su upućeni na Borke. U selu Celebiću ostavljena je desetina Ismeta Kreše, a grupa je noću 21/22. decembra prešla Neretvu na gazu i došla u Donje Selo, gdje se razmjestila po kućama da borci osuše, odjeću i odmire se. Mještanima je to bio prvi susret s partizanima. Obradovani, takmičili su se ko će borce bolje ugostiti i darivali su ih čarapama, rukavicama i džemperima. Šef Željezničke stanice u Konjicu Mehmed Kajtaž, saradnik NOP-a, izvijestio je rukovodstvo akcije po Omeru Hadžizukiću, željezničkom radniku, da će voz sa oko 500 ustaša proći za Mostar, naznačivši pri tome tačno vrijeme njegovog kretanja.¹ Francetić sa svojim ustašama krenuo je u južnu Hercegovinu i Dalmaciju, na planinu Biokovo, da sredi partizane, kako je govorio u Konjicu.

Naša grupa s mještanima iz Donjeg Sela rastavila je željezničke tračnice prije predviđenog vremena za nailazak voza. U međuvremenu iz Konjica je pušten putnički voz umjesto onog sa ustašama. Naišavši na rastavljenu prugu, lokomotiva je sa nekoliko vagona iskočila. Naši borci uskočili su u vagone, razoružali nekoliko domobrana i ustaša i otpočeli legitimisanje i pretresanje putnika. Zadržavajući se nepotrebno dugo, napalo ih je oko 300 ustaša Crne legije pod komandom Jure Francetića, koji su brzo nastupali te su se naši povukli bez zarobljenika koji su im pobjegli. Naša grupa je odstupila prema Repovcima, a zatim se preko pruge i puta Bradina — Konjic prebacila u Blace, gdje se nalazila 3. četa Bataljona. Iz Donjeg Sela narednih dana stupilo je 12 mladića u naš Bataljon.

Po dolasku u Donje Selo, ustaše su otpočele orgije ubijajući stanovnike i paleći kuće. Razbježanu djecu, koja su bježala na sve strane, ubijali su i bacali u zapaljene kuće. Stanovnici Donjeg Sela, Srbi, koji nisu uspjeli pobjeći, bili su, svi, pobijeni, a seoske kuće spaljene. Ustaše su iz Donjeg Sela odvele 20 seljaka Srba u Konjic, mučili ih i potom pobili.¹¹

Lijevom obalom Neretve krenuli su Italijani s ustašama Crne legije iz Francetićeve bojne — njih oko 200 — u srpsko selo Celebići. Kad su Italijani prošli kroz selo, ustaše su ubile 16 žena i djece i popalile seoske kuće. Većina seljaka uspjela je pobjeći i skloniti se na oslobođenu teritoriju i kod Muslimana u selo Idbar, gdje su ostali preko zime.

Koncem 1941. godine Bataljon je imao oko 250 boraca, svrstanih u tri čete i Udarnu desetinu sa prištapskim jedinicama. Većina boraca, njih 119, bila je iz Mostara, a manje grupe bile su iz Konjica. Čapljin.

Ljubuškog, Jablanice i Ostrošca. Ostali su bili mještani sa oslobođene teritorije.

U decembru 1941. formirani su opštinski narodnooslobodilački odbori u Borcima i Glavatičevu. a kasnije na Blacama i Zijemljima.

Već mjesec dana na planinama slobodne teritorije pada snijeg, povremeno sa pravim mećavama, praćenim jakim vjetrom i vrlo niskim temperaturama. Svako kretanje između sela otežavao je dubok snijeg, u kojemu su usječene uske staze iz kojih se čovjek nije mogao vidjeti. Život se odvijao u kućama, odakle se moglo doprijeti samo do štala da bi se nahranila stoka. Upravo su se jagnjile ovce koje su zbog toga imale prednost u kućnom smještaju prvih dana života jagnjadi. I pored svih zimskih nevolja ne prestaju dolaziti grupe novih boraca iz Mostara, svakih deset do petnaest dana.

Aktivnost Bataljona svela se na politički rad po četama, koje zbog hladnoće uz veliki napor održavaju položaje čestim smanjenim smjenama i povremenim patrolama. U dolini Neretve i obližnjim brdima zima je upola blaža od planinske iako je sav teren pokriven snijegom.

Prva četa i Udarne desetine napale su 5. januara Kapelu iznad sela Turije, odakle su protjerale ustaše u Konjic. Konjička partijska organizacija izvijestila je Stab Bataljona da je u Konjic stigla povećana grupa ustaša crnolegionara iz Sarajeva, koja će 6. januara napasti selo Bijelu s ciljem da napravi pokolj i popali kuće, nadajući se da će partizani s mještanima slaviti praznik. Napadačka grupa broji oko 200 ustaša. Među njima biće i ustaše iz Konjica i Bijele, koje će biti vodiči crnolegionarima. Dostavljen je tačan plan ustaškog napada. Ustaše su pretpostavljale da će napadom postići potpuno iznenađenje.

Kad je narodu u Bijeloj saopšteno za ustaški napad, zavladao je panika i svi su se mještani povukli u šumu. da im »ne osvane crn Božić«, podsjećajući se na nedavni ustaški pokolj i palež u Donjem Selu.

Stab Bataljona je odbranu Bijele prepustio Komandi 1. čete, na čelu sa komandrom Radom Spancem i komesarom Neđom Bitangom. Četa je ojačana Udarnom desetinom. Rano izjutra četa je raspoređena na pravcu ustaškog napada. Borci u zasjedi, dobro zamaskirani, pustili su ustaše da uđu duboko pored njihovog rasporeda, nakon čega se čula Radina komanda: »Pali!« Po ustašama je otvorena plotunska i mitraljeska vatra. Ustaše su uspjele da pojedine dijelove potisnu i krenu prema Bijeloj, ali ih je dočekala uporna odbrana Udarne desetine, na čelu sa Mehmedom Trbonjom, i bočni napad grupe Milana Mićevića. Čuli su se povici naših boraca: »Juriš, hura, opkoli, hvataj ih žive!«, što je unijelo

paniku u ustaške redove te započe bježanje koje se završilo u Konjicu. Crnolegionari su napustili Konjic u toku noći i otputovali vozom u Sarajevo.

U borbi je poginuo Adem Pajić, seljak iz Bijele. Ustaše su imale desetak mrtvih i ranjenih.¹⁵

Koncem decembra 1941. u selu Vrdolju formira se ustaška milicija, a za ustaškog povjerenika postavljen je Ramo Šljivo. U selu se smješta vod domobrana i nekoliko žandara. Komanda čete u Blacama 29. decembra upućuje patrolu ne znajući za sprovedenu ustašku organizaciju u selu. Sastav patrole bio je:

UROS DRAGANIC,
HASAN ĐURANOVIC i
TOMO GOLUBOVIĆ.

Milicionari sa žandarima razoružali su patrolu i sproveli u Konjic, odakle su drugovi upućeni na sud u Sarajevo, gdje su nakon nekoliko mjeseci oslobođeni. Vrdolje postaje ustaško uporište na prilazu Konjicu i na pruzi Konjic — Bradina.

U januaru 1942. u 3. četi na Blacama nesretnim slučajem ranio se u nogu Đoko Magazin, seljak iz sela Džepi kod Konjica, ali je nakosn amputiranja noge umro. Iz iste čete razbolio se Mirko Jakovljević, seljak iz Bijele kod Konjica, koji je kasnije umro u bataljonskoj bolnici.

Stab Bataljona ojačava 3. četu na Blacama jednim vodom 2. čete iz Bijele i naređuje Komandi čete da likvidira ustaško-domobransko uporište u Vrdolju. Oko 80 boraca sa Blaca, iz Spiljana i Glavatičeva, predvođeni komandantom Šatorom, prikupilo se noću 22/23. januara kod Jeličkog bunara i krenulo u napad na Vrdolje gazeći dubok snijeg pri temperaturi od -20°C . Napad jedinica otpočeo je istovremeno, u svitanje, otvaranjem prorijeđene puščane i mitraljeske vatre. Kod polovine naših boraca bili su zamrznuti zatvarači na puškama. Borci su pokušali odmrznuti zatvarače vlastitom mokraćom. Pojedincima je uspjelo odmrznuti zatvarače, dok su većini puške ostale u rukama kao obične toljage.

Panto Sarić, vodnik, sa jednom svojom desetinom uspio je upasti u prve seoske kuće, odakle je otpočelo prepucavanje sa braniocima. Ostali borci ostali su ležeći u snijegu, jer su branioci iz kuća davali žestok otpor ne štedeći municiju. Nakon tročasovne borbe otpočelo je povlačenje naših boraca pod zaštitom sumaglice. Zaštitu povlačenja desetine iz kuća u koje su upali naši borci vršili su Boro Radan, Branko Gašić

i Božo Skoro iz jedne kuće u kojoj su prilikom upada razoružali dvojicu milicionera. Na kraju su uzeli puške razoružanih milicionera i pod borbom se povukli. U borbi su poginuli:

PERO CECEZ, seljak iz Donjeg Sela kod Konjica, i

VASO GASIĆ, seljak iz Bačevića kod Mostara.

Teže su ranjeni:

OMER BULJUBASIĆ,

ILIJA KULJANIN,

MILAN SERDAREVIC i

RADE SINIKOVIC.

Serdarević i Buljubašić previjeni su i preneseni u jednu seosku kuću. Kad je Panto Sarić, vodnik, vidio da se nisu povukli nepokretni Serdarević i u ruku ranjeni Buljubašić, vratio se do kuće gdje su ostavljeni. Panto je ukrkio Serdarevića i krenuo s Buljubašićem, povremeno se okrećući i pucajući u pravcu sela. Ostavši sami, Panto šalje Buljubašića u Blace da traži pomoć kako bi se spasio Serdarević koji je već bio promrzao. Nakon izvjesnog vremena pojavila se trojka na skijama koju je predvodio Asim Džumhur, te su uz velike napore donijeli Serdarevića u Blace. Asim Džumhur je sa četiri druga, dan ranije, došao na skijama iz Kalinovačkog partizanskog odreda, odakle je donio poštu za Stab Bataljona.

Svi teški ranjenici odmah su preneseni u bataljonsku bolnicu na Borke. Za vrijeme borbe oko 25 drugova je promrzlo, a 12 boraca liječeno je u bolnici oko tri mjeseca, jer im je s lica otpadala koža, a nokti na rukama i nogama vađeni su im iz prstiju. Brigu i njegu o ranjenim i promrzlim borcima vodilo je bolničko osoblje na čelu sa drom Saletom Mujićem.

U borbi na Vrdolju ubijen je ustaški milicioner Džemail Karo, a dvojica su ranjena. Zarobljeni žandar Mijo Padžan i milicioner Alija Novalić prilikom našeg povlačenja uspjeli su pobjeći.

Nakon nekoliko dana četa u Blacama zarobila je 9 milicionera iz Vrdolja i Bjelimića, koji su sprovedeni u Stab Bataljona. Nakon saslušanja svi su pušteni kućama.¹⁶

Operativni štab za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, da bi obezbijedio pomoć u razvoju ustanka na našem terenu, formira na Divinu 13. januara 1942. Udarnu čet.¹⁷ Četa je brojala oko 80 boraca, Srba i Crno-

goraca, među kojima je bilo više članova Partije i SKOJ-a i provjerenih drugova u borbi. Na čelu čete nalazila se Komanda u sastavu:

MAKSIM KOVACEVIĆ, komandir,
DUŠAN KANDIĆ, komesar,
MILOŠ KRALJEVIĆ, zamjenik komandira, i
VLADO VUJOVIĆ, zamjenik komesara.

Na dan formiranja čete borcima je govorio Puniša Perović o situaciji u svijetu i kod nas, s posebnim osvrtom o razvoju ustanka u Hercegovini, konjičkom i mostarskom kraju, postavljajući istovremeno i zadatke borcima čete.

Nenad Vasić, zamjenik komandanta Operativnog štaba, dobio je ovlaštenja vojnog i partijskog rukovodstva da može preduzeti svaku mjeru u Konjičkom bataljonu i na terenu, ovisno o situaciji i vlastitom nahođenju. Nenad je u pratnji Udarne čete krenuo po dubokom snijegu i velikoj hladnoći sa Divina u Bratač, gdje su se par dana odmarali. Iz Bratača četa je noću krenula preko Gornjeg nevesinjskog polja, lutala cijelu noć praćena mećavom, vjetrom i vrlo niskim temperaturama i u zoru se ponovo našla pred Bratačem. Većina boraca bila je potpuno promrzlih ruku i nogu, a nemalom broju smrзли su se i obrazi, čime je više od pola ljudstva bilo izbačeno iz stroja. Promrzli su ostali da se liječe u Brataču. Nakon odmora Vasić je, sutra uveče, krenuo sa oko 45 zdravih i lakše promrzlih boraca u Umčane, gdje su se odmorili, a 17. januara oko podne stigli su u Cesim. Sutradan je četa otišla za Glavatičevo. Susret boraca iz dva ustanička kraja bio je pun radosti i veselja.

Uskoro je Udarnoj četi pridodata ojačana naša Udarna desetina Mehmeda Trbonje, čime se brojno stanje Udarne čete povećalo na oko 55 boraca.

Udarna četa je predstavljala pokretnu udarnu snagu Bataljona, koja je samostalno izvodila manje akcije i vodila borbu protiv neprijatelja, zajedno sa borcima naših teritorijalnih četa. Kovalo se bratstvo i jedinstvo boraca Hercegovine i Crne Gore. Zbog svog nacionalnog sastava Udarna četa je imala poseban uticaj na srpsko stanovništvo naše slobodne teritorije i usađivala ljudima vjeru u zajedničku pobjedu Srba, Muslimana, Crnogoraca i Hrvata nad okupatorom i njegovim slugama, domaćim izdajnicima.

Ponovljen je napad na Vrdolje koji su izveli borci 3. čete sa Blaca 12. februara 1942. Zarobljeno je i razoružano 12 milicionera koji su nakon saslušanja pušteni kućama. Žandari i domobrani pobjegli su u Ko-

njić, a milicioneri su se razbježali po obližnjim šumama. Koncem mjeseca četa je izvršila upad u selo Džepe, ubila 4 ustaška milicionera i zaplijenila 5 pušaka.

Zandarmerijski kapetan Branislav Soškić sa svojom pratnjom, i nakon susreta sa komandantom Bataljona Ibrom Šatorom u Čičevu, nastavio je sprovoditi četničku propagandu stalno mijenjajući sela i oslanjajući se na svoje jatake i pročetničke mještane. Prvenstveno je boravio u selima koja su bila pod povremenom našom kontrolom. Soškić je 30. decembra 1941. uputio izvještaj četničkom komandantu majoru Bošku Todoroviću. U izvještaju je, pored ostalog, pisao:

»Organizovao sam četnike u mnogim srpskim selima i prvi sam ja došao ovamo u Hercegovinu, da narodu kažem za četnike . . . Partizani su u ovom kraju ne Srbi, nego ustaše, Muslimani i Hrvati . . . Nekoliko zadataka sam uspješno izvršio i podnio sam izvještaj Draži..,«¹⁸

Iz izvještaja se vidi da je Soškić, po vlastitoj ocjeni, temeljito izvršio svoj zadatak stvaranjem četničke organizacije na našoj teritoriji.¹⁹

Zbog djelovanja Soškića na terenu, o čemu je Stab Bataljona izvještavan, otpočela je potraga za njim. Dubok snijeg i oštra zima natjerali su Soškića da se sa svojom pratnjom smjesti u selo Zivanj u doJini Neretve blizu Uloga, s ciljem da sačeka bolja vremena, kako bi nastavio svoje četničko djelovanje ili u slučaju opasnosti da pobjegne s našeg terena.

Dobivši informaciju da je Soškić koncem februara prošao kroz selo Cesim u selo Zaborane, Vasić i Stab Bataljona donose odluku da Udarna četa krene za Soškićem i izvrši obračun sa četničkom grupom, milom ilij silom. Sa četom je pošao Vasić, a iz Štaba Bataljona Vasko Gnjatić, Ilija Kukić i Nikola Draganić. Došavši na Zaborane, naši su obaviješteni da je Soškić otišao u selo Dramiševo, gdje su saznali da je produžio u selo Grdaču. Četa je stigla u Grdaču i, pošto nije našla Soškića, krenula je u selo Zivanj. U Grdači je bio bivši žandar Vaso Kilibarda, komandir seoske straže, kojeg su naši povelili sa sobom. Pred selom Zivanj naši su u jednoj kolibi zatekli trojicu Soškićevih pratilaca, koje su takođe povelili sa sobom. U kući Milke Batinić sastali su se sa Soškićem i četvoricom njegovih pratilaca. Od naših tu su bili Vasić, Kukić, članovi Komande čete i po dva borca na svakog četnika. Borci koji su se našli u toj sobi određeni su od komandira čete Maksima Kovačevića. Dogovoreno je da u sobi ostanu samo Srbi i Crnogorci, a ostali borci da ostanu van sobe, u kojoj su vođeni razgovori, i na spoljnjem obezbjeđenju oko kuće i šire pod rukovodstvom Vaska Gnjatića. U sobi je ipak ostao Mehmed Trbo-

nja. U susjednoj kući pronašli su kaplara Glogovca sa dvojicom mladića, kuhara, koje su bez ikakvog otpora razoružali.

Otpočeo je dvočasovni razgovor između Vasića i Soškića. Povremeno je u razgovor upadao pojedini naš starješina i Branko Bošnjak Selo. Vasić je pozvao Soškića da nam se pridruži u borbi protiv okupatora i ustaša, što je Soškić odbio govoreći da će se boriti protiv ustaša, a da još nije vrijeme za borbu protiv okupatora. Tražio je da se sa našeg terena udalje Turci i Hrvati — ustaše. Dalje je govorio da će se kralj i vlada vratiti iz Londona i da će opet sve biti po starom, da radnicima i seljacima ne treba dati vlast jer su neznalice i u politiku se ne razumiju, te da su Pećanac i Nedić poštteni Srbi. Kad je Soškić prevršio svaku mjeru a razgovori se otegao unedogled, Vasić ga je pozvao da pođe u Glavatičevo, što je on odbio riječima: »Ne idem sa vama!« Soškić je opalio iz puške i ubio Bošnjaka, maturanta Gimnazije iz Nevesinja. Ugasilo se svjetlo, naši su se bacili na četnike, od kojih su neki uspjeli opaliti iz puške ali u plafon. Nakon par minuta nastala je tišina. Na podu su mrtvi ležali Soškić i tri podoficira. Jedan četnik je savladan i zbog svoje drskosti na opšti zahtjev boraca strijeljan. Među našima bilo je drugova koji su nosili brade, i pošto je Nikola Draganić, naišavši na Lacu, bio uhvaćen za bradu i dobro prodrman, odlučeno je da se brade ubuduće ne nose u našem Bataljonu.

Glogovac i ona dva mladića kuhara rekli su da žele ostati u Bataljonu, što im je dozvoljeno, ali su, prvom prilikom, odbjegli u četnike za vrijeme puča.

Svi poginuli četnici sahranjeni su zajedno, a Bošnjak posebno. Nakon nekoliko dana Trbonjina Udarne desetina prenijela je Bošnjaka u Zaborane, odakle ga je njegov brat saonicama prenio u rodno selo i sahranio.

Četnička organizacija, koju je stvarao Soškić, povukla se u strogu ilegalnost i veza je održavana samo između najpovjerljivijih, a oni su održavali vezu sa četnicima u Nevesinju, Mostaru i Konjicu i »čekali svoje vrijeme«. Smatrali smo da je likvidacijom Soškićeve grupe likvidirano i četništvo na našem terenu. Umjesto da se istraži gdje je Soškić sve bio i ko su mu bili jataci i saradnici, mi smo zatvorili i oči i uši i postali »ćoravi i gluhi bataljon« kad je riječ o četništvu na našem terenu, što će nam se uskoro grdno osvetiti.

Likvidaciju Soškića²⁰ i četvorice njegovih pratilaca pozdravili su svi poštteni ljudi, a pročetnički elementi počeli su proturati krilaticu »Partizani ubijaju i Srbe!«

Početak marta postavljen sam za komesara čete u Zaboranima, gdje sam zatekao Iliju Kukića, komandira, Mirka Bjelicu, zamjenika komandira, i Novicu Glogovca, zamjenika komesara čete. Sekretar partijske ćelije bio je Boro Radan. Zatekao sam i veću grupu poznatih drugova iz Mostara. Otpočeo sam sa sastancima po vodovima, koji su bili dislocirani u Zaboranima. Dramiševu i Zerajića Barama. U selima Zivanj i Grdača imali smo seoske straže, koje smo pretvorili u desetine, gdje su upućeni na politički rad Sefik Vila i Kemal Kadić. Sastanci s borcima u početku su nekako išli, ali seoske konferencije, osim pojedinačnih razgovora i razgovora s manjim grupama, nisam zakazivao. Ne znajući kako da vodim konferenciju, iako mi je to komesar Bataljona Vasko Gnjatić objašnjavao, odlučio sam da pođem u Glavatičevo i zamolim Mustafu Pašića, starog radničkog tribuna i iskusnog komunistu, da dođe kod nas i održi konferencije sa mještanima u selima Luka i Zaborani. Pašić je prihvatio moje obrazloženje i odmah sa mnom pošao u četvu. Na zakazanim konferencijama, koliko sam god pratio izlaganje i sadržaj Pašićevih govora, još više sam obraćao pažnju na njegovu neposrednost i lakoću kojima uspostavlja kontakt sa prisutnim seljacima. Interesantni su bili njegovi duhoviti odgovori na postavljena pitanja. Održane Pašićeve konferencije bile su moje prve lekcije za politički rad u selu, za što sam mu se od srca zahvalio i ispratio ga na povratku skoro do Glavatičeva.

Velika novost u svim četama i kod svih mještana bila je zamjena dvojice zarobljenih italijanskih inženjera za Franca Novaka, člana Okružnog komiteta KPJ za srednju Hercegovinu, koji je bio uhapšen u Mostaru, i porodicu Pere Bilića, poznatog komuniste iz Jablanice, inače borca u Bataljonu. Porodicu Bilić držali su Italijani kao taoce u mostarskom zatvoru. Zamjena zarobljenika izvršena je 21. marta. U ime Bataljona zamjenu je obavio Rade Spanac, komandir 1. čete u Bijeloj, a u ime Italijana jedan njihov major. Oba su u pratnji imali po jednu desetinu boraca. Rade je svoju desetinu opremio najboljom odjećom i obućom u četi i uvjezbaao kako da se ponašaju i pozdrave kad se sretnu sa Italijanima.

Prilikom susreta naši borci su pozdravili stisnutom pesnicom, a Italijani fašističkim pozdravom, ispruženom rukom. Došlo je do razgovora između Rade i italijanskog majora. Rade je upozorio Italijane da su Franc Novak i porodica Bilić neuhranjeni i mršavi pokazujući pri tom na italijanske inženjere kako lijepo izgledaju. Major je samo slegao ramenima. Zatim mu je Rade rekao da Italijanima nije mjesto u Jugoslaviji i da se trebaju vratiti u Italiju, a major je na to govorio da su donijeli slobodu i kulturu, da predstavljaju veliku vojnu silu i nagovijestio da se izvode

pripreme za ofanzivu naglasivši: »Vidjećete šta će biti kroz dva-tri mjeseca!« Rade mu je odgovorio: »Mi ćemo se boriti, vama gradovi, a nama sela, planine i šume.«

Nakon razgovora italijanski inženjeri su prešli svojim, a Franc našima. Otac Mate i majka Ana braće Bilić, predratnih komunista, bili su starci, oboje od oko 70 godina. Molili su Mirka da se s njima vrati kući, jer im je dosta maltretiranja po zatvorima, na što je on pristao. Porodica Bilić ostala je među Italijanima izjavivši da se vraćaju kući u Jablanicu. Kasnije je Franc pričao kako su ga prije zamjene u zatvoru Italijani nagovarali da se vrati u Mostar, da mu garantuju život i da će se moći baviti svojim zanatom. Sigurno je da su takvi razgovori vođeni i sa porodicom Bilić, posebno s Mirkom.

Nakon kraćeg odmora Franc je upućen za sekretara partijske ćelije u 1. četu u Bijeloj.

Tom razmjenom je ugled Bataljona u narodu porastao jer je to i bila prva razmjena zarobljenih neprijateljskih oficira sa zatvorenim pripadnicima NOP-a u Hercegovini. Mislimo da se tada moglo postići i više da je partijska organizacija u Mostaru tražila i izvjestan broj interniraca s otoka Mamule za zarobljene Italijane. Nije poznato zašto je to izostalo, iako je Stab Bataljona čekao na odgovor više od dva mjeseca.

Ustaška milicija iz Gornjeg nevesinjskog polja napala je 25. marta naše položaje kod sela Luke i uspjela da iznenadi naš vod. Borba je trajala nekoliko sati i intervencijom naših vodova sa Dramiševa i Zaborana neprijatelj je uz gubitke odbačen u svoja sela. Tom prilikom poginuli su borci:

MIJO TELEBAK.
MILE ZUROVAC,
ILIJA ZERAJIĆ i
RISTO ZERAJIĆ.

Sva četvorica bili su seljaci iz Luke.

U izvještaju Zapovjedništva oružničkog krila Mostar, koji je upućen Komandi italijanske divizije, pored ostalog, kaže se:

»26. marta 1942. godine prije podne, od strane partizana izvršen je žestok napad na selo Vrdolje, kotar Konjic. Milicioneri koji su bili u zajednici sa oružništvom razbjegli su se po okolnim visovima i nisu poprimili borbu, već jedino sedam oružnika sa nekoliko milicionera, koji su se pred mnogo nadmoćnijom silom povukli u selo Džepe i zauzeli položaj. Selo Vrdolje je po partizanima zauzeto.«⁻¹

Tu akciju izvela je 3. četa sa Blaca, zaplijenivši nekoliko pušaka i prošavši bez vlastitih gubitaka.

Početkom aprila odlazi Nenad Vasić u pratnji Petra Krajine. Vasilija Masle i Pavla Neimarevića preko Zijemalja i Podveležja u Operativni štab za Hercegovinu i južnu Dalmaciju. Na zahtjev Operativnog štaba, zbog velikog broja ranjenika sa Nenadom je otišao dr Safet Mujić. Cilj odlaska bio je podnošenje izvještaja o stanju u našem Bataljonu i situaciji na terenu, te sagledavanje mogućnosti daljeg razvoja ustanka na našem prostoru. Nenad se kratko zadržao u Operativnom štabu i vratio se s pratnjom i desetak drugova, na čelu sa Đakom Kundačinom, koji su uključeni u Udarnu četnu.

Nenadu su ne samo potvrđena ranije data ovlaštenja već je i prošireno pravo odlučivanja o životu i smrti prestupnika u našem Bataljonu i na terenu.² Kroz svoje buduće ponašanje on će izrasti u neprikosnovenu vojnu i političku vlast u Bataljonu i na terenu. Upoznavši se sa oštrim mjerama koje je primjenjivao Operativni štab prema petokolonašima i kulacima na terenu istočne Hercegovine, Nenad je bio oduševljen i povratkom u Bataljon takve mjere pokušao je prenijeti i na nas kritikujući naš oportunitizam. Mi nismo prihvatili stavove da treba likvidirati potencijalne neprijatelje, nego samo dokazane saradnike okupatora i domaćih izdajnika, četnika i ustaša.

Na našem terenu tih dana su likvidirana dva četnička saradnika, izrazita petokolonaša, Lazar Račić, bivši seoski knez u Zijemljima, i Obrad Kilibarda, bogatiji seljak iz Luke. Račić se povezao sa četničkim glavešinama u Mostaru, kojima je slao izvještaje o stanju na terenu i Bataljonu, što je na saslušanju priznao, te je osuđen na smrt. Kilibarda se povezao sa četnicima u Nevesinju i otvoreno pronosio njihove stavove, te je i on likvidiran. Strijeljan je i Vaso Kilibarda, žandarmerijski narednik, jatak Soškićev, izraziti šovinista i neprijatelj NOP-a. To su jedini mještani Srbi petokolonaši koji su ubijeni na našem terenu do četničkog puča.

U selu Krstac kod Jablanice hodža Derviš Nezirić dijelio je ustaške letke po selima i nagovarao omladinu da stupa u ustaše. Hodža je uhvaćen, suđen i strijeljan krajem 1941. godine. U isto vrijeme Mustajbeg Hadžihuseinagić, posjednik iz Konjica, šalje so. gaz, opanke i drugi materijal u Bataljon, da bismo preko konjičke organizacije, u martu, dobili obavijest kako Mustajbegu prijete opasnost od hapšenja. Stoga on dolazi na slobodnu teritoriju, gdje održava sastanke i izjašnjava se za NOP* ali usput stvara jatake u cilju formiranja pročetničke muslimanske milicije. Njegov rad. po odluci Štaba Bataljona. pratio je Sefik Obad, koji

uspijeva uhvatiti dva njegova izvještaja, upućena Mustafi Pašiću i Ismetu Popovcu, četničkim prvacima u Mostaru. Prilikom pokušaja bjekstva u Konjic Mustajbeg je uhvaćen, suđen i strijeljan.

Početkom aprila Vasić je sa Štabom Bataljona razradio ideju da se formira Mostarski partizanski odred, u čijem bi sastavu bio Mostarski bataljon na terenu Zijemalja, Podveležja i Raške Gore, i Konjički bataljon na prostoru Glavatičeva, Blaca i Bijeje.

Velika slobodna teritorija sa pet teritorijalnih i jednom Udarnom četom, kao i brojnost Bataljona, koji je imao oko 450 boraca, otežavali su komandovanje i organizaciju borbenih dještava.

U cilju pripremanja realizacije tog plana upućeni su na rad u Podveležje radi priprema mobilizacije Mustafa Muja Pašić, Salko Fejić i Muhamed Momić Hodža. Oni su vodili razgovore s mještanima i održavali konferencije po selima, organizujući narodne odbore.

Na kraju svoje političke djelatnosti, sredinom aprila, drugovi su zakazali konferenciju predstavnika svih sela u Podveležju, na koju su došli najviđeniji ljudi, osim iz sela Kokorine. Kurira Ibru Pucu, upućenog u Kokorinu, koji je bio krajnje odan NOP-u, sačekali su žandar Stanko Vlahić iz sela Kamene i Jusuf Catić, ustaša iz sela Žulja, i ubili ga. Na konferenciji potvrđena je spremnost Podveležaca:

- da nastave pružati svu moguću pomoć partizanima;
- da garantuju bezbjedan izlazak grupa iz Mostara za Bataljon. prolaz kurira i jedinica kroz podveleška sela;
- da nabavljeno oružje predaju partizanskim jedinicama.

Seljaci su izrazili bojazan da će im popaliti sela a njih poubijati okupator, ustaše i domobrani, a što se tiče mobilizacije neka se izvrši na bazi dobrovoljnosti kad dođe vrijeme za nju.²¹¹

Bjelimička ustaška milicija u proljeće 1942. godine bila je vojnički dobro organizovana i naoružana, te kreće u napad na našu slobodnu teritoriju, potpomognuta ustaškom milicijom iz Zagorja i žandarima sa njihove teritorije. U toku 6. aprila Neretvu prelaze dvije kolone. Jedna, od oko 50 milicionera i žandara, kreće ka selu Janjini, gdje se nalazila naša desetina, a druga, znatno veća, od oko 150 milicionera i žandara, podijeljena u dvije grupe, upada u sela Grdaču i Zivanj, gdje pale kuće i pojate izgoneći žene, djecu i nekoliko staraca, od kojih su oko 15 pobili. Vidjevši dugačke kolone ustaške milicije, naše desetine iz tih sela su se uz pripucavanje razbježale po šumi, a politički delegati u Zivnju i Grdači Ljubo Semiz (smijenio Sefika Vilu) i Kemal Kadić uspjeli su se izvući u Seljane i priključiti četi.

U toku sutrašnjeg dana neprijatelj kreće u borbenom poretku na Seljane, gdje nakon duge i uporne naše odbrane uspijeva potisnuti našu četu na položaje ispred sela Dramiševa. Milicioneri su spalili nekoliko, kuća i pojata u Seljanima. Kod nas se zatekla Udarne desetine Mehmeda Trbonje, koja je zauzela pogodne položaje iznad sela i onemogućila svako kretanje napadačima. U napadu je učestvovala i ustaška milicija iz Gornjeg nevesinjskog polja. U toku dana stiže na naše položaje Udarne četa sa komandantom Bataljona Šatorom. Primijetivši pojačanje i nemogućnost bilo kakvog nastupanja, milicija se izvlači preko Neretve u Bjelimiće i u pravcu Kruševljana. Te noći krenuli smo ka Seljanima i nismo naišli ni na kakav otpor. Pored jedne kuće sa grupom boraca našao sam ubijenog Mirka Bjelicu, zamjenika komandira naše čete, seljaka iz Česima, kome su ustaše odsjekle glavu i odnijele je u Bjelimiće, a zatim je poslale ustašama u Konjic.

U borbi na Seljanima poginuli su:

MIRKO KILIBARDA,
MITAR KILIBARDA i
VASO KOSTIC.

Sva trojica su seljaci iz Seljana kod Nevesinja.

Na Dramiševu je poginuo Strailo Andrić, seljak sa Boraka.

Kolona milicionera i žandara, prešavši na gazu Neretvu, pred zoru je u Janjini opkolila kuću, gdje se nalazila naša desetine. Otpočela je borba sa brojno nadmoćnijim neprijateljem. Žandari i milicija pozivali su naše borce na predaju, a oni su odgovarali pjesmom i puščanom vatrom kad god bi se neko od neprijatelja pojavio. U toj kući poginuli su:

HUSNIJA KANJE, baštovan, i
MUSTAFA KANJE, radnik, obojica iz Mostara.

Naši borci nastavljaju pružati otpor i iz zapaljene kuće gotovo do posljednjeg metka.

Evo kako zapovjednik Oružničke postaje u Bjelimićima opisuje u svom izvještaju, upućenom Zapovjedništvu 6. oružničke pukovnije, tu akciju:

»Pošto je prilikom borbe u selu Janjini bio vrlo jak otpor iz kuće gdje su se njih 9 bili zabarikadirali i uopće kad su bili pozivani na predaju nisu htjeli da se predaju sve dotle dok kuća nije bila zapaljena i kaŕa je bila kuća zapaljena pucali su iz kuće iako im je vatra sipala za vrat... Borba sa partizanima koja se je vodila u Janjini bila je najgorčeniya bor-

ba koja je vođena ovom prilikom, jer partizani pod cijenu života do posljednjeg sata, minuta, tj. kada je već pola krova od kuće palo i kad nije bilo drugog izlaza skočili su na prozore i u tom času su pohvatani od strane naših oružanih snaga.

Kada su pozvani na predaju, jer da im nema drugog izlaza, tada se je čulo kako u kući govore: 'Mi znamo zašto umiremo i zašto se borimo. Ni jedan od nas ne žalimo umrijeti sa pozdravom Smrt fašizmu, sloboda narodu .. .' Kad su bili uhvaćeni ni jedan nije htio ništa priznati.. -²⁴

U toku borbe naši su ubili 7 milicionera i žandara, čija su imena navedena u izvještaju, i više njih ranili. Ogorčena zbog vlastitih gubitaka, ustaška banda otpočela je prebijanje naših pohvatanih drugova, a zatim su ih vezali i povelili sa sobom ka Bjelimićima. Na Neretvi uspijevaju se svezani otrgnuti i skočiti u vodu:

HILMIJA HAKALO i
ISMET KRESO.

Oni su plivajući, mada svezanih ruku, uspjeli doći u Glavatičevo i ispričati o herojskoj borbi naših boraca u Janjini.

Kad su Hakalo i Kreso skočili u Neretvu, banda je odmah strijeljala:

FEHIMA JACIĆA, radnika iz Sarajeva,
EKREMA JUSUFOVIĆA, desetara, radnika iz Mostara,
MEHMEDA SKOPLJAKA, radnika iz Visokog,
dra LEA STERNA, pravnika iz Sarajeva,
MIRKA TOPALoviĆA, seljaka iz Kule, i
ANTU ZUANICA, đaka iz Mostara.

Borba naše desetine protiv ustaške bande u Janjini uvijek je isticana za primjer novim borcima našeg Bataljona i bila podstrek za herojska djela naših boraca u toku rata.

Mjesni komitet KPJ u Mostaru i Stab našeg Bataljona, koncem marta i u aprilu, organizuju atentate na ustaške i četničke vodeće funkcionere u Mostaru i Konjicu.

Rukovodilac priprema za atentat na Dobrosava Jevđevića bio je sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Salko Sestić. Atentat je osujećen a veći broj omladinaca uhapšen, među njima i Sestić. Poslije noćnog saslušanja u policiji, gdje je pretučen, Sestić je pokušao pobjeći kad su ga sprovodili u ćeliju, te su ga policajci ubili.

Radmilo Grđić, bivši generalni sekretar Jugoslavenskog sokolskog saveza, došao je u Mostar, u ime Komande četničkih odreda za Bosnu i

Hercegovinu, da organizuje bolju saradnju tih odreda i italijanskih okupatorskih vlasti. Mjesni komitet preko Adema Buća povjerava likvidaciju Grđića kuriru Vasiliju Masli Vasi i omladincu Gojku Uljareviću. Zadatak je da se Grđić likvidira hladnim oružjem. Oni dvije noći bezuspješno čekaju, ali su okolnosti bile takve da se atentat nije mogao izvršiti zbog ličnog obezbjeđenja i italijanskih patrola. Treće noći, 7. aprila, pružila se povoljna prilika. Maslo prilazi Grđiću i sa dva udarca sjekirom obara ga, na zemlju. Kad su vidjeli šta se desilo, karabinjeri su zapucali za atentatorima koji su nestali u noć. Grđića su liječili italijanski ljekari, a on se, nakon ozdravljenja, potpuno pasivizira iz političkog života.

Iste noći izvršen je neuspješan atentat na Stjepana Barbarića, tajnika Velike župe Hum u Mostaru, koji se nalazio u društvu sa policajcem Andrijom Kordićem. Bačena bomba nije eksplodirala. U ponovnom atentatu, 22. aprila, italijanske ručne bombe su eksplodirale u njegovoj neposrednoj blizini, ali Barbarića nisu ni ranile. Kao sumnjivi bili su uhapšeni braća Husnija, Muharem i Ahmed Rebac. Dvojica braće su pušteni jer nije bilo dokaza, a Ahmed, sekretar MK SKOJ-a, predan je italijanskim vlastima i interniran. Atentatori su, inače, bili skojevci Salko Baraković i Atif Đukić Beli.

Nakon atentata na Grđića i Barbarića pohapšeno je tridesetak omladinaca koji su potom internirani u italijanske logore.

Stevo Gatalo, borac Zijemaljske čete, seljak iz Potoka, javio se da ubije ustašu Ivana Doku u Bijelom polju. Gatalo je 18. aprila sačekao Doku i razoružao ga, ali kad su krenuli, Doko je oteo Stevi pušku i ubio ga. Ustaše su istog dana u znak odmazde ubile i Stevinog oca Uroša.

Stab Bataljona donosi odluku da se likvidira Ferhat Kurtović, trgovac u Konjicu, koji je bio glavni inicijator formiranja ustaške milicije u Bjelimićima. Zadatak je postavljen Komandi 1. čete u Bijeloj. Četa je prethodno prikupila podatke o kretanju Kurtovića preko Vinka Borasa, sekretara partijske ćelije u Konjicu. Rade Spanac upućuje Mehmeda Tasu sa Safetom Alagićem u Konjic na izvršenje zadatka. Oni su se smjestili u Safetovu kuću, odakle je Taso u toku dana izašao da osmotri pravac Kurtovićevo kretanja kad se noću vraća kući, te da upozna okolne prilike na ulici i predvidi mogućnost bjekstva ka slobodnoj teritoriji. Pri prvom mraku 19. aprila Taso je izašao na ulicu, i kad je Kurtović sa Muhamedom Sofom naišao, prišao im je i upitao: »Ko je od -vas gospodin Ferhat-beg Kurtović?« Dobio je odgovor: »Ja sam!« Taso je odmah opalio četiri metka iz pištolja i ubio ga. Sofo je nadigao dreku, a Taso mu je do-

viknuo: »Evo i tebi kad si takav«, i opalio dva metka koja su ga teže ranila. Zatim je Taso žurno nestao u mrak i sretno došao u svoju četu.²⁵

Naša 2. četa iz Glavatičeva izvršila je, 19. aprila, skupa sa Udarnom četom, napad na selo Dužane. Napad je bio iznenađan i energičan. Tom prilikom ubijeno je 6 milicionera i zaplijenjeno 8 pušaka i nešto municije.

Sredinom aprila premješten sam u 5. četu na Zijemlje za komesara čete. Zamijenio me Drago Simić, do tada komesar 1. čete u Bijeloj.

Odlukom Štaba Bataljona formira se mješovita taktička grupa za napad na Vrdolje, u čijem sastavu je bila 3. četa sa Blaca, vod 2. čete iz Glavatičeva i Udarna četa. Grupa je brojala oko 90 boraca i njom je komandovao komandant Bataljona Šator. Napad na selo izvršen je u svitanje 17. aprila, znatno kasnije od predviđenog vremena zbog kašnjenja jedinica. Neprijatelj je pružao jak otpor iz kuća, te je izostao partizanski juriš. Naše položaje tukla je artiljerija iz Konjica. Trbonjina Udarna desetina uspjela se jedina prebaciti uz ograde blizu sela, a svi drugi ostali su na ivici šume. Borba se vodila cio dan i u sumrak naši su se povukli noseći poginule:

NIKOLU LAMBIČA, mitraljesca, seljaka iz sela Borci, i

FRANCA STRMOLU, španskog borca, radnika iz Tržišća kod Novog Mesta.

Imali smo i nekoliko ranjenih drugova.

Neprijatelj je imao 3 poginula i 6 ranjenih, prema podacima koji su stigli iz Konjica.²⁶

Odlaskom dra Mujića situacija se kod nas, u bolnici, pogoršala, stizali su i novi ranjenici, te je Stab Bataljona razmatrao kome od ljekara u Mostaru da se obrati neka dođe u Bataljon. Najpovoljnija ličnost bio je hirurg Isidor Papo, mlad i neoženjen, a saradnik NOP-a. U Mostar je poslat Salko Fejić koji je, uz dobrovoljni pristanak, izveo Papu u naš Bataljon. Fejić je forsirao Papin izlazak govoreći mu da imamo puno ranjenika i da je među njima i Slobodan Princip Seljo, što nije bilo tačno. Papo je došao u mantilu, sa šeširovom i leptir-mašnom, što je ubrzo odbacio i postao vojni ljekar koji će steći slavu velikog ratnog hirurga, Njegova briga za ranjenike i bolesnike uzvracena mu je poštovanjem i zahvalnošću svih boraca kojima je spasao život u teškim godinama rata, na slavnim putu do slobode.

Tih dana u Bataljon je stigao Adem Buć, koji se, nakon hapšenja, prilikom sprovođenja u policiju, otrgnuo agentima i pobjegao. Po dolasku u Bataljon Adem je upućen na politički rad na terenu 3. čete, u Blace.

Vodeći stalne borbe, Bataljon je trošio municiju i mnogi borci su ostali sa po pet do deset metaka. Štab Bataljona dobio je poruku Operativnog štaba da su i njihovi borci skoro ostali bez municije i traže da im je pošaljemo u granicama svojih mogućnosti. Nenad i Štab pozivaju Mehmeda Trbonju, Mustafu Ćemalovića Ćimbu, Zivka Papu Henćija i Hasana Zahirovića Lacu na konsultaciju kako da se dođe do municije. Trbonja je odmah predložio da se uđe u Sjeverni logor u Mostaru i iz magacina pokupi municija. S prijedlogom se Štab saglasio, i oni su isti dan krenuli na zadatak. Na putu iz Dobrča za Mostar grupa je srela Rifata Frenju, Martina Raguža i Aliju Muratbegovića Šicu, koji su se nakon izvršenih zadataka vraćali u Bataljon. Svi zajedno krenuli su grad. Sa Henćijem su pošli Laća i Ćimba kod njega kući, a ostali su se smjestili u baze na Carini. U toku dana dogovoreno je sa Omerom Ciberom Begom, koji je radio u njemačkoj radnoj organizaciji TODT da kamionom izbace municiju nakon izvršene akcije u logoru. Sa Muhamedom Bostandžićem, baštovanom, koji je radio u Sjevernom logoru, dogovoren je način dolaska do magacina municije i kako izbjeći straže.

S prvim mrakom 21. aprila 1942. grupa se iskupila i krenula na zadatak, po municiju. U magacin se ušlo preko krova. Drugovi su iznijeli 22.500 metaka u 15 sanduka i 7 neispravnih pušaka.²⁷ Municiju i puške prenijeli su u kuću Henćijevog brata u blizini logora. Za cijelo vrijeme akcije padala je kiša kao iz kabla i spirala tragove naših boraca, »provalnika«, posebno one koji su vodili kući porodice Papo.

Trbonja je naredio da Frenjo, Muratbegović i Raguž odmah krenu u Dobrč i ponesu po jedan sanduk municije, koristeći noć i kišu, da bi se bar nešto spasilo ako dođe do otkrivanja skloništa ili zapljene za vrijeme prevoženja. Arap je takođe dobio zadatak da pođe u Dobrč i mobilise seljake koji će s konjima kod tvrđave čekati dolazak kamiona.

Ciber je oko podne dovezao kamion u koji su utovarene puške i municija. S njim su krenuli i Trbonja, Laća i Henći ka Dobrču. Trbonja je obukao bluzu njemačkog šofera, koja se zatekla u kabini, sjeo pored Ćibera i svi zajedno s dragocjenim tovarom krenuli su iz grada. Uz put su sretali italijanske patrole, ali niko nije obraćao pažnju na »njemački kamion« sa tablom »proba«. Municija je iz kamiona iskrcana u fortici, starom austrijskom utvrđenju u blizini Dobrča, natovarena na konje i prenijeta na Boračko jezero.

U Mostaru je nakon nestanka municije iz logora nastala opšta uzbuha i otpočela potraga za provalnicima. Brzo se pronio glas da su partizani upali u logor i odnijeli municiju, čemu su se građani radovali, a

neprijatelja i njegove sluge podilazio je strah da su naši sposobni za sve, čak i za akcije na granici nemogućeg. Svi borci i mještani ponosili su se izvedenom akcijom, a stariji ljudi i žene, kad su slušali kako je akcija izvedena, krstili su se govoreći: »Bože dragi, je li to moguće?« i radosno uzvikivali: »Živjeli nam naši junaci!«

Operativnom štabu u istočnoj Hercegovini upućeno je 10.000 metaka a 1. proleterskoj brigadi 7.500 metaka. Karavan je krenuo uz pratnju jednog voda na čelu sa komandantom Šatorom, koji je municiju predao Slobodanu Sakoti u Rabini. Preostali dio municije podijeljen je našim četama.

Stab Bataljona je svoje potrebe za raznim materijalom takođe rješavao slanjem boraca u Mostar sa zadatkom da provaljuju u nadleštva i radnje neprijateljski raspoloženih trgovaca. Tako je opet vraćena u grad, ojačana, ona ista grupa, koja je iznijela municiju iz Sjevernog logora. Trbonja je zadržan da nastavi rukovođenje svojom desetinom.

U grupi su bili:

MLADEN BALORDA, vođa grupe,
MUSTAFA ĆEMALOVIC CIMBA,
RIFAT FRENJO,
ALIJA MURATBEGOVIĆ SICE,
ZIVKO PAPO HENČI,
MARTIN RAGUŽ i
HASAN ZAHIROVIĆ LAČA.

O smještaju grupe u Mostaru brinuo se Hamid Vuk, a Safet Džinić obezbjeđivao je saradnju sa mjesnom organizacijom. Izvedeno je više noćnih akcija u kratkom vremenskom razmaku:

— Iz Doma narodnog zdravlja odnesene su dvije vreće vate, kanta vazelina, sterilizator i nešto sanitetskih instrumenata, četiri vreće brašna, kanta ulja i sanduk šećera. Prehrambene artikle preuzeo je Safet Džinić za ishranu boračkih porodica i ilegalaca, a sanitetski materijal otpremljen je u Dobrč;

— U tekstilnu trgovačku radnju Salih-age Demirovića, u centru grada, na Tepi, grupa je upala preko krova, obukla se u nova odijela i u vreće natrpala razne odjeće i zatim skladište odjeće u podrumu polila benzinom i zapalila ga. Sa svojim tovarom grupa je napustila radnju i otišla u kuću porodice Papo, gdje su s krova kuće posmatrali visok plamen koji je zahvatio zapaljenu radnju;

— U kafani »Lira« na Carini pokupljeno je oko 150 stolnjaka za zavoje, nešto kuhinjskog pribora i alkoholnih pića za bolnicu na Borcima;

— U Paherovoj knjižari uzete su dvije vreće papira i raznog pisanećeg pribora za škole na slobodnoj teritoriji.

Slične akcije izvodila je i omladina grada u cilju snabdijevanja naših porodica i Bataljona hranom i raznim potrepštinama.

U toku boravka obje grupe, Trbonjine i Balordine, većina njih zadržavala se u kući porodice Papo, u kojoj se Henćijeva majka Tereza brinula za ishranu drugova, a njen sin Isidor održavao je vezu sa organizacijom i članovima grupe koji su se krili na Carini. Bila je to divna porodica neustrašivih i brižnih ljudi, a Tereza je bila u pravom smislu partizanska majka.

Radi dogovora o napadu na Bjelimiće oko 25. aprila Nenad Vasić, u pratnji Udarne desetine Mehmeda Trbonje, odlazi u Kalinovački partizanski odred, gdje se sastaje sa Radom Hamovićem, komandantom Odrada. Dogovoreno je da se Konjički bataljon ojača jednim dobrovoljačkim bataljonom Kalinovačkog odreda i da zajedničkim snagama razbijemo ustašku miliciju u Bjelimićima i povežemo naše slobodne teritorije. Nenad je obećao da će poslati 1.000 metaka u Kalinovački odred. Po obavljenom dogovoru Nenad se vratio u Bataljon.

Koncem aprila došli su Vaso Miskin, član Pokrajinskog komiteta, i Muhamed Grebo na našu teritoriju. Održani su sastanci Biroa i Štaba Bataljona, sagledana je vojno-politička situacija u Bataljonu i na terenu. Izvršeno je razdvajanje partijske organizacije u Bataljonu od organizacije na terenu. Za sekretara Partije u Bataljonu postavljen je zamjenik komesara Remzija Duranović, a za sekretara Sreskog komiteta Franc Novak. Partijska organizacija Bataljona za svoj rad postala je odgovorna Sreskom komitetu. Otpočelo je organizovanje partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a na terenu. Miskin i Grebo obišli su partijske ćelije u četama, davali su uputstva za poboljšanje rada u jedinicama i na terenu.

Sagledani su problemi u organizaciji i radu organa narodne vlasti te je u cilju objedinjavanja aktivnosti opštinskih narodnooslobodilačkih odbora u Glavatičevu, Blacama, Borcima i Zijemljima formiran Sreski narodnooslobodilački odbor sa predsjednikom Nikolom Draganićem i sekretarom inž. Fazlijom Alikalfićem. Objedinjen je i rad organizacija AFŽ-a formiranjem Sreskog odbora sa predsjednicom Olgom Previšić i sekretaricom Zorom Dragić. Svi ti zadaci izvršavani su do prve polovine maja, nakon odlaska Miskina i Grebe iz Bataljona početkom maja.

Miskin i Grebo upoznati su i sa slabostima u životu i radu pojedinih rukovodećih ljudi, posebno s negativnim pojavama u Štabu Bataljona, o čemu je već bilo riječi. Oni su ponijeli loše utiske o Bataljonu,²⁸ pogotovo zbog političke neaktivnosti njegovog rukovodstva.

Zbog neodazivanja Podveležaca da mladi stupe u Bataljon i straha da se mještani pod rukovodstvom bogatijih seljaka ne okrenu prema ustaškoj vlasti i formiraju miliciju, na prijedlog Mustafe Pašića i Muhidina Bašagića Agera odlučeno je da se razoružaju podveleška sela. Početkom maja u Podveležje dolaze Vasić i Duranović s Udarnom četom i zajedno s našim vodom Džemala Dizdara otpočinje razoružavanje sela. Prikupljeno je desetak pušaka, većinom starih, austrougarskih. Kad su zatražili pušku od Omera Maksumića, on je rekao: »Sa svojom puškom idem i ja«, i stupio je u Bataljon. Omeru se pridružio i Hasan Juklo.

Ta akcija bila je totalan politički i vojni promašaj. Seljaci su bili kivni na nas, ali su u ogromnoj većini nastavili saradnju s nama, posebno mještani u Dobrču.

Muslimanska sela Podveležja, posebno Dobrč, sa većinom stanovništva bila su opredijeljena za NOP, što se može zahvaliti njihovom osloncu na Muslimane Mostara. Seljaci su govorili našim očevima u gradu: »Mi ćemo s vama, pa šta nam bog da.« Mnoge porodice bile su spremne na svaku žrtvu, a svojom saradnjom s partizanima isticale su se porodice Ibri Corića, Selima Đulimana, Ibri Goste, Ahmeta Jašarevića, hodže Halila Krhana, hodže Ahmeta Smajkića, supružnici Halil i Fata Lulić i druge. Oni su bili kuriri, njihove kuće pretvorene su u partizanska svratišta, a često su svojim konjima dogonili iz Mostara razni materijal, posebno so i hranu za naše grupe u Dobrču, ili su konjskim tovarima prenosili oružje i municiju do Štaba Bataljona.

Komandant Kalinovačkog partizanskog odreda Rade Hamović, izvještavajući 20. aprila 1942. Vrhovni štab o likvidaciji ustaškog uporišta Borča, navodi:

»Po padu Borča Operativni štab Hercegovine nije prestao goniti ustaše do Konjica, već da za osam — deset dana oni udare na Fazlagića Kulu pa onda ka Bjelimićima i Rakitnici koji su na leđima naših snaga.

Da Kalinovački odred očisti sve do Glavatičeva i da se povežemo sa Konjičkim odredom, a Operativni štab Hercegovine sa Crnogorcima da likvidira Fazlagića Kulu.

U sastavu Miljevske dobrovoljačke bataljona jer 1. i 2. četa, Miljevske-dragočevske i Obaljske, nijesu izvršile zadatak na Borču, dodata im je Fočanska 3. četa.

Dobrovoljački bataljoni su se pokazali nesposobni za borbu, ima mnogo znakova javne sabotaže, nesvjesni su i nepouzdati. Mišljenja sam da se očiste svi dobrovoljački odredi, potreban broj razoruža i postrjelja, a postavi odgovorniji komandni kadar .. .«²¹

U cilju zajedničkog napada Kalinovačkog odreda i našeg Bataljona na Bjelimiće Hamović upućuje na naš teren Miljevski dobrovoljački bataljon,³⁰ koji stiže u Glavatičevo 6. maja. To je bio 4. bataljon Kalinovačkog partizanskog odreda. Bataljon je brojao oko 150 boraca, većina sa prišivenim komadićem srpskei trobojnice na kapama, dok su ostali imali petokrake zvijezde. U bataljonu je bilo nekoliko drugova i drugarica iz proleterskih brigada i iz Sarajeva, koji su sa članovima KPJ i SKOJ-a činili političko jezgro.

Vojno-političko rukovodstvo tog bataljona činili su:

DOLE VUKOVIĆ, komandant,
MILOJKO FILIPCEV LALA, komesar;

u 1. četi: RADE JANJIĆ, komandir,
i SVETISLAV NEŠIĆ, komesar;
u 2. četi: ĐURO MRGUD, komandir,
i OBREN VUKADIN, komesar;
u 3. četi: OBREN IVANOVIC, komandir,
i JOVAN HADŽIĆ, komesar.

Oni su bili jedini članovi KPJ u bataljonu. Bilo je i desetak članova SKOJ-a.

U sastavu 1. i 2. čete¹ bili su mještani Miljevine i okolnih sela, a 3. čete, formirane koncem aprila, izrazito pročetnički orijentisani bivši trgovci i trgovački sinovi iz Foče.

Neprijatelj je otpočeo III ofanzivu protiv naših jedinica u istočnoj Bosni prije polaska bataljona iz Miljevine na naš teren, o čemu se u našem Bataljonu već pričalo. Nakon odmora, poslije par dana, Bataljon je postrojen i Salko Fejić je upoznao borce da zbog novonastale situacije u neprijateljskoj ofanzivi privremeno odustajemo od napada na Bjelimiće i da će Miljevski bataljon, po dogovoru sa njihovim komandantom i komesarom, do daljnjeg ostati na našem terenu. Stavljeno je do znanja starijim borcima da se mogu vratiti kući. Javilo se oko 25 starijih i oženjenih boraca koji su, po odobrenju njihovog Štaba, sutradan krenuli u svoj kraj.

Cete su potom ovako raspoređene:

1. četa u Zijeplje,
2. četa ostala je u Glavatičevu,
3. četa u Bijelu, gdje se po dolasku preko pojedinaca povezuje sa pročetničkim mještanima i borcima naše čete.

Po dolasku na nove lokacije povremeno su se javljale grupice i pojedinci, pod ovim ili onim izgovorom, da moraju kući, i odlazili su, tako da je brojnost četa do konca maja spala na oko 30 boraca.

U našu 5. četuu na Zijeplje došla je 1. četa jačine od oko 40 boraca. Odvojeno je desetak boraca koji su uključeni u sastav voda Džemala Dizdara u Podveležju, a ostali su upućeni na Porim i Dnopolje. Osipanje, čete je nastavljeno, pojedinci su se javljali da su bolesni te su upućivani u bolnicu na Borke, gdje nikada nisu stigli, jer su odlazili svojim kućama.

Komanda naše čete donijela je odluku da napadnemo Zandarmerijsku stanicu u Podgoranima, u blizini Bijelog polja. Komandir Blagoje Vučurević i zamjenik komesara Dušan Kostadinović sa vodom naše čete i vodom Miljevske čete krenuli su noću 8/9. maja sa Porima. Napad je izvršen u zoru, uz prethodno opkoljavanje stanice. Ubijen je stražar pred stanicom, a zatim se Dušan Kostadinović pod zaštitom puščane i mitraljeske vatre privukao stanici, ubacio bombe i zapalio je. Iz stanice su iskočili preživjeli žandari, što kroz prozore što na vrata, dočekani vatrom naših boraca. Ubijeno je šest žandara a jedan teže ranjen. Njihova su imena navedena u izvještaju Velike župe u Mostaru, 16. maja 1942. godine."

Od naših poginuo je Gavro Janjić, seljak iz Donjeg Budnja kod Kalinovika, a teško su ranjeni Aćim Stanković i Vasilije Zelović. Sva trojica su bili borci Miljevske čete. Lakše je ranjen komandir Vučurević. Prilikom povlačenja našu grupu tukla je artiljerija iz Bijelog polja i avioni sa aerodroma Jasenica kod Mostara.

U toku maja borci su pojedinačno i u manjim grupama slani na zadatke u Bijelo polje.

Početakom maja, zbog prestupa u četi, Gojko Dabić, borac Zijepljske čete, rodou iz Bijelog polja, kažnjen je da izvrši diverziju na pruzi Mostar — Jablanica. Da ne bi Gojko išao sam, samoinicijativno se javio Nijaz Bajat, đak iz Mostara, da će poći s njim i pomoći mu u izvršenju zadatka. Kad su njih dvojica sišli u selo Zeljušu, Dabić je svratio kod Mirka Mavraka, nakon čega su sva trojica krenuli ka pruzi. Dolaskou na Neretvu Dabić i Mavrak su mučki ubili Nijaza i bacili ga u vodu. Poslije oslobođenja oba zločinca osuđena su na dugogodišnju robiju.

Koncem maja napustio je Bataljon Remzija Cevro, što je rezultiralo provalom pojedinih drugova u Mostaru i u logoru na Mamuli. Prije dezerterstva bio je isključen iz Partije.

U toku aprila i maja iz Mostara izlazi više grupa novih boraca. Svi su bili prethodno provjereni na odgovornim zadacima ilegalnog rada u gradu i po shvatanju partijskog i skojevskog rukovodstva položili su ispit te mogu ići u partizane. Samovoljnog izlaza u Bataljon skoro da nije bilo, svaki novi borac morao je dobiti odobrenje da ode u Bataljon.

Koncem maja, na inicijativu Džemala Bijedića, održano je partijsko savjetovanje na Borcima, koje je donijelo sljedeće zaključke:

- u slučaju ofanzive na naš Bataljon zadržati se na terenu planina Velež i Prenj i u tom cilju obezbijediti hranu u tim rejonima;
- pojedince, za koje se zna da su pročetnički orijentisani, razoružati;
- posebnu pažnju obratiti na borce Miljevskog bataljona;
- pojačati politički rad u četama i na terenu;
- ne vršiti zamišljenu reorganizaciju u cilju formiranja Mostarskog partizanskog odreda sa dva bataljona, mostarskim i konjičkim.

Bilo je prijedloga da se Bataljon koncentriše i prede na planine Bitovnju i Zec, s osloncem na prozorski kraj, ali su na Nenadovo insistiranje odbijeni. To bi sigurno bilo najrealnije, što na žalost nismo usvojili.

ČETNIČKI PUČ

U istočnoj Hercegovini III neprijateljska ofanziva počela je 12. maja 1942. pročešljanjem terena sa dvije divizije iz sastava 2. italijanskog armijskog korpusa i četničkim snagama.

U jeku italijansko-četničke ofanzive u istočnoj Hercegovini, sredinom maja, Stab Bataljona upućuje zamjenika komesara Bataljona Remziju Duranovića da uhvati vezu sa Operativnim štabom za Hercegovinu i južnu Dalmaciju. Duranović je dobio zadatak da upozna situaciju kod njih, obavijesti ih o situaciji kod nas i donese direktive za buduća djeljstva našeg Bataljona. Remzija, uz pratnju dvojice boraca, kreće preko Podveležja. U Rabini doznaje da su se mnoge naše jedinice osule i da su Italijani sa četnicima preuzeli vlast. Zato se vraća u Stab Bataljona i upoznaje drugove sa dobijenim informacijama.

Tih dana, saznajući za rasulo naših jedinica u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori, o čemu su stizale vijesti i preko veza nekih mještana sa četnicima u Nevesinjskom polju, a na osnovu izvještaja Remzije Duranovića po povratku iz Rabine, došlo je do kritiziranja Milana Šakotića u Udarnoj četi, te je po kazni vraćen u Davidoviće.

Koncem maja Štab Bataljona donosi odluku da se napadne ustaška milicija u selu Lakat i oko njega da bi se vezale i navukle na sebe ustaške, četničke i italijanske snage u cilju pomoći našim jedinicama u istočnoj Hercegovini. Za napad je određena Udarne četa, 5. zijemaljska četa, osim osiguranja na Porimu i Prijedoru, i malobrojna četa Miljevskog bataljona, koja se zatekla na položajima u Dnopolju. Jedinice su se u toku dana iskupljale u Dnopolju, a Nenad Vasić, Ibro Šator i Remzija Duranović sa jednom desetinom 5. čete krenuli su na izviđanje položaja za napad. Još za vrijeme pokreta ka selu Lakat pojedinci, mještani, dezertirali su iz desetine.

Povratkom sa izviđanja Nenad i Štab Bataljona donose odluku da se iduće noći krene u planirani napad na Lakat. Prilikom noćnog marša, negdje na pola puta do Lakta, četnici su pripucali na našu kolonu. U toku marša dezertiralo je opet nekoliko mještana iz Zijemaljske i Miljevske čete. Mi smo bili u situaciji da izgubimo međusobno povjerenje jer nismo znali kako će se ponašati mještani i Miljevnici, da li će pucati nama u leđa ili na četnike i ustašku miliciju. Štab Bataljona stoga donosi odluku da se povučemo, čime je akcija propala.

Od Saliha Catića, komandanta ustaške milicije u Gornjem nevesinjskom polju, dobili smo pismo 31. maja, ujutro, upućeno na mene, u kojem nas, Muslimane, izvještava da su Italijani i četnici razbili partizanske jedinice u istočnoj Hercegovini i da nas čeka ista sudbina, jer će nas mještani Srbi izdati i poubijati, da četnici u Zijemljima primaju oružje i municiju od Italijana preko nevesinjskih četnika i da spremaju napad na nas. Poziva nas, Muslimane, da stupimo u njegovu miliciju da bismo spasili glave i da nam garantira živote.

Istog dana Štab Bataljona je napisao letak »poštenim Muslimanima Nevesinjskog polja«,³² koji je u neku ruku bio odgovor na Čatićevo pismo. U letku se pozivaju poštenu Muslimani da priđu nama i da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, ustaša i četnika, da je Crvena armija s nama i da će oslobođenje donijeti blagostanje svim narodima Evrope. Letak su potpisali Šator i Duranović.

Nakon povratka sa neuspjele akcije na Lakat Nenad sa članovima Štaba Bataljona drži sastanke sa komandama Udarne i Zijemaljske čete

u cilju sagledavanja nastale situacije i, u vezi s njom, da se preduzmu odgovarajuće mjere. Donijeta je odluka da se razoruža Miljevska četa i svi sumnjivi pročetnički borci naše Zijemaljske čete.

Nenad, Ibro i Remzija s Udarnom četom obavili su razoružavanje Miljevske čete, a mi ćemo razoružati sumnjive borce u našoj, Zijemaljskoj četi. Nakon razoružavanja Miljevčana jedan vod Udarne čete preuzima položaje na Porimu, a drugi se zadržava u Kušićima. Miljevčani su, dobivši hranu, upućeni u svoj kraj. Šator i Duranović s grupom boraca odlaze u Glavatičevo.

Komanda naše čete sa članovima Partije, koji su se našli u školi, istog dana drži sastanak i po sačinjenom spisku, odmah poslije sastanka, razoružali smo većinu mještana. Prilikom sačinjavanja spiska za razoružanje glavnu riječ imao je Stevo Račić, član KPJ iz zaseoka Dnopolje, koji je u to vrijeme bio član Sreskog narodnooslobodilačkog odbora i zatekao se među nama.

Nakon razoružanja mještana izvršili smo reorganizaciju u četi i formirali dva voda, obezbjeđujući se iz pravca Dnopolja.

U toku sutrašnjeg dana napali su nas odbjegli mještani s grupom četnika, pridošlom iz Nevesinjskog polja. Naš vod i vod Udarne čete sačekali su četnike. Sa kratkog odstojanja otvorili smo paljbu i ranili nekoliko napadača, koji su se nakon našeg energičnog juriša razbježali po šumi i povukli u Donje Zijemlje. Narednih dana četnici su mirovali.

Početkom juna, na lični zahtjev, otišli su u istočnu Hercegovinu:

DUŠAN KANDIĆ, komesar Udarne čete,
MIRKO MISO BULAJIĆ,
MILINKO KOVACEVIĆ,
MILOŠ KRALJEVIĆ i
MILAN SAKOTIĆ.

Za komesara Udarne čete postavljen je Salko Fejić.

U selu Dramiševu su braća Glogovac, Novica, Vaso i Jovan zvani Cole, glavni idejni četnički kolovođa, sprovela potpunu četničku organizaciju. Braća Glogovci bili su najbogatiji mještani, imali su mješovitu radnju i kafanu i bili su vlasnici povećih površina zemlje. Vaso je u prvom svjetskom ratu bio zarobljen u Rusiji, gdje se borio na strani bjelogardejaca, a nama se predstavljao kao crveni. Vaso i Novica, od formiranja čete na Zijemljima, javno su se iskazivali za NOP, što je bio jedan od razloga da su primljeni u članstvo KPJ, skupa sa bivšim podoficerom njihovim rođakom, Ilijom Glogovcem. Sva trojica uvijek su bili među

prvima u svakoj akciji. Soškić je po dolasku na naš teren dugo boravio kod braće Glogovac i pretvorio ih u četničke saradnike, što mi nismo ni kad doznali.

Sredinom maja Novica Glogovac tajno odlazi u Nevesinje, gdje se povezuje sa četničkim vojvodom Petrom Samardžićem i dobiva uputstva za izvođenje četničkog puča.

Početak juna, kad su otpočele borbe naših partizanskih bataljona sa Italijanima i četnicima u Donjem nevesinjskom polju, odakle se čula topovska paljba, Glogovci su unijeli nemir u naš vod na Dramiševu. Otpočelo je odvajanje mještana od boraca »sa strane« i počela se pronositi priča da su partizani u istočnoj Hercegovini razbijeni i da se mještani boje za budućnost sela. Osman Grebo, omladinski rukovodilac, došao je 3. juna u Stab Bataljona i ispričao o čudnim pojavama na Dramiševu rekavši da se boji za budućnost naših drugova. Stab Bataljona, odmah, po kuriru, izvještava Nenada, koji je bio s nama na Zijemljima. Kurir je stigao rano Izjutra 4. juna i Vasić uzima desetinu boraca Udarne čete, kojoj se na ličnu molbu priključuje Pero Lažetić iz Zijemaljske čete. Komandir čete Maksim Kovačević poimenično je odredio sastav desetine, kojoj je na čelu bio Danilo Kovačević. Vasić sa 12 boraca, po kiši, oko podne, stiže u školu na Zaborane, gdje je bila smještena Komanda čete i njen 3. vod. Komandu čete su sačinjavali:

FAHRUDIN ORMAN, komandir,
DRAGO SIMIĆ, komesar,
ILIJA GLOGOVAC, zamjenik komandira (bivši podoficir iz Dramiševa), i
BORO RADAN, zamjenik komesara.

Komandir Orman izvijestio je Vasića o rovitom stanju u četi, a Vasić mu je saopštio da je došao srediti situaciju. Vasić je po kuriru pozvao Novicu i Vasu Glogovca da dođu iz Dramiševa na razgovor u Komandu čete. Novica i Vaso odgovorili su da ne mogu doći i odmah pozvali mještane da razoružaju sve borce sa strane, a zatim da postave zasjedu Vasiću i borcima koji ga budu pratili.

Kad su naši borci došli na ručak, po običaju odložili su oružje u sošku, koja se nalazila u predsoblju, i ušli u sobu, gdje su sjeli za sto da sačekaju ručak. U trpezariju je upala grupa mještana, predvođena Novicom Glogovcem, i s uperenim puškama komandovala: »Ruke uvis!« U isto vrijeme druga grupa je iznijela puške naših boraca iz predsoblja van kuće. Naši su bili potpuno iznenađeni, i goloruki, te im drugo nije preostalo

nego da poslušaju naređenje izdajica. Četnici su vezali naše drugove, a zatim ih zatvorili u podrum i postavili stražu. Nakon toga iskupili su se* svi mještani i krenuli u zasjedu na kolski put. koji je vodio iz Zaborana. da sačekaju Vasića i borce Udarne čete.

Kad se kurir vratio iz Dramiševa, saopštio je da je Novica bolestan, a Vasi da je dijete ujela zmija, stoga da ne mogu doći, te ga mole da on dođe u Dramiševo. Vasić odmah odluči da sa desetinom krene u Dramiševo na razgovor s Glogovćem. Njima se pridružuju Hasan Daupović Škoda, Abdulah Dizdarević Dule i Martin Raguz.

Nadomak Dramiševa, kolskim putem, koji je vodio preko pašnjaka i brisanog prostora, kretala se zbijena kolona desetine i predstavljala idealan cilj četničkoj zasjedi. Na začelju kolone išli su Vasić i Ilija Glogovac. Četnici su pustili našu kolonu da dođe na malo odstojanje, a zatim su otvorili plotunsku paljbu po njima. Čelo kolone, pokošeno mecima, palo je na zemlju, većina je bila smrtno ranjena. Začelje je prileglo i otpočelo pucati. Ranili su trojicu četnika. Odmah zatim, ko je mogao spasio se bjekstvom. Kad je zapucalo, Ilija Glogovac se pridigao i pobjegao. Tom prilikom poginuli su ili su bili teško ranjeni, a zatim pobijeni:

HASAN DAUPOVIČ ŠKODA, službenik iz Ljubuškog,
ABDULAH DIZDAREVIČ DULE, trgovac iz Ljubuškog,
IBRAHIM DZAFEROVIC, radnik iz Mostara,
DANILO KOVAČEVIČ, seljak iz sela Spile kod Nikšića,
RADOSLAV KOVAČEVIČ, seljak iz sela Spilc kod Nikšića,
PETAR LAZETIČ, radnik iz Mostara,
ĐORĐE MUJAČIČ, seljak iz sela Crkvice kod Nikšića,
MILAN NOVAKOVIC, seljak iz sela Crkvice kod Nikšića,
SIMO VUJAČIČ, seljak iz sela Maočića kod Nikšića, i
ALEKSA VUJOŠEVIČ, Crnogorac.

Četnici, predvođeni Novicom i Vašom Glogovćem, otpočeli su gonjenje naših drugova koji su bježali. Vasić i Branko Popadić, lakše ranjeni, stigli su do Zaboranskog potoka i pripucali na četnike, i tom prilikom ubili Luku Glogovca, a zatim se trčeći prebacuju u obližnju šumu. Koristeći nastalu pometnju među četnicima zbog pogibije Luke, uspijevaju se izvuci i u sumrak stići u Glavatičevo. Hilmija Čišić, ranjen u nogu, i Ilija Vujović, lakše ranjen, uspijevaju da se dokopaju šume, gdje pritajeni ostaju do mraka, a zatim pojedinačno silaze u Glavatičevo.

Martin Raguz i Vaso Kovačević jedini su nepovrijeđeni stigli u Glavatičevo.³³

Čuvši pucnjavu na Dramiševu, komandir čete Orman sa nekoliko prikupljenih boraca u Zaboranima, gotovo trčeći odlazi da vidi o čemu se radi i šta se događa na Dramiševu. Na pola puta njegova grupa se susreće sa četnicima i u borbi ginu komandir Orman, inženjer agronomije iz Ljubuškog, i bolničarka Neda Simić, radnica iz Mostara. Ostali borci povlače se kroz šumu pred nadmoćnijim neprijateljem i sklanjaju se u Cesim. Četnici nastavljaju put u Zaborane i opkoljavaju školu, gdje nastaje junački otpor grupe boraca predvođenih komesarom Dragom Simićem i njegovim zamjenikom Borom Radanom. U opkoljenoj školi nalazili su se:

PETAR BOZIC,
MUHAMED CERKIC,
IRFAN CATOVIC,
BRANKO GARDOVSKI,
BORO RADAN,
MILE SERDAREVIĆ,
MEHMED SUKALIC i
IBRO TRČALO.

Oni se junački brane punih trideset sati, narednu noć i sutra cio dan. Poginuli su:

PETAR BOZIC, radnik iz Dretelja kod Čapljine,
MUHAMED CERKIC, radnik iz Mostara,
BRANKO GARDOVSKI, radnik iz Jablanice, i
MEHMED SUKALIC, radnik iz Ljubuškog.

Četnici su zarobili dvije drugarice:

LENKU . . ., učiteljicu iz Srbije, i
. . ., učiteljicu.

One su u Zaboranima i Dramiševu održavale nastavu za djecu mještana. Nakon zarobljavanja četnici su ih strijeljali jer su bile članovi KPJ.

Preživjeli borci su noću 5/6. juna uspjeli pojedinačno da se probiju u Glavatičevo, jer im niko nije došao u pomoć.

Jedan sat nakon pucnjave u Dramiševu stiže Jakov Glogovac sa grupom četnika iz Dramiševa na Zerajića Bare, gdje se nalazio vod Zaboranske čete, sastavljen većinom od mještana Luke i Bara. Vod je obezbjeđivao prilaz slobodnoj teritoriji od' ustaške milicije iz Gornjeg nevesinjskog polja. Četnička grupa ušla je u kuću gdje je vod bio smješten. U kući su zatečeni:

DZEVAD JUSUFBEGOVIĆ. đak iz Prozora,
KEMAL KADIC. đak iz Konjica,
MUSTAFA REPAK. radnik iz Mostara, i
SEFIK VILA. radnik iz Mostara.

Po ulasku u kuću četnici su odmah nasrnuli na njih četvoricu, koji su pružili otpor, ali su ipak savladani i u sobi pobijeni.

Ljubo Semiz, politički delegat voda, i Alija Muratbegović Sice, đak iz Višića kod Čapljine, bili su sa desetinom na položaju, pa kad su čuli pucnjavu u Barama, Ljubo je poslao Aliju da izvidi o čemu se rada. Došavši u Bare, četnici su ubili Aliju čim su ga ugledali. Na taj, opet jedini, pucanj u Barama Semiz napušta položaj i mještane. ä sãm. kroz šumu, stiže u Cesim.

Poslije podne, oko 16 sati. u selo Kruševljane dolazi Jovan Glogovac, koji je ispričao da su u Dramiševu i na Zaboranima pobili dosta komunista i Crnogoraca i razoružali 12 Mostaraca, koji se nalaze u podrumu njegove kuće. Ponudio je da komandir žandarmerijske kasarne Ranko Ivančević pošalje desetak ljudi, preuzme zatvorenike i preda ih Italijanima u Nevesinje. Pošto su mještani taj prijedlog odbili, Jovan se vratio u Dramiševo.

Po Jovanovom povratku u selo sazvano je četničko vijeće pod rukovodstvom Novice Glogovca. koje odluči da razoružane borce pobiju.

Po mraku četnici izvode zatvorenike, odvode ih nakraj sela i strijeljaju:

IBRU ALIKALFICA DUJU. radnika,
MUHAMEDA HADZIOMEROVIĆA SIPU, studenta,
OMERA KLJAKU, radnika.
BRANKA KOSJERINU, službenika.
MUSTAFU KREŠU, radnika,
SALEMA SKIKICA. radnika.
TOMU STIPICA. radnika.
HIDAJETA ŠARICA HIDU, đaka, i
SALKU SEHOVIĆA. baštovana.

Svi su Mostarci.

Mithad Dizdarević Mido, radnik iz Ljubuškog, Abdulahov brat, borac 2. čete, iz Glavatičeva uputio se sam na Zaborane da lično provjeri šta se desilo s njegovim bratom. Usput nailazi na četničku patrolu koja ga ubija.

Četnici su na Zaboranima uhvatili Lazara Zurovca Lulu i pustili ga na slobodu. On se zadržao u nevesinjskim selima, gdje je radio, a zatim ponovo stupio u partizane kad je naišla 5. crnogorska brigada.

Na Dramiševu. Zerajića Barama i Zaboranima ubijen je 31 drug i 3 drugarice.

Nakon oslobođenja Vojni sud u Mostaru i Sarajevu osudio je ubice sa Dramiševa:

GLOGOVAC VASU, na smrt strijeljanjem,

GLOGOVAC NOVICU, na smrt strijeljanjem (objesio se u zatvoru),

GLOGOVAC GLIGORA, na 20 godina strogog zatvora,

GLOGOVAC ILIJU, na 20 godina strogog zatvora,

GLOGOVAC STOJANA, na 18 godina strogog zatvora.

GLOGOVAC GAVRILA, na 15 godina strogog zatvora, a četvorica su osuđena na 4 do 10 godina strogog zatvora.

Četiri dana nakon događaja u Dramiševu stiže naređenje iz Štaba Bataljona da se Udarne četa prebaci sa Zijemalja u Glavatičevo i da na Cesimu ostavi jednu desetinu za obezbjeđenje povlačenja naše Zijemaljske čete. Udarne četa, po dolasku u Glavatičevo, upućena je na okolne visove, na obezbjeđenje od četnika iznad Glavatičeva i Cičeva.

Po odlasku Udarne čete odmah upućujemo Mehmeda Arapa da povuče naš vod iz Podveležja, koji stiže u sastav čete 9. juna. U Dobrču vod je napustio Boro Tica (kasnije prišao četnicima i postao izdajnik).

Ibro Kazazić izostao je prilikom povlačenja voda, vratio se u Mostar, gdje je uhapšen i potom strijeljan na Ovojcima kod Mostara.

Noću 9/10. juna u Komandu čete stižu Božo Skoro i Branko Gašić, koji nam saopštavaju da je Krsto Sušić iz Celebića, komandir voda na Prijevorcu, juče kasno poslije podne iskupio borce i rekao: »Od sada je vod u sastavu četničkih snaga i u toku noći treba očistiti Zijemlje od došljaka, Muslimana i Hrvata, a posebno od članova KPJ.« Uskoro zatim vod je krenuo ka Dnopolju. Pod okriljem mraka Božo i Branko se odvajaju od voda i kroz šumu, gotovo trčeći, stigli su u Komandu čete.

U zoru četnici, mještani, potpomognuti pridošlim četnicima iz Nevesinjskog polja, predvođeni Novicom Mavrakom, žandarmerijskim narednikom i bivšim vodnikom u našoj četi, inače rodnom iz sela Padežine, vrše napad na naše položaje, koje smo zauzeli iznad škole. Dočekali smo ih puščanom i mitraljeskom vatrom i oni su pobjegli prema Dnopolju.

U našoj Zijemaljskoj četi okupilo se oko 80 boraca. Komandu čete sačinjavali su:

BLAGOJE VUCUREVIC, komandir,
ENVER ĆEMALOVIC, komesar,
MLADEN BALORDA, zamjenik komandira, i
DUŠAN KOSTADINVIĆ, zamjenik komesara.
Vodnici su bili DZEMAL DIZDAR, OMER MRGAN i AHMET
PINTUL.

U četi je zavladała tuga zbog pogibije naših drugova i drugarica na Zaboranima. Źalost će nas pratiti i narednih dana.

Sa prostora sela Kušića i Sarice četa je krenula na Bahtijevicu, gdje su otpočele četvorodnevne borbe protiv četnika iz Nevesinja i Zijemalja.

Selo Kušići u tim teškim danima kompletno je bilo na našoj strani, a njegovi borci ostali su među nama. Komanda čete otpustila je oženjene drugove da se vrata kućama i zbrinu porodice. Muslimansko selo Sarica u Zijemljima saradivalo je s nama od početka ustanka i nikad se nije desilo da su ljudi iz Sarice pucali na partizane.

Pred polazak na Bahtijevicu uputio sam Omera Pužića Okicu u Mostar sa kratkim pismom Mjesnom komitetu da ne šalje nove borce i materijal u Bataljon zbog četničkog puča jer se i mi povlačimo sa Zijemalja. Okica je bio vrlo mlad, veliko dijete, živahan, snalažljiv i hrabar omladinac, zbog čega sam ga i izabrao za četnog kurira. Okica je uspio da se probije kroz četničke i ustaške patrole i stigne u Mostar.

U toku borbi sa četnicima na Bahtievici i Ratkameni poginuli su:

SAVO ĐEREM, seljak iz Gornjeg Budnja kod Kalinovika, borac
1. miljevske čete, i
MUHAMED HOJLAS. radnik iz Mostara.

Na insistiranje Nenada Vasića, poslije tragedije na Dramiševu i Zaboranima i otpočetog dezerterstva u našoj i 2. četi u Glavatičevu, on sa komandantom Bataljona Ibrom Šatorom i komesarom Vaskom Gnjatićem kreće na Prenj da izvide mogućnosti boravka Bataljona i moguće pravce povlačenja. U tome se gube dva dragocjena dana. Poslije povratka sa Prenja Vasić i Stab Bataljona donose odluku da se Bataljon koncentriše u rejonu Boračkog jezera i Boraka u nadi da će svi mještani tih sela i Bijele ostati s nama. Radi povlačenja četa 12. juna upućuju se Vasko Gnjatić i Ilija Kukić u Glavatičevo, Ibro Šator na Bahtijevicu i Džema! Bijedić na Blace.

Na Ratkamen dolazi Ibro Šator sa zadatkom da povuče našu i Udar-
nu četu u cilju koncentracije Bataljona na Borcima i daljeg povlačenja preko Boračke drage na Prenj. Prikupljena naša četa spustila se u Čičevo.

gdje se nalazila i Udarne četa. Na putu za Cičevo napali su nas četnici koji su, brzoj intervencijom Omera Mrgana sa jednom desetinom, rastjerali. Na prilazu selu Kuli četnici su iz zasjede ubili:

DUŠANA KOSTADINOVICA, mog zamjenika, radnika iz sela Bačevića kod Mostara, i

VUKASINA ILICA, đaka iz sela Doli kod Bileće.

Teško je ranjen u lakat Ibro Šator.

Mi smo ubili trojicu četnika.

U Kulu je stigla pošta iz Štaba Bataljona za Mjesni komitet u Mostaru. U Mostar je poslat Alija Kreso, koji je sa sobom poveo bolesnog od tuberkuloze Milog Vučetića. Oni su sretno stigli u grad. Vučetić je nakon par mjeseci umro.

Nakon događaja na Kuli dogovorili smo se da sa vodom Ahmeta Pintula krenem na brdo Košutu i osiguram povlačenje naše i Udarne čete, eventualno i povlačenje čete iz Glavatičeva. Rečeno mi je da će me onil na vrijeme povući. Čete su krenule ka Jezeru, a ja s vodom na Košutu.,

Prije pokolja u Dramiševu i Zaboranima Komanda 2. čete u Glavatičevu, po naređenju Štaba Bataljona, razoružava ostatak 2. čete Miljevskog bataljona, iz kojeg su već ranije, na ličnu molbu pojedinaca i grupa, oženjeni i stariji borci, a neki od njih i bolesni, pušteni da odu kub čama.

Četa Miljevskog bataljona bila je smještena u Mektebu (muslimanska vjerska škola za najmlađe od šest do osam godina), u neposrednoj blizini Osnovne škole u kojoj je bila naša 2. četa. Plan razoružanja povjeren je Mustafi Temimu Turki, zamjeniku komesara čete. Temim je na obali Neretve, 2. juna u sumrak, održao sastanak sa grupom boraca (svi su bili sa strane) i iznio im predstojeći zadatak čija će realizacija otpočeti tačno u ponoć. Nekoliko drugova, koji su određeni za učešće u razoružanju, bilo je odsutno, ali su o tome naknadno obaviješteni.

Nešto prije ponoći grupa je na čelu sa Turkom opkolila Mekteb. U prostorije su ušle dvije grupe, jedna koja je pokupila puške sa municijom iz soški u hodniku i iznijela ih napolje, a druga je sa Temimom ušla u spavaonicu s ručnim baterijama i probudila dobrovoljačku četvu. Turko im je saopštio da su razoružani, da ostanu mirni, da već sutra mogu ići svojim kućama, a za sada da ostanu gdje su.

Sa borcima Miljevske čete izjutra je održan sastanak, na kojemu im je detaljno obrazložen uzrok razoružavanja, navodeći im loše primjere pročetničkog ponašanja i da želimo biti sigurni. Bilo je protesta da griješimo

što ih razoružavamo. Uz garancije njihovog komandanta nekolicini je vraćeno oružje i oni su ostali u četi.

Nakon ručka većoj grupi, njih oko 30. dato je za put poveliko parče hljeba i mesa, te su se uputili za Miljevinu.

Narednih dana otpočeli su pojedini mještani bježati iz čete i postavljati zasjede našim borcima u obližnjim šumama. Upućena je patrola u kojoj su bili Nazif Čišić i mještani. Kad je patrola odmakla od Glavatičeva i našla se duboko u šumi, mještani su ubili Nazifa i odbjegli u četnike. Organizatori dezerterstva i zasjeda u Župi bili su mještani Simo Glogovac i Stanko Karišik.

U Glavatičevo su došli komesar Bataljona Vasko Gnjatić i zamjenik komandanta Ilija Kukić da pomognu Komandi čete u organizaciji povlačenja i evakuaciji hrane.

Komandu čete sačinjavali su:

MILOŠ RACO, komandir,
MUJO PASIĆ, komesar,
.... zamjenik komandira, i
MUSTAFA TEMIM TURKO, zamjenik komesara.

Vasko je naredio komandiru čete Milošu Raci da odmah oduzme jedini četni puškomitraljez od mještanina Danila Đogića i preda ga jednom od Mostaraca. Dok je Miloš smišljao kako da izvrši naređenje. Đogić je pobjegao s puškomitraljezom.

Muslimani, mještani, kojih je bilo desetak, napustili su četu i otišli svojim kućama.

Otpočela je evakuacija intendanture, pod rukovodstvom Hasana Bubića, iz Glavatičeva na Jezero i Borke, koji su smatrani bastionom za budući život Bataljona. Na povratku komore u Glavatičevo. sa Boraka. kod Košute, četnici su pripucali iz zasjede, ubili Slavka Belšu. radnika iz Konjica, i teško ranili Nedžada Haćama, studenta iz Mostara, koji je ubrzo umro.

U četi je nastala pometnja i opšte nepovjerenje prema mještanima. Vasko Gnjatić i Mustafa Temim prikupljaju jedan vod i kreću u pravcu Košute da vide o čemu se radi i da obezbijede izvlačenje ostatka čete. Na Košuti ih niko nije dočekao, a četnička grupa se nakon izvršenog napada na komoru vjerovatno -povukla prema Cičevu. Ostavljeno je manje obezbjeđenje na Košuti, a Gnjatić i Temim s ostatkom voda. pored Jezera, krenuli su na Borke.

Miloš Raco, službenik iz Mostara, sav utučen zbog dezerterstva puškomitraljesca i straha od odgovornosti, rekao je Iliji Kukicu da će povući desetinu sa Orlova kuka, i zatim je nestao. Ostao je među četnicima U Bijeloj, a oni su ga strijeljali dva mjeseca kasnije, kad su otkrili da saraduje s našim ilegalcima na Borcima.

U Glavatičevo je stigao kurir, upućen od Gnjatića. sa porukom da se četa povuče lijevom obalom Neretve, putem ispod Košute na Jezero i da je put obezbijeden. Desetina, koja se nalazila na Orlovom kuku, sastavljena većinom od mještana, sa nekoliko Miljevcana napustila je položaj i krenula ka Ribarima desnom obalom Neretve. Prikupljeni su svi borci u Glavatičevu i pod rukovodstvom Mustafe Pašića Muje. komesara čete. i Ilije Kukića, zamjenika komandanta Bataljona. krenuli su prema Košuti. Isturena je prethodnica, koja je na prilazu Košuti dočekana puščanom vatrom našeg obezbjedenja. koje su ostavili Gnjatić i Temim. Nastaje panika u koloni, koja se raštrkala po šumi. Ostala je grupa: Mustafa Pašić Muja, Ilija Kukić. Eugen Lesel zvani Johan Spanac. Fazlija Alikalfić, Mirko Oneščuk. Hasan Juklo. Tilda Lerer i Leon Levi. Odlučeno je da se prede Neretva i niz desnu obalu ide prema Spiljanima. a zatim kod Đajića ponovo preko Neretve na Borke. Nakon prelaska Neretve grupa je naišla na četnike koji su pripucali. Zauzevši povoljne zaklone. Pašić je stalno izvirivao da osmotri četnike, i kad se u jednom momentu izdigao iznad zaklona, smrtno pogođen, povikao je: »Ubiše me. Fazlija!« Pašićevu smrt Fazlija je saopštio Johanu Spancu. koji prosto nije mogao vjerovati te je pošao do Pašića. Brzo se prebacio, i kad je stigao do njega, nadvio se nad njim da se uvjeri je li mrtav, a time je i sâm postao dobra meta. Ispaljen je metak i Johan je bez riječi, smrtno pogođen, pao preko Pašića.

Ilija Kukić i Tilda Lerer vratili su se preko gaza na Neretvi na Borke. Fazlija, Juklo, Levi i Oneščuk išli su niz Neretvu i na povoljnom mjestu Fazlija i Mirko su preplivali Neretvu i stigli na Jezero. Juklo i Levi nisu znali plivati, ali su pronašli gaz i stigli kasnije na Borke.

Nakon raštrkavanja kolone pod Košutom borci su se pribrali, okupili i u grupama, neki od njih i pojedinačno, pred mrak ili u toku noći stigli na Borke, gdje se već prikupila glavnina Bataljona, u čijem sastavu je bila i Udarna četa i dva voda Zijemaljske čete.

Stab Bataljona je još sa Jezera poslao Nikolu Draganića na Borke da održi sastanak s mještanima kako bi se spriječilo ubijanje naših boraca. Na Borcima je sazvana konferencija, kojoj se odazvalo oko 50 ljudi, među njima dosta odbjeglih boraca. Nikola je iskupljenim seljacima ob-

jasnio situaciju, istakao ulogu Mostaraca i boraca iz drugih krajeva u zaštiti njihovih porodica i imanja od početka ustanka. Zahtijevao je da se propuste svi borci koji budu napuštali njihovo selo. Sastanak je urodio plodom i na Borcima nije ubijen ni jedan partizan prilikom iskupljanja Bataljona i odlaska za Crno polje na Prenju. Traženo je oružje, a pojedincima su uzimali puške.

Po dolasku Džemala Bijedića na Blace, gdje je upućen da povuče četvu. održan je sastanak njene Komande u sastavu:

SPIRO TICA. komandir.

AZIZ KOLUDER, komesar.

MILAN VUKALOVIC. zamjenik komandira, i

LEO BRUK. zamjenik komesara.

Džemal je govorio o situaciji u Bataljonu. o puču u Zaboranskoj četi i pogibiji drugova i drugarica, o razoružavanju Miljevskog bataljona i dezerterstvu mještana iz četa u Zijemljima i Glavatičevu. te da mu je povjeren zadatak da povuče njihovu četvu na Borke.

A 14. juna otpočela je četnička zavjera i u vodovima na Zvekuši i Spiljanima.

Uvodu na Spiljanima mještani su. na položaju prema Konjicu, zbog otpora ubili drugove koji nisu htjeli predati oružje, i to:

SALKU GIJU. trgovca iz Ljubuškog.

HASANA HAJDU. radnika iz Mostara, i

ELEFIFA SARANA ELFU. radnika iz Mostara.

Razoružani su se borci kod Đajića prebacili preko Neretve, a Halid Mesihović je stigao u Komandu čete na Blacama i ispričao o tragediji u Spiljanima. Ostali dio Voda sa Pantom Sarićem stigao je na Borke bez gubitaka i priključio se Bataljonu.

Na Zvekuši su mještani iz voda. pomognuti četnicima sa Bradine, predvođeni Radojem Mijatovićem iz Gornjeg polja kod Konjica, otpočeli razoružavati naše borce. Razoružali su 9 boraca i zatvorili u podrumi. Nakon razoružanja drugova na Zvekuši četnici su napali Blace, gdje se nalazila Komanda sa jednim vodom, u čijem sastavu su pretežno bili Mostarci i Sarajlije. Oni su prihvatili borbu i pored Cuhovića povukli se na Bjelašnicu, a zatim na Igman u nadi da će se skloniti u Igmanski bataljon. Bijedić. Bruk i Koluder sa 15 boraca tražili su Igmance. ali Bataljon se već bio osuo i oni su se priključili grupi boraca koju je predvođio Rade Hamović, komandant Kalinovačkog odreda. Bijedić i ranjeni

Buč su otišli u Sarajevo. Buć je postao član MK KPJ u Sarajevu, gdje je uhapšen i mučen dva dana, ali ni riječi nije htio progovoriti agentima, zbog čega je bačen kroz prozor policijske zgrade i tako je poginuo. Za svoj neustrašivi ilegalni rad u Mostaru i Sarajevu proglašen je narodnim herojem.

Grupa četnika sa Mijatovićem vratila se u stražaru na Zvekuši. Mijatović je pošao u podrum da obiđe razoružane borce i odmah s vrata opalio metak kojim je ubio Ibrahima Pezu. baštovana iz Mostara, i ranio Aliju Vučijakovića, nakon čega je podrum opet zatvorio.

Četnici su proslavljali pobjedu i dobro se uz jelo ponapili. Delić je zamolio stražara da ih pusti iz podruma u stražaru da se ogriju, što je ovaj i učinio. U stražaru su ušli Alija Delić, Atijas Cevi i Bećir Trbonja. dok je Husein Orman Husa sa pet drugova pobjegao. Oni su se pojedinačno probijali, jedni na Igman, a drugi na Tisovicu u sastav Bataljona.

Kad su pijani četnici pospali, Alija Delić, Atijas Cevi i Bećir Trbonja su se izvukli iz stražare i krenuli prema Blacama, gdje su od čobana saznali da su Komanda čete i vod sa Bijedićem otišli na Igman. Trojka je krenula na Igman i lutala po planini, pa pošto nisu nikoga našli, vratili su se na Zvekušu. Cijelo vrijeme su gladovali hraneći se samo šumskim bobicama. Sa Zvekuše Trbonja kreće prema Konjicu, ali ga je na putu. 23. juna. razoružala žandarska patrola i sprovela u Konjic, gdje je smješten u zatvor. Atijas Cevi probio se u Bataljon na Bunare.

Delić je kod Spiljana preplivao Neretvu i preko Boraka i Boračke drage stigao na Tisovicu, gdje nalazi razbacane svježe kosti, s kojih je oglodao ostatke mesa. U kolibi je prenoćio, a zatim se po tragu ovčijih i kozijih brabonjaka spušta u Idbar i kod Džafe Nuhića dobro ruča, da bi se odmah zatim uputio u Bataljon na Bunare. Delić je nakon 15 dana stigao u Bataljon pozdravljen od svih boraca.

Nakon bjekstva naših drugova iz stražare na Zvekuši četnici su, su-tradan. pustili Aliju Vučijakovića. koji je došao u Vrdolje, a žandari su ga, potom, smjestili u konjičku bolnicu. Nakon kraćeg liječenja Alija je predat Italijanima koji ga interniraju na Mamulu. Poslije kapitulacije Italije ponovo je stupio u partizane.

. Vijesti o pokolju u Dramiševu i našem povlačenju stizale su preko boraca u 1. četu u Bijeloj, gdje su bili:

ANTE SARIC. zvani Rade Spanac. komandir,
RISTO KALEM, komesar.
VLATKO LAZAREVIC, zamjenik komandira, i
STJEPAN SULENTIC SULE. zamjenik komesara.

Komanda čete držala se zaključaka savjetovanja i vjerovala, kao i Stab Bataljona, da na Jezeru, u Borcima i Bijeloj ne postoji četnička organizacija i da su mještani sigurni pripadnici NOP-a, u što smo se svi; grdno prevarili.

Komanda čete nalazila se u školi u Bijeloj, u kojoj su živjeli i spavali svi orii koji su bili iz drugih mjesta, preostalih desetak boraca Fočanske čete Miljevske bataljona i mještani koji su bili u smjenama patrola. Ostali mještani iz čete, koji nisu bili na položajima, spavali su kod svojih kuća.

Od puča u Zaboranima promijenio se odnos među borcima, otpočelo je grupisanje i odvajanje Fočaka i mještana iz Bijele i sa Boraka od boraca sa strane. Počela je i krađa municije. Refiku Sećiboviću, noću, dok je spavao, ukradena je puška. Pojavila se netrpeljivost i osornost među borcima, o čemu je diskutovano na partijskom sastanku nekoliko dana prije puča. Muhamed Taslamani Beg predlagao je da se Fočaci i mještani, izazivači nereda, razoružaju i upute kućama, što je odbijeno. Beg je zatim rekao da bi zbog bezbjednosti sastanka trebalo postaviti stražu. Iznesen je niz primjera nedrugarskih postupaka Fočaka i mještana prema ostalim borcima. Stevo Andrić, zamjenik komandira čete, ublažavao je sporove među borcima i govorio da sve to uveličavaju pojedini komunisti. Na kraju je Sulentić zaključio da se mora sačuvati jedinstvo čete, da ima preuveličavanja događaja i sporova, da treba politički djelovati i prevazići nastalo stanje te da će se situacija smiriti. Poslije tog sastanka partijske ćelije, preko Steve Andrića, četnici su znali na čemu su i nastavili su pripreme za organizaciju puča. Andrić je smijenjen sa dužnosti zamjenika komandira i upućen na rad u Opštinski narodnooslobodilački odbor na Borcima, a na njegovo mjesto postavljen je Vlatko Lazarević. Ne samo Andrić već i ostali članovi Partije i SKOJ-a, mještani, prepričavali su zaključke sastanka partijske ćelije svojim ukućanima i tako otkrili dogovorene mjere u četi. Četnici su znali sve o nama, mi ništa o njima.

Nikome od naših nije ni padalo na um da se tih dana održavaju ilegalni sastanci manjih i većih grupa mještana, boraca 1. čete iz Bijele i sa Boraka, sazvanih od četničkih kolovođa. Na tim sastancima izredali su se i svi članovi Partije i SKOJ-a, mještani iz Bijele i pojedinci sa Boraka. Na jednom većem skupu mještana boraca, njih oko 20, par dana uoči puča bili su prisutni: Milan Mićević, Risto Kalem i Stevan Andrić, svi članovi KPJ. Organizator skupa bio je Stevan Andrić koji je otvoreno govorio da treba razoružati sve strance, Turke i Hrvate u četi. Milan Mićević mu se suprotstavio govoreći da Mostarce i ostale strance, ako do toga do-

de, treba pustiti da odu naoružani s njihovog terena, jer smo im u najtežim danima spasili kuće i porodice. Skup je bio vrlo bučan, radilo se o našim glavama, a niko od članova KPJ nije našao za vrijedno da izvijesti Komandu ili sekretara partijske ćelije. Oni prosto nisu vjerovali da bi se u Bijeloj mogla dogoditi repriza Dramiševa. Četnici su u manjini i neće smjeti ni pokušati puč u njihovoj četi. mislili su. Četnici su tih dana otvoreno prijetili pojedinim borcima mještanima. članovima Partije, da ukoliko ne budu s njima, popaliće im kuće i pobiti ćeljad. Poseban pritisak vršen je na Milana Mićevića kao uglednog i izuzetno hrabrog borca. Stevan Andrić je dan uoči puča tražio od Riste Kalema, komesara čete, da iznese mitraljez iz škole, s kojim je bio zadužen Baldo Pasarić, rodom u okolini Dubrovnika. Sve to našem rukovodstvu i borcima sa strane u četi nije bilo poznato. Zbog svoje slabe ideološke izgrađenosti borci mještani nisu shvatili što se dešava u tom periodu revolucije. Nešto od toga saznao sam od Milana Mićevića kad je stupio u Mostarski bataljon poslije V ofanzive. Milan je sa suzama u očima popratio svoju priču, iz koje je izvirala iskrenost, što je bio povod da ga predložim Vrhovnom štabu za zamjenika komandanta našeg Bataljona.

Uoči puča uhapšen je Neđo Despotović, bez zanimanja, iz Konjica, koji je na saslušanju u Štabu Bataljona priznao mnogo toga o četničkoj organizaciji i svom ličnom šovinističkom radu, zbog čega je strijeljan. Saznanja dobivena od četnika Despotovića primljena su odviše kasno i zbog toga su izostale neophodne protivmjere. Četnički puč je već bio u toku.

Dan uoči puča, kasno poslije podne, većina mještana, pod raznim izgovorima, napustila je školu i otišla svojim kućama, da bi učestvovali na organizovanom sijelu. Pred večer vod Fočaka pokupio je sve svoje stvari i otišao u Gornju Bijelu na sijelo. Na sve te postupke Komanda čete nije preduzela nikakve protivmjere, osim što su borci upozoreni da budu budni i što je pred školom postavljena udvostručena straža. Rade Spanac je nakon večere, po običaju, otišao u četni ekonomat na spavanje, a ostali članovi Komande ostali su u školi.

U noći 14/15. juna četnici su nakon završenog sijela sproveli pripremljenu organizaciju i poslije ponoći otpočeli sprovoditi plan puča.

Prvo su na položajima razoružali naše borce i pobili ih bez pucnjave, noževima, da ne bi digli uzbunu u školi. Desetak drugova, zahvaljujući raštrkanosti po šumi, uspjeli su izbjeći četničko hvatanje. Na položajima su ubijeni:

HIVZIJA BRKIĆ BAUK. student iz Mostara,
SULJO CILIĆ, dak iz sela Djevor kod Jablanice, prvi sekretar
partijske ćelije prilikom formiranja čete u Bije-
loj,
REMZIJA ĆISIĆ, radnik iz Mostara,
IBRO DIZDAREVIĆ, radnik iz Mostara,
AHMET GRČIĆ, dak iz Konjica,
MEHO HINDIĆ, seljak iz Jablanice,
MUJO HUBANA, seljak iz Humilišana kod Mostara.
MEHMED SAPUH, radnik iz Mostara, i
MUHAMED TASLAMAN BEG. radnik iz Mostara.

Brkić i Taslaman razoružani su i ubijeni na prilazima školi, kad su već uspjeli da pobjegnu sa položaja prilikom razoružavanja drugova i krenuli u školu da izvijeste Komandu čete o događajima na položaju.

Safet Alagić, član Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za Konjic, nalazio se u šumskoj kući u Bijeloj, odakle je preko organizacije u Konjicu nabavljao razne potrepštine za Bataljon i Komitet. Pozvao ga je Jovo Nenadić da ima hitnu poštu od Rade Spanca za njega. Safet je otvorio vrata, dočekali su ga Krsto i Ratko Janjić sa dvojicom Fočaka uperenim puškama i vezali. Kad je tražio da se obuče, pustili su ga u sobu, a on je vezan skočio kroz prozor i preko planina stigao u Idbar, odakle se preko Džafe Nuhića povezao sa Bataljonom.

Nakon sijela Mubera Arpadžić i Emina Haćam otišle su na spavanje u ambulantu. Izjutra, oko tri sata, u ambulantu je dotrčao Avdo Husrefović Sipak i povikao: »Četnički napad, dižite se!« Bera i Mina brzo su izletjele iz ambulante i skupa sa Avdom sklonile se u obližnju šumu. Prišla im je grupica četnika mještana i dozivala Beru i Minu da dođu kod njih i da im neće ništa učiniti. Njih troje izašli su iz šume i prišli grupi četnika koja je već imala kokarde na šubarama. Avdo je bio bez puške, a Emini i Muberi četnici su oduzeli pištolje i zatvorili ih u jednu štalu, gdje su ih tukli. Uskoro je dovedena i Slavojka Draganić kojoj su, nakon izvjesnog vremena, četnici rekli da ide kući, što je ona kategorički odbila, jer je htjela da dijeli sudbinu zatvorenika. Kasnije su Bera i Mina nagovorile Slavojku da ode, jer nema nikakve koristi da i nju ubiju, i ona ih je poslušala. Kad su četnici Slavojki ponovo ponudili da ide kući, ona je to i učinila. Stigla je na Borke, gdje je Nikolu Draganića i ostale naše drugove izvijestila o događajima u Bijeloj, kamo su odmah upućeni Zora Dragić, Drago Simić, Risto Sarić i Svetislav Nešić da spasavaju što se spasiti može. Kasno poslije podne došli su pred štalu, u kojoj su bili za-

tvoreni Avdo, Emina i Mubera, gdje zatiču veću grupu četnika mještana i nekoliko Fočaka, koji su na šubarama imali kokarde. Otpočela je svađa između Zore, Drage, Riste i Svetislava, na jednoj, i četnika, na drugoj strani. Zahtijevali su da se zatvorenici puste rekavši da samo preko njih mrtvih mogu zatvorene pobiti. U toku svađe primijećene su kolone domobrana na Previđu, te je otpočelo dovikivanje i psovanje između domobrana i četnika, a zatim su domobrani osuli paljbu i četnici su se razbježali. Zora je izvela zatvorenike i oni su zajedno otišli na Borke.

Alija Jašarević i Refik Sećibović uspjeli su pobjeći sa položaja i probiti se na Borke. Ibro Breko i Ibro Trčalo, izbjegavši zarobljavanje, probijali su se u Mostar. Uhvaćeni u Bijelom polju od ustaške milicije, sprovedeni su u Mostar i predani Italijanima, koji su ih internirali u logor na Mamuli. Rade Vukosav bio je u toku noći razoružan i zatvoren, ali je izjutra pušten te je cio dan posmatrao borbu oko škole. Rade Spanac, čuvši galamu po selu, istrčao je iz ekonomata, gdje je spavao, i zahvaljujući mraku, izvukao se na Borke.

Drugi dio plana predviđao je likvidaciju boraca u školi. Opkolivši je prije svitanja, 15. juna, četnici su, oko 3 sata izjutra, osuli ostru paljbu na prozore škole i bacali bombe. U školi je među borcima na spratu i u prizemlju zakratko nastala pometnja i zbunjenost. Baldo Pasarić je komandovao da se na prozore postave ležaji od dasaka na kojima su borci spavali i da se tako spriječi ubacivanje bombi. Odmah zatim otvorena je vatra iz pušaka i jedinog mitraljeza na napadače.

Kad su četnici zapucali, iz škole su izletjeli Ismet Dilberović i Asim Džumhur Hadžija i pod zaštitom mraka uspjeli prebaciti se do šume te odvojeno doći u Bataljon. Probio se i Jusuf Mehmedbašić. Orhan Mujić, zatekavši se van škole, pritajio se u žbunju i cio dan posmatrao šta se događa oko škole, a u toku noći izvukao se na Crno polje. Pričao je drugovima da su četnici Taslamana okrenuli na stomak i u usta mu tisluli krompir da izgleda kao »božično prase«.

Da bi se uspostavila veza između boraca na spratu i onih u prizemlju, Sulentić je naredio da se pod na spratu probije, što je i učinjeno, a predstavljalo je to veliku radost za borce, jer je time obezbijeđen dogovor između grupa na spratu i u prizemlju. Naređena je štednja municije. U međuvremenu Enes Orman se penje u potkrovlje, pomjera crijep, da osmatra četnike u okolini, pa kad je spazio Stevu Andrića, precizno je nanišanio, opalio i ubio ga. Orman izvještava drugove da je ubio Stevu, što je unijelo optimizam među borce, koji su uspjeli raniti nekoliko četnika

sakrivenih u šikari oko škole, a. među njima, za vrijeme proboja, i Dragu Vulića.

Dan je sporo prolazio uz rijetku pucnjavu i četničke pozive na predaju i psovke. Ni naši borci u psovanju nisu ostajali dužni, a najčešće su pjevali partizanske i ostale borbene pjesme. Sulentić je bio duša otpora, čovjek koji je podizao moral branilaca bodreći ih da istraju do mraka, kad će krenuti u proboj, kako su se već bili dogovorili.

Kasno poslije podne Orman je s krova javio da su se na Turiji iznad Bijele pojavile kolone vojnika iz Konjica i da izlaze na okolna brda. Vojnici su pripadali domobranskoj satniji, upućenoj od Komande garnizona u Konjicu da izvide šta se u Bijeloj dešava. Dolaskom domobrana na brda iznad Bijele otpočela je pucnjava, što je našima u školi bilo neobjašnjivo.

Pred večer. dok su četnici bili na večeri, ostale su njihove grupice da kontrolišu školu. U sumrak bačene su dvije ručne bombe sa izlaza na spratu i prizemlje škole, a zatim je otpočeo proboj jurišem iz zgrade Četničko obezbjeđenje, kojemu su se pridružili i četnici koji su bili na večeri, otvorilo je pušcanu vatru na naše drugove. Tom prilikom ubili su:

ŠEFKU DUGALIĆA. radnika iz Mostara.
MILANA IVETIĆA LONGU, radnika iz Mostara.
. . . MONTILJA, ... iz Sarajeva,
STJEPANA SULENTIĆA. pravnik iz Mostara.
AVDU VAJZOVICA. radnika iz Konjica, i
MEHMEDA ZALIHICA. radnika iz Mostara.

Sulentić je, pogođen u prsa nakon izlaska iz škole, pao i na izdisaju doviknuo borcima: »Ubiše me. drugovi, idite naprijed!«

Nakon proboja naši su se podijelili u dvije grupe. Jednu je predvodio Vlatko Lazarević i u njenom sastavu bili su:

SELIM BUBALO.
AZIZ FAZLINOVIĆ.
DZEMAL FEJIC,
IBRO FRKO.
SMAJIL JUGO.
HALIL KAPETANOVIĆ.
HASAN ORUČEVIĆ i
AHMET SEHOVIĆ.

Grupa je prekō Ljubine dan kasnije stigla na Tisovicu. gdje se srela sa Radom Spancem i ostalim borcima Bataljona. Radosti nije bilo kraja, jer su naši smatrali da su pobijeni.

Druga grupa na čelu sa Enesom Ormanom probijala se prema Neretvi. Sačinjavali su je:

MUSTAFA BOBIC,
MUSTAFA GRABOVAC,
SULEJMAN LEHO.
OMER LIVNJAK,
STJEPAN PAVLOVIC,
BRANKO PREMUŽIĆ, teško ranjen, i
MEHMED TASO.

Na prilazima Konjicu Mustafa Grabovac se odvojio ne bi li uhvatio vezu s organizacijom, ušao u grad i uskoro bio uhapšen. Ostale iz grupe pohvatali su domobrani na prilazima gradu ili u samom gradu i uskoro su se svi našli u policijskom zatvoru. Njima su pridruženi uhvaćeni Muhamed Bostandžić, Džemal Delić i Mustafa Selimhodžić Babić. borci 2. čete iz Glavatičeva, koji su se spustili niz Neretvu pred Konjic bježeći od četničkog noža.

Uspostavljena je veza s organizacijom u Konjicu. U zatvoru je od ranije bila Hiba Alagić, supruga Safeta. i grupa omladinaca ilegalaca. pohapšenih za vrijeme provale u konjičkoj organizaciji.

Baldo Pasarić, Salom Finci i Jovo Vidojević krenuli su prema Ravnom kuku. Pasarić se odvaja i na ušću rječice Bijele hvataju ga domobrani i sprovode u zatvor u Konjic.

Iz zatvora u Konjicu odvedeni su u Sarajevo Baldo Pasarić i Bećir Trbonja, kao dezerteri iz domobrana. Oni su kasnije opet došli u partizane. Sulejman Leho i Branko Premužić odvedeni su u logor Jasenovac, gdje je Leho, radnik iz Blagaja kod Mostara, ubijen, a Premužić je preživio logor.

Vidojevića i Fincija nešto kasnije hvataju četnici. Vidojević je pušten na intervenciju rodbine, a zatim je došao na Tisovicu. u sastav Bataljona.

I Saloma Fincija. radnika iz Sarajeva, i Rafu Danona zvanog Admiral Togo, uhvatili su četnici. Njih dvojicu sproveo je Dušan Zerajić iz sela Luke u Nevesinje, gdje su ubijeni.

Prilikom proboja u školi u Bijeloj ostao je Salko Ramić. mještanim, koga su četnici pustili kući. Risto Kalem se sakrio u potkrovlju škole, gdje ga je kasnije pronašao Drago Simić i odveo na Borke.

U četničkom puču poginula su ili mučki ubijena 64 borca, tj. 61 drug i 3 drugarice, od kojih: 36 iz Mostara, po 6 iz Ljubuškog i Nikšića. po 4 iz Jablanice i Konjica, po 2 iz Čapljine, Sarajeva i Srbije i po 1 iz Prozora i Zagreba. Njihova pripadnost po četama bila je sljedeća: 1. četi u Bijeloj 17, 2. četi u Glavatičevu 5, 3. četi na Blacama 4. 4. četi u Zaboranima 24, 5. četi na Zijemljima 6 i Udarnoj četi 8 boraca. Od formiranja Boračko-jezerskog odreda do četničkog puča poginulo je u borbama sa neprijateljem 37 boraca. Ukupno je, dakle, poginuo 101 borac našeg Bataljona.

U četničkom puču u Bataljonu i na terenu nije ubijen niti je poginuo bilo ko od mještana, kako Srba tako i Muslimana.³¹

Za proteklih osam mjeseci Boračko-jezerski odred i Konjički bataljon vodili su borbe protiv ustaša, ustaške milicije, žandara, domobrana i četnika. Nijedna borba nije vođena protiv okupatorskih jedinica.

*TaiufiüA Hb r&u/Ljii, iS/Se i/cHi'tA **

PRIKUPLJANJE BATALJONA NA PRENJU

Na Crnom polju planine Prenj već nekoliko dana boravi desetina Hamdije Brkića sa zadatkom da u kolibama obezbijedi smještaj bolnice, pronade izvore vode i izvrši prihvata stoke i hrane. Nijaz Sarić je organizovao upućivanje stada ovaca i koza sa mljekare u selu Cesim i onih koje su se nalazile na prostoru Borci — Glavatičevo. Bilo je oko 300 ovaca i koza sa nešto goveda. Brašno i krompir su prebačeni sa nekoliko konja uoči dolaska Bataljona.

Evakuacija bolnice sa ranjenicima i bolesnicima izvršena je na čelu sa drom Isidorom Papom. Teškim ranjenicima, koji nisu mogli hodati, dati su konji. Jedino je, teško ranjen u ruku, Ibro Šator nošen na nosilima. Po dolasku na Crno polje bolnica je smještena u kolibe.

Iskupljanje Bataljona na Borcima izvršeno je 15. juna. Na okupu su se našle Udarna četa i 5. zije maljska četa sa preživjelim borcima 1, 2, 3. i 4. čete, koji su izbjegli četnički pokolj, te ljudstvo koje je radilo oko Štaba i u komandama mjesta Borci i Glavatičevo. Odmah je upućena jedna desetina Udarne čete sa Fazlijom Alikalfićem na »usta« Boračke drage da obezbijedi povlačenje ka Crnom polju.

U bolnici na Borcima ostavljeni su teški ranjenici i bolesnici:

STEVO KRTOLICA iz Nikšića,

a iz Miljevskog bataljona:

MILAN MATOVIC,
ACIM STANKOVIĆ,
OBREN VUKADIN i
VASILIJE ZELOVIC.

Do njihovog ozdravljenja brigu o njima vodila je Angela Lambić nakon povratka sa Crnog polja.

Noću 15/16. juna Bataljon je krenuo kroz Boračku dragu. Prije polaska vršena je raspodjela oružja. Panto Sarić je nehotice opalio iz puške. Metak je pogodio Peru Bilića, radnika iz Jablanice, predratnog člana KPJ, i na mjestu ga usmratio. Za vrijeme pokreta kroz dragu neprekidno je padala kiša. U svanuće, po dolasku na Crno polje, borci su se sklonili u šumu. Odmah je sa Safetom Džinovićem upućen vod na, Tisovicu da obezbijedi dolazak Bataljona.

Stab se povukao na sastanak, razmotrio situaciju u Bataljonu, koja je bila vrlo teška i mučna, i donio odluku da se borci, nesposobni za borbu i nekompromitovani u ilegalnom radu, a koji su izašli posljednjih tridesetak dana, vrata u Mostar. Donesenu odluku iskupljenim borcima saopštio je Nenad Vasić s obrazloženjem da je situacija nakon italijansko-četničke ofanzive i četničkog puča u Bataljonu vojnički vrlo teška, da ćemo možda morati manevrisati i voditi teške borbe i pod uslovom gladi. Pošto nema dovoljno oružja, Bataljon se mora rasteretiti i vratiti za borbu nesposobne i nekompromitovane u grad.

Nakon Vasićevog govora Duranović je u razgovoru s borcima sačinio spisak onih koji će se vratiti u Mostar. Nakon ručka prikupljena je grupa od 24 druga:

ABRAM ALTARAC.
JAKOB ALTARAC.
JOSIP ALTARAC,
ALIJA ARAP,
ZVONKO BELTRAM,
PREDRAG BEM,
STEFAN BEM,
ZAJKO CUSTOVIC,
IBRAHIM M. ČIŠIĆ.
ESAD ELEZOVIC,

HASAN GRČIĆ,
NUSRET HADŽIĆ,
AHMET HADŽIOMEROVIĆ,
ALIJA HUSKOVIC.
AVDO HUSREFOVIĆ.
ALIJA JAŠAREVIĆ,
FAHRUDIN KAJTAZ,
SALKO MILAVIĆ,
OMER R. MRGAN.
MUSTAFA RAJKOVIĆ.
SEFIK REPAK,
NUSRET RIZIKALO,
BOŽO SKOCAJIC i
MUHAMED VELAGIĆ.

Pojedinci iz grupe su protestovali što se vraćaju, ali ih je Vasić upozorio da su vojnici i da moraju izvršiti naređenje. Za vođice grupe određeni su Dušan Suša iz Zijemalja, izuzetno čestit i hrabar borac, da vodi grupu do Potporima, a zatim da vođenje preuzme Hasan Juklo iz Podveležja i grupu dovede u selo Dobroč, nakon čega će se borci spustiti u Mostar. Za put su dobili po parče sira, a zatim formirali kolonu i krenuli u Mostar.

Cijelu noć su marševali i pred zoru stigli u Potporim, nakon čega ih je napustio Suša i, po dogovoru, otišao kući u Zijemlje. Grupu je preuzeo Juklo i saopštio: »Nemoguće je proći kroz Bijelo polje, otkrila; bi nas ustaška milicija ili četnici. Grupu ću voditi padinama Veleži, kroz šumu iznad Potoka i Priseke, do Dobroča.« Nastalo je kolebanje premorenih i izglednijih boraca, koji su vjerovali da će se kroz šumu provući do Neretve, a zatim njenim koritom ući u Mostar. Sa Juklom za Dobroč krenuli su i stigli u Mostar:

PERO PREDRAG BEM,
STJEPAN BEM,
SALKO MILAVIĆ i
OMER R. MRGAN.

Juklo je kasnije u Mostaru uhapšen i pristao da ide u domobrane da bi izbjegao internaciju u logor.

Svi ostali formirali su kolonu i krenuli prema Neretvi.

Kotarska oblast Mostar 18. juna 1942. izvještava Veliku župu Hum u Mostaru: »Oružnička postaja Rujište sprovela je u pritvor ove oblasti

petnaest uhićenih partizana . . . (Poimenično se navode imena uhvaćenih.) Dana 17. lipnja 1942. ophodnja ove postaje sa seoskom milicijom uhvatila je sve gore navedene u ovdašnjim šumama koji su se spuštali sa Rujišta u Bijelo polje .. „³⁵

Do mraka pohvatana su još dva druga i sprovedena u policiju u Mostar. Svi pohvatani bili su vezani žicom i tučeni kundacima pušaka. Dan kasnije, 18. juna, Italijani su preuzeli grupu i kamionom je prevezli iz zatvora u Sjeverni logor.

Izbjegli su hvatanje i ušli u Mostar:

ZAJKO CUSTOVIĆ,
NUSRET HADZIĆ i
AHMET HADŽIOMEROVIĆ.

Envera Cučka, radnika iz Mostara, ustaše su pretukle i ubile.

S grupom za Mostar bio je otišao i Aziz Fazlinović, ali se nakon nekoliko sati vratio jer nije htio da napusti Bataljon. Nenad mu je pridružio Esada Grebu i Halida Sadikovića, te naredio da sva trojica idu u Mostar. Izbjegli su hapšenje i sretno se spustili u grad.

Sa Crnog polja vraćena su četiri borca Miljevskog bataljona koji su bili u Zijemaljskoj četi:

DRAGO FILIPOVIĆ,
DUŠAN NINKOVIĆ,
VASO STANKOVIĆ i
VELJKO STANKOVIĆ.

Njima je Vasić rekao da ih upućuje komandantu njihovog bataljona Đorđu Doli Vukoviću, koji se ranije sa većom grupom starijih boraca svog bataljona vratio iz Glavatičeva u Miljevinu. Rekao im je da su u Miljevini partizani, da idu preko planine Crvanj na Zelengoru i da izbjegavaju sela.³⁶

U Mostar je vraćen i šumar Ilija Karišik sa suprugom Jelkom i kćerkom Milevom. Njegova porodica je prvih dana ustanka prišla NOP-u i nastavila rad do oslobođenja zemlje. Mileva je poginula prilikom savezničkog bombardovanja Mostara, januara 1944.

Sa Crnog polja, odlukom Štaba Batoljona, vraćeni su kućama da organizuju vezu sa poštenim ljudima i nastave rad za NOP u napuštenim selima:

NIKOLA DRAGANIĆ,
ILIJA KUKIĆ,

ANGELA LAMBIĆ.
STEVO MIĆEVIĆ,
DRAGO SIMIĆ i
PANTO SIMIĆ.

Za rukovodioca te grupe komunista određen je Nikola Draganić.

Na Zijemlje je vraćen Stevo Račić, član KPJ, sa istim zadatkom.

Poslije ručka otpočela je. uz pratnju Udarne čete, evakuacija bolnice i intendanture na Tisovicu, a zatim je krenuo ostatak Bataljona. Na Tisovici se Bataljon smjestio u kolibe koje su čobanima služile za vrijeme ispaše stoke u ljetnim danima. Smještaj je bio vrlo nepodesan i tijesan. Po dolasku na Tisovicu osnovni problem bio je da se osuši obuća i odjeća. Naložene su vatre, oko kojih su se iskupili svi borci, osim obezbjeđenja. Dugo u noć čekala se večera, kuhano je meso i škrob.

Stab Bataljona, 17. juna izjutra, odlučuje da u Mostar uputi i drugu grupu, u kojoj su bili:

RAMIZA FORIĆ,
HAJRUDIN JAKIROVIĆ HUTKA,
MARTIN RAGUZ,
SALKO SELIMOVIĆ i
HUSO TRBONJA.

Grupa je krenula preko vrleti Prenja i cijelu noć marševala, da bi se izjutra spustila u Bijelo polje. Naišli su na zasjedu ustaške milicije, koja je na njih otvorila puščanu vatru iz neposredne blizine i ranila Jakirovića, Raguža i Trbonju. Ustaše su zarobile i kundacima tukle cijelu grupu, a Ramizu čak do te mjere da su je Italijani, nakon internacije, bolesnu pustili kući. Umrla je nakon nekoliko mjeseci. Svezane žicom zarobljene su doveli pred jednu kuću, gdje ih je iskupljena svjetina pljuvala. Italijani su logorovali u blizini i, čuvši pucnjavu, došli su kamionom, preuzeli pohvatane i odvezli ih u Sjeverni logor.

Istog dana, 17. juna, poslije podne, odlukom Štaba Bataljona upućena je i treća grupa u Mostar:

ENVER ČUČAK,
ASIM HADŽIAHMETOVIĆ,
JUSUF MEHMEDBAŠIĆ,
ILDUZA MRGAN,
ORHAN MUJIĆ,
NENAD PEROTIĆ i
MUHAREM ZUHRIĆ.

Nakon marša, koji je trajao cijelu noć, preko Prenja, grupa se spustila u Bijelu kod Drežnice. U toku marša zaostao je Orhan Mujić koji je uspio da se provuče u Mostar i izbjegne zarobljavanje. Grupa, međutim, nailazi na oružničku patrolu koja ih je pohvatala i sprovela u Mostar, u policijski zatvor, gdje ostaju 7 dana, nakon čega ih preuzimaju Italijani i odvoze u Sjeverni logor.

O hvatanju povratnika iz našeg Bataljona doznali su građani. Vide-niji Muslimani i Hrvati sa roditeljima zatvorenih interveniše kod Sefke Balića, podžupana Velike župe Hum, da se pohvatani borci puste na slobodu. Balić 18. juna 1942. upućuje pismo dru Vjekoslavu Vrančiću, ministru ustaške vlade, da oslobodi pohvatane borce i pri tom obrazlaže: »... Tražio sam od naših saveznika, Italijana, da oni u sporazumu s nama izdaju proglas i eventualno letke, da će se svima onima, koji se povrate iz 'šume' zagarantovati sloboda ukoliko se pokažu lojalni. Oni su se u tom pravcu skanjivali, tražeći najprvo... da se interniraju... Istakao sam da ne bi bilo logike progoniti mladiće koji su usljed zavedenosti odbjegli, kada se daje puna amnestija partizanima grkoistočnjacima, koji su zla činili i prima ih se odmah pod oružje u četnike. Jučer se u Bijelo polje vratila skupina mladića (17), koja je danas dovedena u Mostar... «¹⁷

Taj pokušaj Sefkije Balića, koji je i ranije u pojedinim prilikama spasavao neke naše zatvorenike, ostao je bez uspjeha. Italijani su bili pristali da će pustiti pohvatane borce, ali su ih sve, ipak, internirali u logore na Prevlaci i Mamuli koncem juna, da bi ih jula 1943. prevezli u Italiju, u logor Viško kod Udina.

Bježeći od četničkog noža, Ahmet Arap, Ibro Breko i Ibro Trčalo uspjeli su da se probiju iz 1. čete u Bijeloj, ali su nakon nekoliko dana, u Bijelom polju, naišli na ustaškog milicionera Stojana Mandića, koji ih je sproveo u mostarski policijski zatvor, odakle ih preuzimaju Italijani i interniraju, skupa sa ostalim pohvatanim borcima, na otok Mamulu.

Sve pohvatane drugove i drugarice maltretirali su ustaška milicija, policija i Italijani, ali nismo našli ni jednog podatka da je tada došlo i do najmanje provale u gradu. Njihovo držanje pred neprijateljem sluai im na čast i ponos.

Na suđenju koje je održano u italijanskom zatvoru svi su osuđeni na 6 do 12 godina i internirani u logor na Mamuli, a kasnije su prebačeni u Italiju.

Odvojivši se od naše 5. zijemaljske čete sa jednim vodom iz sela Kule na brdo Košutu u cilju obezbjeđenja prolaza grupe, koju su sači-

njavali Udarna četa, 5. zijemaljska i dijelovi 4. čete sa Dramiševa, ostao sam cio dan i narednu noć na tim položajima. Izjutra rano krenuli smo prema selu Borci, gdje sam očekivao da će biti i te naše jedinice, kako smo se dogovorili. Pred školom u Borcima zatekao sam komesara Bataljona Vaska Gnjatića. Uskoro sam primijetio da se neki naoružani ljudi nalaze u okolnim šumarcima, a zatim smo čuli njihov zahtjev da predamo oružje ako želimo da nam dozvole da odemo za Bataljonom na Crno polje. Odgovorio sam da oružje nećemo predati, ako ga žele, moraju ga borbom oteti ili nas pobiti. Za vrijeme našeg dovikivanja, najedanput, pojavi se grupa žena sa djecom i izmiješa se s nama. Zene su nastavile dovikivanje sa četnicima, psujući im i govoreći: »Pucajte, pa i nas pobijte. Bili su vam dobri kad su nam spasavali glave i kuće.« Nazivale su četnike izdajnicima, vjerolomnicima, kurvama i si. Pojavili su se tada Ilija Kukić i Milan Mićević sa grupom simpatizera NOP-a, koji su preuzeli zadatak da nas, na putu do Crnog polja, obezbijede od četnika iz Bijele. Mi smo nakon dobrog objeda, hljeba, sira, kajmaka i mlijeka, kasno poslije podne krenuli uz Boračku dragu. Na Crnom polju smo noćili i zorom produžili na Tisovicu, gdje smo zatekli Bataljon. Kad su nas drugovi ugledali, nastala je opšta radost, grljenje i ljubljenje. Za njih smo bili otpisani, svi su mislili da su nas četnici pobili.

Na Tisovici je među borcima zavladała žalost za izgubljenim drugovima. Svi smo, u grupicama, poimenično spominjali mučki pobijene drugove i drugarice, sjećali se njihovih vrlina i akcija, u kojima su dokazali svoju hrabrost i požrtvovanje. Oči su nam bile suzne, nerijetko je dolazilo do plaća. Zalili smo i drugove i drugarice vraćene u Mostar jer nismo nalazili riječi opravdanja za Stab Bataljona zbog takve odluke. Znali smo da će doživjeti mnoga stradanja.

U nama se rađala bezgranična mržnja prema izdajničkom četničkom šljamu, koja se pridružila mržnji prema okupatoru i ustašama. Niko od nas nije bio u stanju da objasni šta se dešavalo u ljudima koji su naše drugove mučki pobili. Mi smo im sačuvali porodice i kuće od ustaških koljača i okupatorskih pohoda u krvavim danima ustanka, kad je srpska glava bila van zakona i kad su ustaše orgijale po srpskim selima ubijajući ljude, žene i djecu, paleći kuće i odgoneći stoku. Četnička kama i metak, namijenjeni radnicima, đacima i studentima Mostara, bili su »zahvalnost« za sva dobra učinjena njima i njihovim selima. U pojedince se uvukla neopravdana sumnja i prema drugovima, seljacima, koji su a nama izašli na Prenj. Mržnja prema okupatoru i domaćim izdajnicima! uvukla se u svaku poru našeg bića i, uz viziju socijalizma S bratstva

MOSTARSKI BATALJON

Na Tisovici je 21. juna održano vojno-partijsko savjetovanje radi donošenja odluke šta da se dalje radi. Savjetovanju su prisustvovali Stab Bataljona, komande četa i svi stariji članovi KPJ.

Nakon razmatranja opšte situacije u Bataljonu predložene su dvije moguće varijante:

Prva, da je budućnost Bataljona neizvjesna, da smo odsječeni od naših snaga i da se treba držati planine Prenj. Pojavila se i teza o čuvanju proletarijata za drugu etapu — za klasnu borbu. Nosioci i tumači ove varijante bili su Vasić i Fejić;

Druga, sa Bataljonom bi trebalo krenuti na desnu obalu Neretve i povezati se sa Livanjskim partizanskim odredom. Ovu, ranije nastalu, koncepciju izložio je Franc Novak.³⁸

Nakon diskusije usvojena je druga varijanta, a zatim je donesena odluka da se Bataljonu promijeni ime: umjesto Konjički da se nazove Mostarski bataljon, što je u stvari bio od svog osnutka.

Franc Novak sa Salkom Zebićem i bolesnim Ismetom Milkovićem odlazi u Jablanicu da uspostavi vezu sa partijskom organizacijom preko Mirka Bilića. U selu Cehare povezuje se sa Muminom Gušićem koji ih upoznaje sa situacijom na terenu. Mumin je preuzeo Ismeta, a Franc i Salko su noću preplivali Neretvu i došli kod Bilića, čija se kuća nalazila na osami, oko 3 km od Jablanice. Mirku je saopšteno da mu je brat Pero poginuo i poimenično je naveo još četiri druga iz Jablanice, koji su ubijeni u četničkom puču. Od Mirka je Franc prikupio podatke o stanju garnizona na pruzi Rama — Konjic, neprijateljskim snagama i patrolama. Nakon toga Franc i Salko vratili su se u Cehare i predanili u šumi. Opet su noću preplivali Neretvu da bi se sastali sa sekretarom partijske ćelije Perom Marićem radi uspostavljanja veze sa Mostarom.

Sa prikupljenim podacima i novostima s terena Franc i Salko vratili su se na Tisovicu.

Ismet Milković je uspio doći kući u Jablanicu. gdje je umro od tuberkuloze.

Prve jedinice Bataljona silaze 23. juna u Idbar. Javorik. Dobri-gošće i Bunare. U tim selima susreti sa mještanima unose među borce raspoloženje i radost. Za vrijeme noćnih sjedjeljki čule su se partizanske pjesme i poneka šala. Život je postajao raznovrsniji, mijenjalo se raspoloženje. Planinska samoća ostala je iza nas.

Vršene su ekonomske akcije u cilju sakupljanja žita i brašna. Imali smo još uvijek poveliko stado ovaca i koza. Nismo bili gladni, ali nafn je dodijala neslana hrana.

Ne vjerujući u osipanje partizanskih jedinica u istočnoj Hercegovini. o čemu su stizale vijesti preko jablaničke i konjičke partijske organizacije. pa i od seljaka koji su odlazili u okolna mjesta ne želeći da pođu u Bosnu, o čemu se naveliko pričalo u Bataljonu. na vlastiti zahtjev koncem juna dozvolio je Stab Bataljona povratak u istočnu Hercegovinu:

VELJKU BOJATU.
DUŠANU CURICU,
STEVI DRINJAKU,
ĐURI GLOGOVCU.
MITRU KUNDACINI,
MILUTINU RATKOVICU.
BOSKU SAMARDŽICU.
VELJKU TOMANOVICU i
SIMI VUJINOVIĆU.

Svi su oni prošli četničku torturu nakon povratka svojim kućama, a nailaskom naših jedinica, nakon IV neprijateljske ofanzive. stupili su u 10. hercegovačku brigadu. Jedino je Boško Samardžić prišao četnicima. postao komandir čete i poginuo u borbi sa partizanima 1944. godine kod Trebinja.

Konačno je, po odluci Štaba Bataljona. završeno otpuštanje boraca. Dozvoljeno je da 68 boraca napusti Bataljon. i to:

29 u prvoj grupi za Mostar.
4 iz Miljevskog bataljona za Miljevinu.
7 mješтана komunista za politički rad na terenu.
3 člana porodice Karišik za Mostar,

5 u drugoj grupi za Mostar,
7 u trećoj grupi za Mostar,
3 kurira za istočnu Hercegovinu.
1 bolesnik od turbekuloze za Jablanicu i
9 boraca sa Bunara za istočnu Hercegovinu.

Sa Bunara smo izvršili napad na Željezničku stanicu Prenj noću 5/6. jula i na taj način prvi put oglasili svoje postojanje poslije četničkog puča.

Preko uspostavljene veze s Konjicom izviješteni smo da se grupa boraca, pohvatanih nakon četničkog puča, nalazi u Sreskom zatvoru u Konjicu. Odmah je odlučeno da se uputi grupa koja će ih osloboditi. Određeni su isprobani majstori za takve akcije u Mostaru:

MEHMED TRBONJA. vođa grupe.
SAFET ALAGIC, vodič.
MUSTAFA ČEMALLOVIĆ ČIMBA.
ABDULAH LUGIĆ i
HASAN ZAHIROVIĆ LAĆA.

Grupa je krenula prema Konjicu, noću pregazila Neretvu i stigla pod zidine zatvora. Alagić i Laća su u limarsko-bravarskoj radnji Omera Begtaševića pronašli merdevine i vratili se drugovima. Meha, Laća i Safet su se uz pomoć merdevina popeli na povisok zid i prebacili u dvorište zatvora. Ušli su u otvoreni hodnik i otpočeli odvaljivati vrata na prvoj sobi, u kojoj je bila Hiba, supruga Safeta Alagića, i pitali je gdje su ostali, na što je ona odgovorila da su u susjednim sobama. Hibu su preko zida odmah prebacili van zatvora. Susjedna soba bila je otvorena i u njoj su pokriveni jorganima, spavali konjički skojevci. Vidjevši ih pod jorganima, Trbonja je rekao: »Nisu to naši dok imaju jorgane, puštite ih neka spavaju.« U zatvoru su bili:

MUHAMED BOSTANDŽIĆ.
MUSTAFA GRABOVAC.
OMER LIVNJAK,
ENES ORMAN i
STJEPAN PAVLOVIĆ.

Po prebacivanju preko zida formirana je kolona. Kad je dovoljno odmakla od zatvora, stražar ih je ispratio pucnjavom u znak uzbune. Pregazili su Neretvu i u zoru stigli u Bataljon. Nastala je prava eksplozija radosti, grljenje i ljubljenje. Svi smo se radovali uspjehu akcije i

čestitali oslobodiocima. Uspješna akcija je unijela živost među borce i dugo je spominjana kao primjer drugarstva i požrtvornosti.³⁵¹

Nakon oslobođenja Konjica Safet i Hiba Alagić povelili su svoje četvero djece u prozorski kraj, gdje su ostali do oslobođenja radeći kao partijski radnici na terenu.

SUSRET SA PROLETERIMA

Po dolasku u Idbar i na Bunare čuli smo od seljaka da preko sela Planine, ispod planine Bjelašnice, od Kalinovika nastupa neka vojska koja sve ruši i pali pred sobom. Pronosila se i vijest među mještanima i borcima da su to četnici koji žare i pale po muslimanskim selima.

Bile su to, međutim, proleterske brigade, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, koje su iz Vrbniče sa Zelengore 22. juna krenule u Bosansku krajinu. Na svom putu, u selima ispod Bjelašnice, brigade su rastjerale ustašku miliciju, mnoge zarobili i razoružali, a prema narodu pokazale krajnju korektnost. što je drug Tito zahtijevao od svih proletera — da budu i politički predstavnici narodnooslobodilačke borbe. Kasnije smo čuli da avioni i artiljerija tuku nastupajuću vojsku, da je zauzeta Bradina i da se ta vojska prebacuje preko pruge i kreće u pravcu Prozora. Odmah nam je bilo jasno da se radi o partizanima.

O proleterima Stab Mostarskog bataljona nije ništa znao. Neizvjesnost je prinudila Stab Bataljona da odmah uputi vodnika Sabita Delalića u Ostrožac da ispita mogućnost prelaska rijeke Neretve i zauzimanja Ostrošca.

Vrativši se iz Ostrošca, Sabit je donio tačan raspored ustaško-domobranske odbrane Ostrošca i raspored posade po bunkerima i položajima, te pravce kretanja njihovih patrola prema Konjicu i Rami. U Ostrošcu se nalazio jedan vod domobrana, grupa žandara i ustaša, svega oko 45 naoružanih vojnika.

Komandant Mostarskog bataljona Nenad Vasić, ne znajući situaciju, pretpostavljao je da se u selima Planine i na Bradini nalaze jedinice Kalinovačkog partizanskog odreda. Uoči napada na Ostrožac. 5. jula, Vasić šalje pismo Štabu Kalinovačkog partizanskog odreda, u kojem, pored ostalog, piše: »Do vašeg dolaska na prugu Konjic — Sarajevo

situacija naša bila je vrlo teška. . . Za naš dalji rad od velike bi važnosti bilo kad bismo znali vaše prave namjere, odnosno pravac kretanja. . . Uputite jednog odgovornog druga koji bi nas sa svim stvarima detaljno upoznao. . . Nekoliko naših drugova, njih 15, na čelu sa komesarom i zamjenikom komesara, drugovima Koluderom i Brukom. . . i sada se vjerovatno nalaze sa vama.«'''

Od napuštanja ranije teritorije Stab Mostarskog bataljona ništa nije znao šta se desilo sa Kalinovačkim partizanskim odredom, koji se gotovo potpuno osuo. Ostaci Odreda, oko 50 boraca, prikupili su se r.a planini Igman pod rukovodstvom Rade Hamovića i pridružili se proleterima prilikom njihovog nailaska preko Planine. Naša grupa, iz 3. čete sa Blaca, nakon četničkog puča, nešto ranije pridružila se Igmancima, koji su bili u sastavu Kalinovačkog odreda.

Stab Mostarskog bataljona, dobivši potrebne podatke, izvršio je raspored četa za napad na Ostrožac. Noću 5/6. jula Ostrožac je oslobođen uz sporadičnu pucnjavu neprijatelja, koji je pobjegao pred našim borcima. Zarobljeno je desetak domobrana i ubijeno pet žandara. Ostali su pobjegli u pravcu Željezničke stanice Rama. Bataljon je, u toku noći, u oba pravca od Ostrošca, uništio kolosijek rastavljajući šine na pruži. Rušili smo podzide na drumu. Naša 2. četa upala je u Željezničku stanicu Zuglići, likvidirala posadu i stanicu zapalila. Uspjeli smo zarobiti desetak domobrana. Cijela akcija prošla je bez naših žrtava.

Upadom u Ostrožac otpočelo je otvaranje radnji i magacina. Borci su iz ustaških radnji, ali i iz radnji pojedinih naših simpatizera, uzimali šta je kome trebalo — odjeću, obuću i druge potrepštine. Našlo se i desetak kišobrana u rukama naših boraca. Komesar 3. čete Salko Fejić podijelio je svojim borcima po 500 do 1.000 kuna, da bi kupovali duhan, čate i druge sitne potrepštine. Kasnije smo mi, iz ostalih četa, zadirkivali borce 3. čete kako su oni jedini partizani koji su dobili platu. Tek oko podne otpočela je organizovana evakuacija hrane i druge robe. Narodu iz okolnih sela i mještanima bilo je dozvoljeno da i oni uzimaju hranu i robu iz neprijateljskih magacina. Slika samovolje i neorganizovanosti prilikom upada u trgovačke radnje ostala je kao hipoteka na čast Bataljona, što se zaboravilo tek nakon nekoliko mjeseci.

Rano poslije podne neprijatelj je bombardovao Ostrožac i tom prilikom poginuo je Simo Sarić, član KPJ, kafedžija sa Boraka. Simo je ostavio suprugu sa troje djece. Njemu je bilo odobreno da ostane na terenu, ali je po dolasku u Bataljon rekao: »Na terenu ih je ostalo dosta, ja ću se s puškom u ruci boriti za slobodu.« Teško je ranjen Zvonimir

Orlić, rodom iz Pule, fotograf u Mostaru, koji je umro na nosilima na putu za bataljonsku bolnicu.

Kasno poslije podne Bataljon se povukao iz Ostrošca na Bunare i Dobrigošće, opet na lijevu obalu Neretve. Prije povlačenja zapalili smo Željezničku stanicu i magacine, Opštinsko poglavarstvo i kasarnu. Bataljon se obezbjeđivao 3. četom prema Konjicu i 1. četom prema Jablanici, a naša 2. četa je ostala u Idbru. Naše obezbjeđenje iz 3. čete u sumrak izvještava Stab Bataljona da se jedna kolona spustila na prugu između Konjica i Ostrošca, da skida šine i sa pragovima ih baca u Neretvu. Odmah je upućena patrola, na čelu sa Mladenom Balordom, koja je uspostavila vezu sa proleterima. Radost prvog susreta u zagrljaju i ljubljenju sa proleterima pripala je njima. Malo kasnije stigla je i patrola 3. čete i njeni borci su se grlili i ljubili sa proleterima.

Po dolasku na Bunare i u Idbar bilo je kritike zbog našeg ponašanja u Ostrošcu, ali niko nije platio za samovolju.

Ponovo smo ušli u Ostrožac zorom, 8. jula, kad su proleterii oslobodili Konjic. Drug Aleksandar Ranković u svom pismu, 8. jula 1942, upućenom drugu Titu. pored ostalog, navodi:

»Ulaskom u Ostrožac Konjičkog bataljona (stari naziv, p. autora) oni su pravili očajne gluposti. . . Iz jedne petokolonaške radnje dizalo se i nosilo kako je ko hteo, borci su punili svoje džepove i ruksake, a posle njih dolazili su seljaci iz okolnih sela i ovdašnji stanovnici... Osim toga odgovorni drugovi su prilazili imućnijim trgovcima i tražili obavezno davanje priloga. . . Najcrnja pogreška je u tome što su odmah na licu mesta delili borcima konfiskovane i prilogom dobivene sume novca. Svaki je dobivao po 500 do 1.000 kuna.«⁴¹

Proleterii su u svom nastupanju od Bradine do Konjica uništii i spalii sve željezničke stanice, porušii željeznički most Lukač i razrušii kolosijek i drum na više mjesta, te zarobili i ubii preko 150 ustaša, domobrana i pripadnika ustaške milicije u borbama za Konjic. Uništeno je 25 lokomotiva, od kojih većina specijalnih, zupčastih, i više desetina vagona. Brigade su ubrzo nastavile svoj pobjedonosni marš i 13. julaj oslobodile Prozor i Gornji Vakuf. Domobrani, ustaše i žandari iz Konjica povukli su se preko Prenja u Bijelo polje kod Mostara.

U oslobođenom Konjicu, u »Napretkovom« domu Mostarski bataljon dao je uspješnu priredbu za narod.⁴²

Tih dana izvršena je smjena u Štabu našeg Bataljona. Za komandanta Bataljona postavljert je Salko Fejić umjesto Remzije Duranovića.

Na zboru građana u Konjicu govorili su komesar Bataljona Salko Fejić, Muhamed Grebo i Omer Begtašević, radnik, član KPJ iz Konjica.

Susret sa proleterima unio je opštu radost među borce našeg Bataljona. Vratilo se samopouzdanje i sigurnost. Priče o pogibijama naših drugova i drugarica u toku četničkog puča sve više su ustupale mjesto uspjesima i pobjedama brigada, koje su odmicale u zapadnu Bosnu.

Po oslobođenju Konjica u naš Bataljon dobrovoljno su stupili:

HAKIJA BEGTASEVIC,
HUSEIN BEGTASEVIC,
LJUBICA BELSA,
FADIL BULJINA,
MUHAMED DŽUMHUR,
IBRAHIM ERZUMLIĆ,
ABDULAH HĀDZIALIC,
IRFAN HADZIZUKIĆ,
HAMID HRNJICA,
MIRKO JURICEVIC,
HAMDIJA KRVAVAC,
FADIL NUMIC,
HAMDIJA REPOVAC,
OMER ŠASIC,
SALKO SASIC,
DRAGAN TRKULJA i
RASIM VAJZOVIC.

Nekoliko dana po oslobođenju Konjica u Bataljon je stigla i grupa naših boraca koja se za četničkog puča povukla sa Blaca na Igman. Opšta radost ponovila se i ovaj put, prilikom susreta starih boraca.

IZVOĐENJE ILEGALACA IZ MOSTARA

Oslobođenjem Ostrošca uspostavljena je preko Jablanice veza sa Mostarom. Mjesni komitet KPJ za Mostar tražio je da se što prije upute kuriri da iz grada izvedu ilegalce u Bataljon, kojih se prilično nakupilo

nakon povlačenja Bataljona sa svog terena poslije četničkog puča. Stab Bataljona je 11. jula pozvao Mladena Balordu i mene da nam saopšti i povjeri taj zadatak. Tom prilikom razmatrali smo marš-rutu odlaska u Mostar u dvije varijante:

Ostrožac — Prenj — Zijemlje i Podveležje. koju su kontrolisali četnici,

ili Ostrožac — Jablanica — Cvrsnica — Cabulja — Raška Gora, koju su kontrolisali ustaška milicija i Italijani duž puta i pruge Jablanica — Mostar.

Opredijelili smo se za drugu varijantu, kao manje opasnu, iako je terenski bila mnogo teža. Time je bio određen i sastav grupe, koja je koliko-toliko poznavala teren kojim ćemo se kretati, a to su bili:

ENVER ĆEMALLOVIĆ, vođa grupe, zamjenik komesara 2. čete,

MLADEN BALORDA, zamjenik komandira 2. čete,

ĐORĐE BOROZAN iz Mostara,

LAZAR CVORO iz Vojna kod Mostara,

HASAN BEGOVIC MUFTAR iz Donje Jablanice i

SALKO ZEBIC iz Jablanice.

Za Mostar smo krenuli 12. jula. Naša 2. četa obezbjeđivala nam je pravac prema Jablanici a naš komesar Safet Džinović s jednim vodom ispratio nas je do mosta na samom ulazu u Jablanicu, gdje smo trebali preplivati Neretvu. Kad smo se odvojili od voda i pošli k Neretvi, saznao sam da Lazo Cvoro ne zna plivati, zbog čega je nastalo negodovanje i psovanje, jer smo znali da gaz čuvaju Italijani. Nakon kraćeg dogovora tražili smo gdje je Neretva najuža da bi Lazo mogao preskočiti njen dublji dio. Zaustavili smo se na jednoj pećini, uz koju je dublji dio bio širok 4 do 5 metara, a zatim je bio priličan plićak. Noseći oružje i odjeću. Mladen, Đorđe i Muftar preplivali su na drugu stranu Neretve. Salko i ja smo se natezali s Lazom kako da preskoči dublji dio rijeke i na kraju, kad mi je dodijalo, gurnuo sam ga s leđa, skočio za njim i ostatak preplivao vukući ga. Na drugoj obali prihvatili su nas drugovi i pomogli da Lazu izvučem iz vode. Na taj način bio je riješen naš prvi problem.

U Jablanici se nalazio vrlo jak italijanski garnizon, koji je poslije oslobođenja Konjica, Ostrošca i Prozora očekivao napad na Jablanicu i Mostar, te smo ga morali zaobići. U svanuće stigli smo u Donju Jablanicu, gdje smo predanili, dobro se odmorili i najeli. U sumrak smo krenuli obroncima Plaše u Divu Grabovicu, gdje smo osvanuli. Naša veza nas je tu dočekala. I od mještana smo bili dobro primljeni. Za vodiče

dobili smo Ibru Hondžu i Ramu Ivkovića, koji su bili lovokradice i zbog toga poznavali sve staze na Cvrsnici. Poslije podne smo krenuli preko Male Cvrsnice, prešli Drežanjku, gdje su nas vodiči napustili, i prošli pored sela Vrđi. Stigli smo prije podne u Gornju Rašku Goru, u naselje Janjića.

Mještani sela Vrđi vidjeli su nas naoružane i s titovkama. te je istog dana došla ustaška milicija da nas traži u Raškoj Gori. Sklonili smo se u neku šikaru i posmatrali ih, spremni da otvorimo paljbu ako naiđu na nas. Pored Muftara prošla je zmija, on je vrisnuo i izbezumljen pobjegao u stranu. Na sreću ustaše ga nisu čule ni primijetile iako su od nas bile tek stotinjak metara. Ustaše su, uz dernjavu i psovke, ispitivale mještane maltretirajući ih da kažu gdje su partizani. Svi su, kao jedan, ponavljali da nikoga nisu vidjeli niti je iko svraćao kod njih. Srbi u Gornjoj Raškoj Gori bili su obuhvaćeni NOP-om preko mostarske partijske organizacije, a među njima je djelovao Vlado Janjić, kandidat za člana KPJ, moj školski drug iz Građanske škole. Nakon kraćeg vremena ustaše su otišle, i mi smo čestitali mještanima na hrabrom držanju.

U Gornjoj Raškoj Gori smo prenoćili i nakon doručka Mladen i ja, uz pratnju ostalih drugova, sa vodičem, krenuli smo prema Raštanima. Oprostivši se od pratnje. Mladen i ja. oko podne, našli smo se iznad Rudnika uglja. Odlučio sam da u Mostar uđemo po najvećoj vrućini, poznatom mostarskom »čelopeku«. Pretpostavljao sam da će u to vrijeme biti najmanje ljudi na ulicama a većina mladih na Neretvi, što se i ostvarilo. Oko 13 sati krenuli smo pored Rudnika prema fudbalskom igralištu. Na Zgonima smo naišli na veliki italijanski logor. Vojnici su se sklonili pod drveće ili u šatore, a poneki su se kretali unutar i pored logora. Nama dvojici ostalo je da idemo naprijed, putem, zviždeći i pjevušeći, a kad bi se pokoji Italijan zagledao u nas. pozdravljali bismo ga sa »Viva Duče«, dok nismo stigli do rudarske bolnice, a zatim preko Rondona na Radobolju. Na Radobolji smo zatekli djecu na kupanju, od kojih me većina poznavala. Pokazujući rukom, govorili su: »Eno Envera«, na što sam im doviknuo: »Šutite i nastavite se kupati!« Poslao sam omladinca Muharema Huseljića da vidi ima li neprijateljskih patrola, na ulicama. Nakon njegovog izvještaja da su na ulicama rijetki prolaznici krenuli smo preko bašta, pored Radobolje, do kuće Fatime Đonko Fate. Cim nas je ugledala, Fata se obradovala susretu. Izljubili smo se, a zatim je otišla kod mojih da im javi da sam došao s jednim drugom i da pošaljju večeru. Vezu sa Mjesnim komitetom uspostavio sam prekoi

Fatinog sina Salke, starog kurira, koji je pozvao Eminu Trbonju, a ona je izvijestila Ljubu Brešana, sekretara MK KPJ, i on je pred večer došao k nama. S Ljubom smo Mladen i ja ostali dugo u noć pričajući mu a događajima za vrijeme četničkog puča, pogibijama u Bataljonu, našem povlačenju na Tisovicu i svim mukama do oslobođenja Ostrošca. Predložio sam mu da vremenski razvuče saopštavanje porodicama o pogibijama, što je i učinio.

Ljubo nas je obavijestio o stradanjima drugova koji su vraćeni iz Bataljona sa Crnog polja i Tisovice i negodovanju građana i komunista zbog takvog našeg postupka.

Dogovorili smo se da za dva-tri dana organizuje izlazak ilegalaca u Gornju Rašku Goru, o čemu će me izvijestiti Andrija Krešić, član MK KPJ Mostara. Mladen i ja, prije polaska, trebalo je da se prebacimo kod Lujze Čulajević. a veza s njom biće moja drugarica Zdenka Dobrila Carić.

Naveče je Mladen pošao kod svojih na Carinu, i ja sam prešao kod svojih, da bismo se drugog dana u zoru sastali ponovo kod Fate Đonko. Sutra pred večer došao je Krešić i upoznao me s organizacijom izlaska ilegalaca, uz pratnju skojevaca i djevojaka, a pojedinci će kao ribari izići uz Neretvu. Prihvatni punkt biće kuća Vidoja Vujinovića u Raštanima. Mladen je biciklom došao u Pothum u dogovoreno vrijeme. Izjutra rano, kroz bašte, preko rječice; Radobolje krenuli smo u svoju baštu u Liska ulici, preko puta »Napretkovog« doma. Uskoro je u baštu došla Zdenka. Dogovorili smo se da ode kod Lujze i da joj kaže da ćemo Mladen i ja doći s prvim mrakom.

Kasno po podne Emina nam je u baštu donijela ručak, a za njom je došao Bećir Torlo da se najede voća, kako nam je rekao. Nas je zatekao pod jednom kruškom. Bećir je pratio Eminu od naše kuće da vidi kuda nosi korpu. Pozvali smo ga i on je sjeo pored nas. Upustili smo se u razgovor o koječemu. Vidio je naše pištolje i bombe, a znao je da smo oba u partizanima. Bećir je bio moj komšija i kao djeca bili smo nerazdvojni drugovi, uvijek zajedno u igri, krađama po tuđim voćnjacima, tukli smo se s ostalom djecom braneći jedan drugoga sve do mog odlaska u Srednju tehničku školu u Sarajevo. On je ovom prilikom obećao da će poći u partizane i insistirao je da nas napusti. Dozvolili smo mu da ode tek po zalasku sunca, jer smo očekivali Zdenku. U sumrak nas dvojica krenuli smo kroz voćnjak ka Liska ulici, a pola sata po Bećirovom odlasku stigla su dva kamioneta italijanskih vojnika sa nekoliko policajaca i agenata. Opoljivali su baštu. Mladenu sam rekao:

»Beča nas je izdao.« Povukli smo se na suprotnu stranu i prešli u susjednu baštu, bliže Radobolji. Zdenka je došla pred baštu kad i Italijani, pa kad je vidjela da opkoljavaju baštu, vratila se kući.

Krećući se kroz zasađeno povrće, primijetili smo siluete streljačkog stroja i odmah legli. Prema nama se kretao jedan policajac (Čašif Taslidžan, rodom iz Ljubuškog, došao u partizane 1944. i poginuo 1945. godine) kojem sam, kad je naišao, rekao: »Produži ili ćemo te ubiti.« On je poslušao, a kad nas je prošao, ustali smo i krenuli ka Radobolji. Mladen je predložio da ih pozdravimo sa po jednom bombom, što smo i učinili. Bombe smo bacili preko glava neprijateljskog stroja u moju baštu i ubrzano krenuli prema Radobolji. Nakon eksplozija bombi nastala je opšta pucnjava koja je prilično dugo potrajala.

Preko Radobolje, opet kroz bašte, izašli smo na Rajevinu. Putem smo sreli Muhameda Vučijakovića, kome sam dobacio: »Sve je u redu, vrati se kući!« Pretpostavio sam da je pošao da izvidi šta se događa, jer se kod njega krio Marijan Pavelić. Svratili smo u kuću Salke Ibrulja, gdje nam je njegova žena Fatima dala polovicu razljevače, koju je spremila porodici za večeru. Njihova djeca bila su aktivna u omladinskoj organizaciji.

Otišli smo kroz bašte na Hum, posmatrali Mostar cijelu noć i naizmjenično spavali. U zoru smo sišli na željezničku prugu u Donjoj mahali. Jedan dječak (kasnije sam doznao da se zvao Jusuf Topuzović) s kozom je izišao iz sokaka i ja sam ga upitao: »Gdje stanuje Alija Kreso?«, na što je odgovorio da ne zna, a ja sam mu rekao: »Pođi tii kod Alije i reci mu da ga traže Enver i Mladen.« Ostavio je kozu i nestao da bi se nakon kraćeg vremena trčeći vratio. I reče: »Pođite za mnom!« Odveo nas je u kuću Avdije Pavlovića, gdje smo zatekli i Aliju. Omladinca Sulejmana Repca poslali smo mojoj majci da joj javi da smo dobro i da nam spremi ručak.

Istog dana saznali smo da je Bećir teško ranjen dok je predvodio grupu agenata i policajaca da im pokaže gdje se nalazimo. Kasnije smo čuli da mu je noga amputirana.

Sutradan, poslije ručka, automobilom došao je Der#š Nalbanta i, opet po najvećoj žezi, prebacio Mladena, Aliju i mene do silosa. Na ulici se iskupilo dosta žena i djece koji su nam na odlasku mahali kao da ispraćaju svatove. Otišli smo na Neretvu, ispod silosa, gdje smo se kupali s italijanskim vojnicima. Tom prilikom Mladen im je uzeo pištolj s opasačem, nakon čega smo krenuli u kuću Vidoja Vujinovića, kandidata za KPJ u Raštanima. U sumrak smo pošli u Rašku Goru. Vidojeva

kuća bila je veza za sve ilegalce koji su tom prilikom pošli u partizane. U njoj su ih sačekivali vodiči i naši drugovi koji su ostali kod Janjića. Stanovnici Raške Gore i Raštana, Srbi i Hrvati, štitili su jedni druge od koljača ustaša i, kasnije, četnika koliko su mogli. Zlo jedni drugima nisu činili. Mnogi od njih su radili na Rudniku i željeznici i tu je o^tao dubok trag sindikalnih radnika i članova KPJ prije rata — željezničara Simuna Sunjića i rudara Spire Vujinovića, kojeg su ustaše 1941. ubile.

U Gornjoj Raškoj Gori zatekli smo ilegalce, Mostarce i Trebinjce.

U mostarskoj grupi bili su:

BORO BALAC,
ZVONKO BELSA NONO.
NEDO BOROZAN,
SEMSUDIN DIZDAR STRATEG.
DZEMAL FEJIĆ,
BRANKO GASIĆ,
ANĐELKO GOATI.
EJUB KRPO.
ALIJA KRESO,
MUSTAFA LAKISIĆ.
DANILO MILIĆEVIĆ,
MARIJAN PAVELIĆ i
MILORAD PIKULA.

Trebinjsku grupu sačinjavali su borci 1. udarnog bataljona od njegovog formiranja:

VELIJA ARSLANAGIĆ, član KPJ, čuvar policijskog zatvora u Trebinju,
HILMIJA HADZOVIĆ, metalski radnik, sekretar četne ćelije KPJ.
TAHIR HADZOVIĆ, student, sekretar četne ćelije.
IBRO VISO, obučarski radnik, i
ASIM ZUBCEVIĆ, stolarski radnik, komesar čete.

Prilikom izlaska drugova iz Raštana izvrsno je funkcionisala pratnja naoružanih skojevaca i veza duž puta, od kuće gdje su bili smješteni kao ilegalci do Vidojeve kuće u Raštanima, čemu smo se svi divili.

Posebno sam se obradovao susretu s Anđelkom Goatijem, starim revolucionarom, koji je bio član KPJ od 1921. godine, dva puta na robiji u Kaznenom zavodu u Sremskoj Mitrovici. Prvi put, 1929. godine, bio je osuđen na 3 godine, a drugi put, 1932, na 5 godina. Anđelko je

s majkom Anom i sestrom Vjekom stanovao u našoj kući. Kao dijete, i kasnije kad sam već bio mladić, član SKOJ-a, slušao sam o njegovim mučenjima u mostarskoj policiji. Drugovima sam rekao šta sam znao o Anđelku i svi smo se osjetili ponosni što je među nama. Na njegovom borbenom putu. u toku pokreta, pomagali smo mu. Za vrijeme odmora, na tom putu. Anđelko mi je pričao o nespornostima sa MK KPJ Mostara nakon povratka sa robije, nepravdnoj optužbi za slabo držanje na robiji i sprečavanju da ode u partizane. Anđelku sam rekao da je CK KPJ i drug Tito u blizini Prozora, pa kad stignemo, najbolje je da se kod njih rasprave svi njegovi problemi, što je i učinio.

Nama se kao vodič pridružio Boško Janjić, koji je na sebi imao italijansku uniformu s vojničkim italijanskim šešišrom sa perom, a bio je izrazito crn mladić sa štucovanim brčićima, te smo ga nazvali Serdento.

Brigu o dijelu naše grupe koja je ostala u Gornjoj Raškoj Gori. te prihvatu i smještaju ilegalaca preuzele su porodice Janjića. koje su svakom od nas poklonile čarape ili peškir. na čemu sam im se zahvalio.

Čudna je bila odiseja drugova Asima, Hilmije. Tahira. Velije i Ibri iz Trebinja. Oni su nam pričali da ih je nakon četničke euforije u istočnoj Hercegovini, koncem maja. kad se rasuo Prvi udarni bataljon. pozvao Ljubo Kovačević, komandant Bataljona, na Stevanovića torinama i tom prilikom saopštio im, pošto su Muslimani, da je najbolje da krenu u Konjički bataljon i da će s njima poći svi Mostarci.

Mostarsku grupu iz istočne Hercegovine sačinjavali su:

BORO BALAĆ, vođa grupe,
MIRZA BALIC,
MUSTAFA BALIC.
SAMILA BILIC SANA.
IBRO ČEKRO.
SEMSUDIN DIZDAR.
OGNJEN JOKANOVIC.
dr VLADO JOKANOVIC.
LUKA KURILIC,
LJUBO NIKOLIC,
FATIMA TIKVINA i
mladić, ime nepoznato, Jevrej, star oko 16 godina.

Tako je formirana jedinstvena grupa, koja je krenula za Podveležje, preko teritorije koju su četnici intenzivno kontrolisali. Pokret je

vršen samo noću. Prilikom prolaska kroz Bišinu sreli su Dušana Brstinu, koji im je iznio situaciju na terenu i organizovao dobar obrok. U Dobrču se pronosila priča da su mnogi partizani pobijeni, među njima i Mustafa Pašić.

Istog dana poslije podne naišla je grupa drugova iz Dubrava:

SALKO MRGAN, vođa grupe,
MIRKO ANDRIC,
ASIM BUĆ,
MUHAMED KEBO,
MUSAIR KEBO,
SALKO RAHIMIĆ i
ALIJA ULAKOVIĆ, bivši žandar.

S velikom radošću grupa se pridružila malom odredu s istim ciljem — da zajedno stignu u Konjički bataljon.

Semsudin Dizdar pošao je u Mostar ne samo kao veza nego da upozna organizaciju o događajima u Hercegovini. Odlukom članova KPJ mostarske grupe upućeni su u Mostar Luka Kurilić i dr Vlado Jokanović sa sinom Ognjenom zbog iznemoglosti, te Mustafa Balić zbog noćnog sljepila, a za vodiča im je određen Ljubo Nikolić. Svi ostali krenuli su sutradan ka Konjičkom bataljonu. Kad su prešli Brasinu i Prijedorac, oko podne su kolonu napali pripadnici ustaške milicije »čatičevci«. Tom prilikom poginuli su:

HILMIJA BABOVIĆ, radnik iz Trebinja,
ASIM BUĆ, seljak sa Bivoljeg Brda kod Čapljine, i
ALIJA ULAKOVIĆ, seljak sa Bivoljeg Brda kod Čapljine.

Sana Bilić je zarobljena.

Ustaškim napadom grupa je razbijena i ponovo se iskupila u Dobrču. Salko Mrgan i Ibro Cekro sklonili su se u šumu da bi noću krenuli preko Porima i Prenja i nakon dva dana stigli u 1. četu Konjičkog bataljona, koja se nalazila u Bijeloj.

Nakon prikupljanja u Dobrču Mostarci su pošli u Mostar, preostali dio Dubravaca u Dubrave, dok su Trebinjci ostali u Podveležju. Boro Balać je obećao da će im poslati hrane i doći po njih kad im organizuje smještaj u Mostaru. Nakon povratka u Dubrave uhapšeni su braća Muhamed i Musair Kebo i Salko Rahimić, a u Mostaru Fatima Tikvina. Internirani su u logor na Prevlaci ili na Mamulu.

Trebinjci su nekoliko dana čekali u Podveležju krijući se. Krali su iz torova jagnjad da bi se prehranili. Kad je došao Boro, donio im je

hrane i istog dana, noću, odveo ih je u Mostar, gdje su raspoređeni po kućama. Srdačno i brižno su ih primile porodice kod kojih su proveli tridesetak dana u ilegalstvu. Rado smo slušali njihova kazivanja. Divili smo se proleterskoj upornosti i hrabrosti, da su u mnogim, tako reći, bezizlaznim situacijama ostali odani KPJ i NOP-u. Istovremeno smo bili ponosni na naše porodice koje su im bile dobri i ljubazni domaćini za vrijeme ilegalnog boravka u Mostaru.

Prije polaska održao sam sastanak sa cijelom grupom, upoznao ih sa našom marš-rutom, nagovijestio tegobe koje nas očekuju preko planina Čabulje, Cvrsnice i Plaše i upozorio na potrebu uzajamnog ispo-
maganja.

Iz Gornje Raške Gore krenuli smo preko planine Čabulje. Sporo se krećući, stigli smo u Gornju Drežnicu, iz koje je narod pobjegao kad su nas ugledali. Pred kućama smo zatekli samo jednog starca i jednu staricu. Starcu smo rekli da smo partizani i on je otišao po mještane, koji su nam potom dali bogat obrok. Nakon jela održao sam na jednom guvnu sastanak sa oko 40 mještana, iznio im ciljeve naše borbe i govorio o okupatoru i domaćim izdajicama. Na rastanku sam im dao nešto kuna za hranu, jer su bili prava hercegovačka sirotinja.

Krenuli smo preko Cvrsnice, uzimali hranu u kolibama i stigli na Plasu, gdje smo, u Zadrinim kolibama, domaćinski primljeni i nahranjeni dobivši obavještenja o neprijatelju.

Krećući se kozjim i lovačkim stazama, često i bespućem, uz i niz planinske vrleti, uz ogromne napore, posebno ilegalaca, od kojih su se mnogi odvikli tako teških marševa. Većini drugova to je bio prvi takav marš u životu, uz oskudnu ishranu i veliku žeđ za vrućih ljetnih dana. Svi smo šutjeli, vrlo rijetko se obraćali jedan drugom, preokupirani penjanjem ili silascima, da ne odletimo niza stijene preko kojih smo se verali. Najteže je bilo s Anđelkom Goatijem, koji je bio gojazan. Za vrijeme penjanja uz planinske vrleti nekoliko puta me molio da ga ubijem i ostavim jer više ne može ići. Uz našu pomoć izdržao je do kraja sve muke. Naša kurirska grupa i drugovi koji su već prošli partizanski život podstrekavali su iznemogle i premorene na izdržljivost često vukući one kojima je bilo preteško savladivati uspone.

Sišli smo u dolinu rječice Doljanke, a zatim došli na kamenolom Majdan, gdje nas je čekala partijska veza iz Jablanice — Pero Marić, sekretar ćelije, i Tahir Tahirović, član KPJ, oba kamenoresci. Tu smo predanili, a skojevci su nam donijeli ručak iz Jablanice. Preko s~la Slatine i Jasenjane stigli smo u selo Gračanicu, u dolinu rijeke Rame, i

nastavili naš mukotrpan petodnevni marš do sela Lug, gdje smo stigli. 26. jula oko podne.

Susret sa borcima Bataljona bio je radostan, ispunjen preporučavanjem zгода i nevolja na putu i, posebno ilegalaca, o događajima i životu u Mostaru. Štabu Bataljona Mladen i ja podnijeli smo detaljan izvještaj o putu u Mostar, situaciji u gradu, stradanju grupa koje su vraćene sa Crnog polja i Tisovice u grad i osudi takve odluke od Mjesnog komiteta KPJ i građana/¹³

Mladen i ja vratili smo se u našu 2. četu i dugo u noć ostali u razgovoru sa komandirskom Blagojem Vučurovićem i komesarom Safetom Džinovićem. Pričali smo im o našem putu u Mostar, a oni nama o događajima u Bataljonu nakon našeg odlaska iz Ostrošca. I narednih dana prilazili su mi mnogi drugovi i drugarice interesujući se za svoje porodice, život u gradu i još više, za naše »povratnike sa Crnog polja i Tisovice«, čija je sudbina bila više nego žalosna.

Održao sam sastanak naše partijske ćelije, pretresli smo stanje u četi i bili zadovoljni disciplinom i redom, posebno drugarstvom u njoj.

Nakon mog odlaska u Mostar Bataljon je dobio zadatak da kontroliše prugu Konjic — Ostrožac na desnoj obali Neretve i u granicama mogućnosti da pruži otpor neprijatelju kad krene prema nama, a zatim da zatvara prilaze Prozoru.

Dobivši informaciju o pokretu Nijemaca i domobrana iz pravca Sarajeva i Italijana iz Rame, te nakon što su 12. jula Nijemci sa domobranima zauzeli Bradinu. Stab Mostarskog bataljona noću 12/13. jula povlači jedinice sa obezbjeđenja i napušta Konjic i Ostrožac bez otpora neprijatelju. Bataljon se povukao preko sela Seonice na planinu Bitovnju.

Stab Bataljona dobio je zahtjev vrhovnog komandanta druga Tita da dostavi objašnjenje zašto se Bataljon bez borbe povukao iz Konjica. Sačinjen je odgovor i upućeni su kuriri Leo Bruk, Omer Maksumić i Omer Mrgan. Oni su predali poštu Vrhovnom štabu i sreli se sa drugom Titom, o čemu su kasnije s oduševljenjem pričali. Od 1. proleterske brigade dobili su teški mitraljez »bredu« s municijom i donijeli ga u Bataljon, te je odmah formirano posebno odjeljenje.

Na Bitovnji Bataljon se smjestio u planinskoj kućici i po okolnim bajtama. Održani su partijski, skojevski i četni sastanci s osvrtom o djeinstvu Bataljona u dolini Neretve. Oštro je kritikovano napuštanje Konjica bez borbe, zbog čega je zavladao opšta potištenost među borci-

ma. U Bataljonu je izvršena manja reorganizacija, došlo je do izvjesnog pomjeranja i novog rasporeda ljudstva po četama.

Na bataljonskoj konferenciji ispoljeno je opšte nezadovoljstvo i upućene su kritike Štabu Bataljona zbog nevojničkog držanja boraca i pljačke u Ostrošcu. Nemalo riječi kazano je na račun napuštanja Konjica i Ostrošca bez borbe. Pojedini drugovi kritikovali su članove Štaba Bataljona, posebno komandanta, zbog njihove odvojenosti od boraca. Vraćalo se i na događaje iz perioda četničkog puča, u kojem su mučki pobijeni naši drugovi i drugarice a da Stab Bataljona nije preduzeo odgovarajuće mjere da bi se pokolj spriječio.

Bura se stišala i narednih dana, uz obezbjeđenje sa svih strana, u logoru otpočela je vojnička obuka i održavana su večernja sijela s pjesmom, ponekad i s programom. Bataljon su na Bitovnji posjetili Rato Dugonjić. Muhamed Grebo i Aco Babić. Tom prilikom održan je sastanak sa Štabom i Partijskim biroom Bataljona. Razmotrena je situacija u Bataljonu i zaključeno je da komunisti i starješine moraju učiniti sve da se zavede čvrsta disciplina, međusobni vojnički odnosi i iskreno drugarstvo, da se razbije familijarnost i obezbijedi pravilan odnos prema narodu i njegovoj imovini.

Nakon posjete našem Bataljonu Muhamed Grebo 17. jula 1942. u svom izvještaju Centralnom komitetu KPJ navodi i ovo:

. . . 1. maja ove godine drug Vaso Miskin, član Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, u zajednici sa mnom došao je u ovaj bataljon u kontrolu. Organizaciju, smo našli u teškom, bolje rečeno u rđavom stanju. Partija kao organizovana snaga, kao rukovodilac i organizator NOB nije postojala. Zavist, nerad, trač, javašluk, nemoral su redovna pojava među partijcima . . .

Po dolasku u ovaj bataljon, 9. jula ove godine, zatražio sam od odgovornih drugova da me upoznaju sa stanjem organizacije u bataljonu. Slika je bila istovjetna (samo gora) od one koje sam našao prilikom našeg dolaska u mjesecu maju . . . Sastanci se rijetko održavaju, biro skoro i ne postoji. Odgovornosti pred organizacijom uopšte nema.«¹

Takve su ocjene dobrim dijelom proizvoljne i preoštre. Prethodni tekst dovoljno ukazuje kakva je situacija bila ranije u Bataljonu.

Bataljon je napustio Bitovnju 21. jula pred veče i stigao u selo Solakovu Kulu, gdje je ostao na jednodnevnom odmoru. Sutradan, preko Prozora, Bataljon je došao u sela Lug i Duge. U selu Lug smjestio se Stab Bataljona sa 2. i 3. četom, a u selu Duge 1. četa sa bolnicom, na čijem je čelu bio dr Isidor Papo.

Drugovi Ivan Milutinović i Veselin Masleša posjetili su Bataljon 25. jula, razgovarali o situaciji u Bataljonu i oštro zamjerali Štabu Bataljona što je napustio Konjic i Ostrožac bez otpora. Saopšteno nam je! da se Bataljon stavlja pod komandu Štaba 4. proleterske crnogorske brigade.

U prozorski kraj koncem jula stiže 5. proleterska crnogorska brigada i Hercegovački partizanski odred sa Centralnom bolnicom iz Vrbniče. Saznajemo da je prilikom napada Nijemaca poginuo dr Safet Mujić u Zabrđu kod Kiseljaka. Proglašen je narodnim herojem.

Stab 4. proleterske brigade 1. avgusta 1942. dostavlja Vrhovnom štabu NOP i DVJ sljedeći prijedlog:

»1. da se 5. crnogorskoj brigadi pripoje dva bataljona Hercegovačkog partizanskog odreda . . . ,

2. da se Konjički (Mostarski) bataljon pripoji našoj brigadi. . . Našoj brigadi potrebno je ojačanje, a ono bi se najbolje ostvarilo pripojenjem Konjičkog bataljona koji se već nalazi pod našom operativnom komandom i koji bi zbog svog socijalnog sastava pojačao i proleterski karakter naše brigade, koja je skoro sasvim seljačka. . . Komandant Peko i komesar Mitar Bakić.«⁴⁵

Prijedlog Štaba 4. proleterske crnogorske brigade drug Tito je odbio jer je još u Vrbnici rekao Vladi Šegrtu da će od Hercegovačkog partizanskog odreda i Konjičkog bataljona, kad se sastanu, formirati Hercegovačku brigadu.

Stab 5. proleterske crnogorske brigade i Stab Hercegovačkog partizanskog odreda iz Prozora izvještavaju 4. avgusta 1942. Vrhovni štab NOP i DVJ o uzrocima povlačenja iz Vrbniče, napadima četnika u Vrbnici i Nijemaca u Zabrđu na putu ka Prozoru. U izvještaju se navodi:

»5. crnogorska sa 4 bataljona ima oko 550 do 600 boraca, od kojih dobar dio bolesnih, ranjenih i iz drugih brigada ostalih u Vrbnici...

Hercegovački partizanski odred broji ljudstva 300, od kojih sposobnih za borbu 270...

Poslije III neprijateljske ofanzive od Kalinovačkog odreda je ostalo svega oko 50 boraca sa Štabom odreda .. «⁴⁶

Ocjenjujući uzroke osipanja i raspadanja jedinica u istočnoj Hercegovini, Centralni komitet KPJ 4. juna 1942. u svom pismu, upućenom Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, navodi:

»Razlozi oslabljenja boračke sposobnosti, kolebanja, osipanja i raspadanja jedinica leže u činjenici da se partizanske jedinice u momentu diferencijacije koja se u oštrim formama i u kratkom vremenskom periodu vršila u Hercegovini nisu nalazile na odgovarajućoj visini političke svijesti i organizacionog karaktera u novonastalim uslovima ...

Slabosti partijske organizacije i naročito zbog utapanja rukovodećih drugova samo u vođenju vojnih organizacija zapostavljajući i odstranjujući vodeću ulogu i značaj naše Partije u organizovanju i rukovođenju našom narodnooslobodilačkom borbom .. ,⁴⁷

Od dvadesetak udarnih i partizanskih bataljona u istočnoj Hercegovini formirao se Hercegovački partizanski odred sa dva bataljona.

Zbog grešaka, počinjenih u Hercegovini, isključeni su iz KPJ preživjeli članovi Operativnog štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju.

Jedino se iz III neprijateljske ofanzive izvukao naš Bataljon, i pored velikih stradanja u četničkom puču, koji je na Prenju brojao 285 boraca, motivisanih visokom političkom sviješću, proleterskim duhom i odanošću ciljevima borbe. Grdna je bila greška Štaba Bataljona vraćanje 68 drugova i drugarica sa Prenja.

OPET U MOSTAR

Peti dan nakon povratka iz Mostara pozvan sam u Stab Bataljona, gdje sam zatekao drugove Ratu Dugonjića, člana Centralnog komiteta SKOJ-a, i Muhameda Grebu Hamu.

Posebno sam se obradovao drugu Rati, jer je to bio naš prvi susret nakon mog odlaska iz Sarajeva u Zagreb 1938. godine, poslije đlačkog štrajka u Srednjoj tehničkoj školi. Bio sam tada pred isključenjem iz škole i prilično kompromitovan kao skojevac.

U Štabu mi je saopšteno da Rato i Harno treba da pođu u Mostar i da odaberem ljudstvo za pratnju. Dogovorili smo se da rnarš-ruta bude desnom obalom Neretve: Dugo polje — obroncima Cvrsnice — preko Cabulje u Gornju Rašku Goru. Sačinili smo spisak ljudstva za pratnju, bili su iz moje čete, članovi KPJ ili SKOJ-a:

ALEKSANDAR ALAGIĆ,
VELIJA ARSLANAGIĆ,

HASAN BEGOVIC MUFTAR.
AHMET BRKIC LEBRO.
ĐORĐE BOROZAN.
LAZAR CVORO.
SEFKIJA DERVISKADIC.
ESREF FEJIC,
BOSKO JANJIO.
RISTO MARIĆ,
MATE MARKOTIČ i
NEBOJSA SAIN BUCO.

Odlučeno je da se Nedo Borozan vrati u Mostar, na rad u partijsku organizaciju.

Pripreme za put bile su vrlo kratke. Saopštio sam im zadatak, izvršen je pregled oružja, dopunili smo municiju do 50 metaka i po dvije ručne bombe na svakog pojedinca, pregledali obuću i odjeću, a svako je morao imati čaturicu. Dobili smo suhu hranu za dva dana.

U svitanje, 1. avgusta. nakon obilatog doručka krenuli smo na put. prešli rijeku Ramu, izašli na Dugo polje i kretali se ivicom šume obroncima planine Cvrsnice. Noć nas je zatekla prije Blidinjeg jezera, gdje smo, u šumi, zanoćili. Drugog dana, u zoru. krenuli smo ka Drežničkom klancu, prošli pored Blidinjeg jezera, gdje je na nas zapucala veća grupa ustaša, predvođena jednim fratrom na konju. Odgovorili smo kratkom brzom paljbom iz mitraljeza, pušaka i mašinki, nakon čega su se ustaše razbježale, a ja sam potom naredio pokret. Ubrzo smo stigli do Drežničkog klanca i otpočeli penjanje uz Cabulju. Preko njenih vrleti kozijim stazama kretali smo se vrlo sporo, cio dan i noć, uz ponoćni odmor od oko 2 sata spavanja. U zoru, trećeg dana, užasno umorni i pospani, stigli smo u Gornju Rašku Goru, opet kod Janjića. Mještani su bili iznenađeni našim brzim povratkom i zabrinuti zbog našeg susreta s ustašama, ali istovremeno susretljivi i brižni oko našeg odmora i ishrane.

Rato, Harno, Neđo i ja dogovorili smo se da istog dana krenemo u Mostar, a da Ahmet Brkić Lebrom materijal namijenjen MK KPJ za Mostar sutradan donese kod Vidoja Vujinovića u Raštane, gdje će mu Neđo obezbijediti vezu. Dogovoreno i učinjeno. Sutradan je s Lebrum pošao i Nebojša Šain Bućo, koji se bio razbolio. Ostao je na liječenju u Mostaru.

Prije podne, uz pratnju nekoliko drugova iz grupe predvođenih Boškom Janjićem Serđentom, krenuli smo prema Raštanima, van puta.

kroz ograde, da bismo izbjegli susret sa bilo kim. Iznad Raštana grupa iz pratnje vratila se u Gornju Rašku Goru, a mi smo produžili podijelivši se, Rato i ja, a Harno i Nedo. Dogovorili smo se da u Mostar uđemo kad ocijenimo da je najpovoljnije. Stigavši iznad Rudnika, predložio sam Rati, pošto je podije već podmaklo, da kroz grad idemo danju, dok je narod u kućama zbog žege, i on se složio. Harno i Neđo su noćili kod Vujinovića, a izjutra rano Harno je otišao kod svojih na Carinu.

Pored Rudnika, po čuvenom mostarskom čelopeku, krenuli smo preko Rondona ka Radobolji i kroz bašte došli do moje kuće. Susret sa mojom majkom Hasibom i ostalima bio je velika radost. Poslije večere saopštio sam Hasibi i Omeru da će Rato kod njih ostati izvjesno vrijeme. Otišao sam zatim kod Fate Đonko, koja mi se iskreno obradovala. Neko vrijeme bio sam i kod Paše i Nafe Koluder, u komšiluku, jer se Ratin boravak u Mostaru otegao. Dani su mi sporo prolazili, brinuo sam o grupi u Gornjoj Raškoj Gori, šta li je s njima, kako se hrane, jesu li ih ustaše tražile poslije susreta kod Blidinja. Ponekad sam s ukućanima pretresao situaciju u gradu i najčešće čitao knjige koje su mi donosili. Članovi porodice pojedinačno su me svakodnevno posjećivali, najčešće Ekrem i Nestera.

U sjećanju moje majke Rato je za boravka u našoj kući ostavio utisak skromnog, čestitog, poštenog i hrabrog druga. Pričala je kako su kod nje bili mnogi ilegalci i kuriri iz Bataljona, ali od svih najdraži joj je bio Rato, koji je bio vrlo pažljiv prema njoj. Sto je mogao, pomagao joj je, prostirao i pospremao svoju posteljinu, cijepao drva, čistio povrće za hranu, zalijevao cvijeće . . . Kad bi se vratila iz kakve posjete ili kupovine u čaršiji i na Tepi, interesovao se za sve, šta kažu ljudi, šta ima novo u gradu. Rati su dolazili pojedini drugovi i drugarice, među kojima Olga Marasović, Harno Grebo, Ljubo Brešan, Džemil Šarac i drugi. Rato bi joj rekao njihove nadimke ili lozinku, i majka ih je puštala u kuću. Znala je reći kako je Rato prijatan čovjek koji joj nikad nije pravio probleme, što nije uvijek bio slučaj sa drugim ilegalcima, koji su u većini slučajeva očekivali sve na gotovo i da budu posluženi. Rato je ostao kod nas 20 dana. Za to vrijeme rijetko je odlazio na sastanke van kuće.

Izjutra 16. avgusta posjetio me Ljubo Brešan i saopštio da se vratim grupi u Rašku Goru a da će se Rato još zadržati u Mostaru. Ljubo mi je takođe rekao da sa mnom neće krenuti niko od ilegalaca i omladinaca u Bataljon i da će ubuduće koristiti kanal preko Jablanice. Predao mi je poštu za Stab Bataljona u kojoj su bili i izvještaji Rate i Hame za partijska rukovodstva o stanju u Mostaru i Hercegovini. Ljubo me upo-

zono na potrebu njenog hitnog uručenja. Sutradan, oko podne, sastao sam se sa drugovima u Raškoj Gori, gdje sam zatekao i Lebra. Radovali smo se ponovnom susretu, ali sam se i ražalostio kad su mi pričali o svojim mukama. Bili su više gladni nego siti jer je snabdijevanje iz Mostara zatajilo, a posebno ih je mučila žeđ. Janjići nisu imali dovoljno hrane ni za sebe, a bili su u strahu zbog ustaških patrola koje su povremeno upadale u selo. Ustaše su vršile premetačine i maltretirale čeljad da kažu gdje su partizani, zbog čega su se naši često premještali. Pojedince, mještane, odvodili su u mostarsku policiju i zadržavali ih po nekoliko dana. Niko od mještana nije nas odao i pored svih nevolja. Nakon dobrog ručka zahvalio sam mještanima na brizi o drugovima posebno ističući njihovu hrabrost i odanost NOP-u. Mještanima smo ostavili tri puške i nešto municije, koje su pripadale drugovima što su ostali u Mostaru.

Krenuli smo preko Cabulje, izuzetno surove planine, gdje je duvao jak vjetar, tako da smo se jedva kretali. Na Matkovića katunima dobili smo mlijeka, sira i pure, ali i informacije o kretanju ustaških patrola. Sa Cabulje smo se spustili u dolinu rječice Drežanjke, više smo se klizali nego hodali. Kasno u noć stigli smo do nekih pojata, gdje smo noćili, a u zoru otpočeli penjanje uz vrleti Cvrsnice, kozijom stazom zvanom Bravljak. Oko podne bili smo pod vrhom Cvrsnice, jako umorni, penjali smo se gotovo vertikalno uz neku vododerinu pokrivenu kamenjem. Na oko sto metara prije vrha primijetili smo ustaše koje su provirivale, a jedan od njih, s mitraljezom, počeo je namještati se kako bi otvorio vatru po nama. Bio sam čelni u našoj koloni, pažljivo sam ga pratio dobro nišaneći pa kad se pomolio gornjim dijelom tijela, opalio sam kratak rafal iz automata i on je nestao. Zatim sam sa ostalim drugovima pucao po ivici stijena na svakoga ko je pokušao da se pomoli. Ustaše su zapucale po zraku, jer smo bili u mrtvom uglu u odnosu na njih, a zasipale su nas i ručnim bombama, koje su, padajući među stijene i kamenje, imale slab efekat. Bacali su veliko kamenje po vododerini, od čega je nastalo survavanje i kotrljanje kamenja, koje se pokrenulo kao lavina. Na sreću odstojanje između nas bilo je veliko i imali smo vremena da se sklonimo u stranu. Nastavili smo penjanje ka jednoj šumici na vrhu litice, gdje smo se prikupili. Većina je bila izgruvana kamenjem, a lakše smo bili ranjeni Alagić, Marić i ja od parčadi bombi, Cvoro je bio ugruvan od kamenja i pomalo je krvario, a Muftaru je kamen odbio vrh jednog prsta na ruci.

Iz šume smo posmatrali ustaše koje su se bile ustrčale, dovikivale se i psovale čudeći se da niko od nas nije poginuo. Nakon odmora krenuli smo dalje i te noći bili već na padinama Male Cvrsnice. Sporo na-

predujući, u zoru smo se sklonili uz jednu pećinu, odakle smo posmatrali Aleksin Han. Danju, gledajući put koji smo noću prošli, svi smo se čudili da se niko od nas nije survao niz stijene i litice. Naišlo je stado koza i Šefkija Derviškadić uhvatio je jednu, zaklao je, oderao i isjekao na komade. Naložili smo vatru i odimljeno meso, skoro živo, u slast pojeli.

Kasnije smo sreli čobane koji su nam ispričali da je u planini bila velika borba, da je poginuo komandir Zandarmerijske stanice u Dt-ežnici Martin Leko, kojeg su snijeli u šatorskom krilu u Drežnicu, i da ima ranjenih ustaša. Sve u svemu, to nije loš rezultat za naše ranjavanja i kamenovanje.

U Divoj Grabovici mještani su nas i ovaj put srdačno dočekali i smjestili u jedan šumarak, a nakon kraćeg vremena pojavila se mala kolona žena i muškaraca noseći pite, hljeb, sir i mlijeko, što smo u veliku slast pojeli. U pratnji vodiča krenuli smo uz Plasu i na planini kod Zadrinih i Sunjićevih koliba dobili hranu.

Muftar je otišao do koliba koje su pripadale proustaškim porodicama i uskoro se vratio sa dvije puške (od kojih je jedna bila »prepilanica« — skraćeni kundak i cijev) i sa dosta municije, koju smo podijelili

Kasno u noć stigli smo u Doljane, gdje smo zanoćili, da bismo zomrom, preko brda, krenuli u selo Gračanicu u dolini Rame, a zatim u selo Lug, gdje smo se odmorili, najeli i prenoćili u jednoj crnogorskoj četi. Sljedećeg dana, 25. avgusta, preko Prozora, Makljena i Pidriša, stigli smo u Bataljon kod Sugin'ih Bara. Bili smo presretni što smo opet među svojim. Pričali smo o Mostaru, zgodama i nevoljama na putu, a oni nama o događajima u Bataljonu.

BATALJON U SASTAVU 10. HERCEGOVAČKE BRIGADE

U četi sam zatekao bolje stanje, borci su mi izgledali uvojničeni, popravilo se ophođenje boraca i starješina i vladalo je drugarstvo. Osjećao sam da je disciplina svjesnija i bolja u našoj i ostalim četama.

Velika pažnja posvećena je proteklih dana vojničkoj obuci i vojno-političkom radu sa starješinama. Svako je bio izložen kritici zbog svojih postupaka, kako u jedinicama tako i u odnosu prema narodu.

U selima su održavane konferencije i priredbe za narod. Svakog predvečerja čete bi se iskupljale na sijela, na kojima se pjevalo ili su se pričali vicevi i anegdote iz života boraca, što je unosilo veselost i optimizam u ljude. Prestala su i mahalska grupašenja, svi smo se počeli zbližavati unutar vodova i četa.

Održavana su razna takmičenja: u skoku udalj, skoku s mjesta i izatrke, skoku uvis, trčanju, bacanju kugle i drugim sportskim vještinama. Kuriri su se takmičili u prenošenju poruka iz sela u selo. Izuzetnu radost predstavljale su fudbalske utakmice između četa, što je razvijalo navijačke strasti i izazivalo razne priče o tome ko je bolji igrač.

Veliku čast za Bataljon predstavljao je dolazak drugova Veselina Masleše i Mitra Bakića 10. avgusta. Njihov dolazak Bataljon je dočekao u stroju. Nakon razgovora u Štabu Bataljona pred večer je održana bataljonska konferencija, na kojoj je govorio Veselin Masleša. Njegovo izlaganje bilo je posvećeno vojno-političkoj situaciji u svijetu i kod nas. Posebno se osvrnuo na razvoj i ciljeve NOB-a i mogućnosti dužeg trajanja rata jer je fašizam još uvijek bio jak. Zadržao se na potrebi izgradnje čvrstih, disciplinovanih i politički formiranih boraca u jedinicama, koji će djelovati u narodu. Nije zaobišao ni slabosti našeg Bataljona od susreta s proleterima do tog dana.

Izlaganje Veselina Masleše svi borci su pažljivo pratili, a na kraju su data obećanja i obaveze za budući život i rad Bataljona.

Drug Mitar Bakić je saopštio da 4. proleterska brigada odlazi na nove zadatke, da će Bataljon biti pod komandom 5. proleterske crnogorske brigade i da mu u toku sutrašnjeg dana predstoji pokret, koji je bio najavljen prije nekoliko dana. Rečeno je da je odlukom Vrhovnog štaba formirana 10. hercegovačka udarna brigada,⁸ u čiji su sastav ušli: 1. gatački, 2. nevesinjski i 3. mostarski bataljon. U stvari, 1. i 2. bataljon bili su u sastavu Hercegovačkog partizanskog odreda.

Štab 10. hercegovačke brigade sačinjavali su:

VLADO ŠEGRT, komandant,
CEDO KAPOR, politički komesar,
VLADO TOMANOVIĆ, zamjenik komandanta,
VASO MISKIN, zamjenik komesara, i
RADE HAMOVIC, načelnik Štaba.

Tih dana, po odobrenju Vrhovnog štaba, a na zahtjev Remzije Duranovića i Mehe Pirolića, sekretara Sreskog komiteta KPJ za Prozor. Stab Mostarskog bataljona upućuje na teren i u Prozorsku četvu 22 borca za partijsko-političke rukovodioce u cilju formiranja Prozorskog partijskog bataljona. Grupu su sačinjavali članovi KPJ i SKOJ-a:

IBRAHIM IBRICA ALIKALFIĆ,
MUBERA ARPADZIĆ,
SABIT BOJCIĆ,
FADIL BULJINA,
FADIL BUTUROVIC,
IBRAHIM ĆISIC,
SULEJMAN BRATO CLSLC,
D2EMAL FEJIC,
IBRAHIM FRKO,
OSMAN OSA GREBO,
FAHIR FAJŌ IBRULJ,
DRAGO KNEZIĆ,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
MAHMUT LJUBUNCIĆ,
RABIJA LJUBUNCIC,
RAGIB LJUBUNCIĆ,
PAVA MILETIĆ,
STJEPAN SCEPA PAVLOVIC,
ALIJA PUZIC,
NIJAZ SARIC i
ANĐELKO TVRTKOVIC.

Na liječenje u Centfalnu bolnicu upućen je Vasko Gnjatić.

U selu Borovnici kod Prozora 20. avgusta 1942. formiran je Prozorski bataljon, koji je imao oko 140 boraca, podijeljenih u 3 čete. Za komandanta bataljona postavljen je Muharem Muho Osmić a za komesara Remzija Duranović. Nakon formiranja bataljon je ušao u sastav 10. hercegovačke brigade kao njen 4. bataljon.

Zorom, 11. avgusta, po naređenju Štaba 5. crnogorske brigade, formirana je bataljonska kolona i uz pjesmu, preko Prozora i Makljena, Bataljon je stigao u selo Ridriš iznad Gornjeg Vakufa.« Zadatak Bataljona je bio zatvaranje puta Gornji Vakuf — Prozor. Na tim položajima Bataljon je ostao do 13. avgusta, kada se prebacio u Sugine Bare.

U to vrijeme, od 11. do 14. avgusta, naša 10. hercegovačka brigada sa 1. i 2. bataljonom napada Kupres, koji brane ustaše. Iz izvještaja Štaba 10. hercegovačke brigade upućenom Vrhovnom štabu 17. avgusta 1942.⁴³ vidi se da su vođene oštre borbe oko Kupresa. U tim borbama 1. i 2. bataljon postigli su uspješne rezultate nastupajući preko Zlosela, Sulejmanovića i Olova. Bataljoni su nastupali do pred sam grad, ne ulazeći u nj zbog jakog otpora ustaša, potpomognutih artiljerijskom i minobacačkom vatrom, a brisani prostor oko grada pružao je mogućnost ustašama da tuku naše borce jakom mitraljeskom i puščanom vatrom.

Bataljoni su uspjeli likvidirati i zapaliti Zloselo sa crkvom iz koje su se branile ustaše i natjerati ih na povlačenje uz velike gubitke. Naši bataljoni su imali dva mrtva, dva teže i dva lakše ranjena.

Na kraju izvještaja Štab 10. hercegovačke brigade moli Vrhovni štab da Mostarski bataljon uputi u njen sastav radi političkog ozdravljenja Bataljona i traži odmor za Brigadu radi vojničkog i političkog uzdizanja. Da nas je trebalo grditi zbog ponašanja u Ostrošcu i napuštanja Konjica bez borbe sasvim je sigurno, ali da nas je trebalo politički ozdraviti, u poređenju s ostalim bataljonima u Brigadi, niko od nas ne bi mogao prihvatiti.

Iz Pidriša Bataljon je došao na prostor Osredak — Planica — Korđići — Dolac — Šugine Bare, odakle je vršio izviđanje prema Bugojnu i kontrolisao put Bugojno — Gornji Vakuf.

Izjutra, 18. avgusta, oko 9 sati, ustaše su iz Bugojna iznenadile i napale našu 1. četvu na kosi Humac i tom prilikom poginuo je Mehmed Taso, radnik iz Mostara, kojeg je metak pogodio u glavu.

Taso je bio primjer junaštva u Bataljonu. Isticao se svojim drugarstvom i privrženošću kolektivu, u pravom smislu bio je predstavnik mostarskog proletarijata, uvijek spreman na svaki borbeni zadatak. Sahranjen je uz vodni plotun svoje čete i tom prilikom su svim¹ borcima bile suzne oči.

Hana Kolukčija, učenica iz Mostara, zarobljena je tih dana i kasnije ubijena u logoru Jasenovac.

Kuća iz koje su ustaše pucale zapaljena je. Tom prilikom pobijeno je i ranjeno nekoliko ustaša.⁵⁰

Nekih većih akcija tih dana nije bilo, ali je dolazilo do prepucavanja sa patrolama ustaške milicije, koja bi na nas pripucala i odmah bježala.

Naša grupa je, na povratku iz Mostara, stigla u Bataljon 25. avgusta. Odmah sam podnio izvještaj Štabu Bataljona o putu u Mostar i nazad i situaciji u gradu. Predao sam poštu upućenu raznim adresatima.

Već sutradan sam se našao u bataljonskoj koloni koja je krenula u sastav naše Brigade preko planine Raduše, Gornjeg Vukovskog i Ravnog do Borovog Gaja iznad Duvna. Marš je trajao tri dana. Za našeg prolaza pokraj Gornjeg Vukovskog ustaše su iz Kupresa napravile ispad, palile kuće i ubijale ljude koji se nisu uspjeli skloniti. Sreli smo izbjegle mještane, starije muškarce, žene i djecu, sa nešto malo stoke. Bataljon se pripremao za napad na ustaše, koje su se nakon paleža i ubijanja povukle u Kupres. Do borbe nije došlo. Palež po srpskim selima Kupreškog polja ustaše su vršile i ranije. U izgorjelim kućama žalosno je bilo vidjeti nadstrešnice od dasaka pod koje su se sklanjale porodice i preostala stoka da bi preživjele krvave dane.

Nastavljajući put preko Kupreškog polja, naišli smo par puta na kanale s vodom i prelaz preko njih zadavao nam je velike muke, posebno komori i ambulanti. Prilikom prelaza jednog većeg kanala Meha Arap je prenosio drugarice i ranjenike, uzimajući ih u naramak ili preko ramena, kao vreće. Meha je zbijao šale o težini pojedinaca, kfiko su smršali i kako treba da se bolje hrane. Nikad ga nije napuštala vedrina.

Sutradan, 30. avgusta, marševali smo preko Duvanjskog polja. Mitraljirala su nas dva neprijateljska aviona, ali za živo čudo niko nije ranjen. Smjestili smo se u školu na Studenim Vrelima. Davali smo obezbjeđenje prema Rakitnu i Posušju. Naš Bataljon primio je zadatak u sklopu borbenog poretka Brigade.

Po dolasku na Studena Vrela iz Bataljona odlazi 14 Hercegovaca i 6 Crnogoraca, koji su januara 1942. došli iz istočne Hercegovine u sastav 1. udarne čete Konjičkog bataljona. Ostao je samo Blagoje Vučurević, komandir 2. čete Mostarskog bataljona. Rastanak boraca sa tim divnim drugovima, komunistima, bio je tužan jer smo zajedno prošli dug i krvav put, skoro sedam mjeseci vjerujući jedni drugima, poštujući se i voleći. Utjeha nam je bila što drugovi Hercegovci ostaju u 1. i 2. bataljonu naše Brigade, a Crnogorci u 5. crnogorskoj, s kojom ćemo drugovati i vojevati narednih mjeseci.

Stab 10. hercegovačke brigade u izvještaju Štabu 4. operativne zone 2. septembra 1942. navodi sljedeće:

»Bataljoni ostaju na zatvaranju pravca Posušje — Duvno po naređenju Udarne grupe 1. proleterske brigade. Cete i dalje isturaju patrole u pravcu Imotskog i Širokog Brijega, stalno mijenjajući mjesta boravka,

čime neprijatelj stiče utisak o daleko većoj brojnosti naših jedinica. Patrole ne nailaze na otpor neprijatelja. Jedinice ruše puteve . . . Usljed ogromnosti terena koji kontroliše brigada i s obzirom na male snage sa kojima raspolaže, ostavljamo jače snage u rezervi, a manji dio isturamo prema neprijatelju za osmatranje, izviđanje i obezbjeđenje. Brigada u stvari i ne drži nikakve položaje. Gdje zanoće naše čete, sutra ne osvanu. Stalno mijenjamo mjesto, izviđanjem kontrolišemo teren do Imotskog. Neprijatelja stalno uznemiravamo, kidamo mu živce i utjerujemo strah u kosti i sve radimo da uvijek znamo gdje je neprijatelj, šta radi i kuda se kreće, a on o nama ne zna mnogo, dapače misli da nas ima za svakim žbunjem. U ovakvoj situaciji najvažnije je da nas neprijatelj ne iznenadi.«¹¹

Takva taktika Brigade za držanje i kontrolu velikog prostora malim snagama bila je zamisao Rade Hamovića.

Ustaše su već po drugi put izašle na planinu Radovan, odakle su ih odbacile dvije čete 1. bataljona i 3. četa našeg Bataljona. Tom uspješnom akcijom rukovodio je zamjenik komandanta Brigade Vlado Tomanović. Svi učesnici bili su ponosni, što se posebno istaklo i na sastanku naše četne partijske ćelije. Međutim, zbog izvještaja komandira čete, koji je akciju prikazao kao nepotrebno izlaganje ljudstva ustaškim cijevima, komandant Bataljona Nenad Vasić je tu akciju nazvao »kriminalnom«, što se nepovoljno komentarisalo među borcima kako je ko htio.

Pokušaj ustaša iz Rakitna da 7. septembra upadnu u selo Crvenice uspješno je spriječen djeinstvom Mostarskog bataljona. Neprijatelj je natjeran u bjekstvo.

Stab 10. hercegovačke brigade izvještava 7. septembra Stab 1. proleterske brigade, pored ostalog, i ovo: »Sem Konjičkog (Mostarskog — prim, autora) u borbama neisprobanog bataljona imamo svega 200 boraca (misli se na 1. i 2. bataljon), što nam je malo da čuvamo pravac Duvno — Posušje i likvidiramo Rakitno.«⁵²

Tih dana Mostarski bataljon bio je brojčano jači od 1. i 2. bataljona zajedno.

Za vrijeme boravka na prostoru Posušja Brigadu je bombardovala avijacija i nanosila nam gubitke.

Zorom, 10. septembra, Bataljon je krenuo na trodnevni marš iz sela Crvenice, prebacio se preko sela Kongore i padinama planine Ljubuše u selo Trebiševo, gdje je zanoćio. Izjutra rano Bataljon je izvršio pokret i preko Vran-planine i Sovićkih vrata stigao u sela Soviće i Doljane, gdje se razmjestio. Bataljon je postavio obezbjeđenje prema Jablanici, Dugom polju i dolini Rame. Odmah je uspostavljena veza sa organizacijom u

Jablanici, a preko nje s Mjesnim komitetom KPJ u Mostaru. Vezu sa Jablanicom održavali su Salko Zebić i Hasan Begović Muftar. Pored službene pošte odnosili su pisma boraca za Mostar i donosili pisma koja su stigla iz Mostara, a poneki put bi stigao i paket. Zebića i Muftara smo zvali »poštari«. Obnovljeni su narodni odbori u okolnim selima, te je sav snabdjevački posao četa hranom i ostalim potrepštinama išao preko odbora. Narod se prema partizanima odnosio prijateljski. Manji broj porodica, protivnički nastrojenih, mirovao je i davao hranu za Bataljon po razrezu odbora.

Dani su prolazili u stalnom patroliranju, zasjedama i održavanju veza sa Prozorskim bataljonom u dolini Rame. Uskoro su nas počeli bombardovati avioni, a ponekad nas je tukla i artiljerija, zbog čega su pomjeram položaji četa. Iz sela se zorom stanovništvo sklanjalo u brda, jer su prva bombardovanja ubila i ranila nekoliko mještana u Sovićima i Doljanima, a teže je ranjen Ismet Dilberović i prenesen u brigadnu bolnicu.

Naša 2. četa bila je u Poljima, odakle smo slali patrole prema Bli-dinjem jezeru i Vran-planini.

Četama u Doljanima i Sovićima počele su stizati posjete rodbine, donošeni su i paketi pojedinim drugovima koji su se roditeljima javljali pismima, što su ih kuriri odnosili. Omladinci iz sela blizu Jablanice kupovali su našim patrolama cigarete i druge sitne potrepštine.

Održavani su partijski sastanci i prorađivani bilteni Vrhovnog štaba, a pojedinci su došli i do knjiga iz privatnih biblioteka za vrijeme boravka u Konjicu, Oštrošcu i Prozoru.

Stab 10. hercegovačke brigade u svom izvještaju Vrhovnom štabu, 15. septembra 1942, među statističkim podacima, pored ostalog, navodi:

»Boraca muških 523 i ženskih 61. Pušaka raznih tipova 453, puško-mitraljeza 37, teških mitraljeza ,breda' 4 i 100 revolvera.«⁵³

Iz podataka se vidi da je broj ljudstva u Brigadi bio mali, a naoružanje još uvijek skromno. Bili smo malobrojni, ali spremni dati i svoj život za revoluciju i slobodu. Predstavljali smo udarni odred Hercegovine, duboko ubijeđeni u pobjedu nad okupatorom i domaćim izdajicama svih boja.

Stab Mostarskog bataljona 13. septembra upućuje dva pisma, Avdi Humi Kulturnom i Muhamedu Grebi, čiji sadržaj niko nije znao osim članova Štaba Bataljona.

U odgovoru Štabu Mostarskog bataljona Muhamed Grebo Snaga, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, piše da je pismo Štaba

Bataljona dobio 16. septembra i da odmah odgovara. U svom odgovoru pisao je, uz ostalo, i ovo:

»Pismo ću po prvom kuriru uputiti u S. (Sarajevo), gdje je drug K. (Avdo Humo Kulturni) oputovao . . . Kakvu je svrhu imalo ovo pismo, ili je imalo čisto informativni karakter, ili je trebalo da posluži da mi, kao odgovorni drugovi, interвениšemo . . . da vaš bataljon bude samostalna vojno-politička jedinica, koja će djelovati na sektoru R. (Rama) — P. (Prozor) — J. (Jablanica) . . . Valjda vam je jasno da su Vrhovni štab, CK KPJ, brigade koje se nalaze na terenu mnogo kompetentnije nego drug K. (Kulturni) i ja, specijalno kada se radi o vojnim pitanjima . . . Bojati se da odgovorni drugovi iz Vrhovnog štaba i Brigade ne shvate vaš zahtjev da ostanete samostalna jedinica kao želje pojedinaca, odnosno Štaba vašeg bataljona, da Stab ostane i dalje samostalan, ne želeći ničijeg tutorstva, što su oni već jednom prilikom konstatovali. . . Može vam se imputirati da tražite 'hladovine' . . .

Mislim, da ni u kom slučaju neće doći do prebacivanja samo vašeg bataljona i 10. hercegovačke brigade u južnu H. (Hercegovinu) . . .

Bez pomoći brigade vi ne možete razoružati Gorance, Rašku Goru i nadirati prema Mostaru, da vršite 'moralni uticaj'. Bio je zločin vraćanje onih drugova u Mostar, zločin prema njima samim, zločin prema posljednicama nastalim za organizaciju, zločin prema njihovim porodicama . . .

Neprijatelj vrši mobilizaciju mladića . . . Radi toga budite u svakodnevnoj vezi sa Jablanicom . . . Već sada iznalazite teren i izradite plan za jedan uspješan napad na voz. Naime, mi ćemo vam četiri do pet dana ranije javiti kad pođe putnički voz za Varaždin. U vozu će se nalaziti Mostarci — regruti. . .

Moje je mišljenje da je vaš bataljon vrlo dobar i da pod dobrim rukovodstvom može da postane jedan od naših najboljih bataljona . . . Gro je zdrav, borci su vrlo dobri, a njihova politička svijest je na relativno visokom nivou. Istina, bilo je krupnih grešaka, kako pojedinaca cako i Štaba kao cjeline . . .

Treba odmah likvidirati sa nadjahivanjem Štaba nad Partijom- i bataljonskim biroom . . .

17. 9. 1942. godine

Snaga^M

Original pisma koje je Humi i Grebi uputio Stab Mostarskog bataljona nisam pronašao, ali se iz Grebinog odgovora može približno pretpostaviti njegov sadržaj. U svom odgovoru Grebo, nakon kratke vremen-

ske distance, daje ocjenu Bataljona koja je u stvari istina o nama, a greške svodi na pojedince i Stab Bataljona, što je, po mišljenju nas preživjelih boraca, objektivna ocjena.

Nekoliko dana kasnije, 20. septembra 1942, Grebo se u svom pismu Bataljonskom birou Mostarskog bataljona kritički osvrće na neke slabosti u Bataljonu. Pored ostalog, piše:

»Vaši borci bez ikakvog odobrenja pozivaju skojevce i drugarice pričajući im o ljepotama partizanskog života ... Je li vi mislite da ćemo mi odobriti da se bez našeg odobrenja ide u partizane . . .«,⁵⁵

Pozivanje skojevaca i pričanje o »ljepotama partizanskog života«, nakon svega doživljenog u četničkom puču i vraćanja boraca sa Prenja, mogli su da služe na ponos svakom borcu. Žao mi je što i ja nisam bio među njima. Takva pisma govore o ljudima visokog morala i bezgranične odanosti NOB-u i KPJ.

Ostale primjedbe o našem ponašanju i potrebi discipline i budnosti mogle su se odnositi na sve borce svih partizanskih odreda i u tom pogledu Grebo je u pravu.

Sastanak Bataljonskog biroa, kojemu je prisustvovao Vaso Miskin Crni, održan je 17. septembra. Glavna tema bila je političko-partijski život u Bataljonu, koji je ocijenjen kao vrlo loš. Za takvo stanje okrivljeni su komesar Fejić i zamjenik komesara Novak, što su oni dobrim dijelom samokritički priznali u diskusiji. Pokrenuta su opet pitanja »pljačke« u Ostrošću, napuštanja Konjica bez borbe, neizvršavanja naređenja Štaba 10. hercegovačke brigade, nediscipline, zahtjeva za odvajanje Bataljona iz sastava Brigade i omalovažavanja članova Štaba Brigade. Mnoge su me stvari iznenadile, a neke od njih, za koje su krivi pojedinci i Stab Bataljona, opet su imputirane cijelom Bataljonu.

Salko Fejić i Franc Novak su smijenjeni, a za zamjenika komesara postavljen je Aco Babić. Komandant Vasić i Babić ostali su desetak dana sami u Štabu. Koncem septembra za zamjenika komandanta došao je Novak Knežević. Za komesara Bataljona bio je predviđen Asim Zubčević, radnik iz Trebinja, predratni član KPJ, hrabar borac i čestit komunista. Babić je u Štabu Brigade objašnjavao da je neodrživo da Stab Mostarskog bataljona bude bez ijednog Mostarca. Govorio je: »Mostarac je Mostarac, ja sam stranac za njih.« Potom sam postavljen za komesara Bataljona.

Iz izvještaja Štaba Mostarskog bataljona Štabu 10. hercegovačke brigade, 21. septembra 1942, vidimo kako je Bataljon bio raspoređen: »sa 1. četom na Boroviku koja je izviđala u pravcu Blidinjeg jezera i

Dugog polja. 2. četa u selu Doljanima izviđa prema Jablanici i Rami i održava vezu sa partijskom organizacijom u Jablanici i vezu sa Prozorskim bataljonom. 3. četa u selu Trebiševo izviđa u pravcu Duvanjskog polja, Prozorski bataljon u dolini rijeke Rame«.¹¹

U zapovijesti Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 3. mostarskog bataljona, 25. septembra 1942. pored ostalog, piše:

»Neprijatelj je ovladao Pasjom stijenom i vrhom planine Ljubuše . . . Ne smije se trpjeti pošto ugrožava ovaj dio slobodne teritorije (misli se na prozorski kraj). Potrebno je što prije uništiti neprijatelja i ovladati Pasjom stijenom i prostorom Sovici — Borovik, pa onda svom snagom baciti se na Ljubušu i ovladati njome . . . U daljem tekstu iznosi se zamisao zajedničke akcije 1, 3. i 4. bataljona radi likvidacije neprijatelja na Pasjoj stijeni i Ljubuši.

Komandant Mostarskog bataljona Nenad Vasić nije izvršio to naređenje. Nakon dva dana Vasić je svoj postupak obrazlagao razvučenošću Bataljona na širokom prostoru, što nije mogao biti razlog jer je naređenje trebalo izvršiti sa dvije najbliže čete ka prostoru napada. Čete Prozorskog bataljona bile su na većoj udaljenosti od prostora našeg napada, a učestvovale su u akciji. Dva dana kasnije Vasić je povučen sa dužnosti komandanta Bataljona. Naša 3. četa iz Trebiševa prebačena je u Gračanicu.

Napad jedinica 10. hercegovačke brigade i Prozorskog bataljona na ustaše Crne legije uspješno je izveden i ustaše su uz gubitke protjerane u Duvanjsko polje.

Iz Mostara je stigla vijest da će regruti za domobranstvo krenuti u Varaždin 30. septembra vozom oko ponoći. Određena je 3. četa da zaustavi voz i oslobodi omladince. Tačno u najavljeno vrijeme, iza ponoći, na prugu između Rame i Zuglića, ispod sela Mrakova, postavljeno je kamenje. Na improvizovanom nasipu zaustavio se putnički voz. Naši borci uskočili su u vagone, iz kojih su izvukli nekoliko žandara i domobrana. U vozu nije bilo regruta. Od putnika su, po naređenju Štaba Bataljona, pokupljeni satovi koji su kasnije podijeljeni četnim starješinama da bi se obezbijedila sinhronizovana borbena dještva bataljonskih jedinica. Pošto je uništena lokomotiva, četa se povukla u Gračanicu. Međutim, voz sa regrutima zadržan je u Rami i u toku sutrašnjeg dana prošao je za Varaždin.

PARTIJSKA ODGOVORNOST ČLANOVA ŠTABA BATALJONA⁵⁹

Nakon smjenjivanja članova Štaba Mostarskog bataljona, komandanta Nenada Vasića, političkog komesara Salke Fejića i zamjenika političkog komesara Franca Novaka, koncem septembra formirana je partijska komisija u sastavu:

Puniša Perović, član Politodjela 5. crnogorske brigade,

Petar Božović, član Politodjela 10. hercegovačke brigade,

Blažo Đuričić, zamjenik političkog komesara 1. bataljona 10. hercegovačke brigade, i

Vaso Miskin, zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac 10. hercegovačke brigade.

Komisija je odvojeno 1. i 2. oktobra saslušala i zapisnički utvrdila greške za svu trojicu i donijela zaključke sa prijedlogom kazne za svakog ponaosob.

U zapisniku saslušanja Salke Fejića pored ostalog je navedeno:

»Ja sam izdao naređenje da se pomenuto ljudstvo (drugovi iz Hercegovine i Crne Gore) pošalje, međutim, intervencijom druga Vasića i druga Franca Novaka, to je obustavljeno. U mojoj odluci za odašiljanje ljudstva rukovodio sam se njihovim željama.

Izvještaj sa Borovika nisam poslao prvog dana, nego sam ga napisao tek drugog dana i uputio po kuriru Agiću . . .

Priznajem sada da je moje pasivno držanje na sastanku štabne ćelije bilo nepravilno, samo ne uviđam da se može okarakterisati kao nepartijsko . . . Na sastanku štabne ćelije složio sam se sa drugom Vasićem u tome da će smjena političkog komesara i njegovog zamjenika, kao i način na koji je ona izvršena, izazvati reakciju ljudstva u bataljonu i otežati rad drugovima? koji dolaze na njihova mjesta . . .

Sto se tiče održavanja bataljonske konferencije izjavljujem da je moja greška u tom što prethodno nije pripremljena preko sastanaka partijskih jedinica . . .

TI vezi sa pismom koje sam pisao zajedno sa drugom Novakom priznajem da sam pogriješio što sam se neredovnim putem obratio funkcionerima Partije u Mostaru . . . Sto se tiče izdvajanja Mostarskog

bataljona iz Hercegovačke brigade, to pitanje postavio sam u pismu, tj. raspravljao sam ga kao jednu pretpostavku za slučaj odlaska brigade u Hercegovinu ... U pismu sam, takođe, izrazio mišljenje da i u slučaju pokreta brigade za Hercegovinu, naš bataljon, ostajući na terenu, može da ostane i dalje pod komandom Štaba brigade ... Prije pisanja ovog pisma bilo je nezvaničnih razgovora o mogućnosti da naš bataljon djeluje samostalno, ne vezujući se sa brigadom. Razgovori ovakvog karaktera vođeni su prije našeg polaska u Hercegovačku brigadu, a poslije odlaska u nju vođeni su u vezi sa mogućnošću odlaska u Hercegovinu ...

1. 10. 1942. godine

Salko Fejić«

Na saslušanju je drug Franc Novak, pored ostalog, kazao:

»Stanje u partijskoj organizaciji našeg bataljona bilo je dosta nezdravo po dolasku brigada ...

Naš bataljon poslije zauzeća Ostrošca imao je i pljačkaških momenata ...

Bilo je govora između članova Štaba bataljona da naš bataljon može porasti u veću jedinicu (odred ili brigadu) i drug Vasić uziman je u kombinaciju rukovodstva te jedinice ...

Slanje drugova iz južne Hercegovine, koje je postavljeno od Štaba Hercegovačkog odreda, ja sam smatrao da je nepravilno, jer nisam tada znao da naš bataljon potpada pod komandu Hercegovačkog odreda.

U pokretu od Studenih Vrela prema Trebiševu bilo je manjih sukoba između drugova iz našeg bataljona i zamjenika komandanta brigade ... Bilo je dosta nezdravih odnosa između Štaba bataljona i brigade ... Bilo je dosta stvari o kojima nisam obavještavan od drugova iz Štaba bataljona, i osjećao sam se često zapostavljenim ... Ubijeđen sam da smo mi bili glavni krivci zbog takvog stanja i odnosa između Štaba bataljona i Štaba brigade ... Slagao sam se sa drugom Nenadom Vasićem u pogledu njegove izjave da žali drugove što ne mogu odgovarati pozivima u našem bataljonu ...

Što se tiče slanja pisma drugovima Grebi i Humi, to pismo pisali smo drug Fejić i ja. Drug Fejić potpisao je druga Vasića pored naših potpisa.

1. 10. 1942. godine

Franc Novak«

U zapisniku saslušanja Nenada Vasića, pored ostalog, navedeno je:

»U vrijeme kada je traženo da se ljudstvo južne Hercegovine prebaci iz našeg bataljona u Hercegovački odred ... mi u Štabu bataljona smatrali smo da nam nije nadležan Štab hercegovačkog odreda i da ni-

jesmo dužni izvršavati njegova naređenja. Izjavljujem da mi niko nije saopštio da mi je nadležan Stab odreda . . .

Priznajem da je bila greška neslanje dva kurira, ali to što sam uradio, uradio sam zato što sam smatrao da nije hitno . . .

Priznajem da sam rekao da je akcija na Radovanu bila kriminalna. Takav sud i mišljenje donio sam na osnovu izvještaja komandira čete. Iako je partijska ćelija čete donijela drukčije informacije i sud o samom vođenju akcije, smatram da komandir čete, kao vojnik, može bolje da ocijeni situaciju nego partijska ćelija i da mogu njemu više vjerovati. . .

Sto se tiče smjene Štaba bataljona smatram da je način bio neugodan, jer ga je vojska shvatila kao kaznu i stvorila se mogućnost za nepovoljnu reakciju. Naime, smatrao sam da ona može dovesti do dezerterstva i raspada bataljona. Takođe sam smatrao da može doći do ilegalnih četnih, a možda i bataljonskih konferencija . . . Izjavio sam da će drugovi koji su došli u rukovodstvo bataljona biti izloženi neprijatnostima, da neće, iako su sposobni, moći iskoristiti svoje sposobnosti i da ih zato žalim . . . Smjena Štaba bataljona izazvala je najviše reakcije u 1. i 3. četi. . .

Fejić i Novak napisali su jedno pismo odgovornim partijskim drugovima u Mostaru (Grebo i Humo), ja nijesam znao za ovo pismo prije njegovog slanja . . . Cio Stab imao je istovetno gledište po pitanju izdvajanja. Još i prije ulaska u brigadu mi smo zastupali gledište da ne trebamo ući ni u jednu brigadu nego da ostanemo samostalni, a ako se mora ući u neku, onda da uđemo u Hercegovačku . . .

Sto se tiče samih akcija našeg bataljona smatram da on, s obzirom na muslimanski sastav, ne bi trebao da izvodi akcije na terenu gdje živi srpski živalj u Hercegovini i da ne treba da vodi borbu protiv četnika, jer će to u ovoj današnjoj situaciji poslužiti četnicima da mobilišu Srbe na antimuslimanskoj osnovi. Uopšte smatram da danas muslimanske jedinice ne treba da izvode akcije u Hercegovini na terenu Srba i protiv četnika . . .

U bivšem Konjičkom bataljonu, čiji sam komandant ja bio, bilo je drugova nesposobnih za borbu. Ja sam smatrao da je bolje, s obzirom da su bili nesposobni da izdrže duže napore i marš sa nama, da idu u Mostar, pa makar tamo pali i u zatvor, nego da padnu u ruke četnika, gdje sam smatrao da bi izgubili život. Smatram da sam u ovom slučaju pravilno postupio. Ne znam da je neko od njih u Mostaru ubijen, samo znam da su neki usput poubijani od ustaša . . . Cuo sam od druga Envera Cemalovića . . .

Priznajem da je bilo nečeg nezdravog u odnosima između Štaba bataljona i Štaba brigade i da za takvo stanje snosi dio odgovornosti, Stab bataljona, a isto tako i Stab brigade ...

1. 10. 1942. godine

Nenad Vasić«

Zaključci partijske komisije dati su posebno za Vasića, Fejića i Novaka. Sačinjeni su na osnovu njihovih priznanja o ličnim greškama uz kraća obrazloženja počinjenih grešaka i završavaju s prijedlogom da se sva trojica isključe iz Partije.

U obrazloženju komisije za Vasića se kaže i sljedeće:

»Drug Vasić, dolazeći u Konjički bataljon, u svom radu prenio je sve bitne greške vojničke i političke prirode koje su se događale u Operativnom štabu za Hercegovinu i južnu Dalmaciju ...«

Vaso Miskin Crni, 3. oktobra 1942, poslao je zapisnike i zaključke komisije Centralnom komitetu KPJ. U najkraćem obrazlaže rad komisije i utvrđeno stanje u Bataljonu, posebno u Štabu 3. mostarskog bataljona od njegovog stupanja u Brigadu, i daje saglasnost na prijedlog komisije za partijske kazne, s tim da se Franc Novak može ponovo vratiti u Brigadu, ali mu treba posebno ukazati na greške.

Centralni komitet KPJ nije se složio sa prijedlogom Komisije i druga Miskina da se saslušani drugovi isključe iz članstva Partije, već je Nenada Vasića i Salku Fejića kaznio strogim ukorom sa posljednjom opomenom, a Franca Novaka strogim ukorom. Sva trojica su raspoređeni kao borci u 2. dalmatinsku brigadu.

Partijske kazne bile su opravdane i prihvaćene od komunista mada je bilo mišljenja pojedinaca da su kazne preoštre. Fejiću, Vasiću i Novaku skinute su kazne do polovine 1943. godine. Partija je kažnjavala i najstarije svoje članove kad su pravili greške i pored njihovih zasluga u ilegalnom radu i doprinosu u toku NOB-a. Vraćeni su u Partiju svi oni koji su se potvrdili u provođenju partijske politike, a na prvom mjestu u borbi za bratstvo i jedinstvo naših naroda. Nije bilo ljudske greške koja se nije mogla oprati, osim izdaje naroda i revolucije. (Nenad Vasić se 1948. godine definitivno razišao sa linijom naše Partije.)

ITALIJANSKO-ČETNIČKA OFANZIVA NA PROZOR

Operativni štab 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade 1. oktobra 1942. izvještava Vrhovni štab:

»Već nekoliko dana primjećuje se pojačavanje talijanskih garnizona od Mostara do Konjica.

5. crnogorska brigada nalazi se na prostoru Bugojno — Komar, Travnik i Rostov ...

2. bataljon 10. hercegovačke brigade upućen je u Ravno da spriječi svako nadiranje neprijatelja pravcem Duvno — Paklina planina — Kupres ...

3. bataljon ove brigade sa Prozorskim bataljonom kontroliše teren Dugog polja, Doljanke, Rame i čitav teren do Bitovnje, rušeći neprekidno prugu Mostar — Konjic — Sarajevo.

1. bataljon 10. brigade je u rezervi Prozor — Pidriš .. .»¹

Raspored četa 3. mostarskog bataljona bio je: 1. četa na Boroviku i Sovićima, 2. četa u Doljanima i 3. četa u Gračanici. Bataljon je bio razvučen na liniji dugoj oko 25 kilometara.

Naš Bataljon vršio je intenzivno izviđanje u pravcu Blidinjeg jezera i ka pruzi Jablanica — Ostrožac. Noću se upućuju jače grupe boraca iz sastava 2. i 3. čete na rušenje pruge i rastavljanje i prevrtanje tračnica na pruzi.

Dva dana pred početak neprijateljske ofanzive za komandanta Bataljona dolazi Ibro Šator.

Izjutra, 4. oktobra, naša zasjeđa kod Gračaca sačekala je jači izviđački odred Italijana, koji je krenuo iz Rame u pravcu Prozora, nanijela mu gubitke i natjerala ga na povlačenje."¹

Noću 4/5. oktobra naša 3. četa uputila je svoj 1. vod sa komandrom Blagojem Vučurevićem na željezničku prugu. U blizini Željezničke stanice Zugličići rastavljene su šine. Naišao je teretni voz, čija je lokomotiva sa nekoliko vagona iskočila. Vagoni su zapaljeni, a četa se povukla.

U zoru, 5. oktobra, otpočela je neprijateljska šestodnevna operacija »Alfa« s ciljem zauzimanja Prozora i odbacivanja partizana od boksitnih rudnika kod Posušja. U operaciji su učestvovala sljedeće neprijateljske snage: dijelovi italijanskog 6. armijskog korpusa sa oko 4.000 vojnika i

te dijelovi 7. i 15. domobranskog pješadijskog puka. Veći dio italijanskih snaga ostao je na obezbjeđenju pruge u garnizonima od Konjica do Jablanice.

Neprijatelj je koncentrično nastupao u pet kolona prema našem dijelu slobodne teritorije, i to: od Blidinja preko Dugog polja, iz Jablanice dolinom rijeke Doljanke, iz Rame dolinom rijeke Rame, iz Ostrošca i iz Konjica uz jaku podršku avijacije i artiljerije. Svi pravci neprijateljskog nastupanja vodili su u širi rejon Prozora.

Pred svakom našom četom, koje su brojale oko 70 boraca, pojavile su se raščlanjene kolone neprijatelja u jačini od 1.000 do 1.500 vojnika. Nama je ostalo da se sa isturenim patrolama povlačimo i povremeno pripucavamo, a na Sovićima i Boroviku da u dvočasovnoj borbi zadržimo napad i na Klečkoj stijeni pružimo jak otpor neprijatelju. U toku noći izvršeno je prikupljanje Bataljona i 6. oktobra našli smo se sa 1. gatačkim bataljonom, koji je doveden iz rezerve, i 4. prozorskim bataljonom na položajima ispred Prozora.

U svom nastupanju neprijatelj je palio sela označavajući tako svoju dostignutu liniju. U četničkim kolonama bilo je i aktivista NOP-a koje su četnici silom mobilisali.

Štab Brigade izdao je letak⁶² 6. oktobra, namijenjen četnicima, koji su krenuli s Italijanima na slobodnu teritoriju prozorskog kraja. U letku se sasvim pravilno iznosi izdajnička uloga četničkih vođa, te podsjeća na tradiciju borbe hercegovačkih Srba za slobodu, ulogu Rusije, Engleske i Amerike u borbi za uništenje fašističke Njemačke i Italije, o borbi protiv ustaša, koljača srpskog naroda. Poziva ih da napuste sramotne izdajice i da priđu partizanima ili odu kućama da brane svoje domove i obrađuju svoje njive. Priznaju se naše ranije greške preko kojih treba obostrano preći i si.

U letku se ne govori o bratstvu naših naroda, ne pominju se Muslimani i Hrvati i njihovo učešće u NOB-u ni njihovo učešće u stroju 10. hercegovačke brigade. Taj propust i nedorečenosti kritikovani su među borcima našeg Bataljona.

Tog oktobra četnici su, uz podršku okupatora, za nekoliko dana ubili u jablaničkom kraju 170, a u prozorskom 849 ljudi.

Italijani su, nastupajući putem u dolini Rame i s obje strane te rijeke, tukli artiljerijom sve ispred' sebe, a najviše sela. Artiljerijsku i minobacačku podršku Italijani su vršili i radi nastupanja četničkih kolona.

U zoru, 8. oktobra, bataljoni su dobili naređenje Štaba naše Brigade za hitno povlačenje a da nismo pružili bilo kakav ozbiljniji otpor neprijatelju iako su naša tri bataljona bila prikupljena na relativno uskom prostoru i bila spremna pružiti otpor neprijatelju. U toku tog i sutrašnjeg dana izvršen je marš bataljona prema Gornjem Vakufu i Rostovu. U toku marša, potišteni prizorima i događajima, borci su izricali raznovrsne ocjene zbog povlačenja Brigade.

Svi smo bili postićeni pred narodom, koji nam je toliko pružio po našem dolasku na ovaj teren, ne samo našem Bataljonu nego i drugim proleterskim, udarnim i partizanskim jedinicama. Izbeumljeni stari i žene pitali su nas: »Kuda ćete? Zašto nas ovako, bez borbe, ostavljate?« Još prije povlačenja pojedini borci i grupice iz Prozorskog bataljona napuštali su svoje čete, jer nisu mogli posmatrati palež svojih sela s naših položaja. Do 10. oktobra italijansko-četničke kolone zauzele su Prozor, Šćit i Ravno, a 9. oktobra Nijemci su zauzeli Gornji Vakuf.

Četničke horde, upadom u sela, otpočele su uobičajenu pljačku tražeći novac i nakit i iznoseći vrednije predmete: ćilime, odjeću, djevojačka ruha i hranu, a pri tom ubijali su stanovnike, ponegdje ne ostavljajući ni djecu u bešici, koju su bacali i okolo kuća. Dječake dulje od puške pojedine grupe četnika ubijale su po hrvatskim selima, a žene odvlačili i silovali, zatim ih ubijali.

Četnici su tih dana klali stoku i obilno se hranili pečenim i kuhanim mesom. Od preostalih goveda, ovaca i koza formirali su stada, koja su nakon povlačenja potjerali sobom. Za četnike su bili najdragocjeniji konji za tovarenje pljačke. Italijanski vojnici mirno su posmatrali četničko divljanje nad narodom.

Vraćajući se kućama sa koljačkog i pljačkaškog pohoda, četničke kolone su pjevale:

»Kad smo bili u dolini Rame,
osvetismo naše jame.«

Četnici su obično pljačkali, ubijali i palili po partizanskim selima, ne samo hrvatskim i muslimanskim već i srpskim. Nije se desilo da četnici pale i masovno ubijaju stanovništvo u proustaškim selima, ili) obratno, da ustaše pale i ubijaju po četničkim selima otkako su se našli u zajedničkom taboru s okupatorom. Njihovi neprijatelji bili su partizani i narod koji ih je potpomagao. U borbi protiv nas četnici, kao i ustaše, vjerno su služili okupatorima. Četnici su sarađivali s ustašama, domobranima i ustaškom milicijom javno i naočigled naroda. Četnički pokolj

i palež partizanskih sela trebalo je da izazovu strah u narodu i njegovo odvajanje od narodnooslobodilačke borbe.

O povlačenju pred neprijateljem u prozorskoj operaciji Operativni štab 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade izvještava u oktobru Vrhovni štab i, pored ostalog, navodi:

»Ova tri bataljona Hercegovačke brigade, koji su bili na ovim položajima su najslabiji bataljoni brigade, izuzevši 1. bataljon, među kojima se nalazi Mostarski i Prozorski bataljon koji i politički i vojnički stoje na vrlo niskom nivou, o čemu ste vi i ranije bili izvještavani od Hercegovačke brigade, te zbog toga nijesu odgovorili svom postavljenom zadatku, iz sasvim razumljivih i poznatih razloga, ni u momentu kad neprijatelj još nije pokušao sa ofanzivom prema Prozoru, a kamoli kad je sa ovolikim snagama navalio u pravcu njih ... -K⁶³

Tu ocjenu o našem Bataljonu na našu sreću nismo nikad u toku rata čuli. Mogli smo je pročitati u Vojnoistorijskom institutu tek poslije rata. U situaciji u kojoj smo bili jedino pravilno rješenje bilo je da s3 skoncentriše Brigada, za što je bilo dovoljno vremena, a zatim udariti po jednoj od italijansko-četničkih kolona tukući je svim snagama sa čela, u bok i pozadinu.

Ulaskom u Brigadu čete Mostarskog bataljona postavljene zadatke dobro su izvršavale. Nedostajalo je borbeno iskustvo Bataljona kao cjeline, a tada nam se pružila prilika da se Bataljon kao cjelina uvede u borbu. Navesti za naš Bataljon da je na vrlo niskom političkom nivou, a u njegovom sastavu bili su komunisti i aktivisti iz gradova i sela koji su dobrovoljno stupili u partizane već u danima ustanka, bilo je krajnje nepromišljeno.

U istom izvještaju navodi se i »nesnalaženje Štaba 10. hercegovačke brigade da razvije ofanzivni duh kod ljudstva i da ojača položaj bar sa jednom boljom jedinicom . . . Operativni štab nije bio na određenom mjestu, već jedan dio prema Prozoru, a drugi dio prema Travniku . . . omogućilo je neprijatelju da gotovo nesmetano 9. ovog mjeseca uđe u Prozor«.

Ni Brigada, kao ni Bataljon, nije se kao cjelina do tada okušala u borbi s neprijateljem. Borili smo se manjim ili većim dijelovima vlastitih bataljona. Povlačenje Brigade iz Prozora bez borbe bila je vojnička i politička greška.

Nakon povlačenja u gornji tok rijeke Vrbasa, naša je Brigada poslije par dana otpočela marš preko Rostova i Zijameta na planinu Vraniću.

U Zijametu naš je Bataljon zanoćio u zaseocima Jagodići i Jelašnica. U samo svitanje pojavila se ustaška bojna Francetićeve Crne legije

koja je palila kuće i pojate. Kad je Sefkija Derviškadić istrčao na malu kosu iznad sela. povikao je: »Drugovi, evo ustaša ko mrava!« Naši borci su dohvatili oružje ostavljajući rance i torbice po kućama i odmah prihvatili borbu. Ustaše su u početku borbe uspjele potisnuti naše borce, ali su nakon sređenja naše čete otpočele oštru borbu s napadačima na obližnjim kosama pokrivenim grmljem. Zamjenik komandanta Novak Knežević, pošto je među prvima iskočio iz kuće. rasporedio je 2. i 1. četvu na bokove ustaša, a sa 3. četom zadržavao ih sa čela. Otpočelo je prepućavanje, jer niko nikog nije mogao potisnuti sa zaposjednutih položaja.

Komandir 2. čete Hasan Bubić šalje Spiru Savića sa desetinom da prođe ivicom šume i napadne ustaše s leđa. Došavši im duboko u pozadinu, Spiro primjećuje manju grupu ustaša, većinom oficira, i naređuje plotunsku i mitraljesku paljbu po grupi koja je bila udaljena oko 500 metara. Grupa se razbježala, a nekoliko ih je ostalo ležati na zemlji.

Ubrzo poslije napada Spirine desetine nastala je pometnja među ustašama i otpočelo je njihovo povlačenje praćeno našim četama i paljbom našeg teškog mitraljeza koji su Omer Mrgan i Omer Maksumić s lakoćom prenosili za našim streljačkim strojem i otvarali vatru po ustašama koje su bile na još većem odstojanju. Ustaško povlačenje pretvorilo se u bježanje ka Kupresu. Ustaše su imale dese..k mrtvih i više ranjenih.

Nakon tročasovne borbe naše borce su grlili i ljubili mještani, koji su nam pripremili i bogat ručak. Mi smo imali 6 lakše ranjenih boraca.

Sutradan otišli smo na Vraniću. Treći dan pojavila se povećana kolona sa nekoliko natovarenih konja, malim stadom ovaca i nekoliko junadi. Iznenadili smo se kad smo vidjeli mještane sela Voljevca. koji su znali da smo na Vranići bez hrane i preko NOO-a iskupili brašna, krompira i graha, ovaca i junadi, i sve to dotjerali u Bataljon. Mještani Voljevca smatrali su nas svojim rođenim. Na Vranići smo ostali oko 7 dana. Preko Zec-planine i Sebešića oko 25. oktobra došli smo u sela istočno od Prozora: Crni Vrh. Šcipe. Kute i Here, i na tom prostoru su raspoređeni bataljoni Brigade. Marševi preko planina i boravak na njima pokazali su nam da smo nepripremljeni za zimske uslove života i borbe. Bili smo slabo obučeni i obučeni i teško smo podnosili hladne planinske dane i noći.

Naš Bataljon dobio je zadatak da napadne italijansku posadu u selu Lug. a 1. bataljon posadu na Crnoj čupriji. Napad je odložen zbog našeg kašnjenja.

Odlukom Operativnog štaba 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade formirana je 27. oktobra posebna udarna grupa sa po jednom četom 2.

bataljona 5. crnogorske i 3. bataljona 10. hercegovačke brigade. Komandant grupe bio je Gligo Mandić, a komesar Enver Cemalović. U četama su izabrani zdravi i izdržljivi borci, a ostali su ostavljeni u svojim bataljonima. Grupa je imala oko 80 boraca, podjednak broj Crnogoraca i Mostaraca. Zadatak grupe bio je da uništi bar dva voza na pruzi Mostar — Jablanica. Krenuli smo preko rijeke Rame na Polja, zatim na planinu Plasu i spustili se u Divu Grabovicu 28. oktobra, gdje nas je narod dočekao kao svoju vojsku, donoseći nam hranu u šumu iznad sela.

Iduću noć smo sišli na prugu, postavili kamene nasipe i zaustavili civilni voz. Iz lokomotive su naša dva borca izvukli mašinovođu i ložača te ih predali dvojici drugova Crnogoraca na čuvanje, a zatim se pridružili drugovima koji su pretresali vagona.

Čuvari mašinovođe i ložača, kruto shvaćajući naređenje komandanta Glige da voz ne smije niko napustiti bez odobrenja, vratili su ih u lokomotivu, nakon čega je voz krenuo a naši su morali iskakati iz vagona uz psovke i grdnje. Naš kameni nasip na tračnicama bio je malen, i voz je nestao u mraku. Pojavio se oklopni voz, a mi smo mirno otišli u Divu Grabovicu na spavanje.

Noću 29/30. oktobra opet smo nanijeli na prugu tri veće gomile kamenja, jednu iza druge. Po voznom redu očekivali smo putnički voz, ali je naišao teretni, koji se zaustavio. Iz službenih kola naredili smo svima da izađu. Bilo je samo nekoliko željezničara. Oduzeli smo im bunde i satove. Gligi Mandiću sam dao jedan kožni kaput. Sa sobom smo povelI Ibrahima Konjhodžića Hafu, provokatora i agenta, i Jozu Vrlića, ustašu jamara. Obojica su strijeljani na planini Plaši.

Iz voza smo uzeli voća. Nije nam uspjelo zapaliti vagona, ali smo u ložište lokomotive ubacili jednu neeksplodiranu avionsku bombu koju smo donijeli sobom. Bomba je ubrzo eksplodirala. Kad se pojavio italijanski oklopni voz, na koji su nas ranije upozorili željezničari, povukli smo se u Divu Grabovicu. Oklopni voz je prikačio kompoziciju teretnjaka i odvuкао je u Željezničku stanicu Grabovica.⁽¹¹⁾

U zoru smo krenuli preko planine Plaše na Polja. Preskačući jedan kanal, Velija Arslanagić je slomio nogu, te smo ga ostavili kod Ivana Cavarara. Nakon nekoliko dana on je izvijestio Mehu Zukića da je kod njega Velija. Meho je poslao sinove koji su Veliju prenijeli u njihove kolibe na Muharnici, kamo se Meho s porodicom i stokom povukao jer su mu četnici u prošloj ofanzivi zapalili kuću i staje u Doljanima. Nakon ozdravljenja Velija je preko Ramskog odreda stigao u Bataljon. Naša grupa je 5. novembra stigla u Glamoč a da nije obavila nekakav veliki posao.

Izjutra rano, 30. oktobra, bataljoni 10. hercegovačke brigade formirali su kolone i preko Makljena i Kupreškog polja stigli 4. novembra u Glamočko polje. Naš Bataljon razmjestio se u selima Čoslije i Radaslije.

Obaviješteni smo da je 1. novembra Vrhovni štab formirao 1. proletersku udarnu diviziju, u čiji sastav su ušle: 1. proleterska srpska, 3. proleterska sandžačka i 3. udarna krajiška brigada; te 2. proletersku udarnu diviziju, u čiji sastav su ušle: 2. proleterska srpska, 4. proleterska crnogorska i 2. udarna dalmatinska brigada. Saznali smo da je 4. novembra oslobođen Bihać. Te novosti unijele su veliku radost među borce.

Po dolasku u pomenuta sela otpočelo je kupanje, pranje veša, krp-ljenje, a djevojke i njihove majke iskupljale su čarape, džempere i rukavice koje smo dobijali preko seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Štab Brigade brinuo se preko brigadne intendature da nas i ona snabdijeva odjećom i obućom i da se dobro hranimo.

Proslavu oktobarske revolucije dočekali smo u stroju Brigade u Glamoču. Tom prilikom govorili su Ivo Lola Ribar i Vicko Krstulović iskupljenom narodu i nama borcima.

Dva dana kasnije, 9. novembra, formirana je 3. udarna divizija,⁶³ u čiji sastav su ušle: 1. udarna dalmatinska, 5. proleterska crnogorska i 10. udarna hercegovačka brigada. Formiranje naše 3. udarne divizije dočekano je s velikom radošću svih naših boraca. Formiran je i 1. bosanski korpus. Tako je otpočelo formiranje krupnih borbenih sastava u našoj, vojsci. Vrhovni štab NOP i DVJ preimenovao se u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije — VS NOV i POJ. Slobodna teritorija — Titova država — bila je tada jednaka površini Svajcarske.

Iz našeg Bataljona je narednih dana radi popune i na politički rad upućeno 19 drugova i drugarica, članova KPJ i SKOJ-a, u sastav 1. bataljona naše Brigade, i to:

AHMET BRKIĆ LEBRO,
MUSTAFA BULJKO,
IBRO CEKRO,
LAZAR CVORO,
IBRO S. ĆISIĆ,
OSMAN ĐIKIĆ i
ESAD FEJIĆ, te
MUSTAFA BILIĆ, kandidat za člana KPJ, i
EJUB OMERAGIĆ, neorganizovan, a od članova SKOJ-a:
ESREFA BILIC ZBROJEVKA,

MIRA HRVIC.
FAHIR FAJO IBRULJ,
IBRAHIM KOSO i
ALIJA PUŽIĆ.

U 2. bataljon naše Brigade upućeni su:

ZORA DRAGIĆ,
OSMAN GREBO.
STOJA LECIĆ.
PAVA MILETIĆ i
LJUBO SEMIZ.

Izbor drugova za odlazak u 1. i 2. bataljon izvršen je na zajedničkom sastanku Partijskog biroa i Štaba Bataljona.

U naš Bataljon došli su:

za komandira 1. čete RADOVAN SAKOTIĆ i
za komandira 3. čete LJUBO MILJANOVIĆ.

Prozorski bataljon je rasformiran 9. novembra. Njegovi borci su raspoređeni za popunu 1. i 2. bataljona 10. brigade, a manji broj za popunu jedinica 5. crnogorske brigade. Iz rasformiranog Prozorskog bataljona vratili su se naši drugovi i drugarice u sastav našeg Bataljona.

Remzija Duranović, nakon isključenja iz Partije, upućen je u Inžinjerijski vod Brigade, gdje je zatekao Savu Medana Spanca. Savi nije bio oprošten njegov stav u istočnoj Hercegovini da se ne treba okretati protiv kulaka već protiv četnika, zbog čega mu je još u Vrbnici bila dodijeljena dužnost političkog delegata voda. u kojem je Đoko Pašajlić bio komandir.

U ekonomat i radionice Vrhovnog štaba upućeni su borci zanatlije:

ŠAMIJA BUBIC,
MUSTAFA ĆIBER.
ANĐELKO GOATI,
RADOJKA RACA IVANISEVIC,
LUKA KNEZIĆ.
MUSTAFA LAKISIC i
EDHEM MIRAZOVIĆ.

Istovremeno, u Centralnu bolnicu upućeni su:

ENVER ARPADZIĆ GEC,
VASKO GNJATIĆ.

MARIJAN PAVELIC,
STJEPAN PAVLOVIC SĆEPA i
STOJANKA TODORVIĆ.

U sastav naše 10. hercegovačke brigade 12. novembra 1942. ušao je Dalmatinski bataljon »Josip Jurčević« kao njen 4. bataljon. čiji su borci bili iz Splita, Makarske i Imotskog, i Livanjski partizanski odred sa Duvanjskim bataljonom »Mihovil Tomić« kao 5. bataljon. Time je završena popuna i formiranje naše Brigade, koja je narasla na pet jakih bataljona. Nacionalni sastav Brigade se temeljito izmijenio i sad smo imali podjednak broj Hrvata. Muslimana i Srba. Sa svojim bataljonima Brigada će proći svoj slavan i herojski put do Sutjeske.

U sastav našeg Bataljona došlo je 19 Dalmatinaca:

ANTE AJDUK,
CVITAN BILAS.
ANTE BUKLJAS,
LOVRE DRVIS.
UROS. ELJDAN,
JOZO GAVRA.
IVAN GILJEVIC.
IVAN KATOVIĆ.
JERKO KOVACEVIĆ.
BERISLAV LUCIĆ.
PETAR MIHALJEVIC.
DRAGO NIŽETIĆ.
MILAN ODAVIĆ.
VOJNA RAFANELI.
ANTE ROGUŠIC.
IVO STIPIĆ.
JOZO TAVRA.
BOSILJKA VISKOVIĆ i
»MALA IVKA« DALMATINKA.

Svi smo se radovali njihovom dolasku. Održao sam s njima sastanak i upoznao ih s borbenim putem našeg Bataljona. sastavom i problemima, te zaželjevši im dobrodošlicu, saopštio im raspored po četama. Bili su to dobri borci, druželjubivi ljudi, koji su unosili veselje među borce svojom čakavštinom, a noću lijepim pjesmama na drugarskim sijelima.

Održavani su sastanci — partijski, skojevski, četni, pa i bataljonski — sve u cilju učvršćenja reda i discipline u jedinicama, pri čemu se nije

spominjalo bilo šta da je dobro, već su iznošene samo slabosti. Nisu izostale ni vrlo uspješne priredbe, o čemu se starao Kulturno-zabavni odbor Bataljona na čelu sa Ismetom Kresom, uz svesrdnu pomoć Salke Peze, omladinskog rukovodioca Bataljona. Pezo je bio učitelj i pravi pedagog u obrazovanju i vaspitanju naših boraca. Program priredbi bio je šarolik, a najveće uveseljavanje boraca i naroda pružao je naš »vrabac«, koji je sa puno humora iznosio događaje iz života Bataljona, pa i šire.

Izvršena je izmjena u Štabu našeg Bataljona. Napustio nas je drug Ibrahim Šator zbog povrijeđene i ukočene ruke kao posljedice ranjavanja, a za komandanta Bataljona došao je Miloš Kovačević iz 5. crnogorske brigade.

Već dugo smo u Glamočkom polju i očekujemo svakog dana pokret, koji nam je najavljen 18. novembra. Izvršene su sve potrebne pripreme za dug marš. Sutradan, 19. novembra, formirana je operativna grupa" na čelu sa Gligom Mandićem i Čedom Kaporom, u čiji sastav su ušli:

2. i 3. bataljon 10. hercegovačke brigade i 3. bataljon 5. crnogorske brigade. Grupa je dobila zadatak da učestvuje u napadu na Jajce koji će otpočeti noću 24/25. novembra 1942.

Istog dana, rano izjutra, naš Bataljon je krenuo preko sela Dubrava. Vitorog-planine, sela Blagaj, Vaganj i Babici, te padinama Ravne gore, da bi noću 23/24. novembra otpočeo prelaz rijeke Vrbas. Na tom putu pratile su nas snježne padavine, čak i prava mećava na planini Vitorog, gdje su mnogim drugovima promrzle noge, ruke i uši. Marš su najteže izdržali Dalmatinci, nenaviknuti na zimsku surovost bosanskih planina. Na maršu smo jedva održali kolonu po jakom vjetru i snijegu. Noću smo se spustili s Vitoroga u Blagaj. Mještani su nas dočekali kao svoje, nahranili nas i omogućili sušenje odjeće i obuće. Mnogima su snijegom trljali noge, ruke i uši, i čudili se da smo po takvom kijametu prešli preko Vitoroga.⁶⁷

U jednom zaseoku živjeli su Marići, koji su 21. novembra slavili krsnu slavu, Sv. Arhandela. U kući, gdje se smjestila grupa boraca voda Ibri Marića, neko od drugova zovnuo je Marića da ga nešto upita. Odmah je domaćin kuće, neki starac, pitao Marića kako mu je ime, a on je odgovorio: »Jovan.« Starac je novopečenog Jovana upozorio da im je taj dan krsna slava, a Ibro mu je odgovorio: »Bogami se u ratu zaboravilo na slavu.« Po običaju slava se proslavlja bogatom trpezom, uz obaveznoj pečenje i drugu hranu, te je naša grupa bila bogato počašćena. Naveče, na sijelu, borcima su okrpili opanke i odjeću. Izjutra, nakon bogatog

doručka, svi su dobili »brašanicu« za put koju su kasnije, na odmoru, podijelili s ostalim drugovima, koji su pitali: »Otkud OVO !« a odgovor je bio: »Krsna slava!«

Vijesti o ofanzivi Crvene armije kod Staljingrada čuli smo 19. novembra za vrijeme marša, a kasnije i o opkoljavanju njemačke 6. armije i njenoj predaji. Pobjeda Crvene armije popraćena je s velikom radošću i veseljem, a pojedinci se nisu uzdržali i opalili su poneki metak.

Stigavši na rijeku Vrbas, formirali smo kolonu i, držeći se za ruke, gazili hladni i brzi Vrbas na gazu. Voda nam je dosegala i do pojasa. Po izlasku na desnu obalu smrznuta i skvašena odjeća pucketala je kao da je od lima. Na snijegom pokrivenim ledinama tapkali smo u mjestu da bismo se ugrijali.

Bolesne i ranjene prebacivali smo na konjima. Zbog toga sam tri puta prelazio Vrbas gazeći vodu i vodeći konja za njihovo prebacivanje. Na povratku sam jahao jer mi je konj bio jak i izdržljiv. Po obavljenom zadatku konja sam sušio čebetom, uz pomoć drugova, jer je drhtao i naprosto poskakivao.

Nakon prelaska Vrbasa upućen je jedan vod ka drvenom mostu, nizvodno, da likvidira domobransku posadu koja ga je čuvala. Pojavom naših boraca i njihovom pucnjavom domobranci su se odmah predali. Preko mosta prešla je naša komora: intendantura, četni ekonomat, ambulanta i mitraljesko odjeljenje. Bili smo donijeli odluku da se u slučaju nezauzimanja mosta oni vrate u obližnja sela.

Sa vodom komandira Hasana Zahirovića Lace i političkog delegata Mustafe Grabovca izvršen je napad na Željezničku stanicu Vinac. Naši su mitraljeskom i puščanom vatrom osuli paljbu po objektima u stanici, nakon čega se pojavila bijela zastava. Predalo se dvadesetak domobrana sa kompletnim ličnim naoružanjem.

U ta dva napada zaplijenili smo više pušaka i 2 puškomitraljeza sa dosta municije.

U rejonu sela Buliči i Sibenica rasporedila su se sva tri bataljona. Naš, Mostarski bataljon zauzeo je položaje prema neprijateljskim bunkerima za odbranu Jajca, a postavili smo i zasjede na našem sektoru u cilju sprečavanja odstupanja neprijatelja. Izjutra, 25. novembra, naše jedinice oslobodile su Jajce. Međutim, 26. novembra, izjutra, podržani jakim artiljerijskom vatrom i tenkovima. Nijemci su ponovo zauzeli Jajce.⁵⁶

BORBE NA VLAŠIĆU

Većina naših boraca je ogoljela i obosila, zbog čega smo po selima organizovali prikupljanje obuće, džempera, čarapa, rukavica i druge odjeće od mještana. Narod je davao, posebno muslimanske porodice. Ovlastili smo čete da organizuju prikupljanje obuće i odjeće. Kad to nije bilo dovoljno, uzimani su, uz plaćanje, opanci i cipele od seljaka, da bismo spasili borce od nahlade i smrzavanja.

Otpočelo je dvodnevno Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije — AVNOJ-a — 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću. Stvoreno je političko predstavničko tijelo sa izvršnim Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije kao izraz jedinstva naroda Jugoslavije da rukovodi borbom za konačno oslobođenje i punu slobodu i ravnopravnost naroda u bratskoj zajednici. AVNOJ je izabrao Izvršno vijeće i osam povjereništava: za prosvjetu, zdravlje, unutrašnje poslove, socijalnu politiku, privredu, finansije, propagandu i veze. Narod je pozvan u borbu protiv fašizma i reakcionarnog poretka, koji hoće da nametne izbjeglička vlada Kraljevine Jugoslavije. Kasnije smo dobili materijale Prvog zasjedanja AVNOJ-a i temeljito ih izučavali.

Padom Jajca naš Bataljon je prešao u selo Vrljaj. Od seljaka i naših patrola smo doznali da se neprijateljske snage gomilaju u Turbetu, Golešu i na Komaru, te da neprijatelj stiže iz Sarajeva i Zenice. Po svoj prilici Nijemci će krenuti u napad, o čemu smo izvijestili Stab Brigade.

U zoru 30. novembra krenula je kolona od oko 50 Nijemaca i domobrana sa Komara i naišla na našu zasjedu, u kojoj su bile naša 2. četa i Prateći vod. Pustivši Švabe u našu potkovicu, borci su otvorili mitraljesku i puščanu vatru sa čela i boka i tom prilikom ubili i ranili desetak nacista, a zatim krenuli u napad. Nijemci su se po dubokom snijegu povlačili i izvlačili svoje mrtve i ranjene te brzo nestali u pravcu Komara. Našli smo 10 mrtvih Nijemaca i zaplijenili jedan puškomitraljez, 6 pušaka, oko 500 metaka i druge opreme. Nismo imali gubitaka.ⁿⁿ Bio je to naš prvi susret sa pripadnicima njemačke 718. pješadijske divizije s kojom će naša 3. udarna divizija narednih dana voditi krvave borbe. Tom uspjehu svi smo se radovali prepričavajući tok borbe. Laća je i ovom prilikom ponavljao svojim borcima: »Gađaj dobro, ako želiš da se rat brže svrši!«

Prilikom našeg odstupanja, u blizini Karaule, noću, izgubila se Zora Krajina. Kasnije smo od mještana čuli da je lutajući naišla na Nijemce i bila zarobljena.

Prije podne, 1. decembra, pojavilo se nekoliko kolona od po sto Švaba u pravcu naših položaja. Dočekali smo ih jakom vatrom na kraćem odstojanju. Oni su prilegli i u dubokom snijegu postali, tako reći. »tačkasti ciljevi«, iz snijega su im virili samo šljemovi. Otpočelo je prepucavanje. Jaka artiljerijska i minobacačka vatra, pri čemu su nas obasipali kartećom, uznemirila je borce na položaju. Pod zaštitom artiljerije i minobacača Švabe su krenule u napad. Vodila se oštra i žilava bliska borba, koja nas je natjerala na povlačenje tako da su Nijemci izbili na Ravnu goru, plato koji je dominirao okolinom. U tim borbama poginuli su: Asim Zubčević, komesar 2. čete, predratni član KPJ, radnik iz Trebinja, i Ibrahim Erzumlić, desetar, dak iz Konjica. Teško je ranjen u stomak komandir 2. čete Blagoje Vučurević, koji je otpremljen u Bosanski Petrovac u Centralnu bolnicu, gdje je ubrzo umro. Blagoje Vučurević, bivši policajac iz Trebinja, jedini je iz hercegovačke grupe ostao u našem Bataljonu, bio je vrlo snalažljiv starješina, hrabar i voljen drug, brižan za ljudstvo svoje čete. Imali smo i tri lakše ranjena borca.

Naš bataljon, ojačan jednom četom 4. bataljona, izvršio je noću 1/2. decembra napad na Ravnu goru iznenadivši neprijatelja i nanoseći mu gubitke na isturenim položajima. U snijegu smo našli tijela poginulih drugova Zubčevića i Erzumlića. Sa njih je bila skinuta odjeća i obuća. Prenijeli smo mrtve drugove u jedan šumarak i zakopali. Za vrijeme tog noćnog napada imali smo dva lakše ranjena borca. Neprijatelj je u toku jučerašnje dnevne borbe i noćnog napada opet imao desetak mrtvih i ranjenih vojnika. Borbe na Ravnoj gori, Komaru, Golešu i okolnim visovima vođene su, tako reći, bez odmora, punih 7 dana, u izuzetno teškim zimskim uslovima, po dubokom snijegu i niskim temperaturama, ali na priličnom odstojanju, pa ipak smo imali nekoliko lakše ranjenih.

Povukli smo se na uzvišicu Zobarc, 3. decembra, i otpočeli marš preko Bistrice na prostor Badolište — Blatnica, odakle smo slali izviđačke patrole u pravcu neprijatelja prema Travniku i Turbetu. U selaj Mudrike i Sišavu došli smo 13. decembra i tu razmješteni sa ostalim bataljonima naše Brigade, koja se nalazila u rezervi 3. udarne divizije. Baš tu, na Vlašiću, prvi put se u Brigadi pojavio tifus pjegavac.⁷⁰ U našem Bataljonu prvi je obolio komandant Miloš Kovačević. Preduzimali smo sve moguće mjere da bismo se riješili ušiju — od biskanja odjeće, njenog parenja u partizanskim buradima pa do izbjegavanja korištenja

pokrivača mještana. Neki od nas počeli su spavati u pojatama, na sijenu i slami. Od tada do oslobođenja rijetko kad sam spavao u seoskom krevetu, najradije bih našao dasku sa dva trupca i spavao na njoj. Neki naši drugovi bili su pravi rasadnici za vaške, imali su ih na stotine, a Meha Arap, kad bi ih trijebio, ostavljao bi one male, nazivajući ih drugovi. Te malobrojne ušljivce gonio sam da pare veš i odjeću. Činilo mi se kao da žale za svojim podstanarima.

Nemali broj drugova bio je nahlađen, pojedinci su dobili i upalu pluća, među njima i ja. Liječili smo se kuhanom rakijom i znojenjem pod vunanim bičaljima, koje bismo prethodno oparili u partizanskom buretu. Liječenje bi trajalo 2 do 3 dana, a za dugih marševa samo noću.

Bili smo iznenađeni kad smo u nekim kućama naišli na oluke¹ a vodom duž zidova, u kojima je bio nemali broj stjenica. Svakog jutra su mrtve stjenice skupljali kašikom i iznosili na snijeg.

Od Štaba 10. hercegovačke brigade dobili smo 13. decembra naređenje da se pripremimo za pokret i borbu. Zorom, 15. decembra, Mostarski bataljon je sa 4. bataljonom krenuo preko Gluhe Bukovice, gdje su se prikupili svi bataljoni naše Brigade na kraći odmor, osim 1. bataljona koji je ostao na Vlašiću sa bolnicom i intendanturom. Desnu brigadnu kolonu činili su 4. i naš Bataljon, a cilj je bio selo Guča Gora. Usput smo naišli na zasjedu ustaške milicije u selu Bikoši, koju smo brzo razjurili,⁷¹ i produžili marš. U sumrak pred selom Maline opet nas je dočekalo oko 30 ustaških milicionera, koji su nakon kraće borbe pobjegli prema selu Guča Gora. Napad na Guču Goru, u kojoj se skupilo 75 branilaca, otpočeo je u 21 čas. Svi su se branioци povukli u Zandarmerijsku stanicu i samostan, odakle su davali otpor. Naši borci, štićeni mitraljeskom i pušćanom vatrom, ubacivši bombe kroz prozore samostana, istjerali su branioce. Nekoliko ustaša i milicionera je ranjeno i zarobljeno. U samostanu smo zatekli 6 fratara, od kojih dvojicu naoružanih. Većina branilaca je iz samostana pobjegla na stražnja vrata prema Docu i Travniku. Žandari su napustili stanicu i pobjegli. Bjegunci su naišli na zasjedu 4. bataljona između Guče Gore i Travnika, i većina žandara, domobrana, ustaša i ustaške milicije zarobljena je ili pobijena. Zatim je 4. bataljon krenuo ka selu Bukovici, rastjerao ustašku miliciju i iz minobacača opalio tri mine na Travnik, koje su pale u logor. Od ispaljenih mina poginulo »jetimima«, jer je »božija grehota« ubiti ih. Slični su mu bili još neki je osam a ranjeno više Nijemaca, o čemu smo kasnije obaviješteni.

U samostanu smo našli bogat plijen: brašna, žita, šećera, soli, suhog mesa, pršuta i slanine, i rakije i vina bilo je napretek. Pokupili smo

čaršave i jastučnice, od kojih smo pravili zavoje za ranjenike. Nešto veša i obuće smo takođe uzeli. Iz samostana je narodu podijeljeno 12 tovara žita. Sve što se moglo evakuisano je u naše baze iz kojih smo krenuli u akciju. Fratri i ostali zarobljenici upućeni su u Stab Brigade.

Naš 2. i 5. bataljon naišli su na jak otpor ustaša i ustaške milicije u selu Mehurići, gdje su se zadržali do pred svitanje, vodeći oštre, borbe, nakon čega su se vratili, ne zapalivši Tvornicu šibica u Docu ni Željezničku stanicu Vitez.

Povukli smo se u selo Dub, a 4. bataljon u selo Višnjevo. Kuće mještana Duba bile su čiste i ukusno opremljene. Održao sam kratku bataljonsku konferenciju na kojoj sam pohvalio borce za izdržljivost na maršu i dobro držanje u borbama protiv ustaša, domobrana i milicije. Kritički smo se osvrnuli na uzimanje hrane u selima i u samostanu, iako je to rađeno samo u ustaškim kućama. Novak je govorio o potrebi poštovanja neprijateljske vatre i uzajamnom pomaganju u napadu, posebno o ulozi mitraljezaca u podilaženju i privlačenju neprijateljskim objektima.

Dva dana smo se odmarali. Održali smo kratke partijske sastanke i ukazali na pasivnost komunista i nižih starješina kod boračkih ispada i u slučajevima nepriličnog ponašanja za partizane.

Bio je Bajram, muslimanski praznik. Bataljon je raspoređen po muslimanskim kućama u Dubu i ugošćen izvanredno spremljenim ručkom sa mesom i pitama, a bilo je i kolača. Mnogi borci su dobili poklone: čarape, rukavice, »džempere.

Noću 18/19. decembra izvršili smo iznenada prepad na njemačke položaje ispred sela Guča Gora i na Umcu. Vođena je oštra borba u kojoj su korištene i ručne bombe. Nijemci su imali desetak mrtvih i ranjenih, a mi dvojicu ranjenih drugova. Povratkom u napuštenu sela ustaše su pljačkale i ubile nekoliko mještana, Muslimana. Na povratku u Mudrike zadržavali smo se u selima po dan-dva radi odmora. Selo Mudrike postalo je naš logor, odakle smo kretali na zadatke i vraćali se. Za boravka u Mudrikama razvili smo partijsko-politički i vojnički rad u Bataljonu. Sekretar naše partijske organizacije Aco Babić i sekretar SKOJ-a Salko Pezo održali su bar po dva sastanka svake ćelije i aktiva, a ja četne sastanke i bataljonsku konferenciju.

Naš najveći problem bio je kako postići otvorenost u kritici i samokritici na svim sastancima i kako razbiti familijarnost, ali i ćutanjel pojedinih grupica, koje su »pod tiho« vodile sitna ogovaranja pojedinaca, boraca i starješina, od desetara do komandanta Bataljona. Još se koj

pojedinaца osjećala dobrovoljnost da li će izvršiti naređenje desetara ili vodnika, što je imalo korijena u međusobnim prijateljstvima, skovanim još u djetinjstvu.

Upornim radom i kritikom članova Partije, skojevaca i starješina slabosti su nestajale i ustupale mjesto samokritičkim osvrtima na vlastite greške i propuste.

Naš politički rad, i prorada dobijenih materijala o nacionalnom pitanju, ciljevima naše borbe i nužnosti njene širine u narodnim masama, skovao je samo jedno pitanje: »Kakvo je selo — naše ili neprijateljsko?« Tako smo pitali i za kuće u selu. Nikad niko nije pitao čije je selo — srpsko, hrvatsko ili muslimansko. U Bataljonu smo se dozivali imenom ili nadimkom, koje smo kao djeca dobili u našim sokacima, od svojih vršnjaka, i nikome nije padalo na um da pita koga je li Srbin, Jevrej, Hrvat i si. Svi smo bili Jugoslaveni, bio je to bataljon proletera.

Pred Novu 1943. godinu dobili smo direktivu Štaba i partijskog rukovodstva Brigade, koja je sadržavala sažeta iskustva iz prethodnih borbi i analizu stanja u jedinicama:

— da se posveti puna pažnja obuci boraca u cilju korištenja prirodnih zaklona, brzog mijenjanja položaja i neizlaganja neprijateljskoj vatri;

— da se poveća preciznost u gađanju neprijatelja i zavede opšta štednja municije i ručnih bombi;

— da se razvija inicijativa, odgovornost i disciplina u izvršavanju zadataka kod cjelokupnog boračkog sastava, a posebno desetara i vodnika;

— da svaki borac svojim ponašanjem i tumačenjem ciljeva NOB-a bude politički radnik u narodu i da čuva ugled naše armije.

Analizirali smo protekla dještva u 1942. godini. Razrađen je plan novogodišnjih dještava Bataljona duž željezničke pruge Travnik — Jajce, način rušenja pruge i mostova i napad na željezničke stanice Komar i Goleš.

Noću, na Novu godinu, Bataljon je krenuo na željezničku prugu u blizini Komara. Tačno u ponoć čestitao sam borcima Novu godinu i zaželio im uspjeh u akciji. Naša 2. i 3. četa rastavile su tračnice i srušile prugu na tri mjesta. Istovremeno je 1. četa porušila željeznički most u blizini Željezničke stanice Goleš. Prethodno je likvidirano domobransko obezbjeđenje mosta, koje se razbježalo. Zivko Papo Henći majstorski je postavio neeksploziranu avionsku bombu pod željeznu konstrukciju mosta, odjeknula je eksplozija i most se srušio u korito Oboračke rijeke.

Nakon napada na prugu povukli smo se u Mudrike na odmor. Noću 5/6. januara zauzeli smo Karaulu, u kojoj smo se za kratka predaha, po kućama ogrijali. Čula se pjesma iz svih četa. U Turbe je upućen vod Mehmeda Trbonje iz 2. čete našeg Bataljona sa zamjenikom komandira čete Mladenom Balordom. Oni su samoinicijativno spalili ogromno skladište drvene građe i Vatrogasni dom. Uskoro se za njima i Bataljon spustio u Turbe, gdje smo zatekli našu muziku kako svira na vatrogasne trube, uzete iz doma, i zaglušuje uši prisutnima. Turbe i okolna brda cijelu su noć bila osvijetljena plamenom. Vidjelo se kao usred dana. Nekoliko dana ranije u Turbe je ušla 1. dalmatinska brigada i spalila pilanu.

Nakon dva dana ponovo su napadnuti Komar i Goleš. Tom prilikom poginuo je prvoborac Milan Mićo Ivanišević, kojeg su u grob spustili brat i sestra, Vojo i Raca. a prisutni nisu mogli zaustaviti suze. Mićo je bio primjeran drug. Dva brata i sestra još prije rata bili su komunisti, u Bataljon su stupili prvih ustaničkih dana.

Prostor između Jajca, Donjeg Vakufa, Travnika i Žepča ispresiječan je dubokim usjecima korita rijeka Bile, Vrbanje, Ugara i njihovih pritoka, što je otežavalo i zamaralo jedinice prilikom marša i manevra. Kad na padini brda upitaš seljake gdje je neko selo, oni ga prstom pokazuju, a na pitanje koliko ima do sela odgovore: »Cigar duhana.« Taj »cigar duhana« mi smo marševali niza stranu, preko rijeke i uza stranu do tog sela po tri-četiri sata, kako kada.

Bataljon smo 8. januara napustili Hasan Bubić, Vlatko Lazarević i ja, i u selu Medići javili se u Stab Brigade, gdje smo zatekli grupu rukovodilaca i iz ostalih bataljona. Komandant Šegrt saopštio nam je raspored školovanja u Bihaću. Na partijski kurs upućeni su:

ENVER CEMALović.

ZIVKO JOSILO.

SVETO KOVACEVIC,

MATE MARKOTIC,

VLADO VUJOVIC i

TOMO VUKOVIC.

Na vojni kurs upućeni su:

HASAN BUBIC.

VLATKO LAZAREVIĆ i

DANILO SALATIC.

Tih dana premješten je iz našeg Bataljona zamjenik komandanta Novak Knežević. Novak se bio srodio s našim borcima koji su ga zavoljeli, jer je bio hrabar i druželjubiv starješina koji je umješno komandovao u borbi. Umjesto njega postavljen je Slobodan Kezunović, koji je nakon mjesec dana dobio tifus i otišao na liječenje u divizijsku bolnicu, a po ozdravljenju postavljen je na drugu dužnost.

U rano jutro 9. januara krenuli smo na put, kod sela Bareva čamcem prešli Vrbas i preko Manjače, Mrkonjić-Grada, Mliništa, Oštrelja i Bosanskog Petrovca stigli u Bihać, gdje smo se 14. januara javili u Komandu grada, a zatim smo upućeni u zgradu partijske škole.

Prvi put smo se sreli sa rukovodiocem kursa Krstom Popivodom, koji nam je svima bio poznat, bar iz priča kao primjer herojskog držanja pred klasnim neprijateljem. Primio nas je toplo, drugarski, i objasnio ukratko program učenja. Nastava je počela drugi dan, pohađali su je drugovi iz brojnih brigada.

Dan ranije sastao sam se sa Francom Novakom, s kojim sam krenuo u razgledanje grada. Sreli smo se sa Mostarcima Vaskom Gnjatićem i Marijanom Pavelićem, koji su bili na liječenju u Centralnoj bolnici kao plućni bolesnici. Tih dana sreli smo se i sa Lukom Knežićem, Mustafom Lakišićem i Sćepom Pavlovićem, koji su radili u Komandi grada. Susreti s bivšim borcima Bataljona protekli su uz beskrajnu priču o radu i životu u Bataljonu.

Rukovodilac partijske škole drug Popivoda upoznao nas je da je 20. januara počela IV neprijateljska ofanziva. Odmah su svi slušaoci kursa izrazili želju da idu u svoje jedinice, mada nam je rečeno da će se kurs nastaviti.

ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Uspon NOP-a u drugoj polovini 1942. godine i narastanje NOV i POJ sa velikom slobodnom teritorijom na prostoru Bosne, Hrvatske i Slovenije, nazvanom Titovom državom, ugrozili su opstanak Paveličeve NDH. Nastala je za Nijemce teška situacija na sovjetsko-njemačkom frontu poslije poraza kod Staljingrada i Moskve a Romelove armije kod

El Alamejna u Africi, jer je savezničko iskrcavanje na sjeveru Afrike i na Atlantiku rezultiralo izgubljenom pomorskom i vazdušnom prevlasti na frontovima, što dovodi njemačku Vrhovnu komandu u još teži položaj uoči savezničkog iskrcavanja u Evropi. Hitler je na sastanku sa Musolinijem i najvišim vojnim rukovodiocima Njemačke i Italije, u svom Glavnom stanu u Rastenburgu, 18. i 19. decembra 1942, istakao da se apsolutni mir mora uspostaviti na Balkanu da se u momentu savezničkog iskrcavanja osovinske trupe ne nađu u situaciji »da jednog neprijatelja imaju s lica, a drugog s leđa«.

Načelnik italijanske Vrhovne komande general Kavalero sastao se 3. januara 1943. u Rimu sa njemačkim vrhovnim komandantom jugoistoka generalom Lerom i komandantom italijanske 2. armije Roatom da razmotre plan Zimskih zajedničkih operacija u Jugoslaviji, nazvan »Vajs« (Weiss), koji predviđa:

— u prvoj etapi operacije »Vajs—I« strategijsko okruženje Titove države i koncentrično nastupanje sa periferije slobodne teritorije iz Karlovca, Ogulina, Knina, Sanskog Mosta, Kostajnice i Gline tako da jedinice NOV i POJ budu potisnute ka svom središtu i tu opkoljene i uništene;

— u drugoj etapi operacije »Vajs—II« koncentrično nastupanje prema Livnu i uništenje preostalih snaga NOV i POJ na prostoru Bosanski Petrovac, Livno i Jajce.

Za izvođenje prve etape predviđeno je 105.000 (50.000 njemačkih, 25.000 italijanskih, 17.000 ustaško-domobranskih i više od 12.000 četničkih) vojnika. Njemačkim i ustaško-domobranskim snagama komandovao general Liters, a italijanskim i četničkim snagama general Gloria, komandant italijanskog 5. armijskog korpusa.

Na Hitlerov zahtjev SS dobrovoljačka brdska divizija »Princ Eugen« iz Srbije ulazi u sastav njemačkih snaga, a njenu dotadašnju okupacionu zonu zaposjedaju bugarske jedinice.

Poslije obuke u Njemačkoj 369. legionarska divizija, umjesto da ide na njemačko-sovjetski front, upućena je u Baniju.

Na zahtjev Draže Mlihalovića izrađen je plan dještava četničkih jedinica iz Like, Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore.

General Ler, organizator operacije »Vajs«, 18. januara 1943. izjavljuje u Zagrebu njemačkom poslaniku u NDH da »mora uspostaviti mir, pa makar to bio mir groblja«.

Vrhovni štab NOV i POJ preduzima u svim jedinicama niz mjera za odbranu slobodne teritorije. Vrhovni komandant naređuje svim sna-

gama da uporno brane slobodnu teritoriju, ali da ne pružaju frontalan otpor, čemu je uvijek težio neprijatelj, već da primjenjuju zadržavajuću odbranu. taktiku zasjeda i udara na bokove i pozadinu protivničkih snaga.

Na dan početka operacije »Vajs«, odnosno IV neprijateljske ofanzive, raspored jedinica NOV koje su djelstvovale sa slobodne teritorije bio je:

1. hrvatski korpus u Baniji, Kordunu, Zumberku, Lici i Gorskom kotaru sa oko 16.000 boraca;

1. bosanski korpus u Bosanskoj krajini sa oko 11.500 boraca:

Operativna grupa divizija NOVJ, u čijem su sastavu bile 1. i 2. proletarska i 3. udarna divizija, kojima je neposredno komandovao Vrhovni komandant na dan početka neprijateljske ofanzive. bile su u srednjoj Bosni, području srednje i južne Dalmacije i rejonu Bosanskog Grahova. Toj grupi se kasnije pridružuje 9. dalmatinska divizija. Grupa je imala oko 15.000 boraca.

U to vrijeme NOV i POJ širom Jugoslavije imala je oko 150.000 boraca.

Udružene snage, okupatorske, ustaško-domobranske i četničke, nakon temeljite pripreme otpočele su 20. januara 1943. napad na slobodnu teritoriju iz više pravaca.

Prateći tok početnih danonoćnih borbi sa svog komandnog mjesta, u zamku na Ostrošcu, između Bihaća i Cazina, drug Tito donosi odluku da snagama koje nisu obuhvaćene neprijateljskom ofanzivom preduzme ofanzivu, kojom će poremetiti sve planove okupatora, i to na pravcu kojem se napadač najmanje mogao nadati. Vrhovni komandant NOV i POJ odlazi u Oštrelj 24. januara, a zatim u Drvar, gdje krajem januara saziva sjednicu Vrhovnog štaba i upoznaje ga sa zamisli i odlukom da odmah preduzme protivofanzivu u pravcu Hercegovine. Sandžaka i Crne Gore i da se u istočnom dijelu Jugoslavije ponovo rasplamsa ustanak.

Iz Drvara Tito naređuje 1. bosanskom korpusu da ostane u Bosanskoj krajini i zadržava njemačke trupe sve dok se udarna grupacija Vrhovnog štaba ne grupiše i uništi italijanske garnizone u dolini rijeke Rame i srednjeg toka Neretve, te izvuče izbjeglo stanovništvo i ranjenike, koji se zbog surovosti okupatora nisu smjeli ostaviti.

Glavnom štabu Hrvatske Tito naređuje da jedinice povuče u planinske predjele Like, sačuva ljudstvo i ranjenike, a zatim preduzme protivofanzivu i ponovo oslobodi okupiranu teritoriju.

Preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« 7. februara Tito je naredio svim jedinicama koje nisu bile zahvaćene ofanzivom »da smjesta preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, uništavanje željezničkih pruga, saobraćajnih puteva i veza, raznih vrsta transporta, vojnih skladišta, kao i svih vojnih objekata . . .«

U zapovijesti generala Litersa, komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj, 12. januara 1943, pored ostalog, stoji:

» — Niko ne smije biti pozvan na odgovornost zbog oštrog postupanja,

— strijeljati ili objesiti sve one koji uzmu učešća u borbi, koji se nađu na bojištu i koji se zateknu u tuđim selima,

— spaliti sva naseljena mjesta koja su teško pristupačna i koja su služila partizanima kao oslonac ili se iz njih pucalo«.'-'

U zapovijesti komandanta 2. italijanske armije generala Roate, 16. januara 1943, pored ostalog, stoji:

»— Biće strijeljani svi oni koji budu zarobljeni s oružjem u ruci, pa i bez oružja, ako se zateknu na bojištu,

— biće uništene sve kuće odakle se bude pucalo na trupe . . .,«⁷³

Iz prethodnih citata se vidi kakvi su zločinci bili na čelu okupatorskih bandita, koji su u svojim glavama spremali samo smrt za partizane i sve one koji su opredijeljeni za NOB.

Tih dana sve glasnije se približavala topovska paljba Bihaću. Otpočela je evakuacija grada, a još su pristizali zbjegovi iz Banije i Korduna. Narod se povlačio pred Nijemcima, ustašama i domobranima, koji su palili i žarili po našim selima, pljačkajući imovinu i odvođeci stoku. Kolone naroda, staraca, žena i djece, sa stokom i kolima, sporo su prolazile kroz grad pokriven snijegom. Vladala je velika hladnoća. Organizovana su prihvatilišta, gdje je dijeljena čorba s mesom, a zatim su zbjegovi upućivani prema Bosanskom Petrovcu i Oštrelju. Teško je bilo gledati kolone izmučene neprekidnim maršem, promrzle i od studeni pomodrjele ljude, posebno brojnu djecu koje je bilo svih uzrasta.

Zadnja dva dana boravka u Bihaću mi kursisti smo patrolirali gradom čekajući konačnu odluku o našem pokretu. U zoru 26. januara pojavili su se izviđački avioni, a već sutradan bombardovan je Bihać.

»Štuke« su u grupama do 12 aviona razarale grad, ubijale građane i kolone izbjeglica preko cijelog dana, kao da im je jedini cilj srušiti Bihać sa zemljom. Mještani su se povukli u obližnje šume, mnogi u obližnja sela. U tom haosu Franc i ja smo se divili djevojci u dimijama, s titovkom na glavi i puškom o ramenu, koja je žurno prplazila ulicom.

Svi mi iz 10. hercegovačke brigade otišli smo u Komandu grada, gdje smo se snabdjeli »brašanicom«, suhim mesom i hljebom, i sa po par čarapa. Krenuli smo kasno poslije podne prema Ripču, gdje smo prenoćili da bismo zorom krenuli u Bosanski Petrovac. Snijeg je bio dubok, zima stegla, a kolone naroda unedogled su se pružale duž puta. Sporo smo se kretali. Ljudi izmiješani sa stokom. Najmlađi koji su mogli hodati držali su se majkama ili bakama za suknje ili za kapute djedova, a mnoge mlađe žene imale su na leđima malu djecu, ili su je nosile u naramku. Mučno je bilo gledati ispačen narod prognan sa svog ognjišta, kako bez hropca maršuje u nepoznato, u nove patnje, ali uvjeren u pobjedu.

Jedna žena nosila je dijete u naramku i poveći ranac na leđima, a dvoje djece, do sedam godina, držalo joj se za suknju i bauljalo zal njom. Franc i ja prišli smo joj i, smjenjujući se, preuzeli nošenje djeteta, dok je ona za ruku vodila svoje mališane. Kad smo se sklonili u šumarak, izvadili smo meso i hljeb iz naših torbica, rezali i davali djeci. Njihova majka nam je prišla: »Ne dajite djeci, jedite vi, vi ćete u borbu, a mi ćemo se nekako skloniti.« Nastavili smo hraniti djecu, i majci smo dali da jede, skupa s nama. Preostali hljeb i meso dali smo djeci, izljubili ih i pošli ka Bosanskom Petrovcu.

Dugo smo potom pričali o toj divnoj ženi, čvrsto uvjereni da će, ne samo ona nego veći dio ljudi iz te kolone, doživjeti slobodu.

Kasno poslije podne stigli smo u Petrovac i javili se u Komandu grada. Naišao je drug Moša Pijade, i onako, kao usput, obratio mi se pitajući ko sam i kuda idem. Rekao sam mu da sam sa partijskog kursa i da idem u Mostarski bataljon, a on će meni: »Nećeš ti ni u kakav bataljon, ostaćeš tu, organizuj prihvat izbjeglica u školi, hranu i smještaj, pa kad oni prođu sretan ti put. Ako mi pobjegneš, naći ću te bilo gdje i dobro se drži!« U mucu sam se nasmijao i odgovorio: »Radiću kako mi narediš, Čiča Janko.« Odmah sam otišao u školu, tu se kuhalo meso i škrob sa krompirom, a hljeb su donosili iz gradskih kuća. Koliko sam znao i umio, sa ostalim drugovima i drugaricama prihvatao sam ljude, dijelili smo im hranu i smještali ih po učionicama da se ogriju, a zatim, poslije odmora, ispraćali na put. Tu sam proveo i cio sutrašnji dan i noć. Od drugova sam saznao da se vraćamo u svoje jedinice i da se kurs prekida. Rano izjutra krenuli smo preko Oštrelja u Drvar. Iz naše Brigade svi smo bili na okupu, politički i vojni kursisti. Koristili smo i malu šumsku željeznicu. Iz Drvara smo krenuli na Mlinište i Glamoč, pa u Livno i Duvno, a zatim u Ravno i preko Šćita u Pidriš, gdje smo do-

znali da nam je Brigada kod Gornjeg Vakufa. Pred večer 7. februara stigli smo u Stab Brigade, u selo Dobrošin.

POHVALA VRHOVNOG KOMANDANTA

Sredinom januara 1943. sa prostora Travnik, Donji Vakuf i Jajce krenule su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada u dolinu rijeke Bosne sa zadatkom da prekinu saobraćaj na pruzi Sarajevo — Bosanski Brod i oslobode pojedina mjesta. Zadatak 1, 2. i 3. bataljona 10. hercegovačke brigade bio je zauzeti Žepče, porušiti mostove i uništiti željezničku prugu u što većoj dužini.

Maršujući dva dana sa Vlašića, iz Mudrika u selo Kovačeviče, pa do sela Ugodnovića po dubokom snijegu i velikoj studeni, preko planinskih prevoja, rijeke Ugar i njenih pritoka, borci Mostarskog bataljona su se dosta namučili. Jednodnevni odmor u Ugodnovićima dobro je došao našem Bataljonu. Izvršeno je izviđanje i prikupljeni su podaci o neprijatelju. U selu Blatnici održan je sastanak u Štabu Brigade, na kojemu je podnesen izvještaj o borbenoj gotovosti bataljona, dogovoren način napada i razrađen zadatak svakog bataljona u napadu na Žepče.⁷¹

Mostarski bataljon činio je desnu kolonu sa zadatkom da likvidira spoljnu odbranu, da nastupa ka centru grada i Željezničkoj stanici, s ciljem da uništi lokomotive, vagone i stanicu sa svim uređajima, te da se obezbjeđuje od Zenice. Lijevu kolonu činio je 1. bataljon sa zadatkom da likvidira bunker i poruši željeznički most na rijeci Bosni, i dijelom snaga sadjejuje Mostarskom bataljonu u napadu na grad. Naš 2. bataljon obezbjeđuje napad iz pravca Zavidovića i dijelom snaga upada u grad.

U popodnevним časovima Mostarski bataljon je krenuo iz sela Jabučice na zadatak i noću 18/19. januara stigao pred spoljnu odbranu Žepča. U prethodnici Bataljona nalazio se vod Spire Savića iz 2. čete. Vod je naišao na četiri seljaka, od kojih su dvojica imala puške, a dvojica sjekire, razoružao ih, te ih uzeo za vodiče. Naša 2. četa, na čelu sa komandantom Ljubom Miljanovićem i komesarom Sabrijom Pužićem, nešto ranije od predviđenog vremena za opšti napad, u 22 sata, podišla

je bunkerima, pravljenim od dasaka i šiblja sa nabijenom zemljom. Našavši se pred jednim bunkerom, ne čekujući signal za napad — pucanj iz topa »Krnje« — borci su bacili šinjele na žice i upali u bunker, gdje su zarobili šest iznenađenih domobrana i zaplijenili puškomitraljez i pet pušaka. Odmah zatim pucanj iz »Krnje« označio je opšti napad. Nastala je jaka pucnjava. Među zarobljenicima u bunkeru nalazio se domobran, koji je u susjednom bunkeru imao brata, i po naređenju komandira čete Miljanovića počeo ga je dozivati: »Omere, zarobili su nas partizani, nisu nam ništa učinili, predajte se i vi!« Posada drugog bunkera prestala je pucati i predala se, a zatim se predao i treći bunker. Četa je zarobila oko 20 domobrana i zaplijenila tri puškomitraljeza, dvadesetak pušaka i dosta municije. Vrata za upad u Zepče bila su otvorena.

I sa ostalog dijela odbrane neprijatelj se predavao ili je bježao u grad. Naša 1. i 2. četa su u kolonama, formiranim po vodovima, gonile neprijatelja. Nastupanje do Željezničke stanice išlo je relativno brzo uz pomoć mještana, koji su bili vodiči. Domobrani su se predavali grupno s položenim oružjem na zemlju i uzdignutim rukama, ili su izlazili iz kuća gdje su se bili sklonili.

Vod Mehmeda Trbonje upao je u Poštu, razoružao desetak domobrana, među kojima su bili jedan oficir i dva podoficira, naoružani automatima. Svoje puške odmah su zamijenili automatima Trbonja, Laća i Rifat.

Naša 3. četa obezbjeđivala je napad na Zepče iz pravca Zenice, rastavljala željezničke šine i bacala ih u korito rijeke Bosne, a dijelom snaga napadala je na grad i spojila se sa 1. i 2. četom na Željezničkoj stanici. Likvidirana je odbrana stanične zgrade i zarobljeno dvadesetak domobrana. Na kolosijecima je bilo oko 60 vagona, među kojima i kompozicija iza čije su se lokomotive nalazila dva blindirana vagona. Grupa boraca 2. čete prišla je blindiranom vozu te, pozivom na predaju i brzom paljbom po vagonima, posadu prisilila na kapitulaciju. Posada je bez oružja iskakala iz vagona. U njoj je bilo ustaša, koje su domobrani prokazali. Nakon saslušanja ustaše su strijeljane. Brzo je pokupljeno oružje sa municijom i demontirana dva teška mitraljeza.

Grupa boraca, na čelu sa Omerom Maksumićem, oparala je šine na obližnjoj okuci, a Mladen Balorda je predložio da se u lokomotivi naloži vatra. Kada je para dostigla maksimalan dozvoljeni pritisak, Mladen je pustio lokomotivu u pokret. Čim se voz ubrzao, Mladen jel iskočio. Stigavši na okuku, voz se survao u korito rijeke Bosne. Bilo je to u samo svanuće. Jedna kompozicija, namijenjena za Njemačku, pre-

vozila je duhan, suhe šljive i orahe. Naši su uzeli koliko su mogli ponijeti, svi su vagoni potom zapaljeni, zajedno sa zgradama i skladištima na Željezničkoj stanici. Kasnije su zapaljene i zgrade Suda i Sreskog načelstva.

U gradu su se susreli borci našeg 1. i 2. bataljona i grad očistili od neprijatelja. U zoru je grad oživio, a mještani su se utrkiivali u gošćenju boraca. Osvanule su parole po zidovima: »Živjela KPJ«. »Živio drug Tito-« i si. Otpočela je evakuacija zarobljenika, oružja i hrane iz zgrada koje su bili zaposjeli domobrani i iz trgovačkih radnji. Dio bataljona se snabdio domobranskim odjećom i cipelama.

U jednoj radnji bilo je dosta šećera. Ušla je grupa boraca 1. bataljona. Da bi se našalio, Laća im je ponudio nekoliko fišeka šećera, a rance im natrpao garbidom. Tek nakon nekoliko dana ta je šala izazivala smijeh među borcima. Gaćani su se ljutili što im nije stavio bar so, a ne garbid koji su morali baciti.

Vodnik Aco Alagić, Fadil Numić, Milorad Pikula i komesar čete Sabrija Pužić još u toku noći ušli su u jednu gostionicu i zatražili vode. Gostioničar im je nasuo po čašu vina, zatim raspalio flašom u lampuj i počeo bježati. Naši su opalili za njim nekoliko metaka, ranili ga i prišli mu skupa s nekim mještanima, koji su rekli da je ustaški koljač. Vlasnik gostionice koju je on držao bio je Srbin. Jednim metkom dokrajčen mu je život.

Vod naše 2. čete hapsio je ustaške saradnike, koje su mještani optužili. Nakon suđenja desetak ih je strijeljano, među njima i ustaški tabornik.

Naš 1. bataljon, uz pomoć topa »Krnje«, pokušavao je da likvidira betonski bunker pored željezničkog mosta na rijeci Bosni, ali nije uspio, jer su prilazi bunkeru bili potpuno očišćeni od grmlja i drveća, te je okolina bila brisani prostor.

Glavnine 1. i 2. bataljona vodile su borbu sa domobranima, ustašama i Nijemcima, koji su stigli vozom iz Zavidovića. Neprijatelj je nakon oštre borbe prisiljen na povlačenje.

Naš Bataljon je sa dijelovima 1. i 2. bataljona vršio evakuaciju hrane, odjeće! obuće, štofova i platna.

U toku dana bataljoni su se povukli iz grada prethodno zapalivši sva ustaška nadleštva u gradu.^{7'''}

Prilikom evakuacije Zepča zarobljeni domobrani nosili su sanduke municije, bombi i dio oružja. Na jedna kola bile su natovarene puško koje su kasnije uništene jer ih nije imao ko nositi.

Mostarski bataljon je imao trojicu lakše ranjenih drugova.

U noći 20/21. januara naši su se bataljoni povukli na Vlašić, gdje su se nekoliko dana odmarali. Stab Brigade povukao je od boraca zaplijenjene mašinke, a Trbonja, ljut, nije htio da ponovo uzme pušku, već je s pištoljem i bombama nastavio ratovati do napada na Prozor, kad je bio teško ranjen.

Komandant 3. divizije, telegramom 19. januara 1943, izvijestio je, pored ostalog, Vrhovni štab: »Hercegovačka zauzela Žepče, zarobila 150 domobrana i ustaša. Zaplijenjeno 150 pušaka, više teškog i lakog oružja, 100 hiljada metaka, oklopni voz i 60 vagona . . . Ističem hrabrost Hercegovačke, naročito Mostarskog bataljona.«⁷⁰

Nakon nekoliko dana Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« javila je o uspjehu naših jedinica u napadu na Žepče, a Vrhovni komandant svojom naredbom pohvalio je Mostarski bataljon. Ta naredba izazvala je i ponos i obavezu boraca da se opravda dato priznanje, što nas je podsticalo sve do oslobođenja zemlje.

Zauzimanje Žepča bila je prva veća pobjeda naše Brigade, čiji su bataljoni položili ispit na sadjejtstvu u oslobađanju grada, što će imati vidnog odraza i u narednim borbama.

Sa Vlašića Brigada se prvih dana februara prebacuje u širi rejon Gornjeg Vakufa. Na svom putu bataljoni likvidiraju manja neprijateljska uporišta i rastjeruju ustašku miliciju po selima. Jedinice naše Brigade su se smjestile oko gornjeg toka rijeke Vrbas, gdje su otpočele pripreme za napad na Prozor. Upravo tada stigla je vijest da je kod Staljingrada kapitulirala 6. njemačka armija, što je popraćeno pjesmom i pucnjavom.

Na putu s Vlašića prema gornjem toku Vrbasa Mostarski bataljon je prenoćio u Zijamet, gdje su ga mještani prihvatili s radošću. Borce su ugostili i darivali u znak zahvalnosti što im je Bataljon spasio zaseoke od ustaškog pokolja i paleža prošlog oktobra.

OSLOBOĐENJE PROZORA

Dolasku nas kursista iz Bihaća u Stab Brigade obradovali su se naši drugovi, koji su nas potom upoznali, sa djejtvirna Brigade u našoj odsutnosti. Isticali su uspješan napad na Žepče i da je Mostarski bataljon

pohvaljen od Vrhovnog štaba zbog svoje smjelosti, hrabrosti i brzog upada u grad. To me činilo ponosnim. Cedo Kapor, komesar Brigade, upoznao je nas Mostarce sa stanjem u našem Bataljonu naglašavajući potrebu intenzivnog rada za dalje učvršćenje discipline, vojničkog i drugarskog odnosa u Bataljonu, što se ujedno odnosilo i na Brigadu kao cjelinu. Predstojalo je naše nastupanje za Hercegovinu i Crnu Goru. Pohvalno se govorilo o borbenosti našeg Bataljona. Hasan Bubić, Vlatko Lazarević i ja krenuli smo u naš Bataljon koji se nalazio u selu Seoci. Franc Novak ostao je u Štabu Brigade, jer je raspoređen na dužnost zamjenika komesara 5. bataljona. I ostali drugovi krenuli su u svoje jedinice.

Moj susret sa drugovima Milošem Kovačevićem i Acom Babićem u Štabu Bataljona bio je srdačan. Detaljno su mi pričali o borbama koje je Bataljon vodio, njegovim uspjesima i gubicima.

Dani odmora bili su programski ispunjeni u četama, Pratećem vođu i prištapskim jedinicama. Održavani su partijski i skojevski sastanci i četne konferencije, na kojima smo se kritički i samokritički osvrtni na svaki propust pojedinca, grupe i jedinice, posebno starješina, s obzirom na njihovu ulogu u toku borbi. Većina starješina, od desetara do komandira čete, zbog ličnog primjera, svrstavali su se među bombaše i jurišali u prvim redovima, često ginući.

Proučavani su najnoviji politički materijali sa I zasjedanja AVNOJ-a, naše prve narodne skupštine. Upoznali smo se sa situacijom na istočnom frontu i radovali se pobjedama Crvene armije. Pratili smo tok IV neprijateljske ofanzive kod nas u izuzetno oštrim i krvavim borbama u Lici, Baniji, Kordunu i Bosanskoj krajini, koje su vođene u teškim zimskim uslovima. Uspjesi naših jedinica i spremnost naroda da nam u svemu pomogne mobilizatorski su djelovali na borce Bataljona. Svi smo razvijali samouvjerenost da ćemo biti među prvima u bici za ranjenike, na putu za Hercegovinu, i dalje.

U jedinicama je svakodnevno održavana vojnička obuka, posebno organizacija i izvođenje napada, način podilaženja i likvidacija bunkera, pri čemu su iznošeni primjeri i iskustva iz ranijih borbi. Provođena je obuka gađanja i upotrebe ručnih bombi svih vrsta, kojima je raspolagao neprijatelj, takmičilo se u brzini rastavljanja i sastavljanja mitraljeza i pušaka i si. Bataljon se uvojničavao i učvršćivala se disciplina, red i organizacija rada.

Pranje, kupanje, parenje i krpljenje bili su svakodnevna briga našeg ljekara Alberta Altarca Cina, bolničarki i ostalih naših drugarica, ko-

kera. U gradu se mora energično nastupati i povezivati sa ostalim našim jedinicama koje prodru u grad.

Štab našeg Bataljona dao je zadatke četama i Pratećem vođu koristeći se iskustvima iz dosadašnjih borbi, o kojima smo raspravljali na konferencijama i vojničkoj obuci proteklih dana.

U toku 15. februara održane su četne konferencije i analizirani su postavljeni zadaci. Zaključeno je da svaka četa, vod i desetina izvršava zadatke uz punu inicijativu svojih komandi i komandira vodova i desetara. Posebno su ponovljeni principi uličnih borbi. Naređeno je da grupe i jedinice koje se probiju u grad odmah zapale pojate ili stogove sijena, te da se jedinice, još u selu, snabdiju sjekirama i drugim prikladnim alatom za sječenje žice. Opšti napad na Prozor otpočeće noću 15/16. februara u 21 čas artiljerijskom pripremom.

Vođama bombaških grupa Mustafi Ćemaloviću Ćimbi, Mehmedu Trbonji i Hasanu Zahiroviću Laci dozvoljeno je da izaberu najboljeg mitraljesca iz svoje čete, koji će ih štititi prilikom podilaženja bunkerima. Kad je Rifat Frenjo čuo za tu odluku, prišao je Mehmedu Trbonji i tražio da mu bude mitraljezac pratilac njegove bombaške jedinice. Trbonja je odbio Frenju govoreći: »Znam ja tebe, otići ćeš naprijed, ispred svih nas, a nama šta bog da, ostani u četi!« Nastala je prepirka između njih dvojice. Frenjo se zaklinjao da će ih samo pratiti, ali mu ništa nije pomoglo, Trbonja je ostao pri svome, a Frenjo se tužan povukao u stroj čete. Za pratioca svoje grupe Trbonja je izabrao Irfana Catovića, koji je bio pravi majstor u korištenju svog puškomitraljeza.

Rano smo ručali i krenuli uz potok Dragočinu ka selu Mejniku, a zatim na polazne položaje padina Debelog brda i Kruške glave, gdje smo stigli u sumrak. Osmatrali smo italijanske položaje i moguće pravce prilaza vršeći posljednje dogovore za napad. Noć je bila vedra i hladna. Vrijeme za početak napada sporo je odmicalo.

Pred polazak u napad komandant Bataljona Kovačević postrojio je bombaške grupe i naredio im da zadatak moraju po svaku cijenu izvršiti — likvidirati tri bunkera na pravcu nastupanja da bi Bataljon ušao u grad. Nakon toga prišao sam drugovima i rekao im: »Vjerujem da ćete zadatak uspješno izvršiti, ali ne želim da vas ujutro nađemo po žicama oko bunkera.« Pozdravili smo se i razišli, a odmah zatim jedinice su krenule na zadatak.

Kad je naša artiljerija otpočela tući neprijateljsku artiljeriju na Musali, a kasnije i sam grad, čete su podilazile bunkerima u malim kolonama. Svjetleće rakete i uraganska vatra iz bunkera dočekala nas je na

brisanom prostoru i prikovala za zemlju. Noć je prolazila u prepucavanju. Pokušavali smo u manjim grupama prići bunkerima, ali se sve završavalo na žicanoj ogradi. Prilaz bunkerima bio je nemoguć. Povremeno su nas tukli artiljerija i minobacači, kao i ostale jedinice koje su napadale Prozor. Na sektoru 1. dalmatinske brigade u toku napada sijevale su bombe i vatra se prenosila ka gradu. Vidjeli smo njihovo uspješno nastupanje i slamanje neprijateljske odbrane. Na sektoru 5. crnogorske brigade sijevale su bombe i neprekidno su se čuli mitraljeski rafali, ali vatra nije odmicala u grad, kao ni kod nas.

Kasno, poslije ponoći, u gradu, ispred nas, planule su dvije pojate, što je bio znak da su naši ušli u grad. Stigla je vijest da je Mehmed' Trbonja teže ranjen, dok je Ahmić Fočanin poginuo na žicama pred jednim bunkerom.

Grupu, koja se skupila pred jarugom, sačinjavali su većinom drugovi iz bombaških grupa:

MLADEN BALORDA,
IRFAN ČATOVIĆ,
MUSTAFA ĆEMALLOVIĆ CIMBA,
RIFAT FRENJO,
ABDULAH LUGIĆ,
RISTO MARIC,
FADIL NUMIĆ,
OMER SADIKOVIĆ,
MEHMED TRBONJA i
HASAN ZAHIROVIĆ LAĆA.

Kako su se skupili teško je reći. Oni su bili predvodnici bombaških i jurišnih grupa, u to vrijeme gotovo svi starješine po četama, od desetara i vodnika do zamjenika komandira. Kretali su se jarugom kojom je tekla voda, a sa strane je zemlja bila smrznuta. U nabacanom granju i bodljikavoj žici napravili su rupu i, puzeći, provlačili se prema gradu. Kad je Trbonja, sav mokar, izašao iz jaruge i našao se na ledini, zahvatio ga je mitraljeski rafal i ranio u koljeno i kuk. Lugić i Čatović iznijeli su Trbonju do bataljonskog položaja, gdje mu je bolničarka Nada Bajat previla rane. Kad su Trbonju stavili na nosila da bi ga odnijeli do hirurške ekipe, prelazeći preko plota, prečke na nosilima su pukle, Trbonja je pao psujući Nadu da je probrala tanke prečke kako bi bila lakša nosila. Kasnije je dr Isidor Papo obradio Mehine rane i nogu mu stavio u gips.

Nakon Mehinog ranjavanja ostatak grupe je produžio jarugom u Prozor. Zapalili su prve dvije pojate na koje su naišli, a zatim se istim putem vratili nazad, u sastav Bataljona.⁷⁷

Pred zoru, po naređenju Štaba Brigade, povukli smo se u zaseoke. na polazne položaje na prilazima Prozoru, ostavivši male grupe za obezbjeđenje i osmatranje neprijatelja. Bili smo postićeni i tužni zbog našeg neuspjeha. Komandama četa naređeno je da se borci osuše, odmore, nahrane i pripreme za novi napad na Prozor. Drugovi iz obezbjeđenja u toku dana javljali su da fašisti uz vrisku povremeno gađaju mrtvog Ahmića na žici. dajući nam valjda na znanje kako ćemo se provesti ako pokušamo opet napasti, i ne sluteći da ćemo im se za taj postupak grdno osvetiti.

U Štabu Bataljona izvršili smo analizu našeg neuspjeha. Pozvali smo Lacu, Lobru i Ćimbu, koji su prošle noći s drugovima ušli u Prozor. Oni su tvrdili da cio Bataljon može ući u Prozor, da su napravili prolaz kroz nabacano granje i žicu iako ima mina koje se pažljivo mogu mimoići. Dakle. Bataljon treba proći kroz »iglene uši«, kao što su oni. u grupama po 4—6 boraca, upadali u neprijateljske magacine u Sjevernom logoru u Mostaru i iznosili oružje, municiju, odjeću i hranu, iz okupatorskih i domobranskih skladišta. Prihvatili smo njihov prijedlog i kasnije ga iznijeli komandantu i komesaru Brigade. Šegrtu i Kaporu. kad su došli u obilazak Bataljona. S našim prijedlogom oni su se odmah složili.

Poslije podne, na kratkim četnim konferencijama, borcima su izneseni uzroci našeg neuspjeha prošle noći. Rečeno im je da ćemo iduće noći sa cijelim Bataljonom ući u Prozor jarugom, kuda su prošli Laća i drugovi, i da će nam se pružiti prilika da se iskupimo za neuspjeh i da osvjetlamo obraz Bataljonu. Odmah je nestalo pokunjenosti. nastao je žagor. Svi smo se razveselili, uvjereni, što ćemo svoj dio zadatka sigurno izvršiti. Ostalo je da čekamo naređenje za napad.

U toku dana navukli su se oblaci i pred večer je počela padati snježica. Noć je bila tamna i čulo se među našim borcima uz smijeh: -Got mit uns« (»Bog je s nama«), što je pisalo na opasačima njemačkih vojnika. Što je noć bila tamnija, to je crnje bilo za neprijatelja, na kojeg su partizani napadali, jer se gotovo sve u noćnim napadima svršavalo ručnim bombama.

Štab Brigade bio je u blizini našeg Bataljona i oko 21 čas pozvan je naš Štab. Cim smo ušli i pozdravili se. komandant Brigade Šegrt je izdao naređenje: »Drug Tito je naredio da se Prozor noćas mora zauzeti. Opšti napad 3. udarne divizije počinje u 23. časa. Krenite što prije sa Ba-

taljonom istom jarugom kuda su sinoć ušli vaši u grad. Bez metka uđite u grad sa cijelim Bataljonom. Zauzmite komandu, likvidirajte sve gdje naiđete na otpor u gradu i iznutra napadnite artiljeriju i bunkere. Štab Brigade i 2. bataljon obavezno će ući u toku noći u Prozor. Ako bude potrebno, borbu nastavite i po danu.« Dobili smo vrlo kratku pisanu zapovijest i pozdravili se uz povike: »Do viđenja u Prozoru!«

Skoro trčeći krenuli smo ka četama koje su već, preko kurira, bile obaviještene da se sprema za pokret. Bataljon je čekao postrojen na jakoj kiši i susnježici. Naš raniji sektor napada preuzeo je 2. bataljon. Komandant Miloš saopštio je naredbu druga Tita. Uz pomoć ručne baterije pročitao sam zapovijest i tom prilikom rekao:

»Bataljon svoj zadatak mora izvršiti bez obzira na žrtve. Ostaće bar neko ko će pričati kako je bilo. Bolnica se mora spasiti, ranjenici i bolesnici moraju proći kroz Prozor.« Odmah zatim formirana je kolona: na čelu Štab Bataljona sa Lacom, Gimborn i Rifom, a zatim 1, 2. i 3. četa. Ostao je Prateći vod da teškim mitraljezom tuče bunkere od jaruge kojom ćemo se uvući u Prozor.

Kretali smo se relativno brzo, koristeći neravnine terena, do na oko 200 metara pred bunkerima. Kad smo ušli u jarugu, kojom je tekla voda, bilo je klizavo i stalno se padalo. Više smo klizili na turu i leđima nego hodali, odupirući se rukama, a često bili i iznad koljena u vodi na izlokanim dijelovima. Oteglo se naše provlačenje, minute su sporo prolazile, bile su duge kao da su sati. Svi smo šutjeli i znacima se sporazumijevali. Morali smo ući u grad neprimijećeni ili zauvijek ostati u jaruzi, iskapsijeni.

Prije početka opšteg napada čelo naše bataljonske kolone prolazilo je kroz prošireni otvor na žici i granju i rukama smo jedan drugom pokazivali kako prekoračiti žicu postavljene mine. Jaruga je prolazila između italijanskih bunkera, koji su bili iznad nas oko 25 metara i na udaljenosti, lijevo i desno od jaruge, oko 75 metara. Mogli smo pratiti mitraljesku i pušcanu vatru iz bunkera i čuti dozivanje branilaca. Povremeno su svjetleće rakete osvjetljavale okolinu. Jaruga kojom smo se kretali bila je dovoljno duboka i nalazili smo se u mrtvom uglu u odnosu na braniocce. Italijani nisu ni slutili da će se kroz jarugu partizani uvući u grad, jer bi je bar osmatrali ili patrolama kontrolisali. Sve što su učinili za zaštitu bilo je nabacano granje povezano bodljikavom žicom sa nekoliko protivpješadijskih mina. Puzeći i klizeći jarugom, nikome od nas nije ni palo na um da se ispravi, jer bi bio osmotren i ubijen, a time bi otkrio

i ostale. Po izlasku iz jaruge u šljivik u blizini džamije ispod Musale svaki je od nas odahnuo jer se našao na tvrdom tlu.

Nedugo nakon početka opšteg napada Bataljon se prikupio. Imali smo priliku da osmatramo kretanje patrola po gradu. Izdat je zadatak četama: 1. i 2. četa da krenu kroz grad, likvidiraju komandu i italijanska uporišta, spriječe neprijatelju izlaz iz grada i povežu se sa Dalmatincima, a napad na bunkere s leđa i artiljeriju na Musali da izvrši 3. četa. Sa svakom četom bio je po jedan član Štaba, a komandant i ja kretali smo se sa 2. četom.

Krenuli smo svako na svoj zadatak. Sa 1. i 2. četom pošli smo u gornji dio grada zvani Varoš, a zatim krenuli ka čaršiji i zauzeli Osnovnu školu, Staru opštinu, Katastarsku upravu, Sresko načelstvo i Sud, a dijelom snaga izbili na Ponir i spojili se sa Dalmatincima oko 3 sata izjutra. Prilazeći komandi, Rifat Frenjo je prethodno nožem likvidirao stražara, koji se kretao ispred ulaza, bacivši mu se na leđa i svalivši se s njim na zemlju. Odmah smo upali u hodnik i u sobe ubacili bombe. Nastao je jauk i metež. U sobama, u koje smo upadali, mrtvi i ranjeni bili su na podu, a živi su se s rukama uvis predavali, izbezumljeni, dršćući od straha. Pokupljeno je oružje. Preživjele i ranjene prikupili smo u jednu sobu i ostavili pod stražom. Iz telefonske centrale, preko jednog italijanskog podoficira, izdavano je saopštenje posadama u bunkerima da smo likvidirali komandu i da ih pozivamo na predaju.

Napolju se razbuktavala vatra iz pojata koje su naši borci zapalili čim smo upali u komandu. Krećući se kroz sokake i voćnjake, predvođeni borcima iz Prozora, kojih je bilo po nekoliko u svakoj našoj četi, nailazili smo na manji otpor grupica neprijateljskih vojnika, koji su pretrčavali kroz noć ne znajući kuda će. Ispred sebe čistili smo prostor bombama i vatrom iz oružja uništavajući protivnika. U opštem košmaru panika je sve više zahvatala fašiste. Ulice su prekrivali leševi i razbacano oružje, a sretni su bili oni koji su se predali. Glavnom ulicom pretrčavale su grupe ili grupice neprijateljskih vojnika bježeći pred Dalmatincima i Crnogorcima. Na izlazu iz Prozora dočekivala ih je naša 1. četa, koja se smjestila po kućama i u zauzetim ustanovama, odakle je bombama i mitraljeskom vatrom kosila bjegunce.

Na sektoru 1. dalmatinske brigade, nakon početka napada, pucnjava i bljesak bombi preneseni su u grad vrlo brzo i naša 1. četa uhvatila je vezu s njom, a time je bio zatvoren izlaz iz Prozora ka Rami. U toku borbe iz grada se izvukla kolona tenkova i kamiona i otišla u pravcu Rame.

Komandant 3. udarne divizije Pero Četković, izvještavajući Vrhovni štab 17. februara 1943, na osnovu podataka u 4 časa izjutra, pored ostalog, piše: »Konjički bataljon Hercegovačke brigade također je upao u grad . . . Na sektoru ove brigade neprijatelj daje otpor još iz kule i sreskog načelstva . . .«,⁷⁸ Međutim, mi smo promijenili ime bataljona u Mostarski juna 1942. godine, nakon četničkog puča, a Sresko načelstvo zaposjela je 1. četa našeg Bataljona izjutra u 3 sata i odatle, skupa sa Dalmatincima, tukla fašiste u bježanju. Sa osmatračnice komandant je vidio vatru, ali je ona bila iz naših mitraljeza, pušaka i bačenih bombi.

Naša 3. četa likvidirala je oko 1 sat poslije ponoći bunker iznad jaruge, iz kojeg su gađali mrtvog Ahmića, i bombama pobila svu njegovu posadu. Drugovi, koji su Ahmića skinuli sa žice, pričali su da je sav bio izrešetan, kosti polomljene a glava formalno raznesena. Na likvidiranom bunkeru uspostavljena je veza sa našim 2. bataljonom, koji je nastavio uništavanje ostalih bunkera prema tvrđavi, nakon čega je i on ušao u Prozor. Četa je zatim krenula ka Musali. U međuvremenu neprijateljski topovi na Musali su se ušutjeli i naši borci su mislili da se neprijateljska artiljerija premješta ili povlači. Komandir čete Ljubo Miljanović i komesar Marko Soljić dogovorili su se da Marko s jednim vodom izvidi šta se na Musali događa. Marko je usput naišao na kolonu koja se kretala prema gradu. Lozinkom su se brzo sporazumjeli, bili su to borci 5. crnogorske brigade, koji su na juriš likvidirali neprijateljsku posadu i zaplijenili topove na Musali. Obradovani susretom, grlili su se i čestitali jedni drugima, Crnogorci su nam čestitali brz ulazak u grad, a naši njima zaplijenjene topove.

Naši borci pronašli su pekaru i vrućim hljebom, mesnim konzervama i sirom dobro smo se okrijepili. Neposredno pored pekare nalazila se italijanska bolnica, u kojoj je bilo oko 20 ranjenika iz borbi prošle noći. U bolnicu je ušla grupa naših boraca na čelu sa Lacom. Salko Zebić je uzeo foto-aparat prvi put u životu u svoje ruke i uspio ga otvoriti. Pošto ga nije znao zatvoriti, počelo je izrugivanje i smijeh na račun našeg »foto-reportera«, koji je nato foto-aparat zavitlao u potok.

Svitalo je. Iz pojedinih bunkera pod bijelim platnima predavale su se posade i u malim kolonama silazile u grad. Stara kula na Gradini posljednja je likvidirana uz pomoć haubice koju su dovukli Crnogorci. Prozor je bio oslobođen oko 8 sati. Po ulicama smo se grlili i ljubili sa borcima ostalih jedinica naše Divizije. Došao je i komandant Brigade Vlado Šegrt i čestitao nam na izvršenom zadatku. Uskoro je to učinio i komandant 5. crnogorske brigade Sava Kovačević s uzvikom: »Alal vam vjera,

junaci, prvi ste ušli u grad!« Šegrt je bio presretan i ponosan na Bataljon. Hvatalo se kolo, pjevalo se i svi smo cvali od sreće. Centralnoj bolnici sa ranjenicima i bolesnicima bila su otvorena vrata u dolinu Neretve. Očekivao se napad neprijateljske avijacije te nam je naređeno da što prije prikupimo Bataljon i gonimo neprijatelja do sela Luga, a zatim krenemo na odmor u selo Duge.

Stigla je i naša bataljonska komora sa četnim komorama. Natovarili su konje izabranim artiklima iz bogatih italijanskih skladišta hrane: brašnom, rižom, makaronima, solju, sirom, konzervama i sapunom. Ubojna komora tovarila je sanduke s municijom i ručnim bombama. Ona se povećala za nekoliko mazgi, od kojih je svako zazirao zbog njihovog ritanja i ubojitih kopita. Iz skladišta je borcima data po jedna košulja i par donjeg veša, a cokule i ostala odjeća uzimale su se po potrebi. Da nije bilo titovki sa petokrakim zvijezdama, onako preobučeni ličili bismo na italijansku jedinicu.

Borci su, svi do jednog, nabavili torbice i napunili ih bombama, a pojedinci su zamijenili puške. Cete su popunjene sa desetak lakih mitraljeza tako da je svaka desetina sada imala svoj puškomitraljez, a pojedina i po dva.

Ubojna moć Bataljona se znatno povećala.

Dogodilo se pravo čudo. Komandiri četa podnijeli su izvještaje da niko od naših boraca nije poginuo u uličnim borbama. Ranjeni su Mladen Balorda, Ahmet Pintul i Risto Marić. Likvidirali smo oko 75 i zarobili oko 50 neprijateljskih vojnika. Rečeno je da je nemoguće istaći pojedince i grupe, svi su bili junaci i prosto se takmičili ko će bolje i brže obaviti zadatke.

Kad smo izašli iz Prozora, povelili smo i zarobljene Italijane. Duž desne strane puta sretali smo grupe Italijana, šćućurcne u šiblju. Na naše pozive silazili su izbezumljeni od straha i tako se počela formirati kolona novih zarobljenika, koja se do sela Duge povećala na oko 150 oficira, podoficira i vojnika. Naši borci opazili su jednog bjegunca koji je grabio kroz šumu ne osvrćući se na pozive za predaju. Nekoliko boraca ga je gađalo, ali bez uspjeha. Komesar čete Šefik Obad naredio je da prestanu pucati, zatim je kleknuo, nanišanio i opalio — i bjegunac je pao. Poslije se ustanovilo da je bio žandar NDH. Obad je bio izuzetan strijelac, rijetko je pucao, gotovo uvijek bez promašaja. Nosio je naočale i njegovo gađanje borci bi obično popratili: »Opet Coro nekog sravni sa zemljom.«

U selu Duge kasno poslije podne rasporedili smo se po kućama. Većina je odmah zaspala. Intendanturi je naređeno da obezbijedi dobar pilav

i po dvije pite na desetinu. Alija Kreso je pravio halvu, Marko Šoljić ga je posmatrao, a kad je halva bila gotova, ponudio je Marka i pitao kako mu se sviđa. Marko je odgovorio: »Gospe ti, da u ovoliko masla i šećera staviš balegu, a ne šaku brašna, čovik bi u slast pojeo.« Kasno u noć večera je bila zaslužena gozba, zajedno s ukućanima jelo se i veselilo. Ipak, legli smo ranije jer, đavo ne spava, može li već sutra zorom uslijediti naređenje: »Pokret!« Naši dobri domaćini činili su sve da nam ugone. Ni stare nene Muslimanke nisu se krile od partizana, jer su nas smatrale svojom djecom. Ljudi su ponovo pričali o zlodjelima Italijana i četnika u prošlogodišnjoj italijansko-četničkoj ofanzivi i divili se našoj pobjedi u Prozoru.

Iduće noći, u selu Duge, prilikom pokušaja bjekstva dvojice zarobljenika, poginuo je Omer Maksumić Tarzan, koji je trčao za bjeguncima. Naši borci, ne znajući da je Omer za njima, ubili su svu trojicu. Omer je bio podveleški gorštak, pravi džin, izuzetne lične snage, skroman i nadasve voljen drug, koji je uvijek želio pomoći. Svojom hrabrošću služio je za primjer, a nikad i nigdje to nije isticao. Prilikom razoružavanja Podveležja u proljeće 1942. godine Omer nije dao pušku, već je pošao u partizane.

U izvještaju Štaba 3. udarne divizije, upućenom Vrhovnom štabu, navodi se da je u Prozoru poginulo 220. a zarobljeno 280 Italijana, dok su naši gubici bili: 23 poginula. 30 teže i 78 lakše ranjenih boraca.⁷¹

OD PROZORA DO PRELASKA NERETVE

Izjutra rano zarobljeni Italijani upućeni su u Centralnu bolnicu, gdje su preuzeli nošenje naših teških ranjenika, i bolesnika, koji se nisu mogli kretati ni jahati na konjima u marševskim kolonama.

Nakon odmora i obilatog doručka bataljonska kolona je krenula iz sela Duge u selo Slatinu, koje se nalazi u blizini ušća Rame u Neretvu. Po oblačnom i prohladnom zimskom danu, sigurni da nas neprijateljska avijacija ne može bombardovati, kretali smo se prilično brzo. Razmišljali smo ili međusobno pričali o proteklim danima, ponosni i veseli na zajednički i vlastiti uspjeh u bici za Prozor. Kod Marine pećine vidjeli'

smo rezultate zasjede našeg 1. bataljona. Ramski odred i 4. bataljon obezbjeđivali su zasjedu 1. bataljona i zaposjeli obližnja brda i puteve organizujući zasjede u cilju sprečavanja neprijateljskog pojačanja prozorskom garnizonu iz pravca Rame i Jablanice. Prvi bataljon organizovao je uspješnu zasjedu u uskom kanjonu rijeke Rame, u blizini Marine pećine, spustivši se na samu cestu uz obližnje litice i brežuljke koji su je nadvisivali. Bataljon je pregradio cestu improvizovanim zidom od nabačenog kamenja i sačekao bjegunce iz Prozora. Položaj 1. bataljona bio je takav da je bilo nemoguće povući se iz te rupe u slučaju neuspjeha. Odluka je bila: »Mi ili oni, neprijatelju se prolaz ka Neretvi mora zatvoriti.«

Slika je bila stravična za »junake divizije 'Murđe«, koji su uspjeli pobjeći iz Prozora prije nego što je naš Bataljon sa Dalmatincima zatvorio izlaz i cestu iz Prozora za Ramu. Cesta i rijeka Rama bile su prekrivene neprijateljskim leševima, razbacanim oružjem i municijom. Bilo je blokirano oko 20 kamiona, od kojih su neki stajali na cesti nabijeni jedan uz drugi, a nekoliko ih je sletjelo s puta i prevrnuo se u rijeku. Pet čelnih tenkova zastali su jedan za drugim pred pregradnim kamenim zidom.

Naišavši na pregrađenu cestu, neprijateljska kolona se zaustavila, i po njoj je osuta mitraljeska i puščana paljba. Vojnici su iskakali iz kamiona, ali su pri tom zasuti ručnim bombama. U panici, bježeći na sve strane, pa čak i u rijeku, fašisti su pokušavali spasiti gole živote, ali su bili košeni vatrom naših boraca. Mnogi su našli smrt u talasima nabujale hladne planinske rijeke. Za stijene i granje drveća zakačili su se mnogi leševi i njihali u vodi. Mrtvi na cesti i oko nje bili su u svim mogućim položajima, obliveni vlastitom krvlju. Teško ih je bilo gledati. Oni su sa svojim četničkim slugama izvršili pokolj nad narodom i paljenje sela u prozorskom, jablaničkom i konjičkom kraju za vrijeme italijansko-četničke ofanzive prošlog oktobra.

Naša kolona jedva se kretala kroz taj krš. Sklanjali smo i odvlačili leševe u stranu da bi se stvorila staza za prolaz. Nakon prolaza kroz taj ljudski i materijalni kaos, kad smo se našli na čistom putu, cio Bataljon zapjevao je omiljenu pjesmu:

»Braniti svoj narod .
od fašista zlih,
to je sveta dužnost
partizana svih.«

Kasno poslije podne Bataljon je stigao u selo Slatinu i rasporedio se na odmor, uz neophodno obezbjeđenje patrolama prema Rami i staroj austrougarskoj kasarni, koju je zaposjelo stotinjak Italijana. Stab Bataljona i komande četa otišli su na jednu kosu iznad Rame, gdje smo zatekli drugove iz Štaba Brigade i štabove 1. i 2. bataljona sa komandama četa. Izvršena je podjela zadataka i dogovoren početak napada na Ramu. Doznali smo da je 18. februara 5. crnogorska brigada oslobodila Ostrožac, iz kojeg su branioi pobjegli u Konjic bez ozbiljnijeg otpora, dok ih je veći broj zarobljen. Noću, istog dana, naš 1. bataljon izvršio je neuspješan napad na naselje Ramu jer ga je tukla naša artiljerija, od koje su poginuli Milan Kukić, zamjenik komandanta bataljona, i Čamil Pašić, mitraljezac. Pred zoru 20. februara počeo je obuhvatni napad 1. i 2. bataljona na Željezničku stanicu i naselje Rama. Naš Bataljon dobio je zadatak da likvidira kasarnu, koja je stršila iznad željezničkog mosta preko Rame i putnog mosta preko Neretve, i da spriječi povlačenje neprijatelja preko mostova prema Rami i Jablanici.

Naša 1. četa prišla je kasarni, ali nije mogla mnogo učiniti. Kasarna je bila granitna višespratna zgrada sa puškarnicama od čeličnih ploča. Prilazi kasarni bili su brisani prostor, pa je bilo nemoguće prići i ubaciti ručne bombe ili postići neki uspjeh mecima iz puškomitraljeza i pušaka. U svitanje naši brigadni minobacači počeli su gađati kasarnu. Treća mina je direktnim pogotkom srušila limeni krov kasarne. Vojnici su iskakali iz nje bježeći prema željezničkom mostu ne bi li se uspjeli povući u selo Ramu. Kad su bili u trku preko mosta, Bataljon je osuo vatru iz mitraljeza i pušaka po bježećoj koloni te su pojedinci skakali s mosta na obalu i u rijeku. Većina je po prelasku mosta, u panici, počela bježati k obali Neretve, uz sporadičnu pucnjavu, i ne pomišljajući na predaju.

Sa Štabom našeg Bataljona bio je komandant Brigade Vlado Šegrt, koji je pratio i uticao na tok borbe iz prvih redova našeg borbenog porotka. Nakon rušenja krova na kasarni Šegrt i ja uputili smo se sa dva kurira prema njoj gdje smo zatekli našu 1. četvu kako međusobno dijeli zaplijenjeni sanduk pištolja. Šegrt se opravdano izvikao na starješine i borce, te im naredio da odmah pređu preko putnog mosta na lijevu obalu Neretve i spriječe Italijanima povlačenje preko mosta, što je četa i učinila.

Pod pritiskom 1. i 2. bataljona uskoro je počelo panično bježanje fašista, niz prugu, ka Jablanici. Dočekali smo ih vatrom iz svih oružja, linijski raspoređeni sa 2. i 3. četom i Pratećim vodom. Prešli smo u

juriš i gonili ih do obale Neretve, gdje su našli smrt pred cijevima naših boraca. Sve koji su vidjeli spas u prelazu Neretve preko putnog mosta dočekala je naša 1. četa mitraljeskom i pušcanom vatrom. Pojedinci su skakali s mosta u Neretvu i većinom se podavili u njenim talasima i virovima. Željeznička stanica Rama je oslobođena, oko 10 sati prestala je pucnjava. U tim borbama pobijeno je oko 100 i zarobljeno oko 50 neprijateljskih vojnika, uz ogroman plijen: 4 tenka, 1 kamion, 120 pušaka, 8 teških i 14 lakih mitraljeza, 7 sanduka ručnih bombi i 50.000 metaka. Tom pobjedom, grleći se uz pjesmu, naša tri bataljona proslavila su čišćenje doline rijeke Rame i naše izbijanje na obalu Neretve. Naša 10. hercegovačka brigada izvršila je zadatak, uz male gubitke, nanijevši velike žrtve neprijatelju.⁸⁰

Nakon prikupljanja Bataljon je krenuo u selo Hudusko na odmor, gdje su održane četne konferencije i sastanci svih partijskih ćelija i skojevskih aktiva sa detaljnom analizom i kritikom svih propusta u borbama za Prozor i Ramu. Primljeni su novi članovi i kandidati u Partiju a omladinci u SKOJ. Bili smo zadovoljni postignutim rezultatima u proteklim borbama. Od zaplijenjena 4 teška mitraljeza »bređa« i »fiat« i dva minobacača formirana je Prateća četa, u čiju su komandu ušli: komandir Ljubo Miljanović, komesar Mustafa Temim, zamjenik komandira Omer Mrgan i zamjenik komesara Rade Salatić. Za komandira 2. čete postavljen je Mladen Balorda. a za njegovog zamjenika Ahmet Pintul.

Nakon večere i odmora, poslije ponoći, opet je formirana kolona. Bataljon je bio prethodnica Brigade. Preko Ostrošca i Celebića stigli smo u Idbar, da bi noću 21/22. februara napali četnike na Ljubini planini. Penjanje noću uz snijegom pokrivenu planinu bilo je mukotrpno. Konji natovareni sanducima minobacačkih mina i municijom propadali su u snijeg, te su borci preuzeli tovare i pojedinci nosili po dvije mine a dvojica po sanduk municije. Naši orijentiri bili su četničke vatre po vrhovima planine. Kad se bataljonska kolona raščlanila, četne kolone su prešle u streljački stroj. Isturene bombaške grupe hitale su ka četničkim položajima. Bili smo dočekani pušcanom paljbom njihovih straža. Cio Bataljon prešao je u napad uz prasak ručnih bombi i mitraljeskih rafala po četnicima koji su se grijali uz vatre na položajima ili u kolibama. Nastala je panika u njihovim redovima i bezglavo bježanje niz padine. Ostavljali su svoje mrtve i ranjene u lokvama krvi, bacali su rance, pojedinci i puške, da bi bili brži u spasavanju golih života. Naša je nevolja bila što su se mnogim borcima zamrzle puške i mitra-

ljezi na niskoj planinskoj temperaturi, čemu mnogi četnici mogu da zahvale da su ostali živi. Kako smo bili umorni od penjanja uz planinu i gaženja dubokog snijega, to su četnici, odmorni, bili brži, i strah od smrti činio je svoje, te su nam brzo odmicali i nestajali u šumi. Za njima, u gonjenje, krenula su dva naša voda, a Bataljon se prikupio i u koloni nastavio mukotrpan marš planinom.

Goneći četnike, dva voda naše 1. i 2. čete izbili su na Turiju ii pred Donju Bijelu rano izjutra 22. februara. Naredio sam vodovima da zauzmu što bolje položaje kako bi zadržali četnike do pristizanja Bataljona. Otpočelo je prepucavanje sa četnicima, i svaki njihov pokušaj da nas potisnu ostao je bez uspjeha, imali su mrtvih i ranjenih. Oko podne stigao je Bataljon i razvio se u jednoj jaruzi, što se protezala preko platoa kod Turije. Bila je prirodan, plitak rov i idealan zaklon za naše borce. Isturenim vodovima naredili smo da se povuku u sastav svojih četa.

ALEKSANDAR ALAGIĆ, vodnik, i

MILORAD PIKULA MEDO, desetar, radnik iz Mostara,

krenuli su sa Turije, ka prvim kućama na padinama brda da skuha-ju pirinač za ogladnjele borce svoga voda i nisu se vratili. Kasnije smo čuli da su ih četnici zarobili i razoružali u kući gdje su kuhali pilav. Zarobljenog Acu i Milorada četnici su sproveli na Borke i, nakon saslušanja, strijeljali. Na saslušanju su se Aco i Medo hrabro držali pri-jeteći četnicima i nazivajući ih izdajicama. Plavokosi Aco bio je đak, ali pun snage i prkosa, izuzetno hrabar bombaš, uvijek među prvima u napadu. Isticao se junaštvom u četi, pa čak i u cijelom Bataljonu. Bio je dobar drug. Sanjario je o šumarskom fakultetu kad se rat završi. Milorad je bio mladić, uvijek s osmijehom na licu, pun života, pravi veseljak, spreman na šalu, a u borbi među prvima. Bio je majstor da pogodi cilj ručnom bombom.

S naših položaja osmatrali smo kolone četnika kako se spuštaju niz brda ka Bijeloj, što nas je jako iznenadilo. Očekivali smo sukob sa nekoliko stotina domaćih četnika, a sad ih je kuljalo više hiljada, hitali su da pomognu okupatoru, ustašama i domobranima da likvidiraju grupaciju Vrhovnog štaba i Centralnu bolnicu. U četničkim kolonama nalazilo se i oko 700 Muslimana četnika. Hercegovačke i crnogorske četnike Italijani su izdašno snabdijevali oružjem, municijom i hranom. U pohod kroz hercegovačka sela su krenuli s pjesmom i klicanjem kralju mobil-lišući sve sposobne za borbu, što su nam kasnije potvrdili zarobljeni četnici.

Bataljon je po frontu bio razvučen, četama smo suzili rejone odbrane i organizovali bolji raspored teških mitraljeza i puškomitraljeza. Desno od nas, prema Gornjoj Bijeloj, bio je naš 1. bataljon, koji je u toku noći, kao i mi, prešao Ljubinu planinu u borbi s četnicima. Sa 1. bataljonom imali smo tijesnu vezu. Uskoro su se sastali naši komandanti Miloš Kovačević i Milenko Okiljević i dogovorili se o sadjejestvu u predstojećem napadu četnika.

Između nas i 1. bataljona našla se 1. četa 2. bataljona na čelu sa komandantom Dokom Pašajlićem. Ona je zauzela položaje na prilazima Donjoj Bijeloj. Bila je u prethodnici svog bataljona, od kojeg se odvojila goneći četnike niz Ljubinu planinu. Naš komandant obišao je položaj četa i postavio im zadatke u borbenom poretku između našeg i 1. bataljona.

Borci su, i dalje, na ivici šume i kroz ljeskovinu, uređivali i maskirali svoje položaje, posebno mitraljesci i minobacači naše Prateće čete. Komandant Miloš i njegov zamjenik Radovan obilazili su raspored naših četa i davali uputstva za bolje korištenje terena i organizovanje položaja, objašnjavajući način zamišljenog toka borbe za vrijeme četničkog napada. Ubrzo je sve bilo spremno za vatreni doček četnika.

Kasno poslije podne četnici su u gustim kolonama iz Bijeke krenuli ka položajima oba naša bataljona. Kad su prešli u juriš, dočekali smo ih sa kratkog rastojanja puščanim plotunima i mitraljeskom vatrom ne štedeći municiju. Oni su i dalje uporno nastupali, uz velike gubitke, a naš je Bataljon jedva odolijevao njihovom pritisku zbog brojčane nadmoći. Pošto je 1. bataljon odbio napad četnika, krenuo je naprijed, a dio snaga uputio u bok četničkog rasporeda. Zajedničkim jurišem uspjeli smo u sumrak stjerati četnike u Donju i Gornju Bijelu i nanijeti im velike gubitke. Ubijeno je i ranjeno oko 100 četnika.⁸¹

Za vrijeme gonjenja četnika ka Bijeloj naša 3. četa izgubila je svoga komandira Hasana Bubića, radnika iz Mostara, predratnog člana Partije, umješnog i čvrstog borca i starješinu, koji je bio primjer dosljednosti u realizaciji ne samo vlastitih odluka nego i naređenja pretpostavljenih, posebno u izvršavanju partijskih zadataka. Isticao se ozbiljnošću i skromnošću, posebno brigom za borce.

Noću je otpočeo napad na Konjic 5. crnogorske brigade, ojačane, našim 4. i 5. bataljonom. Stab naše Brigade interveniše na raspored naša tri bataljona prema četnicima u cilju sužavanja sektora našeg Bataljona, čiji jedan dio preuzima 2. bataljon. U toku noći između nas i četnika čulo se rijetko prepucavanje.

Obaviješteni smo da su Nijemci (grupa »Anaker«) dan ranije s Ivan-sedla potisnuli oslabljene dijelove 1. proleterske brigade, koja je samoinicijativno, sa dva bataljona, izvršila neuspjao napad na Konjic. Nijemci su zauzeli Željezničku stanicu Raštelica i dijelom snaga spustili se u Konjic. Naša 2. proleterska divizija istog dana oslobodila je Jablanicu, a Nijemci (grupa »Fogel«) zauzeli su Gornji Vakuf.

Iz Konjica se čula uraganska vatra, bljesak ručnih bombi, minobacača i artiljerijskih granata, uz stalnu upotrebu svjetlećih raketa, što je odavalo utisak pakla, u kome gori cijeli grad. Pred zoru vatra se stišavala, potom smo čuli da su se naši povukli iz grada, koji su udruženim snagama branili Nijemci, Italijani, ustaše, domobrani i četnici.

Borbeni poredak naša tri bataljona pred zoru bio je znatno spremniji, dobro ukopan i kamufliran, za borbu protiv četnika. Bio je, u stvari, solidno obezbjeđenje napada naših jedinica na Konjic. U svitanje pojavio se četnici u gustim streljačkim strojevima. Masovno su podilazili našim položajima, uz veliku dernjavu, hrabreći jedni druge i pripucavajući na naše položaje, uz podršku jake artiljerijske i minobacačke vatre. Naša tri bataljona su pritajeno čekala. Pustili smo ih vrlo blizu, pa kad su stigli na odstojanje od stotinjak metara, otvorena je vatra iz svih naših oružja. Borci su imali priliku da mirno prate i nišane svako svoj cilj, posebno da mitraljeski izaberu najzbijenije grupe četnika. Naša plotunska vatra i dugi mitraljeski rafali nanijeli su im velike gubitke te su se dali u bijeg u pravcu Bijele. Iz šume su već izlazili novi talasi četnika, koji su natjerali bjegunce da ponovo, s njima, krenu prema našim položajima. U međuvremenu smo se pripremili da odbijemo i ponovni njihov napad. Naše bolničarke bile su izvukle nekoliko ranjenih drugova i previjale ih.

Kad su četnici prišli sasvim blizu, mogli smo im vidjeti lica i starješinske oznake činova. Dočekali smo ih opet vatrom iz svih oružja i zasuli ručnim bombama. Odjeknuo je jauk ranjenih, a veliki broj mrtvih prorijedio im je redove i unio opštu pometnju, tako da su oni, bliži nama, privilegij, a oni koji su bili dalje okrenuli su se i u trku povlačili, dok se svi nisu dali u opšte bježanje. Meci iz naših teških mitraljeza, puškomitraljeza i pušaka stizali su ih i kosili. Kad se digao naš komandant Miloš i krenuo naprijed, nakon komande »juriš«, bio je presječen mitraljeskim rafalom i bez riječi pao pored mene. Pritrčala je Emina Mina Haćam da ga previje, ali on je već umirao. Naš Bataljon je sa oba susjedna bataljona krenuo u dogovoreni juriš goneći uspaničene četnike, od kojih su mnogi bacali rance i puške da bi bili brži.

Gubici četnika u toj borbi bili su znatno veći od prethodnog dana. Ubijeno je i ranjeno oko 200 četnika.

Izuzetan značaj u nanošenju velikih gubitaka četnicima imala je naša Prateća četa, koja je sa svoja 4 teška mitraljeza »breda« i »fiat« sijala smrt po njihovom borbenom poretku, ne samo na kraćim odstojanjima već i na većim daljinama, kad je bilo uzalud tući protivnika puško-mitraljezima i puškama. Mitraljezi »fiat« i »breda« bili su zaista dobro oružje, za koje smo imali velike količine municije. Naše nišandžije Alija i Hilmija **Cišić**, Ekrem Riđanović i Omer Sadiković, smjenjujući se za mitraljezima sa starješinama čete, među kojima je Omer Mrgan bio pravi majstor, natjecali su se ko će nanijeti veće gubitke neprijatelju. Ljubo Miljanović, komandir Prateće čete, cvjetao je od radosti i podstrekavao svoje mitraljesce pokazujući im koje grupe da tuku. Valjda je i on poravnavao račune sa četnicima, prisjećajući se njihovih zločina od prvih dana ustanka u istočnoj Hercegovini. (Ljubu su četnici »škripari« ubili nakon oslobođenja u Bijelom polju kod Mostara. Za svoje junaštvo i čestitost u toku NOB-a proglašen je narodnim herojem.)

Prolazeći pored mrtvih i ranjenih četnika, naši borci su naišli na teško ranjenog Pantu Simića, seljaka sa Boraka, koji je nakon četničkog puča vraćen sa grupom Borčana na terenski rad. Četnici su Pantu mobilisali. On je poimenično dozivao naše drugove iz Udarne desetine, čiji je borac bio od njenog formiranja do četničkog puča. Njega su previle! naše bolničarke i noću smo ga spustili u Bijelu i ostavili na nosilima kraj prvih kuća da bi se liječio kod svojih. Kasnije smo čuli da je nakon nekoliko dana umro.

U vodu 1. čete poginuo je prilikom povlačenja sa Turije Halil Kapetanović, radnik iz Počitelja kod Čapljinje. Halil je bio četni blagajnik, kome su svi borci predavali zaplijenjeni novac, a on se brinuo za nabavku sitnih potrepština, posebno duhana i ćata. Bio je mitraljezac i bombaš, predvodnik, brižan za svoje saborce. Džafo Nezirić je prije sahrane prišao mrtvom Halilu da preuzme blagajnu. Novčanik, koji se nalazio u gornjem lijevom džepu, bio je probušen. Metak je prošao kroz novčanik, izbušio novčanice i produžio kroz Halilovo junačko srce. Džafo je razbacao novčanice, i vjetar ih je raznosio dok su borci polagali Halilovo tijelo u grob.

Komandant Bataljona Miloš Kovačević, Crnogorac, podoficir bivše Jugoslovenske vojske, po dolasku u naš Bataljon brzo se srodio s našim borcima, prihvatajući naše šale i veselost i cijeneći hrabrost boraca koji su se stalno potvrđivali u borbi. Miloš je bio hladnokrvan i odmjeren.

jasan u izdavanju naređenja. Zbog njegove lične starješinske brige borci su ga poštovali.. Krasile su ga osobine koje se kod Crnogoraca podrazumijevaju pod pojmom »čojstvo«. Proglašen je narodnom herojem.

Teško je bio ranjen desetar Branko N. Gašić, seljak iz Bačevićaj kod Mostara, koji je upućen u Centralnu bolnicu, gdje je dobio trbušni tifus i umro kod Uloga. Branko je od prvih dana ustanka prošao kroz sve borbe Bataljona kao mitraljezac i bombaš.

Stjeravši četnike u Bijelu, povukli smo se na polazne položaje. Uskoro je došao komandant 2. bataljona Nikola Ljubibratić. Onako visok i kršan, prilazio nam je uspravno sporo hodajući. Čim sam ga ugledao, doviknuo sam: »Nikola, lezi, tu je maloprije poginuo Miloš.« Poslušao me, a iznad njega prošiktao je dug rafal. Ležeći, doviknuo mi je: »Dugujem ti život.« Analizirali smo situaciju i zaključili da nas četnici neće više napadati jer se primicao kraj dana. U sumrak Nikola je otišao u svoj bataljon. U toku noći opet se vodila paklena borba u Konjicu. Mi smo narednog dana imali relativan mir jer je neprijatelj samo gađao naše položaje artiljerijom i minobacačima, a povremeno, danju, bombardovala nas je avijacija, zbog čega smo se povukli duboko u šumu ostavivši samo osiguranje na našim položajima.

U protekla tri dana doživjeli smo neponovljive borbe sa četničkim koljačima. Višestruko smo osvetili naše drugove, pobijene u četničkom puču juna prošle godine.

Nisu uzalud poginuli i ranjeni naši drugovi u trodnevnom okršaju s četnicima. Bataljon je slavio veliku pobjedu i bio ponosan rezultati- ma borbe.

Iduće noći naš Bataljon prebačen je u rezervu za borbu u Konjicu. Sa Turije i Kapele stjerali smo četnike u grad i osvanuli na novim položajima. Pred nama, na Pomolu, bili su ustaški i domobranski bunker. Na sektoru našeg Bataljona dan je prolazio uz povremeno bombardovanje. Artiljerija je tukla naše položaje i jedinice na okolnim brdima.

Naređeno nam je da noću 25/26. februara zbacimo neprijatelja sa Pomola, što smo i učinili. Bataljon je bio nad samim Konjicem, u kojem su se cijele noći vodile ogorčene borbe za svaku kuću. Vatra je odmicala ka lijevoj obali Neretve, a zatim se djelomično prenijela i na desnu. Naša artiljerija je iz Orahovice tukla Musalu i kasarnu na desnoj obali, a neprijatelj je tukao naše u gradu i po okolnim brdima. Naši tenkovi podržavali su napad~naši>h boraca. Drugovi Konjičani pokazivali su nam svoje kuće, bili su brižni za svoje porodice, da li će preživjeti taj vatreni pakao. Sa svanućem borba se još više razbuktala, uz stalno dolijetanje i bom-

bardovanje »štuka«, koje su tukle oslobođeni dio grada rušeći kuće i nanoseći gubitke našim jedinicama. Brojčano mnogo nadmoćniji neprijatelj, i u ljudstvu i u tehnici, potiskivao je naše jedinice i postepeno, mada vrlo sporo, nastupao.

Naš Bataljon se povukao u selo Zabrdje, gdje smo dobili poveće parče mesa i malo hljeba. Mnogi borci su od umora i nespavanja jedući zaspali u obližnjem šumarku. Proteklih šest noći spavali smo sasvim malo, povremeno, između borbi, a primali samo po komad kuhanog mesa za cio dan.

U toku proteklih borbi, od Vlačića do Bijele, usavršavan je naš komandni sistem, od desetara do Štaba Bataljona, za izvođenje borbenih dještava i rukovođenje jedinicama. Postigli smo vrhunski stepen upotrebe jedinica i pojedinačno i u sadjejtstvu svih četa u borbi Bataljona kao cjeline i u sadjejtstvu sa susjedima. Za uspjeh našeg Bataljona može se zahvaliti nižem starješinskom kadru, koji je majstorski izvršavao postavljene zadatke, uz samostalne korisne inicijative, promišljeno i smjelo.

Saznali smo za pogibiju Ante Sarića, radnika iz Livna, našeg omiljenog komandira Rade Spanca. On je bio predan učitelj u danima ustanaka mostarskim đacima, šegrtima i kalfama, omladini iz drugih krajeva i mještanima, koji su bili u njegovoj četi, a nisu odslužili vojsku prije stupanja u partizane. Rade je za sve nas bio uzor hrabrosti i snalažljivosti u borbi. Poginuo je od avionske bombe. Proglašen je narodnim herojem.

Od avionske bombe poginuo je i Karlo Batko, mostarski radnik, član KPJ od 1930. godine, robijaš u Mitrovici, sekretar Okružnog komiteta za Kalinovik, komesar čete u 5. bataljonu naše Brigade, koji je svojim ličnim primjerom vaspitavao mostarske proletere i komuniste. Bio je divan čovjek i odličan drug, koji je prošao mnoge jedinice usađujući u našu mladost revolucionarnu svijest u borbi za slobodu. Proglašen je takođe narodnim herojem.

Leo Bruk, predratni član KPJ, radnik iz Mostara, komandir čete u našem Bataljonu, poginuo je kod Čelebića, u tenku, kao strijelac. Ostao je u vječnoj uspomeni svojih drugova zbog lične hrabrosti, druželjublja, iskrenosti i skromnosti borca, proletera. I on je proglašen narodnim herojem.

U dolini Rame nestao je Luka Knežić, fotograf iz Mostara, predratni komunista, često hapšen od policije, koji je svojim radom među omladinu u Radničkom domu unosio optimizam i vjeru u budućnost radničke klase, a kao ratnik vjeru u pobjedu nad okupatorom i njegovim slugama.

Pred bitku za Prozor dobio je trbušni tifus. Poslao mi je tada tri rolne foto-snimaka iz života našeg Bataljona. Komandant Radovan, u mojoj odsutnosti, tražeći papir u mojoj tašni, pronašao je foto-rolne i odmotao ih, jer nije imao pojma o filmu. Otišla su unepovrat sva tri filma, siguran sam najdragocjeniji foto-dokumenti o našem Bataljonu. Kad sam vidio šta je učinio, svađali smo se i skoro potukli. Luka je u agoniji tifusa izvršio samoubistvo.

Borbe 10. hercegovačke brigade na Ljubini planini i prilazima Konjicu i selu Bijeloj imale su izuzetan značaj za opadanje četničkog morala zbog velikih gubitaka u njihovim jedinicama, što su im nanijela naša tri bataljona. Zavladao je strah u njihovim redovima. Naše spremno sačekivanje četničkih napada i naši kontrajuriši, uz mitraljeske rafale i pušćane plotune, te zasipanje njihovih redova ručnim bombama i minobacačima ostaće nezaboravna lekcija za četnike, koji su imali oko 300 mrtvih i ranjenih. To se potvrdilo narednih dana, prilikom našeg opšteg nastupanja kroz Hercegovinu i Crnu Goru, gdje su četnici rijetko smogli snage da pruže ozbiljniji otpor napadima naše vojske.

Vrhovni štab 26. februara donosi odluku da se obustavi napad na Konjic i da se sve jedinice sa lijeve obale Neretve u toku noći prebace na desnu obalu.

Krenuli smo preko Čelebića i Ostrošca u selo Falanovo Brdo. U Čelebićima susrećemo ranjenike iz crnogorskih jedinica poslije borbe za Konjic. Pjevali su u koloni čak i oni sa nosila:

»Oj, svijetla majska zoro,
majko naša, Cma Goro ... «

Pozdravljali smo ih diveći se njihovoj hrabrosti i vjeri u pobjedu.

U Ostrošcu nas sustiže naša 1. četa, koja je zaostala čekajući povrtak svoje patrole sa izviđanja četničkih položaja. Vlatko Lazarević, komandir čete, smijenjen je i postavljen za komandira voda, jer nije odmah povukao četvu, kako mu je bilo naređeno, kad smo se povukli od Konjica. Svi smo mu u sebi dali za pravo mada je kažnjen zbog neizvršavanja naređenja.

Po dolasku u Falanovo Brdo bili smo uvjereni da se vraćamo u Bosnu, o čemu smo svi na svoj način razgovarali i komentarisali. Nakon večere i kraćeg odmora Bataljon je upućen na rušenje pruge. Prethodno smo u selu pokupili sve poluge i slične alatke koje su nam mogle poslužiti za izvršenje tog zadatka. Po dolasku na prugu četama su raspodijeljene dionice i počelo je rastavljanje šina, a zatim i čupanje njihovo sa pragovima iz šljunčanog nasipa, te prevrtanje uz gromko »ho-ruk«. Šine

smo odvlačili i bacali u korito Neretve. Zadatak je brzo i uspješno obavljen, pred zoru je bilo potpuno uništeno više kilometara željezničke pruge. Ostao je ogoljeli šljunčani nasip, bez šina i pragova. Ostavili smo patrole duž desne obale Neretve i povukli se u selo na odmor.

Drug Tito, 28. februara, u selu Gračanici, u dolini Rame, saziva sjednicu Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, kojoj prisustvuju i članovi AVNOJ-a koji su se tu zatekli, upoznaje prisutne sa situacijom i saopštava svoju zamisao i odluku kako da se probije neprijateljski obruč, spase ranjenici i realizuje plan prodora na istok. Njegova odluka je da se prvo glavnim snagama izvede protivudar na pravcu Gornjeg Vakufa protiv njemačko-ustaške grupacije, koja ugrožava ranjenike u Prozoru, i odbaci neprijatelj ka Bugojnu, a zatim da se hitno obrne front i forsira rijeka Neretva, razbiju četnici Draže Mihailovića, prebace ranjenici, a potom preduzme opšti napad na italijansko-četničke snage u istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Na lijevoj obali Neretve osvanuli su četnici.

U toku naredne noći, prije protivudara kod Gornjeg Vakufa, Tito je naredio da se poruše mostovi na Neretvi.

Odlukom Vrhovnog štaba 28. februara rasformiran je Ramski partizanski odred radi popune jedinica 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade.

Od Konjica, sa desne obale Neretve, čula se tutnjava topova i bombardovanje avijacije, vođena je žestoka borba 5. crnogorske brigade sa nastupajućom njemačkom grupom »Anaker«. Daleko, prema Makljestu, 1. proleterska i 7. banijska divizija vodile su borbe s Nijemcima, koji su nastupali iz Gornjeg Vakufa. Te vijesti stizale su iz Štaba naše Brigade, uglavnom preko kurira koji su često znali koliko i članovi štabova jedinica. Postali smo svjesni da se vodi odlučna bitka na život i smrt sa okupatorskim jedinicama i njihovim slugama, domaćim izdajnicima.⁸²

Dolinu Rame i Neretve, pa i šire, bombarduje italijanska avijacija, koja polijeće sa mostarskog aerodroma u Jasenici. Oko podne, po običaju, Pavle Kuljanin je dao uzbunu Štabu Bataljona i prištapskim jedinicama povikom: »Eto aviona!« Pavle je avione čuo mnogo ranije nego bilo ko od nas. Borci i komordžije razišli su se po obližnjim voćnjacima i šumarcima. Oko kazana se vrtjela Zejna Hajdo miješajući meso i krompir sa nešto malo makarona, a ja sam sjedio na obližnjim balvanima praveći zabilješke u svoj dnevnik. Kad su se pojavila dva »kapronija« koji su letjeli tačno prema nama, Zejna je bacila kutlaču i otrčala niza stranu. Doviknuo sam joj: »Zejno, vrati se, zagoriće ručak«, a ona mi trčeći odgovori:

»Neka ti ga Hasiba miješa!« (Hasiba je moja majka koju je Zejna dobro poznavala.) Zejna je nestala u šumi, a avioni su prosuli bombe po selu. Legao sam između dva balvana i posmatrao bombe koje su padale i oko mene. Kazan je, srećom, ostao na ognjištu. Kasnije smo jeli ručak, prvi put kašikom nakon 7 dana.

U Huduskom je od bombardovanja poginuo Ćamil H. Velić, seljak iz Slatine kod Jablanice, koji je prije desetak dana stupio u Bataljon.

U Falanovom Brdu i, kasnije, u Lizopercima Bataljon je ostao punih šest dana. Održavali smo sastanke, sređivali odjeću i obuću, parili se od ušiju i kupali, te se zbilja odmorili. Jedina naša obaveza bila je kontrola gazova na Neretvi, što je vršeno patrolama, redosljedom po četama.

Jedne večeri, kad su se vraćali sa sastanka iz sela:

MUSTAFA ALIKALFIĆ BRKO, đak,
ĐORĐE BOROZAN, radnik,
MUSTAFA LAKISIĆ, radnik, i
SABRIJA PUŽIĆ, komesar čete, đak, svi iz Mostara,
naišli su na četničku zasjedu.

Četnici su gazom prešli Neretvu i pobili naše drugove koji su se kretali u grupi. Povremeno se pucalo tokom cijele noći, posebno četnici s druge obale Neretve, razgoneći vlastiti strah. A niko od nas nije obraćao pažnju na pucnjeve sa željezničke pruge. U zoru je mrtve drugove, sa kojih su četnici skinuli odjeću i cipele, pronašla patrola.

U Bataljonu je zavladała velika žalost zbog pogibije starih boraca, koji su od početka ustanka bili u našim redovima.

Odmah nakon oslobođenja Rame počeli su nam dolaziti omladinci i omladinke, a u Lizopercima na zajedničkom sastanku Štaba i Partijskog biroa Bataljona dogovorili smo se da kratak predah iskoristimo za mobilizaciju omladine s terena. Pojedinci i manje grupe političkih radnika, među kojima stari borci iz tog kraja što su ranije stupili u Bataljon Sabit Delalić, Salko Zebić i Ahmet Beribak, doprinijeli su da u Bataljon stupi veliki broj omladinaca, bez obzira što su se vodile stalne borbe, što su doživljavali neprekidna bombardovanja i gledali naše ranjenike i bolesnike iz Centralne bolnice. U Bataljon su stupila 64 omladinca i omladinke (61 Musliman i po 1 Hrvat, Srbin i Jevrej), od kojih će mnogi postati uzorni borci i bombaši već u narednim borbama. Dolazili su dobrovoljno, pojedinačno i u grupama, nakon sastanaka po selima i javljali se u Štab Bataljona ili komande četa. To su bili:

iz Jablanice

OSMAN C. ARFAD2AN,
DAUT O. BEGIĆ,
HABIBA BERIBAK,
HATIDZA A. BERIBAK,
FATIMA O. ČILIO,
FEHIM O. CILIC,
HUSO R. ČILIĆ,
IDRIZ R. CILIĆ,
OMER B. ĆEMIĆ,
SABAN A. ĆOSIĆ,
IBRO O. DZINO,
ŠABAN S. FALAN,
FATIMA FATA O. GLUMAC,
ENVER H. GRCIC,
JUSUF A. HAJDUK,
AHMET S. HALEBIC,
KADA B. HINDIĆ,
OSMAN 3. HUSREP,
SAFET R. HUSREP,
ZAJKO M. JUNUZOVIĆ,
TAHIR M. JUSUPOVIĆ,
OMER S. KARIĆ,
SAFET I. KOVAČ,
SABAN O. KOVACEVIĆ,
SABIT S. LETUKA,
UGLJEŠA G. LOJPUR,
OMER MALI I. MASLO,
SMAJO A. MASLO,
HAJRIJA V. MUSEVIC,
IBRO A. PALIC,
HAMID O. SELIMOVIC,
JOZAN N. STOJANOVIC,
MUSTAFA B. SKAMPO,
IBRO M. TASIC,
JUSUF S. TASIĆ,
HATIDZA TOLIC,
ZUMKA A. TULIC,
AVDO I. VELAGIC,

KADA D. VELAGIĆ,
NAZIF I. VELAGIĆ,
RAMO D. VELAGIĆ,
ĆAMIL Ā. VELIĆ,
SALKO S. VELIĆ i
ENISA A. ZAHIROVIĆ;

iz Prozora

ĆAMIL I. AHMETOVIĆ,
HTJSO M. BAJRAMOVIĆ,
AHMET M. BALIĆ,
HUSO H. ČOLIĆ,
JUNUZ J. DAUTBEGOVIĆ,
ALIJA I. IBRICA TALE,
DERVO B. ISAK,
SALIH M. JUSUFBEGOVIĆ,
IBRO H. KOVAČEVIĆ,
MUHO H. LETICA,
RUDOLF A. MERKADIĆ,
FERHAT D. MURATBEGOVIĆ,
HATA B. OSMIĆ,
OSMAN O. OSMIĆ,
SĀLKO O. OSMIĆ,
ALIJA I. PERVIZ,
MUJO I. PERVIZ,
AVDO M. POZDER,
ĆAMIL O. POZDER i
SAĆIR O. POZDER.

Nijemci su i dalje nastupali desnom obalom Neretve i, uz ogorčene borbe, potiskujući našu 5. crnogorsku brigadu, zauzeli Ostrožac. Naša 10. hercegovačka brigada dobila je zadatak da se zabaci na bok i leđa nastupajućim njemačkim jedinicama i da sa 5. crnogorskom brigadom odbaci Nijemce nazad u Konjic.

U zoru 5. marta Bataljon maršuje iz Lizoperaca u Solakovu Kulu, gdje smo prenoćili. Na putu za Bitovnju bombardovale su nas »štuke«, i njihove sirene zavijale su prilikom napada, ali su se na to naši borci već bili navikli. Nismo imali gubitaka od bombardovanja i mitraljiranja. Naša prethodnica, krećući se šumom, zapazila je Nijemce po kosama i zaustavila se sačekujući Bataljon. Postavljeni su teški mitraljezi i u kasno po-

slijepodne razvila se četa. S kose je krenula njemačka izvidnica jačine voda preko sjenokosa, koji je bio brisani prostor. Izvidnica je sačekana na oko 150 metara, po njoj je otvorena mitraljeska vatra, neprijateljski su vojnici prilegli, a mnogi su mrtvi ili ranjeni pali na zemlju. Hilmija Čišić svojim »fiatom« majstorski ih je kosio. Tek u sumrak otpočelo je povlačenje protivnika i evakuacija poginulih i ranjenih. Naši borci, pretražujući prostor odakle se neprijatelj povukao, pronašli su, pored ostalih razbacanih stvari, jedan automat koji su poklonili meni.

Noću 6/7. marta 2. dalmatinska brigada prešla je Neretvu preko porušenog mosta u Jablanici, razbila četnike i obezbijedila prolaz svim jedinicama i Centralnoj bolnici za istočnu Hercegovinu.

Noću 7/8. marta otpočeo je opšti napad na bok njemačkih trupa uz tijesno sadjejestvo sa 5. crnogorskom brigadom, čiji su bataljoni sa čela potiskivali njihove jedinice prema Konjicu. Čete našeg Bataljona pokazale su pravo majstorstvo u napadu bombaških grupa na Krstac. Istovremeno su bačene bombe koje su formirale pravu vatrenu krunu po vrhu brda. Taj iznenadni napad koštao je Nijemce dvadesetak mrtvih, zaplijenili smo im i dva mitraljeza »šarca«, dva automata i 15 pušaka sa dosta municije. Bio je to prvi veći napad našeg Bataljona protiv Švaba u toku te ofanzive, pa beričetli. Komandant 5. crnogorske brigade Sava Kovačević posmatrao je naš napad i kasnije, došavši u Bataljon, čestitao nam na neviđenom jednovremenom bombaškom udaru. Sava je iskreno volio naš Bataljon, i mi njega. Kad god mu se pružila prilika, svratio bi kod nas i razgovarao s borcima o svemu i svačemu.

Naši bataljoni, nastupajući k Neretvi, palili su stogove sijena obilježavajući tako svoje napredovanje i položaj, kako noću tako i danju. U naredna dva dana stalno smo vodili borbe i napredovali prema postavljenom cilju — obali Neretve. Napad na Kvak i Trešnjevicu, noću 9. marta u 1 čas, ostaće nezaboravan svim borcima i starješinama 1. i 3. bataljona naše Brigade. U isto vrijeme zagrmjelo je stotinjak ručnih bombi po njemačkim položajima. Kvak je bio krunisan plamenom ručnih bombi, a zatim zasut puščanom i mitraljeskom vatrom boraca i starješina, među kojima se ne bi mogli izdvojiti oni koji su se istakli. Svi smo bili jednaki, svjesni vlastite uloge u izuzetno važnom protivnapadu naše i 5. crnogorske brigade. Po čukama je nakon brzog neprijateljskog povlačenja ostalo oko 25 mrtvih i još više ranjenih Nijemaca. Satjerali smo neprijatelja u Konjic. A 10. marta dobili smo naređenje da se Bataljon povuče preko Seonice u Falanovo Brdo na odmor. Istog dana Nijemci su zauzeli Prozor.

U toku 11. marta 1943. otpočelo je prikupljanje naše Brigade u širem rejonu Ostrošca. Bataljoni su se razmjestili po okolnim selima na odmor, a mi smo prešli iz sela Falanovo Brdo u Hudusko, gdje smo ostali dva dana. Dobili smo najprije naređenje da Neretvu pređemo na gazu kod Ostrošca, što je kasnije izmijenjeno, i mi smo noću 12/13. marta krenuli u Jablanicu da bismo prešli preko porušenog mosta na Neretvi. Prije pokreta, oko podne, bombardovala nas je avijacija i tom prilikom teže je ranjen u glavu i ruku Abdulah Lugić, komesar 3. čete, kojem sam dao svoga konja sa pratiocem Šabanom Čosićem da se prebaci u Centralnu bolnicu.

U Jablanici sam sreo Krstu Popivodu, rukovodioca Partijskog kursa pri CK KPJ u Bihaću. Krsto je od Vrhovnog štaba bio zadužen da u Jablanici organizuje prebacivanje jedinica, Centralne bolnice i izbjeglica preko mosta. Vidjevši ga kako, prezaposlen, stalno šalje poruke i naređenja, prišao sam mu, zagrlili smo se, a on je sav ushićen uzviknuo: »En-vere, primljen sam u Partiju, saopštio mi je Čiča Janko.« Čestitao sam mu, obuzet doista radošću, jer je Krsto među nama komunistima bio primjer herojskog držanja na policiji prije rata. Iz Partije je isključen zbog lijevih grešaka u Crnoj Gori. Raširio sam ruke i ponudio mu da s mene uzme što god hoće, jer sam se dobro snabdio svim mogućim priborom italijanskih oficira. Krsto se nasmijao i, zahvaljujući mi, zamijenili smo samo opasače.

U svitanje Bataljon je došao na red da krene preko porušenog željezničkog mosta. Silazili smo pored puteljka kojim se kretala gusta kolona ranjenika i bolesnika. Nepokretni su bili na nosilima i na konjima. Pojedini konji bili su natovareni sa po dva tifusara, čije su glave i ramena virile iz ogromnih sepeta. U koloni se stalno čulo dovikivanje na italijanskom jeziku, jer su zarobljenici, koliko se moglo vidjeti, vrlo savjesno nosili naše ranjenike i bolesne drugove.

Improvizovan drveni most, podignut na porušenoj konstrukciji željezničkog mosta, stršao je iznad vode 2-3 metra i preko njega su prelazile Centralna bolnica i komore jedinica. Nama borcima bilo je dozvoljeno da se penjemo uz skele porušenog mosta, na kojem su šine i pragovi izgledali kao ogromne merdevine koje se dižu nebu pod oblake. Jedan iza drugog, u neprekidnom lancu, verali smo se preko pragova na mostu. Po prelasku mosta, u selu Krstac, sačekali smo naše komore i Prateću četu Bataljona, te formirali kolonu. U tom selu sreo sam ranjenog Lugića, koji je išao pješke i vodio mog konja, kojeg mi je nakon kraćeg razgovora vratio obrazlažući da se lakše kreće pješke jer tako ne povre-

duje ranjenu ruku pri penjanju i silaženju s konja. Konja sam predao našoj ambulanti za ranjenike. Od sela Krstac, preko sela Javorik, stigli smo u selo Idbar, a zatim preko Ljubine planine do Bijele i, nakon dva dana usiljenog marša, u selo Borci. U zaseoku Dolovi, gdje smo prenoćili, sastali smo se sa našim drugovima, komunistima, koji su ostali da na terenu, poslije četničkog puča, politički djeluju u narodu. Nikola Draganić, Ilija Kukić, Drago Simić i drugi pričali su nam svoje jade i muke sa četnicima. Mlađi članovi Partije i SKOJ-a odmah su stupili u Bataljon:

RISTO KALEM,
ANGELA LAMBIC,
STEVO MIĆEVIĆ,
DRAGO SARIĆ,
MILEVA SARIĆ,
MILAN TOPALOVIC i
PERO S. VULIO.

Kada smo saznali gdje su strijeljani Aleksandar Aco Alagić i Milorad Pikula, uputili smo grupu naših boraca, koja ih je našla u zbjunju pokriveno granjem. Drugovi su im iskopali zajednički grob i sahranili ih.

Noću 14/15. marta prešli su preko Neretve i posljednji ranjenici sa dijelovima 1. proleterske divizije. Nakon toga spaljen je improvizovani most, Nijemci su ušli u prazan prostor i stigli na desnu obalu Neretve. General Ler, planer operacije »-Vajs«, konstatovao je, pored ostalog:

»... Na dtsnoj obali Neretve nije bilo nikakvog plijena ni razbojnika, pa čak ni poginulih nije nađeno iako su, sudeći po našim krvavim gubicima, i partizani morali imati veće gubitke.«⁸³

General Mario Roboti, komandant italijanske 2. armije, izvijestio je:

»Tako smo pretrpjeli bolne gubitke u ljudstvu i materijalu, a možda isto tako bolan gubitak prestiža pred neprijateljem i pred saveznicima ... -X⁸⁴

BORBE KROZ HERCEGOVINU

Naša 10. hercegovačka brigada dobila je zadatak da obezbijedi desni bok nastupanja 2. proleterske divizije, koja je preko Bjelimića gonila

četničke bande ka Ulogu i Kalinoviku. Brigada treba da razbije četnike na Bahtijeveci i da ih preko Zijemalja protjera u pravcu Mostara i Nevesinja.

Po izlasku na plato Bahtijevice bataljoni 10. hercegovačke brigade odmah su stupili u borbu sa četnicima na Ratkameni, koji je do 17. marta više puta prelazio iz ruke u ruku i mijenjao gospodara. Četnici su pružali ogorčen otpor pod komandom svog vojvode Baje Stanišića. Pred! Brigadom se nalazilo oko 3.000 četnika koji su, u opštem jurišu svih naših bataljona preko Bahtijevice, konačno protjerani na Zijemlje, a zatim u pravcu Mostara i Nevesinja, ostavljajući svoje mrtve i ranjene rasute na Ratkameni i Bahtijeveci.⁸⁵

Penjući se na Bahtijevecu, naišli smo u selu Čičevu na Faika Ibrulja Faju, kojeg su u pratnji bolničarke nosili Italijani. Iz našeg Bataljona Fajo je u Glamoču otišao u 1. bataljon, gdje je bio mitraljezac. Bio je teško ranjen u stomak. Prišao sam nosilima i Fajo mi se požalio da će umrijeti do bolnice u Glavatičevu ako ga i dalje budu nosili Italijani, jer su već nekoliko puta padali. Odredio sam osam jakih drugova, koji su Faju brzo odnijeli u Glavatičevo, gdje ga je operisao doktor Papo i spasio mui život.

Mostarski bataljon bio je na desnom krilu Brigade, na padinama Prenja. Zanoćili smo duboko u šumi, pokrivenoj debelim slojem snijega. Noću smo ložili velike vatre i oko njih spavali, ostavljajući jača obezbjeđenja prema četnicima. Zbog velike hladnoće i po noći čula se pjesma, koja se u takvim prilikama rado pjevala u našem Bataljonu:

»Cvokotaš, cvokotaš,
svani zoro, ako boga znaš ... «

U zoru smo osvanuli u »bunarima«, jer je vatra ispod i oko sebe topila snijeg a mi smo skupa s njom stizali na zemlju, oprljeni, opaljenih šinjela i odjeće, svi čađavi od dima. Mnogima smo dodavali puške da bismo ih izvukli iz »bunara« dubokih i po dva metra. Jutarnje umivanje obavljeno je snijegom.

Na tim položajima ostali smo dva dana bez hrane i vodili jednu borbu sa četnicima, koji su pošli na planinu Prenj iz Zijemalja. Čim smo zapucali, pobjegli su.

Po dolasku našeg Bataljona u Gornje Zijemlje dobili smo zaostale dnevne obroke, kuhano meso i hljeb, koje nam je intendantura spremala ali nije doturala na Prenj, te smo se dobro najeli. Pod rukovodstvom Štaba Brigade organizovan je 18. marta napad 2, 3. i 4. bataljona na Porim, koji je zaposjelo oko 400 Italijana, dok je oko 200 četnika bilo u

selu Podgorani. Centralnu kolonu trebalo je da čini naš Mostarski bataljon u pravcu Porima, desno naš 2. bataljon niz padine Prenja ka Podgoranima, a lijevo 4. bataljon ka Rujištu. Početak napada uslijediće prije svitanja, u 4 časa. Naređeno je da se ranije večera i da se jedinice odmore.

Padom mraka naš Bataljon se sa Obrlina spustio u Hansko polje, da bi bio bliže Porimu, i tu zanoćio. U nekoj seoskoj kući desetar Asim Frenjo dobio je brašna i oko ponoći napravio puru, okupio drugove rekavši im: »Sutra će biti krvava borba, najedimo se, tragedija bi bila da gladni poginemo.« Na početku napada na Porim Asim je poginuo. Bio je bombaš, hrabar borac, koji je unosio vedrinu u Bataljon.

Zbog nesporazuma u Štabu Bataljona kasnili smo jedan sat. Umjesto u dva jedinice su probuđene u tri sata. Krenuli smo gotovo trčeći preko polja. Penjući se bespućem i u četnim kolonama ka Porimu, naš je pokret bio vrlo otežan. Prerano smo razvili čete za podilaženje neprijateljskim položajima. Verući se kroz kamenjar, pokret je postajao još usporeniji i naše se kašnjenje povećalo. U svitanje smo napali. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen našim brzim i energičnim nastupanjem te je uz tresak bombi i vatru mitraljeza otpočeo odstupati ostavljajući topove, bacače, mitraljeze i drugo što su dovukli sobom. Oko 50 italijanskih vojnika poginulo je na položajima i prilikom odstupanja pred jurišem naših boraca. Čudili smo se da je izostao napad 2. i 4. bataljona.

Bombaška grupa u sastavu: Alija Kreso, Ibro Kovačević, Risto Marić i Šefik Maslo, predvođena političkim delegatom voda Fadilom Numićem, našla se ispod neprijateljskog mitraljeskog gnijezda dobro skrivenog u žbunju. Kad je mitraljez osuo vatru po našem rasporedu, Numić je uhvatio za cijev i istrkao mitraljez iz ruku neprijatelja, a ostali su zasuli posadu i bližu okolinu bombama, te pobili 7 fašista i zaplijenili dva puškomitraljeza i desetak pušaka.

Bombaši Omer Cemalović, Asim Frenjo, Maksim Kujundžić, Džafo Nezirić, Ibro Marić, Predrag Škrobić i drugi, predvođeni Hasanom Zahirovićem Lacom, Enesom i Husom Ormanom, krčili su put bombama do neprijateljskih topova i minobacača, praćeni mnogim borcima. Kad su zauzeli dva topa, Husa Orman je zajašio na jedan psujući mu sve po spisku, jer niko nije znao da ga upotrijebi.

Porim je zauzet iznenadnim nezadrživim jurišem našeg Bataljona. Čete su kroz šumu bombama krčile put. Na velikom prostoru razrijeđene pojedine grupe izgubile su međusobnu vezu u šumi. Slavili smo pobjedu razilazeći se i pretražujući plijen, te razgledajući' zaplijenjeno naoružanje

i opremu umjesto da smo se prikupili, gonili neprijatelja ili organizovali odbranu.

Na suprotnim padinama Porima Italijani su se prikupili i kako-tako sredili. Svi italijanski napadi, bilo ih je nekoliko, odbijeni su bombama i mitraljeskom vatrom. Poslije svanuća na osvojenim položajima otpočela nas je tući avijacija. Iz pravca Podgorana pojavile su se jake četničke kolone. I Italijani su masovno nastupali prema svojim napuštenim položajima. Nastao je pravi vatreni pakao. Odolijevali smo neprijateljskom napadu. Nije nas pomakao sa zauzetih rovova i mitraljeskih gnijezda. U tom protivničkom napadu mrtvim Italijanima pridružilo se još 25 njihovih vojnika. Stab Bataljona naredio je povlačenje zbog odsutnosti 2. i 4. bataljona. Pri povlačenju sa Rujišta tuklo nas je bočno nekoliko mitraljeza sa položaja koje je trebao zauzeti 4. bataljon, te su nam ranili i ubili više drugova u odstupanju.

Mnogi naši drugovi ginuli su ili su ranjavani od parčadi bombi, granata i mina. Odstupali smo ka Hanskom polju. Husa Orman i Sefik Maslo povlačili su se zajedno, svako sa po jednim zaplijenjenim mitraljezom, sklonili se iza štitnika topa i štitili odstupanje Bataljona. Husa je gađao četnike i Italijane, a Sefik naizmjenično punio mitraljeze. Čim su Italijani došli do svojih topova, osuli su vatru po nama.

Naš 2. bataljon krenuo je preko padina Prenja uputivši svoju 1. četu, na čelu sa komandirokom Dokom Pašajlićem, da se visoko zabaci preko padina Prenja i sadjejestvuje s nama u napadu na Porim na našem desnom krilu, a ostale dvije čete bi uveo u borbu po potrebi. Tako je 1. četa zanoćila u šumi i u svitanje krenula prema Porimu, gdje je stigla kad smo mi odstupali tako da nije ni uvedena u borbu, već se povukla u pravcu glavnine Bataljona. Kad se naša 2. četa povlačila padinama Prenja, našla je na Stab i jedinice 2. bataljona te su zajedno odstupili prema Bah-tijeveci. Naš 4. bataljon izgubio se u šumi na Rujištu i povukao se nakon svitanja ne ispoljivši bilo kakvo djestvo, kao ni 2. bataljon.

Zora Delić iz Čapljine ranjena je u obje noge, brzo iskrvarila i u teškim mukama umrla prilikom povlačenja. Bila je hrabra i voljena bolničarka, uvijek u prvim redovima svoje čete.

Džafo Nezirić, seljak iz Jablanice, voljeni bombaš i mitraljezac, ranjen je pet puta i, uvijek nanovo previjen, nije htio napustiti četu. Šesti metak ga je pogodio u glavu, nakon čega je ubrzo izdahnuo.

U borbama na Porimu⁸⁶ poginuli su i Ante Ajduk, seljak iz Vrgorca, Asim Frenjo, radnik iz Mostara, Mehmed Fočak, trgovac iz Zepča, Ahmet Halebić, seljak iz Jablanice, i Esad Mišić, đak iz Mostara. Poginuli su u

žalile Štabu Brigade te su došli k nama komesar i zamjenik komesara Brigade Kapor i Miskin. Postrojili su Bataljon da bi se pronašli medokusci. Izdvojila su se dvojica drugova koje su pčele izujedale i kojima je malteno pripremano strijeljanje. Džemal Dizdar je istupio pred stroj i rekao: »-Med nisu jeli samo Božo Skoro i Ibro Kovačević, ima nas dvadesetak koji smo praznili ulišta.« Videći situaciju, Kapor i Miskin su nas napustili, a Radovan Šakotić i ja izgrdili smo cio Bataljon. Ulišta časnih sestara obišle su i neke jedinice prije nas, prilikom oslobođenja Nevesinja.

Većina našeg Bataljona pred veče je izašla na Grebak. Preuzeli smo položaje jednog bataljona 1. dalmatinske brigade, koju je smijenila 10. hercegovačka brigada, zatvarajući tako pravce od Mostara. Zaposjeli smo odbrambene položaje Italijana i četnika, utvrđene betonskim i zidanim bunkerima i, mjestimično, uređenim rovovima. Lijevo i desno od nas bili su raspoređeni ostali bataljoni naše Brigade. Obaviješteni smo da je tog dana 2. proleterska divizija razbila srbijanske četnike, koje je predvodio Draža Mihailović, i oslobodila Kalinovik.

Idućeg dana, u zoru, odbili smo napad četnika, koje je podržavala italijanska artiljerija. Kako su četnici prilazili našim položajima, tako su naši borci izlazili iz bunkera koristeći rovove i prirodne zaklone »za njihov doček«. Nenaviknuti na borbu iz bunkera, u kojima smo se osjećali kao u kavezu, kad je otpočela borba, svi smo bili napolju.

Nakon odbijanja drugog četničkog napada gonili smo četnike niz Bišinu, prema Mostaru, skupa sa ostalim bataljonima. Rifat Frenjo, trčeći pred našim borcima, sustigao je četničkog barjaktara, koji je zastajao noseći poveliku četničku crnu zastavu sa bijelim simbolima — mrtvačkom glavom i dva ukrštena šljuka. Kad je Rifat stigao barjaktara, bacio mu se na leđa. Otpočelo je rvanje, u kojem je Rifat nožem riješio, ishod borbe, uzeo zastavu i njome mahao ispraćajući četnike bjegunce, koji su preko Buska pobjegli u Blagaj. U tim borbama poginuli su:

IBRO KOSO, radnik iz Čapljine, i
MAHMUT LJUBUNCIĆ, tehničar iz Glamoča.

Istog dana u Nevesinjskom polju teško je ranjen od avionskog rafa voljeni i cijenjeni komandant naše 3. udarne divizije Pero Četković. Operisao ga je dr Isidor Papo, ali je on, nakon nekoliko dana, 29. marta, umro u selu Zalužju. Pero je proglašen narodnim herojem.

Dan je protekao u evakuaciji hrane i ostalog plijena iz Nevesinja, gdje su stizale gomile konja iz Centralne bolnice i drugih jedinica. I bataljoni naše Brigade snabdjeli su se hranom.

U Bataljon su iz Mostara, nakon razbijanja grupe na Brasini prilikom susreta sa borcima 1. dalmatinske brigade, došli:

SEFIK BOŠNJIC,
MEHMED ĐUKIC,
AHMET HADŽIOMEROVIC,
MERSIJA HASANBEGOVIĆ,
SLAVICA KLJAKIĆ,
HUSNIJA S. REBAC,
HAMIDA ŠABANAC i
KEVSERA TIKVINA.

Desetak drugova iz grupe vratilo se u Mostar.

Iz Nevesinja sam posjetio naše drugove u Centralnoj bolnici i ponio im hrane — konzervi, riže i šećera. Muhamedu Momiću Hodži, kafedžiji iz Mostara, ponio sam flašu konjaka. Kad sam mu je ponudio, odbio je jedva govoreći: »Ne mogu, moj komesare.« Nakon nekoliko dana je umro. Svi su drugovi žalili Momića, koji je bio divan starac među nama, uvijek brižan za sudbinu boraca i pun očinskih savjeta.

U zoru 26. marta počeo je masovan napad Italijana i četnika, uz jaku podršku artiljerije i vrlo često bombardovanje avijacije. Od bombardovanja poginuo je Branko Andrić, seljak iz Jablanice.

Bez većeg otpora svi su naši bataljoni počeli povlačenje. Italijani i četnici zauzeli su Nevesinje. Naša Brigada povukla se preko Nevet-sinjskog polja u obližnja sela, naš Bataljon u Kifino Selo i Bratač. Pridružio nam se Avdo Humo, koji je proteklih dana održao sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, na kojemu je razmatrana situacija u Hercegovini i uočena potreba za mobilizacijom omladine radi popune bataljona naše Brigade. Požalio sam mu se da gotovo nikoga nismo uspjeli mobilisati sa terena našega bivšeg Konjičkog bataljona, osim nekoliko omladinaca, komunista sa Boraka.

Mlađi su bili u četnicima i bojali se osvete zbog pokolja naših boraca u četničkom puču. Pohvalio sam se dobrovoljnim pristupom omladine iz muslimanskih sela u širem rejonu Jablanice i Prozora u jeku borbe za ranjenike na Neretvi. Avdu sam upoznao sa stanjem u Bataljonu i pohvalio se našom borbenošću i drugarstvom istakavši da smo dobro došli svakom bataljonu Brigade, pa i Divizije, kad se u borbi nađemo pored njih.

Nakon odmora, noću, 28/29. marta, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada ponovo su oslobodile Nevesinje.⁸⁷

Štab 10. hercegovačke brigade, po naređenju Vrhovnog štaba, 30. marta formira dvije udarne grupe, jednu od 1, 3. i 4. bataljona pod rukovodstvom komandanta Brigade Vlade Šegrta, zamjenika komandanta Vlade Tomanovića i zamjenika komesara Vase Miskina, koja kreće ka Gacku, i drugu od 2. i 5. bataljona pod rukovodstvom komesara Brigade Cede Kapora i načelnika Štaba Rade Hamovića, koja će krenuti u južnu Hercegovinu, preko Trusine i Dabarskog polja, ka Ljubinju, u cilju razbijanja četničkih bandi i mobilizacije ljudstva. Istog dana naš Bataljon je krenuo preko sela Zalužja, Krekoviće i Sлата u Nadiniće, prema Gacku. Na Glogu smo razbili četnike i protjerali ih preko Trusine U/ Dabarsko polje. Na Glogu su poginuli:

AHMET BALIC, seljak iz Kranjčića kod Prozora, i
BAJRO MILANOVIC, seljak iz Bojkovca kod Gornjeg Vakufa.

Na Krekovicu je poginuo bombaš

MIHAJLO AHAC, đak iz Mostara, jedini Slovenac u Bataljonu,
kojeg smo svi cijenili zbog hrabrosti i drugarstva.

Marš iz Šipačna uz Bjelasicu preko Zelene glave ostao je u sjećanju svih boraca našeg Bataljona. Proletno sunce omekšalo je dubok snježni pokrivač. Borci su mjestimično propadali u smetove gotovo do pojasa, a konji su se prosto nasukali na trbuh propadajući kopitima do tla. Bili smo prisiljeni skidati tovar s konja: teške mitraljeze i minobacače, sanduke municije, ručnih bombi i mina, vreće s hranom, kazane i burad za parenje — i sve to nosili smo na svojim leđima. Najjači drugovi formalno su iznosili konje iz snježnih smetova. Bio je to mukotrpan i težak posao, ali uz šalu i dobacivanje: »Điha, hi-ja. naprijed dorate«, naša se muka uspješno završila.

Po dolasku u Nadiniće odmah smo po obližnjim kosama napali četnike. Četnici su posmatrali dolazak naših brojnih kolona preko Gatačkog polja i s velike udaljenosti pripucali a zatim pobjegli u Gacko.

Noću 1/2. aprila naša tri bataljona krenula su u napad na Gacko. Naš Bataljon se kretao brzo, desnom i lijevom stranom puta, a 1. i 4. hitali su kosama Gatačke površi ka Gacku goneći četnike pred sobom. Brigadna artiljerija, minobacači i topovi »Zelenko« i »Krnje«, kako smo ih od milošte svi u Brigadi zvali, otvorili su vatru, po dogovoru, na položaje, gdje smo već bili stigli jer nam niko nije pružao otpor. Malobrojne granate i mine padale su oko nas i na sreću nikoga nisu ranile. Nadigli smo dreku da prestanu pucati, što su i učinili, i pokret je na-

stavljen. Četnici su povremeno pripucavali i, kroz Gacko, u tamnoj noći, nestali prema Avtovcu, gdje su pokušali pružiti nekakav otpor. Nismo ih uspjeli stići jer su panično brzo bježali.⁸⁸

Hercegovački četnici otišli su prema Bileći, a crnogorski prema Nikšiću. Naš 1. i 4. bataljon bili su iste sreće, kao i mi nisu naišli ni na kakav ozbiljniji četnički otpor. U Gacku smo zaplijenili skladište municije i izvršili popunu Bataljona mecima i ručnim bombama stvorivši dobru rezervu. Naš Bataljon osvanuo je u Avtovcu, odakle smo odmah uputili obezbjedenja na obližnja brda. Naš 1. bataljon ostao je u Gacku. Borci su se susreli sa svojim najbližim: očevima, majkama, braćom i sestrama, a 4. bataljon je nastavio gonjenje četnika ka Izgorima. Ceta domobrana iz Gacka pobjegla je u Fazlagića Kulu.

Nakon dvodnevno odmora u Avtovcu prešli smo u selo Pržine i izvršili pripreme za napad na Fazlagića Kulu. Štab Bataljona uputio je Kuljanima pismo, u kojem smo ih upozorili da će partizani ući u njihova sela, pa ako opale i jedan metak, da ćemo sva sela spaliti. Pisali smo im da narod ne bježi, a da nas ustaški zlikovci ne čekaju.

Noću 5/6. marta naš je Bataljon iz Pržina, preko Stepena i Šarića grede, ušao u Fazlagića Kulu. Lijevo od nas kretao se 4. bataljon, preko Cernice i Ključa, takođe u Fazlagića Kulu. Štab Brigade ostavio je 1. bataljon na položaju prema četnicima, nepotrebno se bojeći da bi neko od boraca mogao napraviti kakvu osvetu, jer su ustaše iz Kule, sa, pridošlim ustašama, u proljeće 1941. strijeljale i bacale Srbe u Koritsku jamu. Jedinice 1. dalmatinske brigade ušle su u Fazlagića Kulu preko planine Bjelasice. Ulazak u Fazlagića Kulu protekao je bez otpora. Ustaška milicija i domobrani, njih oko 500, povukli su se u Babu planinu, gdje su potjerali i svu svoju stoku. U selima smo zatekli starce, žene i djecu, a svi odrasli muškarci su pobjegli. U Fazlagića Kuli ostali smo dva dana da bismo se odmorili, obavili rutinske sastanke i dali jednu priredbu za stanovnike.⁸⁹

Italijani i četnici su 6. aprila ponovo zauzeli Nevesinje.

U svitanje 7/8. aprila napali smo četnike na Kobiljoj glavi. Desno od nas nalazio se 4. a lijevo, do Troglava, 1. bataljon. Naši borci prišli su nečujno, mačijim hodom, četničkim položajima, na kojima su gorjele vatre, i iznenada ih zasuli bombama i mitraljeskom vatrom, dok su naši bacači tukli dublje četničke položaje. Naš napad je četnike toliko iznenadio da su se nakon kraće borbe dali u bježanje. Četnike smo gonili preko Korita ka Mekoj Grudi. Bataljon je pobio oko 30 i zarobio 35 četnika.

Podilazeći četničkim položajima, prije našeg napada, u cik zore poginuo je Hasan Zahirović Laća, radnik iz Mostara. Zalutali metak, ispaljen sa velike daljine, pogodio ga je u lijevu obrvu i ostao u glavi. Laća je bez riječi pao. Kakva čudna smrt legendarnog heroja. Prišli smo mu. Među nama bila je bolničarka Štaka Mičković, Lacina drugarica, i Rifat Frenjo, koji su plakali kao djeca ljubeći i milujući mrtvog Lacu. Nakon protjerivanja četnika sa Kobilje glave Lacu smo sahranili u prisustvu velikog broja boraca, a ja sam se uz suze oprostio od našeg druga kratkim govorom, naglasivši da će njegovo junaštvo ostati primjer našim borcima na putu do slobode i da ćemo ga osvetiti. Laća je postao lef-genda — heroj, kojim se ponosila cijela Brigada. Sirotinjski sin, nezaposleni pekar u Mostaru, pripadao je grupi besprizornih na Carini, koji su se prije rata svačim bavili da bi preživjeli. Laća i većina njih u NOR-u su izrasli u divne komuniste, mladiće od akcije i primjerne junake. Laća je proglašen narodnim herojem.

Zarobljeni četnici, većina s bradama, a svi sa dugom kosom, izgledali su jadno, svi su molili za goli život, jer su navodno mobilisani, a pojedinci su se pozivali na ustaničke dane kad su bili u partizanima, iako su se u maju 1942. godine, bježeći iz naših jedinica, svrstali pod četničke zastave i pobjegli pod okrilje okupatora ubijajući komuniste. Nakon mog i Acinog objašnjavanja ciljeva narodnooslobodilačke borbe, ukazujući im ko su četnici i ustaše, pitao sam ih ko će ostati u Bataljonu. Pošto se niko nije javio, kosate i bradate razbojнике poslali smo u Stab Brigade.

Nakon sastanka sa zarobljenim četnicima nekoliko nas otišli smo na Koritsku jamu, u koju su ustaše noću 4/5. juna 1941. bacile strijeljane i maljevima i polugama poubijane odrasle muškarce, Srbe, pokupljene u selu Korita i šire u gatačkom srezu. Te kobne noći pobijeno je nad jamom oko 180 ljudi, od kojih 147 iz sela Korita. Po završenom bacanju grupa od po 10-15 ljudi u jamu, čuli su se jauci i stenjanje iz njenog grotla, te su ustaše ručnim bombama dokrajčile one koji su još davali znake života. Nakon nekoliko dana jamu su polijevali krečom jer se iz nje širio zadah leševa. Ustaše su u Koritima opljačkale oko 4.200 grla sitne i krupne stoke i zapalile nekoliko kuća. Slični zločini, kao u Koritima, nastavljeni su narednih dana širom Hercegovine. Odvođeni su i ubijani) Srbi, Jevreji i Romi, komunisti i drugi napredni ljudi bez obzira na nacionalnost. Svi naši borci izredali su se nad jamom odajući dužnu počast nedužnim žrtvama ustaškog zločina. Naše drugarice brale su tek

procvalo cvijeće, koje su ostavljale pred jamom ili buketiće bacale u jamu.

U Bataljon je, drugi dan po zauzimanju Kobilje glave, došao zamjenik komandanta Brigade Vlado Tomanović, kome smo iznijeli svoju zamisao o napadu na Veliki i Mali Planik. Iduće noći naša 2. četa napala je Veliki Planik, a vod 3. čete Mali Planik. Tačno u ponoć naši su bombaši stvorili vatrene krune bačenih bombi na Velikom i Malom Planiku, a zatim vatrom iz puškomitraljeza i pušaka zasuli četnike i tom prilikom pobili ih oko 30, koji nisu imali prilike ni da se pridignu, a kamoli da bježe. Posmatrajući napad, Tomanović je rekao: »Da mi je ovo iko pričao, ne bih mu vjerovao, a sad sam ovo čudo gledao svojim očima. Mostarci su pravi majstori kao bombaši.«

Narednih dana naša tri bataljona držala su liniju Zagradci — Kobilja glava — Breslice — Korita — Dulići — Troglav, oslanjajući se na položaje 1. dalmatinske brigade koja se nalazila na Lipniku i Izgorima. U dva navrata Kobilja glava je mijenjala gospodara, jer su nas četnici masovnim napadima, uz jaku podršku artiljerije, koja nas je tukla kartecom i minobacačima, prisilili da se povlačimo sa Kobilje glave u pravcu sela Stepen. Borbe su povremeno bile vrlo oštre. Sto bi četnici uz podršku italijanske artiljerije preko dana zauzeli mi smo vraćali preko noći napadajući četničke položaje koji su bili obilježavani stotinama vatri.

Poslije trećeg povlačenja sa Kobilje glave došao nam je izjutra komandant Brigade Vlado Šegrt i nervozno, vrlo povišenim glasom, počeo se objašnjavati s našim komandantom Radovanom Sakotićem, ističući pri tome značaj Kobilje glave za cijeli prostor Gacka, posebno za Centralnu bolnicu. Vidjevši da je vrag odnio šalu i da rasprava ne vodi ničemu, rekao sam im: »Povrtićemo Kobilju glavu kao što smo i do sada radili, smirite se!« Borci su se već u priličnom broju okupili oko nas. Šegrtu smo objasnili uzroke naših povlačenja, što je on prihvatio i uskoro nas napustio. Nakon večere Bataljon se odmarao. Te noći, 11/12. aprila, ponovo smo krenuli prema Kobiljoj glavi, gdje su opet gorjele četničke vatre. Cim smo ih zasuli bombama i mitraljeskim rafalima, četnici su preko Korita pobjegli ka Mekoju Grudi. Ovaj put pobili smo 12 četnika, a zarobljenih nije bilo jer su bježali glavom bez obzira.¹¹⁰

U borbama na Kobiljoj glavi imali smo poginulih drugova i drugarica. Berta Lela Albahari, učenica iz Sarajeva, prilikom previjanja ranjenog Hamida Drljevića teško je ranjena u stomak i kičmu. Umrla je na putu za bolnicu. Lela je smrt prihvatila bez hropca, svjesna da je život dala za bolje sutra i skupo ga naplatila jurišajući na bunkere

sa borcima svoje čete. Bila je voljena. Znali smo da više nećemo slušati španske pjesme, kojima je Lela zabavljala Bataljon uz partizansku vatru. Husein Begtašević, radnik iz Konjica, ranjen mitraljeskim rafalom, umro je u Avtovcu. Dr Papo je konstatovao da mu nema spasa, kao ni Leli, koju je samo previo.

SAFET HUSREP, seljak iz Jablanice,
IBRO PALIĆ, seljak iz Slatine kod Jablanice,
PASO MILANOVIC, seljak iz Bojkovca kod Gornjeg Vakufa, i
SAĆIR POZDER, seljak iz Lizoperaca kod Prozora, poginuli su

na Kobiljoj glavi ili u kamenjaru Korita i Meke Grude, gdje su ih pokosili četnički meci ili italijanska artiljerija. Višestruko smo naplatili njihovu smrt. Osvetili smo te borce pune žara i ljubavi za svoju hercegovačku grudu. Imali smo i desetak lakše ranjenih drugova.

Načelnik Štaba Brigade Rade Hamović u izvještaju, 13. aprila 1943, sa puta operativne grupe (2. i 5. bataljon) koja je brojala oko 270 boraca, iz južne Hercegovine javlja: »Teror četnika u Hercegovini je veliki ... Svoj poraz pravdaju našim naoružanjem i brojnošću. Nas prikazuju kao osvjetnike, u čijim redovima ima samo ustaša, domobrana, Cigana i Jevreja. Šalju u koncentracioni logor porodice koje imaju svog u partizanima ili ih pomažu. Kod našeg nastupanja gone narod prilikom povlačenja i mi ulazimo u prazna sela u kojima su starci i djeca.

Naši bataljoni nemaju koga mobilisati, jer je sve mobilisano milom ili silom u četnike.

Narodna vlast je labava i bolje je ne uspostavljati jer četnici poslije pobiju naše simpatizere.«⁹¹

Za boravka u južnoj Hercegovini grupa je na planini Trusini razbila četnike, oslobodila Ljubinje, napala Stolac i prokrstarila Dabrom i Popovim poljem.

Položaje u Koritima dobro smo organizovali za odbranu, uredili smo mitraljeska gnijezda i individualne zaklone, podizali kamene zidove maskirane tek prolistalom šumom.

U slučaju napada neprijateljske artiljerije i minobacača svako bi sebi pronašao ležište u škripovima, u blizini vlastitog borbenog položaja. Naša osiguranja bila su isturena na prilazima našim položajima. Koristili smo se svim dosadašnjim iskustvima dvomjesečne borbe protiv Italijana i četnika u hercegovačkom kršu i kamenjaru.

Rano izjutra, 15. aprila, pojavile su se četničke kolone, a odmah zatim započela je artiljerijska i minobacačka paljba po našim položajima.

jima. Naše obezbjeđenje povuklo se bez otpora, kako im je bilo i naredeno. Četnici su se kretali u većim i manjim grupama uklinjujući se u naš raspored. Na odstojanju od oko 100 metara osuli smo mitraljesku vatru po četničkim grupama, a borci su precizno gađali štedeći municiju. Četnički redovi su se prorjeđivali, zavladao je zbunjenost, a zatim su svi pogođeni, prikovani našom paljbom za zemlju. Otpočelo je zaoblazivanje četnika s oba naša krila, da bismo potom prešli u opšti juriš, a zatim je uslijedilo njihovo panično bježanje. Dugo smo ih gonili i, zastajući, gađali. Četnici su u toj borbi, koja je trajala cijelo jutro, ostavili oko 20 mrtvih i 10 ranjenih. Rastajući se sa Kobiljom glavom, Bataljon je zauvijek ostavio i Šabana Cosića, seljaka iz Sabančića kod Jablanice. Imali smo i 6 lakše ranjenih drugova.

Poslije podne s obližnjih kosa čulo se pripucavanje. Pred večer naše položaje preuzele su jedinice 4. proleterske crnogorske brigade. Na Kobiljoj glavi poginulo je ili umrlo od zadobijenih rana 8 naših boraca.

U tim borbama Bataljon je pobio oko 100 i zarobio oko 50 četnika. Ranjene četnike otpremali smo u njihova sela, na oslobođenoj ili okupiranoj teritoriji, koristeći žene mještanke za njihovo nošenje jer se iz okolnih sela većina muškaraca nalazila u četnicima ili su se krili od nas.

Nakon prikupljanja Bataljona krenuli smo u Fazlagića Kulu, gdje smo stigli kasno u noć i prenoćili. Narednih dana preko sela Ljeskova Duba prebacili smo se u selo Drežanj, obezbjeđujući se od četnika iz pravca Lukavačkog polja.

U Drežnju smo se zadržali tri dana organizujući partijske, skopske i četne konferencije, na kojima smo analizirali slabosti dvodnevnog marša i ranijih borbi oko Kobilje glave, ističući i velike uspjehe koje smo postigli uz relativno male gubitke. Organizovali smo priredbe, pjesma se čula na sve strane, a naš »vrabac« i skečevi su na duhovit način prikazivali novosti iz života našeg Bataljona. Tekstove su pisale grupe koje su se brinule za kulturno-zabavni život četa i bataljonski odbor. Održavali smo konferencije sa mještanima, u koje su četnici svojim zulumom, ubistvima i paležom utjerali strah, ali ih to nije sprečavalo da dobrovoljno dijele s nama i posljednje rezerve hrane.

Naša odjeća i obuća se prilično izderala pa smo organizovali masovno krpljenje i uobičajeno parenje protiv vaški. Naše rezerve brašna,¹ makarona i soli već su bile na izmaku, pirinač se povremeno davao samo¹ ranjenicima, koji su liječeni u bataljonskoj bolnici uz veliku brigu Alberta Altarca Čina i naših bolničarki. Naši teži ranjenici iz Centralne bolnice vraćali bi se u Bataljon, u bolnicu, čim bi postali pokretni, a

za njih smo uvijek imali barem tri osedlana konja i bolje obroke hrane.' Hrana u Bataljonu bila je sve slabija, što se vidjelo i po kaganu, u kojem su parčad mesa bila sve manja, a škrob sve rjeđi, sa vrlo malo, najčešće nimalo, krompira ili makarona.

Vječito smo zbog gladi bili u iskušenju da sami sebi nešto priuštimo za jelo ili da nabavimo neki komad odjeće i veša, džemper, čarape, rukavice i opanke.

Položaji kod Drežnja bili su udaljeni i hrana je redovno kasnila. Čekajući ručak, Husa Orman i Uroš Eljdan ogladnjeli su, kao i ostali borci. Otpočeo je njihov tihi dogovor da napadnu jedan četnički bunker na susjednim kosama. Kad su saopštili svoju namjeru, drugovi su ih odvrćali, jer su bili uvjereni da će izginuti. Upozorenja nisu pomogla. Oni su otišli i ubrzo su se čule bombe. Husa i Uroš vratili su se s rancima punim hrane i tri zaplijenjene puške, dosta municije i nekoliko bombi. Po hrani u rancima moglo se zaključiti da su to bili četnici, čije su kuće u blizini.

Izvadili su hljeb, sir i konzerve, prikupljene na četničkim položajima. Sve su to slagali pored sebe, i ko bi se god obratio da mu daju šta od tog plijena, Husa bi mu ljutito odgovorio: »Eno hljeba gore, idi pa zaplijeni!« Kad su iz ranca sve izvadili, izrezali su hljeb na jednake komade, stavljali na njih sir i zatim svoj plijen podijelili svim prisutnim borcima.

Iz oslobođenog Nevesinja upućena je grupa boraca: Safet Džinović, Omer Mrgan, Salko Mrgan i Omer Pašić da, sa osloncem na našu organizaciju NOP-a, izvrše mobilizaciju omladine u selima Dubrava. U Štab Brigade je 12. aprila 1943. došla grupa od oko 30 boraca. Nekoliko dana kasnije 18 drugova i drugarica došli su u sastav našeg Bataljona. Većina njih bila je organizovana u omladinskoj organizaciji, a pojedinci su bili i članovi SKOJ-a:

JAŠAR AVDLIC,
CAMIL BITANGA,
SALKO BOJCLIC,
MEHMED ĐUKIĆ,
KEMAL FEJZIC,
FADIL HAJROVIC,
ŠEFKO O. HAJROVIC,
FATIMA HANIĆ,

FADIL HASAGIC,
ADEM KAPIC,
MUNIB KEBO,
AISA KRPO,
AHMET LETO,
AVDO PUCE,
DŽEMAL REPEŠA,
ALIJA M. VELEDAR,
IBRTCA H. VELEDAR i
SALKO M. VELEDAR.

Stab Brigade organizovao je 22. aprila frontalan napad svih bataljona na četnike. Desno od nas bio je 5, a lijevo 2. bataljon. Naredna tri dana protjerali smo četnike preko Lukavačkog polja. Naš Bataljon je 25. aprila osvanuo na Lipniku i nastavio goniti četnike preko sela Davidovića ka Fatnici i Mekoj Grudi. Četnici su imali desetak mrtvih i više ranjenih, a od naših je poginuo Ahmed Hadžiomerović, student iz Mostara. Bilo je ranjeno 6 drugova. Samo u noćnim napadima uspijevali smo četnicima nanositi veće gubitke, dok su se po danu oni povlačili pripucavajući s velikog odstojanja i rijetko kojeg od njih bi stigao naš metak.

Iskoristili smo priliku da intendantura rekvizicijom od četničkih porodica, kojih je bio nemali broj, poveća zalihe brašna i krompira i kvantitativno obogati naše krdo goveda i stado ovaca i koza.

Izjutra rano iz Bileće je krenula poveća motorizovana italijanska kolona preko Fatničkog ka Dabarskom polju. Pred njima su četnici u brojnim kolonama prilazili našim položajima. Po običaju javila se italijanska artiljerijska i minobacačka vatra, koja je zasipala naše položaje. Napadi su odbijeni i mi smo zadržali položaje u toku cijelog dana. Noću, 25/26. aprila, upravo prije svitanja, napustili smo Lipnik. U kraćim etapnim marševima i uz jaku zaštitnicu Bataljon je preko sela Rogače, Slata, Rupnog Dola i Rilja stigao u Gornje Kolečko.

U borbama protiv četnika teško je ranjen Sefkija Derviškadić, radnik iz Nevesinja, koji je nakon nekoliko dana umro u bolnici. Bio vodnik, ali se nije rastajao od svog mitraljeza. Uvijek je bio vedar, spreman za šalu i pjesmu. Sefkija je član Partije od 1940. godine. Radio je na Rudniku i bio član MK SKOJ-a u Mostaru 1941. godine.

Italijani i četnici su 27. aprila ovladali Dabarskim, a 28. aprila i Nevesinjskim poljem.

Prvi maj proslavljamo u borbi sa četnicima, koji nas napadaju iz pravca Kifina Sela. Narednih dana danonoćno vodimo borbe sa četnicima, iza kojih se kreću Italijani s artiljerijom i minobacačima. Četnici su u tim borbama imali desetak mrtvih i više ranjenih. U toku 4. maja ginu:

SEFKIJA HAJROVIC, seljak Iz Rečica kod Čapljine, i

SERIF SKRBO, radnik iz Tasovčića kod Čapljine, a nekoliko

drugova bilo je lakše ranjeno. Italijani i četnici su 1. maja zauzeli Gacko, Avtovac i Fazlagića Kulu, a naše jedinice su se povukle prema Izgorima i Ravnom.

Odstupamo preko Morina, Uloga i Obija.

Čim su prvi borci Bataljona, 5. maja, stupili na drveni most na Neretvi kod Uloga, most je zapalila jedna grupa boraca po naređenju Štaba Brigade. Bataljon je bio u zaštitnici Brigade i računalo se da će most preći prije negoli ga zahvati plamen. Posljednji u koloni prelazili su trčeci preko mosta, kroz dim, dok se plamen već javljao preko cijele drvene konstrukcije. Naša 1. četa, u zaštitnici, zaostala je i posljednja protrčala kroz plamen preko mosta. Tom prilikom većini je boraca 1. čete bila oprljena odjeća. Prešavši na desnu obalu Neretve, pošto se sve doblrp završilo, smijali smo se drugovima i drugaricama koji su, garavi, dugo iskašljavali dim i psovali nas zbog »teferiča« u njihovoj nevolji. Pusta mladost!

Padinama Lelije prošli smo pored Kalinovika, u kojem su gorjele četničke kasarne, a zatim kroz sela Jelač, Grandići i Curevo. U selu, Jelač narod nas je dočekaao kao svoje rođene. Odbor je prikupio hrane i stoke za nekoliko dana, a djevojke su nam poklanjale čarape, rukavice i džempere. Na Vučevo smo stigli pred večer 8. maja. Prenoćili smo u kolibama. Prvi put je naš Bataljon zakoračio u Crnu Goru, kroz njene planine, kanjone i gustu šumu, preko rijeka i potoka, koji su bili izuzetan dar prirode. Iznad nas uzdizao se Maglič sa krunom oblaka na lijepom sunčanom danu. Čule su se primjedbe boraca: »Evo stigismo i mi u Banat. Za silazak s planina u doline rijeka mogla bi nam Brigada uputiti padobrane.«

Nikad nas nije napuštao duh Mostara, njegova veselost, zbijanje šala na svoj i tuđi račun, pjesma i međusobno drugarstvo, pa ni u najtežim danima rata. Ponekad bih se prisjetio da su nas prije rata ljudi koji su dolazili da žive u Mostaru nazivali »grad vesele sirotinje«. Ponosili smo se takvom ocjenom. Mostar je doista bio sirotinjski grad, u

kojemu je često po jedan radio a po 5 — 7 članova svoje porodice izdržavao.

Sutradan, zorom, cio Bataljon bio je na nogama. Dobili smo dobar doručak i krenuli ka selu Mratinju. Naišao je komandant Brigade Šegrt i, pored ostalog, rekao da se u Mratinju dobro odmorimo i borce nahranimo, jer je selo bogato. Nakon marša kroz šumu stigli smo na konjsku stazu, koja vodi u selo vrlo strmim liticama Maglica. Mratinje je u kazanu, dubokom oko 1.300 metara. Kad bi čovjek pogledao na našu kolonu iznad sebe, dobio bi utisak da smo povješani na stijene. Pridržavamo tovare na konjima s unutrašnje strane staze da ne odlete niz litice. Najteže je konjima, natovarenim sanducima municije i minama, čije samare borci pridržavaju privezanim opasačima da ne odlete preko vrata i ne sunovrate se u bezdan. Konji dašću, isparavaju se, a bijela im je pjena po cijelom tijelu kao da su nasapunjani. Taj naš brdski konjić je nevjerovatno izdržljiva životinja, koja danonoćno maršuje, često bez hrane i vode, po kiši i snijegu. Partizani duguju neizmjernu zahvalnost našim brdskim konjićima za uspjele dnevne i noćne marševe po vrletima naših planina širom zemlje. Nakon nekoliko sati mukotrpnog marša, oko podne, stigli smo u Mratinje. Selo je skoro napušteno, ostali su prestrašeni starci i žene s djecom. Stoka je odvedena, a hrana sakrivena ili zakopana, te smo se jedva narednih dana prehranili. Bili smo više gladni nego siti i jedva smo čekali da krenemo iz tog sela. Po kućama se mogu zapaziti predmeti, karakteristični za muslimanska domaćinstva, doneseni sa pljačkaških pohoda po Bosni i Hercegovini. U selu smo ostali dva dana, na odmoru. Život je tekao uz uobičajene vojničke i političke programe. U Mratinju nam se iz Centralne bolnice pridružio Munir Kebo. Krećemo preko sela Miloševića i Stabne u Lisinu, gdje smo stigli 13. maja.

Poslije mjesec dana marša, uz česte borbe sa četnicima, i uz vrlo rijetke dvodnevne odmore od Fazlagića Kule, preko Gatačkog i Nevesinjskog polja, Morina, planina Zelengore, Lelije, Maglića, Volujaka i Lebršnika, opet smo došli na Ravno kod Gacka. Čudan krug, vrlo mučan i naporan. Pred nama su opet četnici.

Dolaskom na Ravno iznad Avtovca 2, 3. i 4. bataljon 10. hercegovačke brigade preuzeli su položaje od 1. dalmatinske brigade. Naš 1, 5. i 6. bataljon produžili su u pravcu Nikšića sa komandantom Brigade Vladom Šegrtom. Smjena jedinica izvršena je 13. maja pred veče i Mostarski bataljon se povukao na odmor u selo Lisinu uputivši 3. četu radi obezbjeđenja na Šejtan-Kulu. Te noći na Ledeniku, čini mi se, da

su gorjele stotine četničkih vatri, koje su označavale brojnost njihovih jedinica, a time i prijetnju našim bataljonima. Borci, premoreni u višednevnim marševima i borbama sa četnicima, pospali su po kućama ne čekajući večeru. Oko ponoći probudila nas je iznenadna pucnjava i mitraljeski rafali uz prasak ručnih bombi. Stab Bataljona nije znao o čemu se radi te su jedinice stavljene u pripravnost. Nakon jednog sata stiže izvještaj komesara 3. čete Šefika Obada: »Izvršili smo prepad na četnike, 5 četnika smo ubili, zaplijenili smo 1 mitraljez i 7 pušaka. Položaj ću obezbijediti patrolama, umorni smo i idemo na spavanje — Šefik.« Pročitavši izvještaj, otišli smo i mi na spavanje, a četnici su nastavili pucnjavu do zore.

Nakon dvodnevnog odmora i izviđanja terena tri naša bataljona, noću, 16/17. maja, izvršili su iznenađajući napad na položaje četnika na Orlovcu, Mramoru, Trešteniku i Ledeniku i nanijeli im velike gubitke. Brzi juriši, skoro jednovremeno na širokom frontu bombama, mitraljeskom i puščanom vatrom, unijeli su paniku među četnike koji su pobjegli prema Gacku i Avtovcu. Izbili smo na liniju Jasenik — Lipnik. Četnicima stiže pojačanje i naši se bataljoni povlače na polazne položaje. Naš Bataljon se zadržao na Ledeniku i Kuli. Lijevo od nas bio je nap¹ 4, a desno 2. bataljon. U tom napadu poginuo je Mirko Oneščuk, ko¹ mesar 1. čete, đak iz Mostara, čija je cijela porodica radila za NOP, a on je bio uzor skromnosti i hrabrosti, kako u omladinskim akcijama u gradu tako i u borbama Bataljona. Volio je drugovima pričati kako će biti nakon oslobođenja, u socijalizmu, slikajući bogat život sa velikim radilištima i ljudima sa najljepšim moralnim osobinama. Drugovi su mu znali reći: »E, moj Mirko, dugo će Neretva teći dok to tvoje doba dođe.«

U borbama sa hercegovačkim četnicima najveću je teškoću predstavljalo što smo ih stalno jurili kad bismo ih zbacili sa njihovih položaja. Cim ih prestanemo goniti, evo njih opet, po danu, ispred svojih gospodara Italijana, koji su nas najčešće tukli artiljerijskim tempiranim granatama — kartečom i minama iz bacača. Četnici su bili siti i odmorni, brzo su se kretali i sklanjali po kamenjaru, kojim su se odlično koristili za zaklon. Mnogi drugovi su u takvim prilikama govorili: »Kad već satima moramo da jurimo za četnicima, da se bar možemo snabdjeti hranom, municijom i obućom.« Od četnika se zbilja nije imalo šta uzeti, kao da ništa osim svoje izdajničke duše nisu imali.

U toku noći Bataljon su napustila dvojica nedavno došlih boraca koji su otišli u Dubrave a da se nikome nisu javili. Taj nemio događaj

označio je prvo i jedino dezerterstvo iz Bataljona u toku V neprijateljske ofanzive, zbog čega smo, odmah, u toku dana, držali četne konferencije i žigosali njihov postupak.

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Mostarski bataljon na početku V neprijateljske ofanzive. organizaciono i brojno, u ljudstvu i naoružanju, predstavljao je jaku udarnu snagu. Bataljon je imao:

- Štab sa 6 kurira,
- intendanturu sa oko 15 boraca (8 konja i manje stado stoke).
- ubojnu komoru sa oko 15 boraca i 8 konja,
- ambulantu sa oko 10 boraca (ljekar, 4 — 6 bolničarki, kuhar i 2 — 4 konjovoca), 3 — 4 konja i oko 10—15 lakših ranjenika i rekonvalescenata, koji su se vraćali iz bolnica,
- tri pješadijske čete, u svakoj oko 70 boraca. Cete su imale po tri voda, a svaki vod po dvije desetine. Desetine su imale po 1 — 2 puškomitraljeza. Cete su imale svoje ekonomate sa po 2 konja i opremu za spremanje hrane za svoj sastav.

Prateća četa imala je tri voda i ekonomat sa oko 45 boraca. Prvi vod imao je dva odjeljenja, a svako odjeljenje po 1 teški mitraljez »breda«. Drugi vod imao je takode dva odjeljenja, a svako odjeljenje po 1 teški mitraljez »fiat«. Treći vod minobacača imao je tri odjeljenja, od kojih dva sa po jednim minobacačem 81 mm, a 3. odjeljenje sa 4 laka ručna minobacača.

Bataljon je imao oko 290 boraca, 25 puškomitraljeza. 4 mitraljeza, 2 srednja i 4 laka minobacača i oko 15 automata.

Prve njemačke kolone 7. SS divizije »Princ Eugen« pojavile su se, 17. maja 1943. i kretale se od Nevesinja i Bileće ka Gacku. Pronio se glas da se Nijemci izvlače iz Grčke i obalnog pojasa Jadrana zbog neuspjeha na istočnom frontu i mogućnosti otvaranja drugog fronta na evropskom ratištu. Ta vijest bila je želja, daleko od stvarnosti, jer je otpočela realizacija njemačkog plana nazvanog »Svare« (Schwarz), odnosno V neprijateljska ofanziva ili, kako je kasnije nazvana, bitka na Sutjesci.

Razvoj situacije u Jugoslaviji u proljeće 1943. odlikovao se snažnim poletom oslobodilačkog pokreta i vezivanjem oko 40 neprijateljskih divizija na jugoslavenskom ratištu: 12 njemačkih, 17 italijanskih, 6 bugarskih i dijelovi 3 mađarske divizije, te mnogobrojne kvislinške formacije Draže Mihailovića, Milana Nedića, Ante Pavelića i Lea Rupnika.

U prvoj polovini maja došlo je do sloma njemačko-italijanskog fronta u sjevernoj Africi, čime je porastao značaj jugoslovenskog ratišta, kako za sile osovine tako i za saveznike. Mogućnost iskrcavanja anglo-američkih trupa iz sjeverne Afrike na Balkan postala je realnija pretpostavka, zbog čega su Nijemci otpočeli dugo pripremanu operaciju »Svare« u cilju uništenja Operativne grupe divizija i Vrhovnog štaba NOV i POJ u Crnoj Gori.

Plan operacije bio je da sa široke kružne osnovice koncentričnim nastupanjem neprijatelj izbije pomoćnim snagama na kanjone Pive i Tare i posjedne prelake na tim rijekama, a glavnim snagama iz Kolašina i Nikšića u pravcu planine Durmitor sabije grupu divizija NOVJ sa Vrhovnim štabom i tu ih uništi.

Komandant operacije general Liters predvidio je tri etape:

— prvu, da za deset dana potisne Operativnu grupu na prostor Pljevlja, Kolašin, Nikšić i rijeku Pivu;

— drugu, takođe za deset dana, da stezanjem obruča smanji rastojanje između jedinica u nastupanju;

— treću, kroz više sedmica, da uništi opkoljene snage NOV i POJ.

Za izvršenje tog zadatka predviđene su četiri ojačane njemačke divizije: 1. brdska (dovedena sa istočnog fronta), 7. SS »Princ Eugen«. 118. lovačka, dijelovi 369. legionarske i 104. lovačka divizija. U operaciji učestvovala su tri italijanske divizije: »Ferara«, »Venecija« i »Taurinenze« sa takozvanom grupom »Trupe sektora Podgorice«, 1. bugarskim pukom i jednom domobranskom lovačkom brigadom.

Za izvođenje operacije »Svare« grupisano je sedam divizija sa oko 127.000 vojnika, podržavanih sa 7 do 8 artiljerijskih pukova i oko 12 eskadrila sa oko 160 aviona.

Operativna grupa Vrhovnog štaba imala je četiri divizije: 1. i 2. proletersku i 3. i 7. udarnu, te novoformiranu Drinsku operativnu grupu sa 2. proleterskom, 6. istočnobosanskom i 1. majevičkom brigadom.

Četiri divizije i Drinska operativna grupa imale su oko 16.000 boraca i 3.500 ranjenika i bolesnika. Divizije su prosječno brojale 3 do 4.000 boraca.

Velika brojčana nadmoć i snabdijevanje neprijateljskih trupa bili su obezbijedeni, dok su jedinice Operativne grupe imale mali broj brdskih i protivoklopnih topova, a snabdijevanje municijom«vršeno je kroz borbe. Niotkud nije bilo pomoći. Ishrana naših jedinica i bolnice vršena je uz ogromne poteškoće. Borci, ranjenici i bolesnici su gladovali od početka neprijateljske ofanzive, a danonoćno su bili u pokretu.

Planinsko zemljište u ofanzivi bilo je izrazito krševito sa malo staza i malobrojnim putevima, gdje se ističu samo masivi planina Sinjajevine, Durmitora, Maglića, Volujaka i Zelengore, što dostižu visinu i do 2.500 metara. Zemljište je ispresijecano kanjonima Pive, Tare, Komarnice i Sutjeske, od kojih su mnogi duboki i do 1.000 metara. Neprijatelj je bio opremljen za kretanje po takvom terenu, a mi nismo imali gotovo ništa. Sve to išlo je naruku neprijatelju za izvođenje operacije.

Već prvih dana ofanzive otpočele su oštre danonoćne borbe s neprijateljem koje će trajati punih 30 dana. Takva ofanziva iznenadila je čak i našu Vrhovnu komandu.

Noću, 17/18. maja, oko pola noći, četnici su otvorili kratku ali masovnu paljbu sa svojih položaja, koje su odmah nakon toga napustili. Crnogorski četnici povukli su se prema Nikšiću, a hercegovački prema Bileći. Njemačka Vrhovna komanda, predviđajući iskrcavanje saveznika na jadransku obalu, bila je uvjerenjena da će im se četnici pridružiti, zbog čega je i donijela odluku da ih razoruža. Nijemci su po dolasku u Gacko 1 Avtovac razoružavali četnike i za njih formirali logor. Kasnije su ih Nijemci, u toku ofanzive, upotrijebili za nošenje municije i hrane, bili su im »tovarna grla«.

Sutradan, 18. maja, Nijemci su sa dva bataljona u kolonama krenuli prema nama i zadržali se pred našim položajima na Dražljevu, Jaseniku i Lipniku.⁹² Oko ponoći, 18/19. maja, vod Maksima Kujundžića izvršio je prepad na Lipnik. Bombama je iznenadio pospale Nijemce na položaju. Ubijeno je oko 15 njemačkih vojnika i zaplijenjeno 10 pušaka, 2 mašinke, 2 puškomitraljeza »šarca« i mnogo municije. Mi smo prošli bez gubitaka. Taj je prepad podigao moral našim borcima, koji će doći do punog izražaja idućih dana, u toku noćnih i dnevnih borbi.

Početakom V neprijateljske ofanzive iz Centralne bolnice i divizijskih bolnica upućeni su u svoje jedinice mnogi ranjenici koji su se mogli sami kretati. Tako je došla i grupa od 10 boraca našeg Bataljona, među kojima su bili Mustafa Cemalović Cimba, sa tek preboljelim tifusom, i teško ranjeni Abdulah Lugić. Sve, osim njih dvojice, moj zamjenik Aco Babić uputio je u njihove čete i insistirao da se vrate u bolnicu kako ne

bi opterećivali Bataljon jer su ne samo loše izgledali nego su se i jedva kretali. Došlo je do prepirke između Babića i Ćimbe i Lugića, koji nisu htjeli da prihvate takav zahtjev. Zatekao sam ih pred Štabom Bataljona. i kad su mi objasnili o čemu se radi, uputio sam Lugića za komesara ubojne komore, a Ćimbu u bataljonsku ambulantu. Od tada sve naše ranjenike zadržavali smo u bataljonskoj ambulanti, koja se narednih dana pretvorila u malu bolnicu.

Tih dana Husa Orman, Nusret Behmen i Uroš Eljdan upućeni su, u pratnji Obrena Starovića, koji je pošao na sastanak Oblasnog komiteta za Hercegovinu. Nisu se uspjeli vratiti, jer je ofanziva bila u punom jeku, te su ostali u Dubravama.

Izjutra, 19. maja, Nijemci su u gustom stroju, nakon jake artiljerijske pripreme, otpočeli napad na naše položaje. Sačekali smo ih na kratkom odstojanju i paljbom iz mitraljeza i pušaka nanijeli im velike gubitke. Nastavili su nastupanje ne obazirući se na poginule i ranjene. Došlo je do oštred borbe 2. bataljona na Trešteniku i našeg Bataljona na Ledeniku, koji je prelazio iz ruke u ruku, borbom prsa u prsa, u kojoj su ručne bombe glavno oružje. Pred brojno jačim neprijateljima postepeno smo se povlačili uz manje gubitke, i oni su ovladali Ledenikom i Treštenikom.

Oko pola noći, 19/20. maja, Bataljon je napao njemačke položaje i povratio Ledenik. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Zaplijenili smo jedan bacač, tri puškomitraljeza «-šarca», više pušaka i dosta municije. Imali smo 5 lakše i teže ranjenih drugova, među kojima i Rifata Frenju, koji je i ovom prilikom istrčao pred svojim vodom i ručnim bombama sustigao nekoliko Švaba i pobio ih. Nijemci su te noći stalno pucali, do zore. Stigli su kuriri iz Štaba Brigade jer su se drugovi iz Štaba interesovali šta se događa kod nas. Napisali smo izvještaj Štabu Brigade. Sljedećio dan vodili smo oštred borbe s Nijemcima. Neprijateljska avijacija prvi put je djeistvovala po nama, »štuke« su uz zavijanje svojih sirena stalno nad nama, a artiljerija i minobacači nisu prestajali tući nas.

Idućih par dana vođene su kraće borbe, uglavnom uz povremene prepade i prepucavanja, ali obje strane su zadržale svoje položaje. Jedinice našeg Bataljona odmarale su se u selima Lisina i Orah uz smjenu po četama, jer smo sa po jednom četom držali položaje. Održavali smo partijske i četne sastanke. Prorađivali smo članak druga Tita »Borba protiv okupatora, prvi i najvažniji zadatak«, objavljen u »Proleteru«.

Sva tri bataljona naše Brigade su 21. maja pošla u napad na Nijemce. Naš Bataljon napao je Treštenik, a lijevo od nas 4. bataljon Ledenik

i desno 2. bataljon Mramor. Uspjeli smo istovremeno iznenaditi neprijatelja, zasuti ga ručnim bombama i potisnuti s položaja, nanijevši mu gubitke. U zoru smo se povukli na Sejtan-Kulu, 4. bataljon na Javorov vrh, a 2. bataljon na Kućetine. Idući dan stižu Nijemcima pojačanja, pred nama je oko 2.000 vojnika. Povremeno nas bombarduju »štuke«, a »rode« nas ne prestaju izvidati.

Na Ravno je 21. maja stigla 7. krajiška udarna brigada da pojača naša tri bataljona iz sastava 10. hercegovačke brigade. Izvršili smo pre-raspodjelu naših dotadašnjih položaja.

Od Mratinja naovamo ishrana je bila vrlo loša. I prije Mratinja dajmo se se slabo hranili. Dobivali smo obično jedan obrok dnevno, rijetko kad ručak i večeru. Sela kroz koja smo prolazili bila su potpuno ispražnjena, bez stoke i hrane. U te proljetne dane ni mještani nisu imali šta da jedu. Naši obroci sveli su se na parče mesa i masnu supu, u kojoj je rijetko kad bilo malo brašna i po koji krompir. Otpočele su mršave rekvizicije hrane, posebno po neprijateljskim selima. Ako bi neko i uspio pronaći manje količine sakrivenog brašna ili krompira, to bi se za sastav vlastite čete kuhalo s mesom koje smo dobivali iz bataljonske intendature. Tih dana, u cilju suzbijanja samovoljnog snabdijevanja, došlo je upozorenje Štaba 3. udarne divizije da se povede oštra borba protiv svake samovolje prilikom uzimanja hrane i stoke od seljaka. Stigla je i tablica ishrane, u kojoj je naznačeno šta sljeduje svakog borca u toku dana. Na račun te tablice svi smo zbijali šale, posebno u sumrak, kad bi izostala večera, ili uz ručak, kad bismo dobili omanje parče mesa sa masnom vodom. Drugovi bi dobacivali jedan drugome, a najviše četnim ekonomima: »Dajte večeru po tablici«, ili bi pitali: »Zar je ovo parče mesa po tablici?« Ili: »Gdje su krompir i brašno, sigurno pravite pitu!« Uz smijeh odlazilo se na spavanje, ako takvi razgovori nisu vođeni na položaju. Svi smo izgubili bar 5 — 8 kg težine za mjesec dana. Neki drugovi i drugarice postali su pravi lovci na krv i iznutrice zaklane stoke, koje bi očistili i kuhali u svojim porcijama. Skuhanu krv u porciji nazvao sam »krvavice bez crijeva«, a pojedinci su dobili i nadimak »crijevani«. Pored gladi veliki problem bila je obuća. Pravili smo opanke od sirove goveđe kože, koja je sušena 3 — 5 dana, ali bi se i pri najmanjem kvašenju opanci izvrtali te se hodalo u čarapama ili omotanim krpama. Mnogi su borci bili, tako reći, bos. Odjeća je većine bila pocijepana, nestalo je konca i nije se imala čim krpiti. Glad se zavukla u sve nas, stalno se čula priča o jelu, spominjali smo svoje majke i njihove pirjane, dolme, pite, smokvare i si., jer smo danima bili željni da se bilo čega najedemo.

Početne borbe s isturenim njemačkim jedinicama poprimale su karakter frontalnih borbi. U toku dana, zbog jače neprijateljske artiljerijske i minobacačke vatre i povremenih napada avijacije, povlačili smo se s naših položaja ostavljajući osiguranja, dok smo noću redovno vršili manje prepade na njemačke položaje. Posebne teškoće prilikom napada činile su nam male okrugle ručne bombe, koje su Nijemci bacali sa svojih uzvišenih položaja. Te loptaste bombe kotrljale su se niz padine i nanosile nam gubitke, kao i trombloni kojima su Nijemci dobro gađali.

Brzi i iznenadni noćni napadi i aktivna manevarska odbrana napadima u bokove i pozadinu njemačkih kolona narednih dana donosili su nam nove puške, automate i puškomitraljeze. U ranijim borbama za Prozor i u dolini Rame i Neretve mnogi naši borci zamijenili su puške i dopunili naoružanje italijanskim oružjem, jer smo imali velike količine zaplijenjene municije. Njemačke puške, automati, puškomitraljezi »šarci« i odjeća vidjeli su se sve češće na našim borcima, čime je bio obilježen početak našeg prenaoružavanja njemačkim oružjem, što je bio rezultat naših borbenih uspjeha.

U zoru 23. maja Nijemci su otpočeli frontalan napad, podržan jakom minobacačkom i artiljerijskom vatrom i avijacijom, na širokom frontu 7. krajiške brigade i naših bataljona. Dočekali smo ih borbom na bliskom odstojanju i nanijeli im znatne gubitke. Bili su opremljeni zaštitnim šatorskim krilima, jedva smo ih mogli uočiti kroz niske tek distale šumarke. Jaka artiljerijska i minobacačka vatra, gotovo neprekidno bombardovanje i znatna brojčana nadmoć neprijatelja, koji je dovlačio nove jedinice, prisilili su nas na postepeno odstupanje na nove položaje, ka rijeci Pivi i Komarnici. Pružili smo vrlo jak otpor. Više puta smo se prosto izmiješali sa Nijemcima, vođena je borba prsa u prsa, sa ručnim bombama. Municija i ručne bombe nisu se štedjele, imali smo u komorama dobre rezerve. Naročito oštre borbe bile su u rejonu sela Orah, gdje smo im, sa 4. bataljonom 7. krajiške brigade, nanijeli veće gubitke.

U toku 24. maja nastalo je zatišje. I mi i Nijemci danima ne spavamo. Padom mraka komandir 2. čete Ahmet Pintul samoinicijativno uzima jedan vod i napada istureni položaj Nijemaca zasipajući ih ručnim bombama i mitraljeskom vatrom. Zaplijenili su »šarac« i 2 automata, te donijeli desetak ranaca hrane. Švabe su odgovorile paljbom duž cijelog fronta, koja je trajala do zore.

Prvog dana našeg povlačenja dobio sam jake bolove u stomaku jer sam jeo poluzivo meso. Imao sam običaj da za danonoćnih borbi ostavim manje parče mesa kako bih imao šta pojesti kad pregladnim, jer smo se

obično, u takvim prilikama, neredovno snabdijevali hranom. Jedva sam se kretao, a Nijemci su kidisali na nas. Zaostajao sam, razmišljao da se ubijem. Dotrčao je moj zamjenik Aco Babić i počeo me vući bodreći me da izdržim, da ćemo se izvući kroz ljeskovinu. Povremeno bi pored nas prošištao rafal i poneki puščani metak. Aci sam dao automat da bih se lakše kretao.

Govorio mi je: »Samo hodaj, oba ćemo se izvući ili poginuti!« U toku iduće noći prestali su mi bolovi u stomaku, pio sam rakiju.

U tim borbama, na desetak metara od mene, jedna mina je eksplodirala i raznijela u komade mitraljesca Muju Garbu, radnika iz Višića kod Čapljine. Ruke, noge i ostale dijelove tijela, koje smo našli, skupili smo u šatorsko krilo i zakopali. Mujina smrt svih nas je ražalostila. Bio je dobar drug i hrabar puškomitraljezac, koji je svoj život višestruko naplatio u ranijim borbama.

Koristeći se iskustvom iz ranijih napada neprijateljske avijacije o načinu pokazivanja naših položaja raketama, naredio sam da se prikupe rakete i raketni pištolji kojih je bilo u našim komorama. Dogovorili smo se kako ćemo obmanjivati neprijateljske pilote. Prilikom napada avijacije Nijemci su platnima obilježavali svoj prednji kraj, a raketama pokazivali pilotima naše položaje. Naši borci su u isto vrijeme ispalili rakete istih boja u svoju pozadinu. Njemački piloti bacili su bombe u prazan prostor. Sutradan, kad su se »štuke« ponovo pojavile, razapeli smo platna i ispalili rakete u pravcu Nijemaca kad i oni prema nama. Njemački piloti izabrali su za cilj položaje sopstvenih jedinica i bacili bombe po njima pretpostavljajući da se ponavlja jučerašnja podvala, o čemu su vjerovatno bili obaviješteni. Za takve obmane ubuduće nestalo nam je raketa.

Kad je Tito uočio da je nemoguć proboj naših snaga na istok, donio je odluku da cijela grupacija krene natrag na zapad. U tom cilju otpočelo je prebacivanje 1. i 2. proleterske divizije preko Tare i Šćepan-polja ka Vučevu. A 26. maja Nijemci uočavaju da Vrhovni štab odustaje od probijanja kroz Sandžak i da težište proboja prenosi preko Vučeva na Sutjesku i prema Zelengori. General Leters rokira svoju 7. SS diviziju »Princ Eugen« od Nikšića preko Gacka ka Izgorima, Ravnom, Brljevu i rijeci Pivi do Šavnika.

Sa 4. bataljonom 7. krajiške brigade 27. maja bili smo odbačeni u rejon Međeđa, a zatim preko sela Kovača na Goransko. Naš 2. bataljon sa Štabom Brigade odstupao je preko sela Zabrdža i Sinjac ka Pivskom manastiru, praćen njemačkim kolonama sve do litica Pivskog kanjona. U Kovačima dobili smo naređenje Štaba Brigade da se Bataljon prebaci

preko mosta na Pivi blizu Pivskog manastira u sela Borkoviće i Dubljeviće.

Noću 27/28. maja kod Zabljaka spustilo se 6 padobranaca Vojne misije Velike Britanije na čelu sa kapetanom Bilom Stjuardom. Njihov dolazak izazvao je pozitivne komentare među borcima, jer je to bio početak priznavanja naše narodnooslobodilačke borbe od zapadnih saveznika. Tog dana je Vrhovni štab izvršio pokret preko Durmitora i Pivske visoravni ka rijeci Pivi.

Poslije usiljenog noćnog marša, u svitanje 28. maja, Bataljon se prebacio preko žičanog mosta na Pivi blizu Pivskog manastira. Prelazak mosta izvršen je danju pod zaštitom našeg 2. bataljona. Nijemci su nas stalno tukli mitraljeskom vatrom sa susjednih kosa i lakše ranili naša dva druga. Drugovi iz Štaba Brigade organizovali su ručak, dobili smo dobro parče mesa sa škrobom i krompirom, što je bila prava gozba za iznemogle i izgladnjele borce našeg Bataljona. Naša 10. hercegovačka brigada prikupila se u selu Pirni Do.

Zaposjeli smo položaj na desnoj obali Pive u rejonu sela Boričje i ispred mosta na Pivi kod Krstača sa zadatkom da spriječimo prelazak Nijemaca preko mosta i prihvatimo naš 4. bataljon, koji se tek noćuj 28/29. maja prebacio u sastav Brigade. Za obezbjeđenje prelaza 4. bataljona određena je naša 3. četa, a njen vod, pod zapovjedništvom Hilmi-je Hakala, pred večer se prebacio preko mosta na lijevu obalu Pive i izvršio prepad na njemačke položaje na Djević-stijeni, odakle su kontrolisali most mitraljeskom vatrom. Iznađeni napadom, Nijemci su se povukli, a naši su zaplijenili 1 mitraljez i 2 puške. U prvi mrak počelo je prebacivanje 4. bataljona preko mosta i tom prilikom poginula su 4 i ranjena 4 borca 4. bataljona.

Odmah zatim poskidali smo daske s mosta tako da su ostale samo žice iznad Pive. Po dolasku u Boričje, lijevo od nas, na desnoj obali Pive, nalazili su se naš 1, 2, 5. i 6. bataljon u rejonu sela Zabrđe, Bezuje, Dubljevići i Borkovići.

Do 29. maja Nijemci su potpuno ovladali lijevom obalom Komarnice i Pive, sve do sela Brljeva. Put za Vučevo bio im je otvoren i na tom pravcu nije bilo naših jedinica, jer su se obje naše brigade prebacile na desnu obalu Pive i postupile po zadatku, misleći da ćemo ići preko rijeke Tare u Sandžak, što se nije ostvarilo.

U borbama od Ravnog do prelaska kod Pivskog manastira imali smo desetak puškomitraljeza »šaraca« i desetak automata, te oko 150 njemačkih pušaka (od kojih je jedan dio zarobljen u ranijim borbama

oko Konjica), koje su krasile ramena naših boraca. U tim borbama ubijeno je i ranjeno oko 100 njemačkih vojnika, što je bio uspjeh našeg Bataljona, dok smo mi imali 9 poginulih i oko 15 lakše i 4 teže ranjena borca. Uspjesi u proteklim borbama učvrstili su visok borbeni moral i svijest boraca našeg Bataljona da se možemo ravnopravno nositi sa Nijemcima, što je uslovalo masovna herojska djela boraca, koji su u pravom smislu riječi postali lovci na fašističke zvijeri. Svi smo bili spremni i na najteže žrtve za našu Centralnu bolnicu. Noću su i naše komordžije dobrovoljno odlazile u sastav bombaških grupa koje su vršile prepade na njemačke položaje. U borbama od Ravnog do Pive još su poginuli:

JASAR AVDIĆ, seljak iz Plane kod Bileće,
ZVONKO M. BELSA NONO, radnik iz Konjica,
CVITAN J. BILAS JOKETA, seljak iz Graca kod Kardeljeva,
JOZO I. GAVRA, rodom iz Dalmacije,
NUSRET M. HAJDAREVIC, radnik iz Počitelja kod Čapljine,
SAVO D. MICEVIC, radnik iz sela Borci kod Konjica, i
BALDO PASARIC, žandar iz sela Cepikuće kod Dubrovnika.

Nakon ranjavanja kod sela Oraha u Boričju umro je Ahmed Hađziomerović.

Lakši ranjenici nisu htjeli napuštati svoje čete.

Poslije prikupljanja Brigade Stab je sa 1, 2, 4, 5. i 6. bataljonom 30. maja u zoru krenuo preko Pivske planine i Mratinja u cilju ojačanja 7. krajiške brigade, koja je dan ranije otišla na zatvaranje pravca od rijeke Vrbniče preko Brljeva i Pivskog Javorca ka Mratinju. Mostarski bataljon ostao je u zaštitnici pod komandom 3. udarne divizije sa zadatkom da po svaku cijenu spriječi prelazak Nijemaca preko Pive kod sela Krstac i eventualno nastupanje preko Pivske planine.

Rastajući se s nama, Vlado Šegrt, komandant naše Brigade, doviknuo nam je: »Drugovi, učiniću sve da se što prije sastanemo.« Poslije njegovog odlaska u naš logor dotjerano je nekoliko goveda i tridesetak ovaca iz brigadne intendature. Male količine brašna dobro su nam došle za vrlo rijedak škrob. Čete su poboljšavale ishranu stavljanjem veće količine koprive i srijemuše u kazane.

Na novim položajima Bataljon nije imao ozbiljnijih borbi s Nijemcima, osim prilikom noćnih prelazaka preko rijeke Pive u cilju prepada na njemačke položaje i postavljanja zasjeda njihovim manjim grupama da bismo se domogli, pored ostalog, i hrane. Naši položaji na Krstacu bili su utvrđeni kamenim zaklonima na partizanski način. Čudan

je to bio položaj. Na desnoj obali Pive, uz most, nalazili su se u lancu raspoređeni borci naše dežurne čete. Na lijevoj obali, na kosama Pivskog kanjona, Nijemci su mitraljeskom vatrom u toku dana sprečavali svaki naš pokret. Smjena četa vršena je noću. Praktično je bilo nemoguće odstupiti u slučaju neprijateljskog napada. Četa u smjeni bila je osuđena na borbu do posljednjeg čovjeka. Odstupnica je vodila puteljkom uz litice kanjona, koji su Nijemci sa suprotne strane kontrolisali mitraljeskom vatrom. Borci su prije polaska na položaj dobijali kuhano meso za naredni dan.

Baza Bataljona postala su sela Boričje i Pišće, gdje smo se odmarali i čistili od stalnih saputnika, vaški. Stalno smo isturali patrole u pravcu Jedrenog korita, Studena i sela Bezuje. Noću smo povremeno prelazili rijeku Pivu kod Krstača snagama jačine do ojačanog voda u cilju postavljanja zasjeda.

Održavani su partijski, skojevski i četni sastanci u cilju poboljšanja reda i discipline i održavanja borbenog morala. Poseban problem bila je nestašica hrane i postepena izgladnjelost. Izuzetan značaj za održavanje morala imalo je prisustvo druga Tita i Vrhovnog štaba, kao i Centralne bolnice sa brojnim ranjenicima i bolesnicima, što je i korišteno u našem partijsko-političkom radu. Organizovali smo priredbe i pjesma se često čula u našim jedinicama. Prorađivali smo članak druga Tita »Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe« iz »Proleter«.

U to vrijeme u selu Pišću nalazila se hirurška ekipa naše Divizije, na čelu sa drom Isidorom Papom, u čijem su sastavu bili i bivši borci našeg Mostarskog bataljona: Mehmed Arap, Enver Lakišić Beg, student medicine, Jusuf Bijavica Ahbab i Slavica Martinović. Ekipa je neodložno pružala hiruršku pomoć ranjenicima s obzirom da su imali dobar instrumentarij i dosta sanitetskog materijala zaplijenjenog u Prozoru i Nevesinju, a dijelom i od Nijemaca. Papo je prvenstveno zaustavljao vanjska krvarenja, vršio hiruršku obradu rana, posebno kod preloma i amputacije nogu i ruku, i zatvaranje povreda grudnog koša. Manje povrede operisane su bez anestezije, a teže uz pomoć lokalne anestezije, za šta su ranjenici imali puno razumijevanje. Nakon pružanja pomoći ranjenici su upućivani u Centralnu bolnicu u selo Nedajno. Sve naše ranjenike iz Bataljona obradio je dr Papo i većina se za nekoliko dana vratila u svoje čete. Hirurška ekipa dra Pape često se u proteklim mjesecima, od Prozora do Boričja, nalazila u blizini našeg Bataljona, što je takođe doprinosilo mo-

ralu naših boraca, koji su vjerovali da će se svako ranjavanje sretno završiti zahvaljujući dru Papi.

Oštre danonoćne borbe ostalih bataljona naše 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade, koje smo iz dana u dan pratili prema kretanju vatre na lijevoj obali Pive, ulijevale su vjeru u uspjeh proboja iz neprijateljskog obruča. Posljednjih dana artiljerijska vatra i bombardovanje avijacije odmicalo je ka Mratinju, što nas je zabrinjavalo. Postavljalo se pitanje kada ćemo i da li ćemo uopšte stići u sastav naše Brigade, koja je vodila borbe na padinama planina Bioča i Maglića, stiješnjena rijekom' Pivom, i tako postepeno odstupala prema Mratinju, da bi 6. juna izašla na Vučevo i 9. juna prešla Sutjesku u pravcu Zelengore. Odvajanje od svojih u toku ofanzive uvijek je nezahvalno. Navikli smo na uzajamno sadjejestvo i ispomoć bataljona naše Brigade. Poimenično smo se po^ znawali, što u ljudskoj prirodi ima poseban značaj kad je riječ o međusobnom povjerenju.

Dok smo držali položaje na Krstaču i Boričju, obaviješteni smo da će 5. crnogorska i 1. dalmatinska brigada preći rijeku Taru i da će 3. udarna divizija sa Centralnom bolnicom krenuti u Sandžak. Naš Bataljon ostao bi u zaštitnici. Do odlaska u Sandžak nije došlo. Taj pokušaj sa 5. crnogorskom i 1. dalmatinskom brigadom odložio je naše probijanje za glavninom naših snaga za par dana, što će nam se narednih dana grdno osvetiti.

Dan prije napuštanja Boričja naše rezerve brašna bile su pri kraju. Naredio sam intendantu da brašno podijeli na jedinice prema brojnom stanju. U Štabu Bataljona i prištapskim jedinicama, sa ambulantom bilo nas je oko 40 a zapalo nas je samo 3 kg ječmenog brašna. Vraćao sam se iz 2. čete, s položaja, i zatekao sve drugove i drugarice na okupu: Zejna Hajdo je na sastanku vodila glavnu riječ: »Dobili smo posljednje brašno, hoćete li škrob ili hljeb?« Odgovor je bio: »Hljeb«, a zatim je uslijedilo novo Zejnino pitanje: »Da li da brašno šijem, ako ga prosijem, hljeb će biti mali.« Svi su se složili da se brašno ne sije. Dobili smo za ručak kuhano parče mesa i vruću masnu vodu, po parčence hljeba, koji su pojedinci pojeli u dva-tri zalogaja, a drugi su ga s uživanjem grickali. Svi komadići hljeba bili su savršeno jednaki. To je bio posljednji naš hljeb do probijanja iz obruča na Sutjesci, a mnogima posljednji u životu, jer su izginuli.

Ujutro 5. juna dobili smo naređenje Štaba 3. udarne divizije da se što prfje prebacimo na Vučevo preko mratinjskog mosta, gdje ćemo ući u sastav naše Brigade i dobiti dalje zadatke. Bataljon će obavljati obez-

bjeđenje Vrhovnog štaba, čemu smo se svi radovali. Čekali smo četu sa Krstača. Prikupljen Bataljon je noću usiljenim maršem krenuo ka Martinju. Ujutro 6. juna mosta na Pivi više nije bilo i mi smo posmatrali kako se Nijemci u kolonama spuštaju u Mratinje. Oko podne smo se izvukli iz Pivskog kanjona u rejon sela Barni Do obezbjeđujući se od Mratinja i Suvodola. Ispred nas nije više bilo naših jedinica, a 3. sandžačka brigada nalazila se lijevo od nas, daleko pod Durmitorom. Naj tim položajima ostali smo dva dana, a 9. juna dobili smo naređenje da se sa 3. sandžačkom brigadom prebacimo preko rijeke Pive kod Čokove luke preko novopodignutog improvizovanog mosta i da izbijemo na Vučevo u rejon Katuna, gdje treba da se javimo Štabu 3. udarne divizije.

Pojeli smo posljednje goveče i ovcu, a zalihe žita svele su se na nekoliko šaka ječma za svakog borca u Bataljonu. Naredio sam intendantu Bataljona da nabavi meso kako god zna i od bilo koga. Bataljon» mora jesti da bi održao bar minimalnu kondiciju narednih dana. On je naređenje izvršio i prvog vola na kojeg smo naišli poveo s nama. Otpočelo je prikupljanje napuštene stoke, na koju smo nailazili, ali i реквизиција uz potvrdu vlasnicima za svako goveče i svakog brava kojeg bismo uspjeli naći. Sve je to bilo malo da bismo se prehranili živim mesom i žitom, koje smo dobivali. Stalno smo bili u maršu i nije bilo vremena za kuhanje. Živo goveđe meso uvijek je bilo slađe i lakše žvakati od bravljeg i kozijeg.

U noći 9/10. juna Bataljon je krenuo iz sela Babića i u svitanje prešao preko improvizovanog mosta na rijeci Pivi kod Čokove luke. Iste noći je 7. banijska divizija sa 250 pokretnih ranjenika prešla Sutjesku i preko Milinklada priključila se glavnoj grupaciji naših snaga, s kojima se kretao i Vrhovni štab na čelu sa drugom Titom.

Rejon Rudina i jedini most na Pivi bili su zasipani artiljerijskom vatrom iz rejonu Šćepan-polja. Povremeno su nas bombardovale »štuke«, koje su dolijetale u grupama od 9 pa i više aviona, tukući most na rijeci Pivi i prilaze njemu. Neprijateljski avioni i artiljerija stvorili su pravi pakao i sijali smrt među borce, bolesnike i ranjenike. Leševi i dijelovi tijela naših boraca nalazili su se na sve strane oko nas. Računa se da je tom prilikom poginulo oko 250 ranjenika i bolesnika Centralne bolnice i boraca 3. udarne divizije od bombardovanja avijacije i artiljerijske vatre.

U našoj komori nalazio se ranjen Rifat Frenjo, koji je jahao na konju, a na prilazu rijeci Pivi kod Rudina poginuo je od topovske granate.

Rifat je bio komunista izuzetne hrabrosti, uvijek veseo i dobroćudan, voljen od svih boraca zbog primjernog ponašanja u svakom pogledu. O njegovim podvizima u borbi, koji su često bili samoubilački, pričalo se u svim jedinicama naše Brigade. Postao je legenda još za života. Najhrabriji u Bataljonu davali su prednost Rifatu kad bi se govorilo o junaštvu. Proglašen je narodnim herojem.

Pri prelasku rijeke Pive na njenoj desnoj obali nalazili su se zaostali dijelovi Centralne bolnice, ogroman broj nosila s ranjenicima, koje su nosili zarobljeni Italijani i naši borci. Velika kolona iznemoglih konja, koji su služili za prenos ranjenika i bolesnika, često i po dva na jednom konju, jedva se micala. Cijelu tu povorku stalno smo požurivali. Borci Bataljona pomagali su prelazak i prenos ranjenika preko mosta.

U toku prebacivanja ranjenika preko mosta izviješten sam da zarobljenici nosači dave ranjenike i nose prazna nosila. Pronašli smo 5 nosila sa nešto granja pokrivenog čebadima. Pitali smo nosače gdje su ranjenici, a oni su odgovorili: »Morto« (mrtvi). Ubice smo strijeljali.

Penjanje uz Vučevo, stazama pretrpanim ranjenicima, tifusarima i rekonvalescentima iz Centralne bolnice i svim mogućim komorama, bilo je jako otežano. Teško je bilo prolaziti pored drugova i drugarica koji su, premoreni i izgladnjeli, u većini slučajeva predstavljali prave skelete. Upalih očiju, sa jako izraženim jagodicama na blijedom licu, pocijepani i umotani u čepad, izgledali su kao aveti. Svakom konju u koloni pridržavao se za rep po koji ranjenik. Sa strane staze vidjele su se grupe bolesnika sa bolničarkama, koje su im za obrok dijelile po šaku žita iz svojih ranaca. Iako i sami gladni, borci su vadili rezervnu parčad živog mesa, koje su dobili pred pokret, i davali bolesnicima.

Naše veranje uz Vučevo stalno sam požurivao bojeći se neprijateljskih aviona, a pri nailasku na potociće zabranjivao sam borcima da piju vodu, jer sam se bojao tifusa. Na cijelom tom putu bio je nemali broj tifusara u beskrajnoj koloni.

Sjećam se nekih dirljivih prizora sa tog tegobnog puta, dok smo se peli uz Vučevo. Za vrijeme kraćeg odmora grupi boraca naše Prateće čete prišao je jedan bolesnik s porcijom u ispruženoj ruci i poslije kraćeg čekanja, uz jedva čujno »hvala, drugovi«, otišao je u stranu i sjeo držeći čvrsto praznu porciju. Zgledali smo se s gorčinom u srcu. U jednom trenutku prolomi se strašan krik. Jedan tifusar bacio se u provaliju. Kasnije smo doznali da se u agoniji otrgnuo svom čuvaru i počeo trčati niz padine Vučeva sve dok se nije, u svom posljednjem jurišu, survao niz liticu.

Za vrijeme kraćeg odmora prilikom penjanja na Vučevo pored političkog delegata voda Fadila Numića sjeo je i Drago Nižetić sa Brača. Kad je naređen pokret, Fadil se digao, a Drago je ostao sjedeći. Fadil je pozvao Dragu i prodrmao ga misleći da spava, a on se mrtav prevadio. Drago je umro od iznemoglosti.

Gledajući te tužne scene, naredio sam intendanturi da bolesnicima podijeli dio naših zaliha žita. Uz put smo čuli: »Drugovi, ne ostavljajte nas«, jer su mnogi znali da iza nas i jedinica 3. sandžačke brigade nema više borbenih bataljona.

Oko podne Bataljon je stigao na katune Vučeva. Na ivici šume Crni vrhovi rasporedili smo Bataljon i dali odmor. Među borcima, nakon izlaska na Vučevo, zbog izuzetno teških borbi i marševa po planinskim vrletima i kanjonima, čuli su se komentari uz smijeh: »Kad dođe sloboda, napraviću kuću bez praga, dosta mi je penjanja i spuštanja«, ili: »Poslije rata neće me vidjeti planina.«

Pretpostavljao sam da će njemački piloti bombardovati dublje po šumi, iz koje se dizao bezbroj tragova dima, što su kasnije i učinili. U rane poslijepodnevne časove počelo je bombardovanje cijelog rejona. Bombe su rijetko promašivale cilj jer se na Vučevu počela gomilati Centralna bolnica. I pored upozorenja, vatre koje su naložili ranjenici i bolesnici dimile su na sve strane. Peklo se meso uginulih i ranjenih konja koje bi odmah naši tifusari zaklali. Tek zadimljeno halapljivo su gutali. Najteže je bilo s onima koji su tek preboljeli tifus. Bili su nezasićeni. Jeli su sve do čega su došli. Opet smo dobili po parče živog mesa i šaku žita za ručak. Žvakanje tvrdog zrnja ječma izazivalo je bolove u vilicama. Mnogi drugovi skidali su koru s mladih bukovih grana i strugali je nožem, praveći tanke pantljike, a zatim od njih pravili lopticu koju bi žvakali i gutali. Tih dana Nijemci su iz aviona obilato bacali letke i propusnice s pozivom na predaju, što nam je dobro došlo za pravljenje cigareta.

U našoj komori nalazio se konj sa 8 italijanskih mitraljeza bez municije. U dogovoru s komandantom naredio sam da se rastovari, a dijelovi razbacaju po šumi, jer i tako ničemu nisu služili. Tu su završila i burad za parenje vaški. Rasterećene konje, kao i ranije, davali smo ranjenicima koji se nisu mogli sami kretati.

Doznali smo da su Nijemci pobili oko 300 najtežih ranjenika i tifusara, ostavljenih u pećini Preodnici i kanjonu Pive. Ta vijest nas je još više vezala za naše ranjene i bolesne drugove iz Centralne bolnice, koji su bili svugdje oko nas, da se za njih borimo do krajnjih mogućnosti.

Pronio se glas da su se saveznici iskrkali na otok Panteleriju u Sredozemnom moru. Niko nije znao u kom se dijelu Sredozemlja nalazi niti koliki je taj otok. Naši pojedini drugovi su tom iskrcavanju pridavali veliki značaj, kao da je to na našoj obali Jadrana, a pojedini borci su im odgovarali: »Jebala te Pantelerija, da izađemo iz ovog pakla!«

Dolaskom na Vučevo postalo nam je jasno da je naša 3. udarna divizija sa 1. dalmatinskom udarnom brigadom, 3. sandžačkom proleterskom brigadom, 5. crnogorskom brigadom i Mostarskim bataljonom sa oko 700 teških ranjenika bila **opkoljena od njemačke** 1. brdske divizije, 7. SS divizije »Princ Eugen« i 118. lovačke divizije, zatim italijanske divizije »Ferara« i domobranske brigade. Dakle, dok su se naše tri divizije probijale kroz obruče **na Zelengori i kod Miljevine**, 3. divizija je primila na sebe udar glavnih neprijateljskih snaga. Nas je bilo oko 2.200, a fašista 62.000, ili 30 fašista na jednog partizana. Prednost fašista bila je i u avijacijskim eskadrilama (**oko** 160 aviona) i artiljeriji, koja je podržavala njihove nahranjene jedinice, među kojima je bio i jedan bugarski artiljerijski puk.

U zoru 11. juna krenuli smo u rejon između Mrkalj-klada i Dragoš-sedla, ispod Maglica, gdje smo isturili patrole u pravcu Prijevora, duboko u šumi planine Perućice, s ciljem obezbjeđenja prolaza Centralne bolnice ka Dragoš-sedlu. Nijemci su bili na Maglicu, gdje su se ispeli prije nekoliko dana, i odozgo nas tukli topovima, a svoje patrole i izviđačke grupe isturili u podnožje Maglica. Jedna od tih grupa kontrolisala je mitraljeskom vatrom put kojim smo se kretali ka Mrkalj-kladajma i zaustavila cijeli Bataljon. Komesar čete Sefik Obad sa komandirovom Ahmetom Pintulom, Ešrefom Fejićem i Alijom Čišićem krenuo je kroz šumu, i kad su došli iznad njemačkog mitraljeskog gnijezda, drugovi su zasuli Švabe bombama, donijeli puškomitraljez »šarac« i 4 puške sa dosta municije. Nakon prolaza Bataljon se odmarao u šumi. Dobili smo za jelo opet poveće parče sirovog mesa. Bilo je zabranjeno ložiti vatru.

Od Boričja do Vučeva pridružilo se našem Bataljonu oko 25 zaostalih boraca iz drugih jedinica.

U Milinkladama 11. juna drug Tito je održao kratko savjetovanje sa članovima Vrhovnog štaba u cilju sagledavanja situacije i izdavanja naređenja jedinicama. Neko je predložio drugu Titu da odmah naredi 3. udarnoj diviziji da se probije za Operativnom grupom žrtvujući izvjestan broj ranjenika Centralne bolnice. Drug Tito je na to rekao da to ne može narediti ni kao Vrhovni komandant, ni kao generalni sekretar Partije, ni kao čovjek.

Stab Bataljona pozvan je u Stab Divizije na Dragoš-sedlu, gdje smo se javili 12. juna u svitanje. Posmatrali smo Nijemce kako se kreću na Tjentištu lijevom obalom Sutjeske. To su bile jedinice 7. SS divizije »Princ Eugen« i 118. lovačke divizije. Obaviješteni smo da je u toku prošle noći 1. dalmatinska brigada bez svog 2. bataljona, ali sa 1. bataljonom 5. crnogorske brigade, upućena preko Sutjeske u rejon Ozrena i Bara s ciljem da prihvati ostale jedinice Divizije i Centralnu bolnicu nakon prelaska Sutjeske. Upoznati smo sa zadacima jedinica za proboj obruča ka Zelengori.

Stab Divizije dobio je izvještaj da se Nijemci iz sela Suhe i Suškog potoka u kolonama kreću ka Prijedoru s ciljem da izbiju u rejon Mrkalj-klada i Dragoš-sedla i zatvore prolaz Diviziji i Centralnoj bolnici ka Sutjesci. Saznali smo da se Nijemci iz Mratinja i kanjona Pive penju na Vučevo. Komandant Divizije Sava Kovačević naredio je da naš Bataljon i bataljon 5. crnogorske brigade, koji se još nalazio na ivici Perućice, zbacе Nijemce u Suški potok i da ni po koju cijenu ne dozvole njihovo nastupanje ka Dragoš-sedlu i Mrkalj-kladama.

Brzo smo iskupili sve tri čete našeg Bataljona. Naredili smo da Prateća četa i komora krenu u rejon Dragoš-sedla, a intendantura pripremi obrok hrane za borce do našeg povratka.

Kroz bespuća guste šume planine Perućice probijali smo se mučno, obilazeći oborena stabla, u vječitom hladu, jer se nebo nije ni vidjelo. Nigdje staze, što je značilo da je tu čovjek samo u nevolji zalazio. U četnim kolonama usiljenim maršem stigli smo na Prijedor umorni i mokri od znoja. Na vrhove kosa izbili smo zajedno sa Nijemcima i obostrano, ručnim bombama i vatrom iz oružja, osuli paljbu jedni na druge. Ubrzo smo se izmiješali. Nijemci, iznenađeni oštrinom našeg napada odstupili su ka Šuškom potoku ostavljajući mrtve i ranjene s oružjem i municijom. Lijevo od nas, u gustom stroju, Nijemci su kidisali i potiskivali susjedni crnogorski bataljon. Uputili smo našu 1. četvu, ojačanu vodom 2. čete, koja je napadom u neprijateljski bok unijela zabunu među Nijemce, a kontrajurišem Crnogorci su ih natjerali na povlačenje koje je preraslo u bježanje.

U tim borbama poginuli su:

MILAN ODAVIČ, zemljoradnik iz Krivodola kod Imotskog,
IVO STIPIC, zemljoradnik iz Graca kod Kardeljeva,
SAVO ŠEGRT, borac 2. proleterske brigade, koji se nakon ozdravljenja u Centralnoj bolnici pridružio našem Bataljonu u Boričju, i
BOSILJKA VISKOVIČ, domaćica iz Podace kod Kardeljeva.

Teško su ranjeni Mustafa Bilić, Risto Marić i Muhamed Muftić, a 5 drugova je lakše ranjeno.

Oko podne dobili smo naređenje da se što brže vratimo na Dragoš-sedlo i javimo u Štab Divizije. Naše prikupljanje dugo je trajalo, a zatim smo krenuli noseći teške ranjenike kroz bespuće šume Peruciće, jedine prašume u Evropi, izgladnjeli i umorni od višerasovne borbe.

Risto Marić je stalno krvario. Na leđima je imao rupu od dumdum-metka. Rade Šuman ga je previo, a Alija Pužić vodio konja na kojem je jahao. Risto je povremeno molio da ga ubijemo i ostavimo, jer će ionako, govorio je, umrijeti. Do Dragoš-sedla zaostali su Šuman i Pužić sa Ristom, jedva se probijajući kroz šumu. Podviknuo sam Pužiću gdje su i zašto su zaostali. Ispričao mi je njihovu muku s Ristom, koji je bio samrtnik. Rekao sam Pužiću: »Ako je tako, idi pa ga ubij, to je bolje nego da se pati ostavljen.« Pužić mi je odgovorio: »Ne mogu, ubij ga ti!« Na kraju je Risto položen na zemlju, bio je blijed i ubrzo je prestao davati znakove života. Nismo imali vremena da ga zakopamo, podvukli smo ga pod jedno oboreno stablo i pokrili ćebetom i granama. Održao sam mu kratak posmrtni govor u ime boraca Bataljona. Risto je, međutim, nakon desetak dana, s ucrvanom ranom, hraneći se puževima i srijemušom, izašao iz obruča i, poslije ozdravljenja kod rodbine u selu, opet se borio, do oslobođenja zemlje.

Borbe na Prijedoru odložile su prelaz Sutjeske za jedan dragocjen dan.

U intendanturi se nalazilo oko 2 kg riže, koju je Halid Mesihović brižno čuvao još od Nevesinja kao posljednju rezervu za ranjenike i bolesne u bataljonskoj ambulanti. Naredio sam Halidu da skuha pilav i podijeli ga ranjenicima i bolesnicima u našoj ambulanti, što je i učinio. Kasnije, kad sam navratio u ambulantu, zatekao sam Trbonju, Lugića, Čimbu i ostale kako jedu pilav, a u blizini su se nalazili i bolesnici i ranjenici iz Centralne bolnice, koji su posmatrali neviđenu gozbu na Dragoš-sedlu. Izgrdio sam ih rekavši im da su se mogli bar skloniti pa jesti, jer je sramota da ih gledaju drugi, koji su u gore stanju od njih. I njima i meni prisjeo je taj pilav, zastidjeli smo se pred ranjenicima.

Među ranjenicima Centralne bolnice nalazila se Pava Miletić, koja je ranije premještena iz našeg Bataljona u Igmansku četu 2. bataljona naše Brigade. Igmanci su Pavu zavoljeli kao izuzetno čestitog i hrabrog komunistu, smatrali su je najpopularnijim borcem svoje čete. Kad je Pava doznala da u blizini prolazi naš Bataljon, dozvala je Remziju Duranovića i zamolila ga: »Remza, ti znaš ko sam ja, ti si mi drug, svjesna

sam da sam teško ranjena i da mi nema spasa.« Pava je zatim pružila svoj pištolj Remziji: »Molim te, Remza, ubij me, a ako ostaneš živ, pištolj vrati Zivku Jošilu, od njega sam ga dobila.« Remza se vratio i upoznao drugove s Pavinom molbom. Niko od Mostaraca, koji su dobro poznavali Pavu, nije smogao snage. Javio se Sefik Kudra, pošao Pavi i ispalio smrtonosne metke iz njenog pištolja. Pava je mostarskoj omladini za- uvijek ostavila sjećanje na svoj junački lik revolucionara i borca za slobodu.

U sumrak 12. juna naš Stab Bataljona javio se Štabu 3. udarne divizije. Naređeno nam je da što prije krenemo i da se, nakon prelaska Sutjeske, preko Krekova, obezbjeđujući se od Košura, probijemo ka Milinkladama i dalje na Zelengoru. Lijevo od nas nastupaće 5. crnogorska brigada sa 2. bataljonom 1. dalmatinske brigade preko Ozrena ka Zelengori, a 3. sandžačka brigada, po dolasku na Tjentište, uvešće se u borbu ovisno od situacije. Naređeno je da ostavimo minobacače i teške mitraljeze i uništimo svu arhivu i dnevnike. U slučaju neuspjeha pri probiju, tek u krajnjoj nuždi, treba da se probijemo u manjim grupama ka vrelu Neretve, u selo Igre u Borču. U svoj dnevnik, koji sam povremeno vodio, bilježio sam glavne događaje sa mnogo detalja iz borbe, ispisao cijele spiskove i podatke o poginulim, pa ipak sam ga uništio bojeći se da ga neprijatelj ne nađe ako poginem.

Svim borcima u Bataljonu saopšteno je u cijelosti naređenje Štaba Divizije, samo nije ništa rečeno o zbornom mjestu, uvjereni da ćemo se iz obruča probiti sa cijelim Bataljonom. Borci Prateće čete odbili su da se rastanu s oružjem govoreći: »Kud prodemo mi i ranjenici, proći će i teški mitraljezi i minobacači.« Svi smo se radovali pokretu. Dobili smo po veće parče živog goveđeg i konjskog mesa i dvije šake žita. To je bila posljednja rezerva hrane u Bataljonu.

Krećući na zadatak, prošli smo kraj nosila koja su bila po strani puta i na kojima je mrtav ležao (prethodno teško ranjen od bombardovanja) Nuriya Pozderac, član AVNOJ-a. Pokraj nosila plakao je njegov sin Sead, koji je još bio dječak. Stisnutom pesnicom u mimohodu borci su odali posljednji pozdrav tom čestitom i zaslužnom Krajišniku.

Marševali smoka Sutjesci, po noći i kiši, kroz gustu šumu, stazom usječenom u zemlju »rižom«, kojom su nekad drvosječe izvlačile balvane iz šume ka dolini Sutjeske. Naš put bio je pretvoren u raskvašenu voderinu, kroz koju je tekla voda, od proloma oblaka. Pokret je bio skoro nemoguć. Put je bio zakrčen bolesnicima, ranjenicima i raznim komorama. Mi smo se vrlo sporo kretali, tako reći korak po korak. Stalno se

zastajkivalo, obilazilo, padalo, psovalo i naređivalo, jer nam se kolona prekivala. Čuli su se pozivi: »Mostarski bataljon naprijed! Nek požure Mostarci!« Bolesnici i ranjenici su nas bodrili i upućivali želje za uspjeh u probou vjerujući, kao i mi, da ćemo se zajedno izvući iz obruča: »Naprijed proleter, naprijed Mostarci, pomlatite Švabe!« To je još jednom učvrstilo našu obavezu da se za Centralnu bolnicu borimo do krajnjih mogućnosti. Uvijek sam se pitao kako smo sišli niz taj prokleti vratom.

Iznuren noćnim maršem, Bataljon je u sam početak svitanja otpočeo prelazak nadošle i mutne Sutjeske. Na čelu naše kolone nalazio sol Štab Bataljona, a zatim 3. 2. i 1. pa Prateća četa, a daleko pozadi intendantura i ambulanta. Iza nas kretao se Štab 3. divizije i njegovo osiguranje, a zatim komora i kolona ranjenika. Bataljoni 5. crnogorske i 2. bataljon 1. dalmatinske brigade već su bili na drugoj obali Sutjeske.

Dolaskom na Sutjesku, 13. juna, formirali smo u istom poretku »živi lanac«, držeći se jedan drugom za ruke i opasače, te zagazili u rijeku. Oružje smo objesili o vrat. Nabujala rijeka bila je brza, a dno klisko, pa su se mnogi okliznuli i potpuno zagnjurili u vodu. Nekoliko puta naš se lanac prekivao, a pojedince je voda ponijela te smo ih morali spasavati. U jednom momentu Mladen Balorda je izvlačio Vlatka Lazarevića, a ja Kevseru Tikvinu, dovikujući pri tom jedan drugom da ih ne ispustimo.

Iznad našeg gaza, u manjim i većim grupama, prolazili su borci, ranjenici i bolesnici držeći se za ruke, pa ako bi voda kojeg od njih ponijela, prihvatili smo ga i uključivali u naš lanac. Oni, pak, koji su gazili rijeku ispod našeg gaza, ako bi ih voda ponijela, našli su smrt u njenim talasima. Nakon prelaska rijeke svi smo bili mokri bar do ponjasa, a pojedinci potpuno. Kad je komandant Divizije Sava Kovačević izišao na drugu obalu, izgledao mi je kao jablan, visok i brkat, sa automatom u ruci, pun vjere u pobjedu. Svojim naređenjima uticao je da prelaz bude što organizovaniji.

Poslije prelaska Sutjeske naš Bataljon se uputio u pravcu Krekova i Košura oslanjajući se, lijevo, na 2. bataljon 1. dalmatinske i jedinice 5. crnogorske brigade. Gotovo cio sat vladala je grobna tišina. Pritajeni, na položajima, Nijemci su pratili naše pokrete. Poslije prelaska njiva, pašnjaka, voćnjaka i šumaraka našli smo se pred njemačkim rovovima. U tom trenutku prtpucalo je u pravcu kretanja Štaba 3. udarne divizije, te su i naše patrole otvorile vatru. Naša 3. četa se razvila u pravcu Košura, lijevo od nje 2, a zatim 1. četa. Jedan vod 2. čete zadržan je u

rezervi, a Prateća četa je određena za podršku napada. Pri prolasku pored naše Prateće čete komandant Divizije Sava Kovačević uzeo je puškomitraljez od Omera Sadikovića za prateću jedinicu Štaba Divizije. Sava je požurivao naše borce dovikujući: »Požurite, moji sokolovi! Samo naprijed!« Omer se odmah, sa Hilmijom Ćišićem, prihvatio teškog mitraljeza jer je bio jedan od naših najboljih mitraljezaca.

Kasnije su stigli dijelovi 3. sandžačke brigade, koja je preko rijeke prebacila svoj 3. bataljon, desno od nas prema Košuru, dok je glavnina malobrojne brigade, koja je trpjela velike gubitke u oštrim borbama s Nijemcima, ostala na desnoj obali Sutjeske.

Jedinice su se brzo razvile u streljački stroj i prešle u juriš. Bila je to nezaboravna i neponovljiva borba našeg Bataljona. Natčovječan-ska borba izglednijih i premorenih naših boraca protiv odmornih i sitih Nijemaca, koji su iz rovova i zaklona osuli paklenu vatru po našem borbenom poretku iz svih svojih oružja, zasipajući nas i ručnim bombama. Naši redovi su se prorjeđivali sa poginulim i ranjenim. Oglasili su se minobacači i neprijateljska artiljerija. Mi smo pucali u hodu, podržani vatrom naše Prateće čete iz teških mitraljeza i minobacača.

Neprijateljske rovove zasuli smo bombama i mitraljeskom vatrom. Municiju i bombe nismo štedjeli. Brzo smo se izmiješali i otpočela je borba prsa u prsa. Borili smo se čime je ko stigao: bombama, kundacima i noževima. Borba prsa u prsa prilično je dugo trajala, jer su Švabama pristizala pojačanja, a mi smo se svi, osim Prateće čete i manjih zaostalih dijelova ostalih četa, izbacili na kose prema potoku Hrčavki i zauzeli 4 mitraljeska gnijezda i rovove između njih, u kojima je ubijeno oko 30 Nijemaca. Zaplijenili smo 4 puškomitraljeza »šarca« i nekoliko automata sa dosta municije. Po kosi su ležali mrtvi i ranjeni naši borci i Nijemci. Ranjeni su se pridizali i međusobno ubijali. Nijemci nisu izdržali i počeli su se povlačiti.

Komandir minobacačkog voda Džemal Dizdar sa svojim drugovima u cilju podrške našeg nastupanja opalio je posljednjih 12 mina na neprijateljske položaje između Košura i Krekova.

Sređujući svoje redove na tek osvojenim položajima, borci su zamjenjivali puške sa zaplijenjenim mitraljezima, iskupljali ručne bombe i municiju od mrtvih fašista.

Naše bolničarke trčale su i puzale do ranjenika, previjale ih i izvlačile ne osvrćući se na protivničku vatru. I same su ranjavane, a mnoge su junački poginule vršeći svoju najhumaniju dužnost. Bile su voljene i poštovane od svih boraca Bataljona, jer su često bile ne samo

bolničarke, kuharice i pralje već i primjerni bombaši među svojim drugovima, kao i ovaj put, na Sutjesci.

U našoj bataljonskoj koloni stigle su na Tjentište 53 drugarice, od kojih je poginulo 13 a prilikom probijanja poginulo je ili zarobljeno pa ubijeno još 5 drugarica. Svaka treća izgubila je život vjerujući u pobjedu i žrtvujući se za revoluciju. Sve su bile komunisti.

Naš mali mostobran na lijevoj obali Sutjeske, širok oko 3,5 km od Košura do Kazana i dubok do 2 km, pretvorio se u pravi pakao. Bacači iz pravca Zamrštena i artiljerija od Popova mosta neprekidno su tukli. Mine bacača i artiljerijske granate svojim parčadima sijale su smrt među borce, ranjenike, bolesnike i konje. Mnogi borci su više puta ranjeni, a mnogi ranjenici poginuli su od gelera i metaka. Dolina Sutjeske je jecala, zadimljena od baruta, vlažna od rovanja mokre zemlje i krvi. Nebo se razvedrilo i sunce je sijalo.

Prihvat naših jedinica od 1. dalmatinske brigade nije izvršen. Brigada je nakon prelaska Sutjeske bila razbijena. Štab Brigade izgubio je vezu sa bataljonima koji su se u grupama probijali ka Vrbničkim kolibama na Zelengori.

Naš pripremani napad i prodor ka Milinkladama nije ni počeo a kroz šumu se sve glasnije čulo: »Forverc!« Pojavio se gust streljački stroj po kojem smo osuli paklenu vatru iz svih naših oružja zasipajući ih i ručnim bombama. Nijemci se nisu obazirali na svoje mrtve i ranjene, nastupali su neprestano pucajući po nama i mi smo bili primorani da napustimo zauzete položaje i odstupimo u obližnje jaruge, potočiće i šumarke. Postepeno se vatra stišavala i pretvorila u obostrano prepucavanje.

U toj borbi Bataljon je imao oko 40 mrtvih i 20 ranjenih, a 3. četa bila je gotovo prepolovljena. Među poginulima bio je i komesar čete Šefik Obad, pao je presječen mitraljeskim rafalom. Proglašen je narodnim herojem.

Borbeni moral naših boraca, vjera u pobjedu, ljubav prema ranjenicima i mržnja zbog zločina okupatora učinili su od iznemoglih i izglednijeh boraca div-junake. Neiscrpna snaga nije se ugasila čak ni kod teških ranjenika. Omer Sadiković, na čijim se leđima mogla uvući šaka u razvaljenu ranu, pokušavao je da se pridigne i posljednjim rafalom iz teškog mitraljeza oglasi svoju junačku smrt. Vod Predraga Škrobića u prvom napadu skoro je nestao. Jurišali su preskačući svoje mrtve i ranjene drugove.

Oko 10 sati došao je kurir Štaba Divizije sa pozivom da se komandant i ja javimo u Štab Divizije. Zamjenik komandanta Mladen Balorda

i ja pošli smo u Štab Divizije. Komandant Radovan Šakotić i zamjenik komesara Aco Babić ostali su sa Bataljonom na položaju. Uz put smo čuli da je poginuo komandant Divizije Sava Kovačević. Sreli smo načelnika Štaba Divizije Rudolfa Primorca i komandanta 5. crnogorske brigade Savu Burica. Podnijeli smo im kratak izvještaj o borbi, obostranim gubicima i situaciji na položaju. Oni su nam naredili da se uz podršku teških mitraljeza pokušamo probiti ka Zamrštenu i Zelengori. Vraćajući se svom Bataljonu, prolazili smo pored nečije komore i mitraljez je dobio po samaru jednog konja. Zrna su prolazila pored mene i Mladen me uhvatio za opasač, trgnuo i oba smo pali na zemlju. On me pogledao i rekao: »Ziv si!« Zatim smo se poljubili, i ja sam mu zahvalio što mi je spasio život. Prolazili smo između mrtvih i ranjenih naših boraca, koji su ležali u grupama po 5 — 10, i između gomile konja. Na pojedinim mjestima, puzeći zbog neprijateljske vatre, sa suzama u očima tješili smo ranjene da ćemo se ipak probiti iako smo bili svjesni da gotovo nikakva izgleda nema za njihovo spasavanje.

Vratili smo se na položaj Bataljona koji je zauzeo odbrambeni raspored. Prenijeli smo svim borcima dobijeno naređenje. Sredili smo nekako naše prorijeđene čete. Oko 11 sati iz šume se pojavio neprijateljski streljački stroj. Pustili smo ih da pridu na oko 150 m, a zatim otvorili vatru iz 30 mitraljeza i puškomitraljeza i svih naših pušaka, nanoseći im velike gubitke. Svaki šesti borac u našim četama tada je imao puškomitraljez. Iznenađeni vatrom, brojnim mrtvim i ranjenim svojim vojnicima, Švabe su prilegle. Pucali smo jedni na druge dok se nisu počeli povlačiti ka svojim polaznim položajima. Kod nas je opet ponestalo ručnih bombi, i municije je bilo sve manje. Opet smo postali »petmetkovići«, kako su nas neprijatelji znali zvati. U toj borbi smo imali oko 25 poginulih, Nijemci mnogo više.

Oko podne izvijestio me Aco Babić da borci 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade u grupama napuštaju položaje i predložio da što prije iskupimo Bataljon i krenemo prema našem zbornom mjestu. Konsultujući pojedine četne starješine, Štab Bataljona je odlučio da čete povučemo, formiramo kolonu i krenemo preko Sutjeske na Perućicu, i dalje ka Volujaku. U koloni nas je bilo oko 130 boraca našeg Bataljona. Odmah nam se pridružilo 30 Crnogoraca, među kojima i komandant 5. crnogorske brigade Savo Burić. Dio boraca našeg Bataljona, pojedinačno i u grupama, zaostao je u šumi između Košura i Krekova, prema koritu rijeke Hrčavke. dok su drugi, sa komorom, bili na desnoj obali Sutjeske i kasnije se sami probijali ka Mostaru, Konjicu i Jablanici. Krenuli smo uz Sutjesku, i na-

ma su se stalno pridruživali ranjenici, bolesnici i grupe boraca iz raznih jedinica. Naša kolona brzo je narasla na oko 300 ljudi i stalno se povećavala. Prolazili smo pored mrtvih i teško ranjenih drugova i drugarica, razbacanog oružja, izginulih i ranjenih konja, sasječenog drveća i izrovanе zemlje bombama, granatama i minama. Iza nas čuli su se pucnji. To su fašisti ubijali naše ranjene drugove koji su ostali na položajima s kojih smo se povukli.

Naših 98 poginulih drugova i drugarica u borbama od Ravnog kod Gacka do Sutjeske i na Sutjesci ispunili su zauvijek zavjet prema ranjenicima: »Drugovi, nećemo vas ostaviti!« Lijevo i desno od nas vladala je grobna tišina. Svaki grumen zemlje odisao je smrću. Tišina kao da je bila počast palim, koji su ostali vječitim svjedocima najveće epopeje našeg narodnooslobodilačkog rata. Njima će se pridružiti još 13 naših boraca, poginulih u drugim jedinicama na Sutjesci, te 12 boraca, koji su poginuli u probijanju njemačkog obruča, ili su zarobljeni i odvedeni u logore gdje su pogubljeni ili su umrli od iznemoglosti i bolesti nakon povratka svojim kućama.

Mostarski bataljon bio je jedna od rijetkih jedinica iz sastava 3. udarne divizije koja je organizovano i posljednja napustila Tjentište.⁹³

Iz Mostarskog bataljona u V neprijateljskoj ofanzivi poginuli su:

ZAHID AGIĆ, radnik iz Konjica,
OSMAN ARFADZAN, seljak iz Sovića kod Jablanice,
CEVI ATIJAS BRACO, đak iz Sarajeva,
HUSO BAKIĆ, seljak iz Seferovića kod Gornjeg Vakufa,
KEMAL BEGIĆ, radnik iz Konjica,
ZVONKO BELSA NONO, radnik iz Konjica,
HATIDZA BERIBAK, domaćica iz Jablanice,
SALKO BILANOVIC, seljak iz Zastinja kod Gornjeg Vakufa,
CVITAN BILAS JOKETA, seljak iz Graca kod Kardeljeva,
SEFIK BOSNJIC, radnik iz Mostara,
ANTE BUKLJAS LESO, seljak iz Podace kod Kardeljeva,
OMER BULJUBASIC, radnik iz Mostara,
OMER CEMALOVIC, radnik iz Mostara,
MITHAD CIŠIĆ MIDO, đak iz Mostara,
MAHMUT DIZDAR SULTAN, radnik iz Livna,
LOVRE DRVIS, radnik iz Makarske,
ZEHRA ĐILITIVIĆ, zubotehničarka iz Mostara,
RAMIZA ĐUKIĆ, radnica iz Mostara.

KEMAL FEJZIĆ, radnik iz Bivoljeg Brda kod Čapljine.
MUJO GARBO, radnik iz Višića kod Čapljine,
JOZO GAVRA, seljak iz Dalmacije,
IVAN GILJEVIĆ, seljak iz Baćine kod Kardeljeva,
OMER GOLUBIĆ, učitelj iz Mostara,
HUSO GVOZDEN, seljak iz Pridvoraca kod Gornjeg Vakufa,
EMINA HACAM, domaćica iz Mostara,
IBRO HADZIMUSIC, radnik iz Mostara,
JUSUF HADZIOMEROVIĆ GAPO, radnik iz Mostara,
IRFAN HADZIZUKIĆ, radnik iz Konjica,
NUSRET HAJDAREVIĆ, radnik iz Počitelja kod Čapljine,
JUSUF HAJDUK, trgovac iz Ostrošca,
FADIL HAJROVIĆ, seljak iz Rečica kod Čapljine,
HILMIJA HAKALO, radnik iz Mostara,
FADIL HASAGIĆ, đak iz Vareša,
KADA HINDIĆ, domaćica iz Glogošnice kod Jablanice,
HAMID HRNJICA, radnik iz Konjica,
HALIL HRNJICEVIĆ, radnik iz Ljubuškog,
MEHMED HUSNIC, đak iz Mostara,
ALIJA IBRICA TALE, seljak iz Proslapa kod Prozora.
JUSUF JERKOVIC, đak iz Mostara,
MIRKO JURICEVIC, radnik iz Listiće kod Konjica,
SALIH JUSUFBEGOVIĆ, seljak iz Kopčića kod Prozora,
ADEM KAPIC, đak iz Počitelja kod Čapljine,
IBRO KOVACEVIĆ, seljak iz Kranjčića kod Prozora,
JERKOTCOVACEVIC, seljak iz Kotišine kod Makarske,
MEHO KRPO, seljak iz Rečica kod Čapljine,
MUHÖ LETICA, seljak iz Donjih Višnjana kod Jablanice,
AHMET LETO, seljak iz Počitelja kod Čapljine,
SABIT LETUKA, seljak iz Bijeje kod Jablanice,
LEON LEVI, radnik iz Mostara,
UGLJEŠA LOJPUR, radnik iz Baćina kod Jablanice,
PETAR MARKULIN, radnik iz Mostara,
SMAJO MASLO, seljak iz Donje Jablanice kod Jablanice,
MIRKO MATRAK, radnik iz Gnojnica kod Mostara,
RUDOLF MERKADIĆ, pravnik iz Prozora,
SAVO MICEVIC, radnik sa Boraka kod Konjica.
PETAR MIHALJEVIC, seljak iz Tučepa kod Makarske,
IBRO MILANOVIC. seljak iz Boljkovca kod Gornjeg Vakufa,

DANILO MILICEVIC VLADIKA, učitelj iz Mostara,
HAJRIJA MUŠEVIC, domaćica iz Ostrošca kod Jablanice,
DRAGO NIZETIĆ, radnik iz Selca na Braču,
SEFIK OBAD, učitelj iz Blagaja kod Mostara,
MILAN ODAVIĆ, seljak iz Krivodola kod Imotskog,
MIRKO ONESĆUK, đak iz Mostara,
SALKO OSMIĆ, seljak iz Proslapa kod Prozora,
BALDO PASARIĆ, žandar iz Cepikuća kod Dubrovnika,
SALIH SALKO PEZO, đak iz Mostara,
AGAN PIDRO, seljak iz Crkvice kod Gornjeg Vakufa,
MUHAMED PIRKIC, radnik iz Konjica,
AVDO POZDER, seljak iz Lizoperaca kod Prozora,
ČAMIL POZDER, seljak iz Lizoperaca kod Prozora,
VOJNA RAFANELI, radnica iz Makarske,
MEHMED RAHIMIC, seljak iz Pijesaka kod Mostara,
HUSNIJA S. REBAC, radnik iz Mostara,
HAMDIJA REPOVAC, radnik iz Konjica,
EKREM RIĐANOVIC, radnik iz Mostara,
OMER SADIKOVIĆ, radnik iz Ljubuškog.
MUJO SEFER. seljak iz Ravnice kod Prozora.
HAMID SELIMOVIĆ. seljak iz Sabančića kod Jablanice.
LENKA SIKIMA. đak iz Vojkovića kod Sarajeva,
IVO STIPIC, seljak iz Graca kod Kardeljeva,
SAVO ŠEGRT, seljak iz Bosanskog Grahova,
MUSTAFA SKAMPO. seljak iz Sovića kod Jablanice.
PREDRAG SKROBIC. đak iz Mostara,
CVITAN ŠUMAN, radnik iz Raške Gore kod Mostara.
JOZO TAVRA. radnik iz Makarske.
HATIDZA TOLIC, domaćica iz Travnika.
DRAGAN TRKULJA. radnik iz Konjica.
AVDO TUCE, radnik iz Aladinića kod Stoca,
SALKO VELIC, seljak iz Slatine kod Jablanice.
BOSILJKA VISKOVIC, domaćica iz Graca kod Kardeljeva.
IBRO VISO, radnik iz Mostača kod Trebinja,
STJEPAN ZIVIC, službenik iz Slavonske Požege.
MUHAMED ZULJEVIC, radnik iz Mostara,
MALA IVKA IZ DALMACIJE i
RAJKA. zvana VESELA SARAJKA.

Ukupno je poginulo 95 drugova i drugarica.

U sastavu drugih jedinica na Sutjesci je poginulo 13 boraca Mostarskog bataljona:

HAMDIIJA BRKIĆ, đak iz Mostara, u Pratećoj četi Štaba 10. hercegovačke brigade,
HUSO ČOLIĆ, seljak iz Lizoperaca kod Prozora u 5. crnogorskoj brigadi,
ZORA DRAGIĆ, učiteljica sa Boraka kod Konjica, u 4. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
OSMAN OSA GREBO, đak iz Mostara, u 1. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
AVDO GUŠIĆ, radnik iz Mostara, u 5. crnogorskoj brigadi,
VELIMIR ILIĆ, seljak iz G. Davidovića kod Bileće, u 2. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
ĐORĐE KOVACEVIĆ, seljak iz Osječenice kod Nikšića, u 5. crnogorskoj brigadi,
NAIL LUGIĆ, đak iz Konjica, u 1. bataljonu 5. crnogorske brigade,
PAVA MILETIĆ, radnica iz Mostara, u 1. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
LAZAR ŠARENAC POP, seljak iz Bijeljana kod Bileće, u 2. bataljonu 10. hercegovačke brigade,
NIJAZ ŠARIĆ, radnik iz Mostara, u 5. crnogorskoj brigadi,
AŠIM ZEKOTIĆ, seljak iz Voljevca kod Gornjeg Vakufa, u 4. bataljonu 10. hercegovačke brigade, i
FATIMA ZEKOTIĆ, domaćica iz Voljevca kod Gornjeg Vakufa, u 4. bataljonu 10. hercegovačke brigade.

Poslije probijanja sa Sutjeske poginulo je ili zarobljeno pa ubijeno u logoru i zatvoru, ili umrlo od iznemoglosti i bolesti 12 boraca Mostarskog bataljona:

HUSO CILIĆ, seljak iz Djevora kod Jablanice, uhvaćen u selu Šanica kod Jablanice, odveden u logor Sisak, odakle je zbog bolesti pušten i umro kod kuće krajem 1943,
IDRIZ CILIĆ, seljak iz Djevora kod Jablanice, uhvaćen kod Jablanice i ubijen u logoru,
SLAVOJKA DRAGANIĆ, domaćica iz Brdana kod Konjica, uhvaćena u Podorašcu kod Konjica i ubijena,

ABDULAH HADZIALIĆ, đak iz Konjica, u Konjicu se prijavio da bi se legalizovao i poginuo u pokušaju bjekstva iz transporta za logor,
ŠEFKIJA KOMADINA, stomatolog iz Mostara, uhvaćen od Nijemaca kod Nevesinja, strijeljan na Ovojcima 1943,
IVAN KRESIĆ VANJA, đak iz Mostara, došao u Dobroč sa grupom vraćenih sa Obija i tu umro,
AISA KRPŔJ domaćica iz Rečica kod Čapljine, uhvaćena u Dubravama i ubijena u Jasenovcu,
ŠTAKA MICKOVIĆ, đak iz Mostara, sklonila se kod rodbine u Ljeskovu Dubu, gdje je strijeljana od Nijemaca sa velikim brojem mještana,
FERHAT MURATBEGOVIĆ, seljak iz Kopčića kod Prozora, od iscrpljenosti i bolesti umro kod kuće 1944,
HASAN ORUCEVIC, radnik iz Mostara, ubijen od četnika u Izgorima kod Gacka,
RADOJKA VUKOVIC, domaćica iz Mostara, uhvaćena kod Jablanice i ubijena u logoru Jasenovac, i
MUHAMED ZAGORCIC, građevinski tehničar iz Mostara, ubijen od četnika u Izgorima kod Gacka.

U V neprijateljskoj ofanzivi poginulo je 107 boraca Mostarskog bataljona:

95 na Sutjesci i
12 prilikom probijanja, ili u logoru, ili su umrli od iscrpljenosti.
Dakle, poginuo je svaki treći borac našeg Bataljona.
Nacionalni sastav poginulih boraca bio je:
70 Muslimana,
22 Hrvata,
12 Srba i
3 Jevreja.

U drugim jedinicama, od ranije prekomandovanih iz sastava Mostarskog bataljona, poginulo je 13 boraca, od kojih: 8 Muslimana, 3 Srbi, 1 Hrvat i 1 Crnogorac.

U 10. hercegovačkoj brigadi poginulo je 375 boraca u V neprijateljskoj ofanzivi, od čega iz Mostarskog bataljona 107 boraca.

U bici na Sutjesci Operativna grupa divizija NOV i POJ pretrpjela je velike gubitke: poginulo je oko 7.365 boraca i starješina iz preko 1.700 sela i gradova, od kojih oko 3.000 članova KPJ i SKOJ-a.

OD SUTJESKE DO MOSTARA

Do prelaska na desnu obalu Sutjeske preko improvizovanog mosta naša se kolona stalno povećavala, brojala je oko 500 ljudi. Pridošlice smo upozoravali da idu na začelje Bataljona kako bi se sačuvala naša udarna fcnaga, ali upozorenja nisu mnogo pomogla. Bili smo podobro izmiješani. Došlo je do oštre prepirke između mene i (ne sjećam se imena) Koprivice, koji je predvodio grupu Crnogoraca. Mislio je da im ne dozvoljavam da idu s nama. Na kraju je shvatio da želim sačuvati borbenu organizaciju Bataljona u slučaju nailaska na Nijemce, da se Bataljonom može komandovati, a da ne bude gomila koja će se razbježati. Prelaskom mosta krenuli smo padinama planine Perućice kroz gustu šumu, gdje se kolona počela osipati. Mnogi ranjenici, bolesnici i borci iz drugih jedinica formirali su grupe i napuštali nas vjerujući da će se sami lakše probijati. Drugi su se razmišljali da traže bilo šta za jelo: puževe, jagode, srijemušu, a strugali su i bukovo drveće. U šumi se zatekao jedan vo, koji je odlutao iz nečije komore. Začas je bio uhvaćen, zaklan i dok se još trzao, u nj su se zabijali noževi i otpočelo je otkidanje mesa s kožom. Stajali smo u koloni i gledali neviđen prizor borbe za bolje parče mesa, na prvom mjestu rekonvalescenata tifusara, ali i grupe zdravih boraca. Uskoro su ostale samo kosti, a trojica drugova koji su se dokopali volovske glave skidali su kožu s nje.

Duboko u šumi naišli smo na njemačke položaje. Osuli su vatru iz mitraljeza i pušaka, bacali bombe na nas. Ranili su nekoliko drugova u koloni. Došlo je do rasturanja kolone, posebno začelja, u kojem su pretežno bili ranjenici i bolesnici. Svima nama duboko su se usjekli u pamćenje prizori sa Sutjeske, mrtvi i raskomadani drugovi, posebno ostavljeni ranjenici, pa i oni lakše ranjeni u noge koji nisu mogli hodati. Kod većine boraca formirao se poseban strah od ranjavanja u noge, i čim u blizini zapuca, bacali bi se na zemlju čuvajući noge. Svi smo bili svjesni da ćemo zaostati ako ne budemo mogli hodati.

Nakon obilaska neprijateljskog položaja u koloni nas je ostalo oko 110 boraca našeg Bataljona i oko 30 Crnogoraca. Odlučili smo da se pri-tajimo i predanimo u šumi, blizu jednog potočića, nedaleko od njemačkih položaja.

Švabe su dolazile sa po desetak četurica i uzimale vodu na vrelu potočića, koji nas je dijelio. Na isto vrelo odlazili su i naši borci po vodu.

Vjerovatno su i oni nas posmatrali, kao i mi njih, ali nismo pucali jedni na druge.

Kod boraca se osjećao strah od neizvjesnosti koja nas je zahvatila. Bili smo sami i odvojeni. Jedina nam je želja bila što prije izaći iz njemačkog obruča i doći na bilo kakav slobodan prostor, gdje bismo se bar odmorili. Tuga za poginulim, ranjenim i bolesnim drugovima, koji se nisu uspjeli probiti iz obruča, nikoga nije napuštala. Svi smo čitali i svoju muku nosili u sebi. Zagledao sam lica svojih drugova i drugarica, bila su u grču, oči mnogih suzne, a kod pojedinaca su se čuli i jecaji.

Pred veče smo krenuli da zaobiđemo neprijateljski položaj, koji smo u toku dana temeljito izviđali. Prolazeći bočno od njemačkog položaja, bili smo primijećeni i oni su pripucali na nas. Nastalo je komešanje, čak i panika, ali smo se ipak prikupili i sredili. Stab Bataljona tražio je da se jave dobrovoljci za tri bombaške grupe i da se prikupe bombe od sivih boraca da bismo napravili prolaz kroz neprijateljski raspored. Pretežno su se javile starješine četa. Naredio sam da se svima u koloni prenese da ćemo kod idućeg nailaska na neprijateljske položaje ići na probijanje. Nećemo se ni na koga obazirati... pa ako ko zaostane ... šta mu možemo ... Stab Bataljona je prešao na čelo kolone. Krenuli smo pravo uz kosu isturajući malu izvidnicu. Nijemci su nas opet dočekali vatrom iz mitraljeza i pušaka. Pucali su nasumce, prema nama, ali se mi nismo obazirali, već smo išli naprijed i brzo se prebacivali preko kose ka padinama Suškog potoka. Tom prilikom probilo se oko 70 boraca, a ostali su zaostali. Među nama bilo je tada oko 15 Crnogoraca sa komandantom 5. crnogorske brigade Savom Burićem. Sustiglo nas je još nekoliko drugova i drugarica iz našeg Bataljona. Spuštali smo se niz planinske vrleti pomažući jedan drugom. Povremeno su se na liticama pojavljivale divokoze. U zoru smo sišli na Šuški potok. U šumi smo se odmarali. Većina Crnogoraca napustila nas je formirajući svoju grupu, krenuli su u Crnu Goru. Prolazeći kroz Perućicu, od Prijevora ka Šuškom potoku, odvajale su se manje i veće grupe boraca našeg Bataljona, obično sa začelja kolone, izmoreni i iznemogli gubeći vezu kroz bespuće prašume, posebno za vrijeme noćnog marša. Uglješi Lojpuru, ranjenom u nogu, kojeg smo cijelo vrijeme nekako vukli, iskupili smo posljednjih nekoliko šaka žita i parčadi sirovog mesa, usjekli prikladan štap, previli ranu i ostavili ga u jednoj kolibi. Na žalost, nije se više nikad čulo za nj, nestao je na Čemernu.

Izjutra oko 10 sati krenuli smo uz Šuški potok. Marševali smo cijeli dan i noć uz česte kraće odmore. Pri svakom odmoru gotovo svi u koloni odmah bi prilegli i zaspali.

Osvanuli smo 15. juna na Trnavskom jezeru. Odlučili smo da održimo partijsko savjetovanje i da se dogovorimo šta da radimo. Oko nas okupili su se i ostali drugovi i drugarice, pratili tok sastanka i čekali odluku. Sekretar Partije Aco Babić nije pozvao Savu Burića, komandanta 5. crnogorske brigade, na sastanak a ni on nije to tražio. Savo je samo¹ šutio, bio je sav utučen, jer je ostao samo sa tri svoja borca. Na sastanku su predložene dvije moguće varijante: da krenemo na dogovoreno zbornom mjesto 3. udarne divizije u selo Igru u Borču ili svako u svoj kraj, gdje će se povezati sa partijskom organizacijom ili bilo kojom našom jedinicom i nastaviti borbu. Komandant našeg Bataljona Radovan Sakotić predložio je i insistirao da se podijelimo u grupe, krenemo svako u svoj kraj i stavimo se na raspolaganje partijskoj organizaciji, jer je bilo nemoguće dalje se probijati u velikoj grupi, izgladnjeli i iscrpljeni, nemajući ni sa kim baš nikakve veze. Nakon kratke diskusije složili smo se sa Radovanovim prijedlogom. Na kraju sastanka rekao sam da nam je dužnost da se povežemo sa partijskom organizacijom na terenu, formiramo partizanske odrede ili se priključimo prvim našim jedinicama.

Na savjetovanju je bilo oko 25 članova KPJ, među kojima cio Stab Bataljona, 3 komandira, 3 komesara, 2 zamjenika komandira i 2 pomoćnika komesara četa. Oko nas, u grupicama, sjedili su skojevci i pratili cio tok sastanka.

Drug Savo Burić stajao je sa strane, desetak metara od nas. Strugao je jedno drvo ispod skinute kore, od strugotine pravio loptice i jeo ih. Kad je čuo našu odluku, napustio nas je sa svoja tri pratioca. Kasnije smo čuli da je stigao u Vrhovni štab.

Niko od nas nije ni pretpostavljao da je drug Tito, nakon proboja na Sutjesci, iz sela Mrežice, 15. juna vratio našu 10. hercegovačku brigadu u Hercegovinu sa zadatkom da prikupi preživjele borce, koji su napustili Brigadu i vratili se svojim kućama, te da likvidira četničke bande i mobiliše narod u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Brigada je bila malobrojna, većina boraca bili su Dalmatinci i Livnjaci. Zbog osipanja u borbama na Javorku već 6. juna bili su rasformirani 1. i 6. bataljon. Ostatak tih bataljona dodijeljen je za popunu 2, 4. i 5. bataljona. Probijajući se kroz njemačke položaje, Brigadi se priključio Petar Radović sa 3. Bataljonom 1. dalmatinske brigade, koji je brojao oko 50 boraca.

Poslije sastanka podijelili smo se u četiri grupe, i to:

Grupa za Mostar

MEHMED ARAP,
NIJAZA NADA BAJAT,

MLADEN BALORDA,
JUSUF BIJAVICA,
SALKO BIJAVICA,
ENVER CEMALOVIC,
MEHMED ĐUKIC,
RADOJKA RACA IVANISEVIC,
VOJO IVANISEVIC,
ANTE JURISIC,
SEFKIJA KOMADINA,
ALIJA KRESO,
MUHAMED LJUBOVIC,
IBRAHIM MARIC,
SEFIK MASLO,
HASAN ORUCEVIC,
SALKO PANDUR,
MARIJAN PAVELIC,
AHMET PINTUL,
ALIJA PUZIC,
BORO RADAN,
RADE SALATIĆ,
SPIRO SAVIC,
Bo'žo SKORO,
MUSTAFA TEMIM i
MUHAMED ZAGORCIĆ;

Grupa za Dubrave

SABIT BOJCIC,
MUSTAFA BULJKO,
ADEM KAPIĆ,
MUNIB KEBO,
AISA KRPO,
SEFIK KUDRA,
HUSO MASLIC,
OMER MRGAN,
SALKO MRGAN,
OMER PASIC,
LJUBO SEMIZ,
ALIJA M. VELEDAR i
SALKO VELEDAR;

Grupa za Konjic, Jablanicu i Prozor

Jablanica:

AHMET BERIBAK,
IBRO CILIC,
IDRIZ CILIĆ,
SALKO CILIC,
OMER CEMIC KUKRICA,
RAMIZ MUMINOVIC i
SALKO ZEBIC;

Konjic:

MAKSIM KUJUNDZIC,
ANGELA LAMBIC,
STEVO MICEVIC.
DANICA SARIC,
MILEVA SARIC i
REFIK SECIBORIC;

Prozor:

DERVO ISAK i
KASIM MEHIĆ;

Grupa za Trebinje

ALEKSANDAR BABIC.
LJUBO MILJANOVIC i
RADOVAN ŠAKOTIC.

Nakon formiranja grupe su krenule, svaka u svoj kraj. Nama Mostarcima priključila se grupa za Dubrave i Maksim Kujundžić. Bilo nas je 40 boraca. Čim smo krenuli, primijetili smo da se niz Volujak spušta veća kolona Nijemaca. Brzo smo se sklonili u šumu. Nakon kraćeg vremena, na odstojanju od oko 150 metara, jedan vod Nijemaca počeo je skupljati telefonske žice, što je bio znak da se neprijateljske jedinice prikupljaju i napuštaju svoje položaje. Uskoro smo ustanovili da su se iz mostarsko-dubravске grupe odvojili:

JUSUF BIJAVICA.
SALKO BIJAVICA,
MEHMED ĐUKIĆ,
ANTE JURISIC,

ADEM KAPIĆ,
ALIJA KRESO,
SEFIK KUDRA,
MUHAMED LJUBOVIĆ,
SEFKIJA MASLO,
HASAN ORUCEVIC,
SALKO PANDUR,
ALIJA PUZIC,
ALIJA M. VELEDAR i
MUHAMED ZAGORCIĆ.

Kasnije smo čuli da su Hasana Oručevića i Muhameda Zagorčića. dan kasnije, strijeljali četnici na prilazima selu Izgori.

Rade Šuman se odvojio i krenuo sâm prema Stocu.

Poslije podne krenuli smo pored planine Volujak i Velikog jezera, prešli na Lebršnik pored Orlovca i u zoru se spustili blizu sela Zanjevice. Nakon polaska sa Trnavskog jezera ostavio sam na putu Radu Salatića za vezu sa zaostalim drugovima, ali je on, čekajući drugove, iznemogao i gladan, zaspao i tako izostao iz naše kolone.

Od mještana smo dobili pure, mlijeka i sira, što je podijeljeno najjednake dijelove. Za vrijeme odmora većina je drugova spavala. Stekao se utisak da smo izašli iz švapskog obruča, rađala se nada u spasenje i obuzela nas je neka posebna bezbrižnost, pritisnuta teškom tugom sa Sutjeske. Obaviješteni smo da se po izgorskim selima nalazi velika grupacija Nijemaca na odmoru. Pred večer krenuli smo putem, za koji su najmmještani rekli da ćemo obići Nijemce i četnike, niko nije htio da nam bude vodič. Pred selom Dramešina sreli smo seljaka, za kojeg su neki drugovi tvrdili da je bio borac 1. bataljona naše Brigade, i on nas je poveo prema selu. Pred Dramešinu stigli smo noću i polegli na jednu ledinu čekajući da seljak sa Mladenom Balordom dovede vodiča koji bi nas vodio dalje. Nakon dugog čekanja, kako Balorde još nije bilo, krenuo sam za njim. Većina drugova i drugarica je spavala. Kad sam se približio, vidio sam Mladena sa grupom naoružanih ljudi i pitao ga ko je s njim, a Mladen mi je odgovorio da su seljaci. Prišao sam im i pitao gdje se nalaze Nijemci i šta je sa vodičem. Uskoro nam je prišla još jedna manja grupa naoružanih ljudi. Čulo se komešanje iz pravca, gdje se nalazila naša grupa, na udaljenosti od oko 50 metara. U jednom momentu prisutni četnici, uperivši puške u naše stomake, sa Mladena i mene zgulili su automate i naredili da se ne mičemo, da se mirno predamo, što smo i učinili, jer su i ostali naši već razoružavani.

Četnici su opkolili naše na spavanju, pokupili oružje koje se nalazilo pored njih, a zatim ih probudili. Užasno smo platili svoju nebudnost, postali smo četnički zarobljenici, što se nije smjelo ni po koju cijenu dogoditi. Došlo je među nama do prepirke i objašnjavanja kako smo naivno i lakomisleno dozvolili da nas razoružaju, ko je kriv, zašto nismo imali stražu i zašto se uopšte zaspalo. Prekinuo sam svaki razgovor i rekao: »Naše nas priče ne vode ničemu. Sada nam je glavna briga kako da se što više nas izvuče iz ove jadne situacije, a poslije ko ostane živ neka raspravlja o krivcima.« Ostali smo pod četničkom stražom kod dramešinske pećine. Nakon svanuća donijeli su nam hrane i u toku dana prilično se korektno ponašali prema nama. Imali smo utisak da četnici tog kraja,¹ bar sami ne žele preuzeti odgovornost za pokolj nad nama. Četnici nisu smjeli pucati da bi nas strijeljali, jer su u blizini bili Nijemci te su se bojali paleža sela i uobičajenog masakra. Pred podne smo dovedeni kod Milorada Popovića, komandanta četničke gatačke brigade. S Popovićem su bila sva tri njegova komandanta bataljona: Miloš Bošković, Blagoje Tepavčević i Vaso Zirojević. Tu se našlo još oko 50 četnika, većinom brađonja. Popović nas je uvjeravao da nam neće ništa nažao učiniti, već će nas uputiti u selo Gradinu, svom komandantu Mihajlu Koprivici, kapetanu bivše vojske, koji će nam dati pratnju do Podveležja. Pitao nas je kako se ko od nas zove. Počeo je sa mnom, pa kad sam rekao kako se zovem, prisutni su četnici zagrajali da sam partizanski komandant, upozoravajući na moju dobru odjeću i obuću, kao i na naoružanje koje su mi oduzeli. I ostali drugovi i drugarice postupili su kao i ja. Kad je Marijan Pavelić rekao kako se zove, prisutni četnici su opet zagrajali govoreći kako je istina da među partizanima ima ustaša. Vojo Ivanišević je skočio na noge i povikao: »Marijan je prvoborac i bori se časno i hrabro od početka ustanka!« Popović je vrlo pomirljivo vodio razgovor s nama, pričao o našem porazu na Sutjesci, o savezničkim uspjesima na evropskim frontovima, kako će Italijani napustiti Nijemce i da će Nijemci izgubiti rat, da će se kralj vratiti u zemlju, da se oni kriju od Nijemaca itd. Više puta smo mu upadali u izlaganje govoreći da se Vrhovni štab sa proleterskim brigadama probio u Bosnu.

Poslije podne 18. juna, uz pratnju oko 10 četnika, krenuli smo preko Gatačke površi. Uz put sam se dogovarao sa drugovima kako da pobjegnemo. Zaključili smo da bježimo kad pređemo cestu Gacko — Nevesinje. Znak za bježanje daću kad ocijenim da je najzgodnije. S tom odlukom upoznati su svi u koloni. Na putu smo svratili u selo Tarajin Do, kod Đure Mastilovića, koji me u razgovoru upozorio da četnicima ne vjerujemo,

već da prvom prilikom bježimo. Rekao mi je da naši pratioci nose pismo četničkom komandantu Mihajlu Koprivici, u kojem mu Milorad Popović naređuje da nas strijeljaju u planini Ivici i Mangropu kod Fojnice, daleko od Nijemaca.

Po prelasku ceste i dolasku u selo Gradinu naša je pratnja pošla da nas preda povećoj grupi četnika, koji su nas trebali dalje sprovesti i pobiti. Četnici su bili na udaljenosti od oko 25 metara. Noć je bila tamna, sipala je kiša i vidljivost je bila vrlo slaba. Nastalo je međusobno objašnjavanje četnika, pa i psovanje, a jedan grlatiji, vjerovatno Koprivica, psovao je Popovića, nazivao ga kukavicom i govorio zašto nas šalje njemu, što nas Popović nije pobio i primio na svoju dušu. Kasnije smo doznali da je između Popovića i Koprivice postojala karijeristička netrpeljivost u borbi za vlast. Pridigao sam se i upozorio drugove da odlazim. Odmah su i ostali krenuli za mnom i u grupicama se prebacivali do ceste. Na cesti smo se brzo iskupili, bilo nas je 24. Podijelili smo se u tri grupe, nas 11 išli smo lijevom stranom puta, a 8 desnom, s Omerom Mrganom. dok su 3 krenuli pored puta, ka Nevesinju, sa Mehmedom Arapom. Dvojica su pobjegla iz kolone prije prelaska ceste Gacko — Nevesinje.

Kasnije smo saznali da su 4 druga zaspala i da su ih četnici pustili govoreći: »Kad su svi Turci pobjegli, idite i vi!«, jer su trojica bili Srbi a jedan Musliman.

Nas 11 kretali smo se noću pravcem Ljeskov Dub — Bukovica — Dobroč. Obilazeći sela, danju smo se sklanjali u šumu i odmarali, hraneći se ljutikom, srijemušom i strugotinom sa mladih grana drveća. Dva puta smo u nekim kolibama dobili po nekoliko litara mlijeka. Mrveći lišće bukovine, savijali smo ponekad cigarete u papir neprijateljskih letaka i rijetko pušili. Nakon dva dana i dvije noći stigli smo u Dobroč izjutra 21. juna. Mještani Dobroča su nas, kao i uvijek, srdačno dočekali, kuhali su koprivu izmiješanu sa malo kukuruznog brašna i dali najm mlijeka i sira. Rekli su nam da su neki drugovi i drugarice, pojedinačno i u grupicama, već otišli u Mostar na povratku sa Sutjeske.

Nakon povlačenja Bataljona sa Sutjeske. još na Tjentištu. iskupila se grupa prekaljenih boraca, koji su bili odsječeni od Bataljona. To su bili:

AHMET BRKIC LEBRO,
MUSTAFA ĆEMALOVIC CIMBA.
REMZIJA DURANOVIC,

ABDULAH LUGIĆ,
ENES ORMAN,
ZIBA MONIKA SELIMOVIC,
MEHMED TRBONJA i
DUŠAN VUJICIĆ.

Mala kolona brzo je rasla, pridruživali su joj se zaostali borci, lakši ranjenici i bolesnici iz drugih jedinica. Ubrzo je brojala oko 25 boraca. Odlučeno je da se kreću samo noću, a da se danju odmaraju i izviđaju okolinu, posebno njemačke položaje kroz koje su se provlačili. Koloni se pridružio Ivan Goran Kovačić. Pojedini drugovi poznavali su Gorana preko njegovih književnih djela, posebno poeme »-Jama«, koja je recitovana na bataljonskim priredbama. Svi u grupi posvećivali su mu veliku pažnju i brinuli o njemu za vrijeme pokreta. Drugog dana izjutra grupa je naišla na Nijemce, koji su osuli vatru po njenoj pret hodnici. Nastala je prava panika i kolona se razbježala po šumi. Najiskusniji stari borci Bataljona, koji su se poimenično dozivali, brzo su se prikupili te je otpočela duga, ali na žalost uzaludna, potraga za Goranom. Grupa je nastavila put bez Gorana. Cilj joj je bio izvor Neretve i Borač. Uskoro su drugovi naišli na Aliju M. Veledara, Adema Kapića i Šefika Kudru, koji su se odvojili od Bataljona na Trnavskom jezeru.

U selu Mjedeniku većina mještana bila je četnički opredijeljena, ali protiv 20 naoružanih partizana nisu ništa preduzimali. Ponašali su se miroljubivo tražeći da kupe oružje, što su drugovi odbili. Otpočela je zamjena šinjela, šatorskih krila i drugog za hranu. Grupa je krenula dalje uzevši jednog starca za vodiča. Kasnije su ga pustili da se vrati kući.

Krećući se ka Kifinu Selu, ugledali su Velež i bili presretni, jer su imali orijentir za kretanje prema Mostaru i Konjicu.

Putem su sretali pojedine borce 1. i 2. bataljona, koji su se nakon Sutjeske vratili kućama. Oni su im davali informacije o kretanju četnika i Nijemaca i pokazivali kuda da se kreću. Govorili su im da pojedine četničke grupe ubijaju naše borce, koji su se probijali sa Sutjeske, da bi došli do pušaka, odjeće i obuće. U Bijednju grupa je naišla na sva-tovski ručak te su se borci, smjenjujući se, bogato najeli. Dok su jedni jeli, drugi su čuvali stražu. Prolazeći kroz spaljene Plužine, doživjeli su stravičnu sliku kućnih zgarišta, u kojima su pripadnici SS jedinica pobili sve mještane.

Duž puta od Kifina Sela do Nevesinja zemljište je bilo prekriveno šatorima, između kojih su promicali njemački vojnici što su se odmarali

nakon povlačenja sa Sutjeske. Grupa se noću prebacila preko Neve-sinjskog polja i, obilazeći njemačke logore, u zoru stigla do zijemaljskih mlinica. Uspostavljena je veza sa Stevom Račićem (članom KPJ koji je ostavljen za rad na terenu poslije četničkog puča) koji je u selu prikupio hranu za grupu.

Nakon odmora, uz kratku raspravu kuda dalje, grupa je odlučila da Mostarci krenu u Mostar, a ostali u Konjic i Prozor. U Dobrču su ih prihvatile porodice Đulimana, Corića i Smajkića dajući im oskudnu hranu, jer ni sami nisu imali šta jesti. Opet je Ibro Ćorić krenuo u Mostar, ko zna po koji put, i od Zajke Mehića dotjerao natovarenog konja brašnom, pasuljem, suhim mesom i suhim šljivama. Grupi su se pridružili Meha Arap i **Zivko** Papo Henći, koji su stigli, probijajući se sa Sutjeske, kad i Ibro sa dragocjenim tovarom, svojski se prihvatili kuharskog posla i spremali ukusne obroke. Za par dana boravka u Dobrču uspostavljena je veza s organizacijom u gradu te su se drugovi spustili u Mostar.

Grupa boraca, koju su činili Jusuf Bijavica, Ante Jurišić, Alija'; Kreso i Alija Pužić, odvojivši se na Trnavskom jezeru od Bataljona, došla je u selo Jugoviće i tu pronašla drugaricu Anu Skoko sa njene dvije kćerke. Ana je bila supruga Vule Skoka, koji je bio jedan od organizatora ustanka u gatačkom kraju, borac za bratstvo Srba i Muslimana, poštovan i izuzetno hrabar čovjek, predvodnik u borbi, koji je junački poginuo na Borču. Ana je došljake partizane odmah uvela u kuću, dobro ih nahranila i smjestila da se odmore. Brižna za svoje goste, iskazujući roditeljsku ljubav, pokazala je divne osobine partizanske majke prema svima koji su tih teških dana nailazili na njen dom. Od Aninog sina saznali su da se četnici kriju po šumi, neposredno pored svojih sela, da ubijaju partizane, koji se kreću u manjim grupama od 3 do 5 boraca, da bi došli do oružja i odjeće. Predloženo je da drugovi ostave puške i skinu partizanska obilježja, čime će izbjeći sukobe sa četnicima, što su i učinili. Sutradan, nakon prospavane noći u Aninoj kući, doručkovali su i dobili za put nešto hrane.

Naišavši ispod staja zvanih Lokve, tražili su u jednoj kolibi vode i sjeli da se odmore* Naišla je grupa od dvadesetak dobro naoružanih četnika, koji su imali duge kose, a samo jedan bradu. Četnici su ih zadirivali i omalovažavali, dok nije naišao njihov starješina Vojin Buha, četnički koljač. U razgovoru Vojin je saznao da ga Alija poznaje iz Mostara te su otišli u kuću, gdje su razgovarali o bici na Sutjesci, 10. herce-

govačkoj brigadi i Mostarskom bataljonu, posebno o Vladi Šegrtu, komandantu naše Brigade. Pokazujući na opasač s pištoljem i kamom, što je visio o ekseru na zidu, Vojin se hvalio kako je tom kamom poklao! mnoge partizane, ali njih neće jer se poznaje s Alijom. Kad je Vojin čuo da drugovi idu u Mostar, dao im je uputstva kako da prođu kroz Nevesinjsko polje, ispratio ih do puta, pokazao im razne orijentire, šume i kuće, i upućivao kako da se kreću. Grupa se zajedno kretala do pred sam Mostar i tu se razišla, Ante je otišao na Carinu, a njih trojica u Donju mahalalu.

Drugi vod 2. čete, koji je bio prepolovljen nakon prelaska rječice Hrčavke, nalazio se na krajnjem desnom krilu Bataljona, desno od njih, prema Košuru, nije bilo naših snaga, a od čete dijelila ih je jedna manja vododerina. Politički delegat voda Fadil Numić poslao je Salku Šašića da ode do komande čete i upita šta dalje da rade. Za kratko vrijeme[^] vratio se Salko ne našavši nikoga iz čete. Zatim ga je Numić poslao prema mjestu gdje bi se po prilici nalazio Štab Bataljona, ali ni tamo nije bilo nikoga osim ranjenika, koji su mu rekli da je Bataljon napustio položaje i povukao se uz Sutjesku prema šumi.

Njih 11 sa dva puškomitraljeza »zbrojovke« i dva zaplijenjena puškomitraljeza »šaraca« krenuli su pravcem kuda je Bataljon otišao. Za kratko vrijeme priključilo im se više od 30 tifusara i lakših ranjenika. Bili su malaksali i izbezumljeni. Došli su do jednog proplanka kuda bi trebalo preći. Međutim, više »šaraca« je tuklo proplanak i nekoliko tifusara i ranjenika je poginulo. Vratili su se u šumu i pošli prema Zlataru, opet dočekani jakim vatrom. U bespomoćnom tumananju sa tifusarima nailazili su na mnoge poginule borce i bespomoćne ranjenike. Odvojili su se od tifusara, koji su zaostali i vratili se u korito Hrčavke, gdje su bili u zaklonu. Među njima nastala je žestoka svađa što se sve to desilo. Najzad su se urazumili i smirili. Dogovorili su se da tu sačekaju noć, a onda pređu na desnu obalu Sutjeske, pod stijene Vučeva, pa će dalje vidjeti. .. Svuda su Nijemci, jedino je neposjednuta ostala obala Sutjeske. Pucnjava je bila sve rjeđa. Sa poginulih Nijemaca skidali su fišeklije i za svakog borca prikupili dovoljno municije.

Oko 5 sati poslije podne opazili su gust streljački stroj Nijemaca kako od Popova mosta širokom leđinom idu prema njima. Pred sobom su vodili pse, bilo ih je preko 200. Nijemci su došli pred njih na oko! 300 metara, nešto su pričali, psi su lajali, a onda su se vratili otkuda su i došli.

Iz šume se pojavio Enes Orman, komesar čete, nasmijan kao uvijek, i reče: »Tu više nas, lijevo, pucao je na mene Švabo i zamalo ne pogiboh. Izgleda da je ranjen, vidio sam ga kako sjedi. Ko će sa mnom da gada sredimo? Može nekog od naših da ubije.« Ormanu su se pridružili Fadil Numić i Dragan Trkulja. Privukli su se Švabi, i kad se Dragan pridigao na koljena da ga osmotri, odjeknuo je pucanj, a Dragan se trgnuo i pao licem na zemlju. Orman i Numić bombama su ubili Švabu. Previli su Dragana, koji je bio ranjen u stomak. Numić mu je držao glavu u krilu, a on je samrtničkim glasom tražio vode. Orman je donio Svabin ranac i čaturicu s kafom. Dragana su napili kafe, a zatim mu je na usta potekla krv izmiješana s kafom. Usne su mu pomodrele i bio je sve hladniji. Dugo je umirao hrabri mitraljezac, uvijek spreman na akciju. Dragan je bio trgovački radnik, član KPJ i, vjerovatno, posljednji iz našeg Bataljona koji je poginuo na Sutjesci. Cim je Dragan umro, Enes je nestao u šumi nošen krivicom za njegovu smrt. Kasnije se priključio grupi iz naše intendanture i ambulante na Tjentištu.

Pred noć pridružio im se Hamid Drljević i ranjeni Enver Lakišić. Kad je pala noć, po mjesecini kao da je dan, prešli su Sutjesku. Hamid je prenio Envera preko vode. Pod stijenama Vučeva ostali su tri noći i tri dana. Nijemci su 14. juna na Tjentištu pobili svakog živog koga su uhvatili, pa i naše konje, a 16. juna napustili su Tjentište i u dugačkim kolonama otišli prema Gacku.

Grupa se 17. juna spustila na Tjentište, koje je bilo prekriveno leševima. Najviše je bilo postrijeljanih tifusara i ranjenika. Bilo je mje^Asta sa preko 50 ubijenih partizana. Noć ranije Mustafa Ćiber je napustio grupu i prosto nestao.

Kod sela Grandića naišli su na preko 200 tifusara koji su izmiljeli iz šume. Bili su bespomoćni, nikoga nije bilo da im pomogne.

Kod sela Vrbniče 18. juna Hamid Drljević je napustio grupu. Lakišića su ostavili s jednim drugom između Grandića i Vrbniče jer ga nisu mogli nositi. Prešli su Zelengoru. Išli su sporo, jer se usput razbolio Halid Mesihović. Kod Obija 4 borca iz grupe odlaze za istočnu Hercegovinu. Numić s drugovima Hasanom Begovićem Muftarom, Salkom Sašićem, nekim Kovačevićem iz Prozora i Halidom Mesihovićem nastavio je put dolinom Neretve pretpostavljajući da će negdje na zapadu naići na naše jedinice. Na Boračkom jezeru našli su Iliju Andrića, koji im je dao hrane. Na Crnom polju sustižu grupu od 25 Dalmatinaca iz 1. dalmatinske brigade. U Idbru su prvi put poslije 40 dana jeli hljeb,

taj narod ih je dobro prihvatio i nahranio. Iz Idbra su Begović i Sašić otišli prema Jablanici. Kod Celebića su, skupa sa Dalmatincima, pre-gazili Neretvu.

Kod Seonice rastali su se od Dalmatinaca, koji su otišli na Biokovo pozivajući i našu grupu da pode s njima, što su naši odbili. Njih trojica, Numić, Mesihović i Kovačević, u selu Ivankama polovicom jula našli su Prozorski odred, čime se završila njihova golgota nakon mjesec dana probijanja sa Sutjeske.

U Borču je Stab 10. hercegovačke brigade na povratku u Hercegovinu donio odluku da se svi iznemogli borci izdvoje iz sastava jedinica Brigade i upute svojim kućama na oporavak. Najveći broj izdvojenih bili su Dalmatinci, a među njima i grupa Mostaraca:

MUHAMED HAMICA ARPADŽIĆ,
RÄTKO BAJIĆ,
LAZAR ČVORO,
FAHIR FAJO IBRULJ,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
IVAN VANJA KRESIĆ,
STOJA LEČIĆ,
BISERA PUŽIĆ,
ŠAMIJA PUŽIĆ,
RADOJKA VUKOVIĆ

i nekoliko drugova iz Prozora.

Iskupljenoj grupi je Vlado Šegrt, komandant Brigade, objasnio odluku Štaba rekavši im da Brigada odlazi u Hercegovinu, koja je puna Nijemaca nakon povlačenja sa Sutjeske, i da su u Hercegovini jake četničke bande, zbog čega Brigada mora biti operativno veoma pokretna. Naglasio je da zdravstveno stanje boraca iskupljene grupe neće izdržati sve muke koje predstoje Brigadi i da oni moraju poći u Mostar na oporavak, a nakon toga da stupe u naše jedinice. To izlaganje Šegrtu bilo je drugovima i drugaricama pravi šok, jer su bili svjesni da ih odlaskom u Mostar, koji je bio pun Nijemaca, Italijana, ustaša, domobrana i policije, najvjerojatnije čeka sudbina one naše grupe koja je sa Crnog polja i Tisovice upućena, juna 1942, u Mostar. Iz postrojene grupe pojedinci su odbijali odlazak u Mostar i pitali zašto da idu nakon proboja iz okruženja. Odluka je bila neopoziva i s njom su se morali pomiriti.

Kad su ostali sami, nakon odvajanja od Brigade, održan je sastanak grupe da se utvrdi pravac kretanja prema Mostaru, način ishrane, ko od njih da bude vođa grupe i kakvi odnosi u njoj moraju vladati. Zai starješinu grupe izabrali su Lazara Čvoru.

Većina je u grupi imala oružje, koje su koristili za prethodnicu i zaštitnicu, odnosno za stražu za vrijeme odmora. U dolini Neretve hranili su se šumskim jagodama, kojih je bilo u izobilju. Zaobišli su Obalj, znajući da su u njemu četnici, i u nekom malom naselju zastali da se odmore. Naišao je Ibro Elezović, koji se sam probijao sa Sutjeske, svi su se obradovali tom susretu, i on im je ispričao o sudbini 3. udarne divizije i Centralne bolnice, posebno Mostarskog bataljona.

Nakon noćenja, rano izjutra, krenuli su prema Nevesinjskom polju. Naišli su na selo Bijenju, gdje ih je Joksir Mrković uputio kod nekog domaćina, po hranu. On im je dozvolio da u vrtu naberu luka i dobili su mlijeka iz škipa, što je nakon nekoliko sati izazvalo bolove i grčeve u stomaku.

U Gornjem nevesinjskom polju noću su prešli cestu Obalj — Nevesinje, kojom su se kretale njemačke kolone, a zatim stigli u Zijemlje, gdje su grupu sačekali mještani četnici. Nakon pregovora pustili su ih da idu prema zijemaljskim mlinicama, gdje su prenoćili. Izjutra su krenuli na Brasinu, odakle su posmatrali kolone kamiona u Bijelom polju, a zatim stigli u Dobroč. U šumi prije Brasine odvojila se grupa za Jablanicu, a s njom je pošla i Radojka Vuković. Njih četvoro su ustaše zarobile. Odvedeni su u logor Jasenovac, gdje su ubijeni.

Grupa se podijelila u grupice od 3 do 5 drugova i drugarica i pod vodstvom seljaka noću su se spustile u Mostar.

Pojedinci, po dva i u manjim grupama, probili su se do svojih opština, a oko 20 njih prišlo je drugim jedinicama.^{3/1}

BATALJON U MOSTARU

Iznemogla i iscrpljena glađu, pretvorena u žive skelete, naša grupa u Dobroču podijelila se u dva dijela i noću, 21/22. juna, spustila se u Mostar.

Balorda, Pintul i ja došli smo na Carinu, kod Pintulove majke Pašane, koja nas je ljubila i grlila stalno ponavljajući: »Djeco moja,

kako to izgledate i kako ste mršavi!» Pintulovu sestru Brimšu poslali smo izjutra rano kod moje majke da donese namirnica i da joj kaže da ću navečer doći kući. Hasiba je poslala svega i svačega. Cio dan se kuhalo, pekle su se pogače i pite. Mi smo spavali, a majka Pašana budila nas je da jedemo kad bi jelo bilo gotovo.

Navečer smo Mladen i ja prešli kod mojih u Pothum. Odmah sam pozvao Eminu Trbonju i rekao joj da izvjesti partijsku organizaciju da smo Mladen i ja kod mojih i da neko iz Komiteta dođe na dogovor. Sutra zorom došao je Ljubo Brešan Feđa, sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Dugo smo Mladen i ja pričali Ljubi o događajima u V neprijateljskoj ofanzivi, posebno o bici na Sutjesci i poginulim drugovima i drugaricama, raspuštanju ostatka Mostarskog bataljona i našem zarobljavanju.

Ljubo nas je upoznao da je manji broj porodica saznao za pogibije sinova i kćeri od boraca koji su stigli prije nas i da u gradu vlada žalost za izginulim borcima, ali ne i demoralizacija, da su borci, koji su došli u grad, smješteni kod svojih porodica i rodbine, od kojih je većina bila radnička sirotinja, a pojedinci i kod naših bogatijih aktivista NOP-a zbog obezbjeđenja bolje ishrane, da su naši borci dovodili pojedine Dalmatince, koje će organizacija, preko veze i uz falsifikovane propusnice, uputiti u Dalmaciju čim se oporave i da su Nijemci u gradu preuzeli vlast od Italijana.

Dalje smo čuli da je Narodnooslobodilački odbor u Mostaru sredinom juna 1943. izdao Proglas za upis narodnog zajma u kojem, pored ostalog, piše: »Slijedeći uputstva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Narodnooslobodilački odbor u Mostaru odlučio je da se obrati rodoljubima u Mostaru pozivom da upisivanjem narodnog zajma oduže svoj dug prema narodnoj borbi i borcima ...

Zajam je beskamatan. Isplaćivanje će se vršiti nakon oslobođenja. Kuponi zajma imaju naročiti znak ...»⁹⁵

Cilj zajma bio je obezbjeđenje ishrane porodica poginulih drugova i boraca u Bataljonu i nabavka materijala za potrebe ilegalnog rada i naših jedinica u Hercegovini. Prikupljeno je oko 20 miliona kuna.

Ljubo nam je pričao i o Mostarskom omladinskom odredu, koji je formiran u Dubravama, u maju i junu, na zahtjev Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, u cilju mobilizacije omladine grada za popunu 10. hercegovačke brigade. Nakon našeg napuštanja Nevesinja, Dabarskog polja i južne Hercegovine Odred nije uspio da se poveže sa nekom partizanskom jedinicom. Situacija u Odredu bila je teška zbog slabe ishrane

i naoružanja. Iskazali smo ideju da se Odredom popuni Mostarski bataljon nakon našeg izlaska iz grada.

Na kraju smo se dogovorili da se ustanovi:

- tačan broj boraca u gradu;
- broj ranjenih i bolesnih, da bi se organizovala ljekarska pomoć;
- koliko ima oružja u gradu, da bismo se naoružali prilikom izlaska, te da nama dvojici odmah nabavi pištolje i nekoliko ručnih bombi;

— da se preko partijskih veza raspita o najbližoj našoj jedinici, da bismo joj se pridružili.

Dogovorili smo se da se što prije ponovo vidimo i donesemo odluku šta da radimo.

Dogovorili smo se također da vezu s nama održava Hamida Mida Cadra, da nas posjećuje u feredži ili zaru, što neće biti upadljivo policiji i agentima, a da vezu s borcima održavaju skojevci i djeca koji su uključeni u kurirsku službu.

Poslije podne nam je moj polubrat Ekrem donio dva pištolja i 6 ručnih bombi, koje mu je u našoj mlinici predala jedna žena, obučena u feredžu. Nije mu rekla ko je. Ostavila mu je oružje i rekla: »Ti znaš za koga je!«

O našem zbrinjavanju brinula se gradska organizacija NOP-a na čelu sa Mjesnim komitetom i Tehničkim odborom.

Članovi Mjesnog komiteta KPJ u to vrijeme bili su: Ljubo Brešan Feđa, sekretar. Hamida Cadra, Anka Đurić Galja. Andrija Krešić, Nusret Seferović i Ivan Stojčić. Članovi Tehničkog odbora bili su: Danilo Bilanović, predsjednik, Ivan Bubaš, Teofik Demirović. Sulejman Huseinagić i Muhamed Rebac.

Mladen i ja satima smo razgovarali o proteklim događajima u V neprijateljskoj ofanzivi i našoj situaciji u Mostaru. Sjećali smo se poginulih drugova i drugarica, posebno onih iz naše generacije, koji su bili cvijet mladosti ne samo iz Mostara već iz svih krajeva Jugoslavije. Naša najveća preokupacija bila je kako što prije izvući Bataljon iz grada i uspostaviti vezu sa nekom našom jedinicom, te nastaviti borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ni jednog momenta nismo posumnjali u naše saborce, ali je saznanje da je većina nas ostala bez oružja bilo, prava mora, te smo pomišljali da organizujemo grupe i izvršimo upade u neprijateljska skladišta. Tu ideju ubrzo bismo odbacili jer je uvijek postojala mogućnost da akcija propadne, a ako i uspije, nastaće hajka po gradu, što bi izazvalo hapšenje ne samo ilegalaca već i boraca Ba-

taljona. Ponekad smo satima šutjeli pokušavajući čitati. Listao sam po desetak stranica, očima prelazio preko teksta, a u mislima ostajao pri istim problemima. Nisam znao šta sam pročitao, te bih legao na leđa, a »film« o proteklim događajima bi se spontano odvijao.

Trećeg dana, rano izjutra, opet nas je posjetio Ljubo, ovog puta sa Ivanom Stojčićem. Oni su nam iznijeli prve informacije o borcima Bataljona. U gradu se nalazilo oko 75 boraca, ali tačan broj još uvijek nemaju, jer stalno stižu novi. Među borcima je 15 ranjenih, od kojih većina lakše. Organizovana je ishrana, ali nedostaje brašna. Stoga smo se dogovorili sa mojima, s majkom Hasibom i očuhom Omerom, da kupe što više žita od domobrana koji su mljeli kukuruz i drugo žito u našoj mlinici i da ga stave na raspolaganje Tehničkom odboru. Voća i povrća bilo je napretek, jer su ga vlasnici bašta organizovano raznosili po kućama gdje su boravili borci. Ljubo nam je kazao da nije uspio uspostaviti vezu sa nekom našom jedinicom, ali nas je izvijestio da je u Bosni opet stvorena slobodna teritorija. Sto se tiče oružja, Mostar je posjedovao 2 automata. 10 pušaka i 10 pištolja, te oko 30 ručnih bombi, koje su sobom donijeli borci, a u Podveležju su ostavili desetak pušaka sa municijom.

Dogovorili smo se da za četiri-pet dana počnemo organizovano, u grupama, izlaziti u selo Dobroč, te da se prebacimo u Bosnu preko Zijemalja i Boraka. Potrebno je da se organizuje prihvatanje boraca u kućama, odakle će polaziti u Dobroč a da se prethodno razbiju sijalice po sokacima u kojima se nalaze te kuće, te da se ne provode bilo kakve akcije u gradu da ne bi policija u potrazi za izvršiteljima naišla na borce Bataljona. Veza sa mnom i dalje je bila Hamida Cadra, koja će voditi evidenciju o smještaju i izlasku boraca i dogovarati se s nama ko i kada da izađe iz grada.

U Mostaru je veliki broj građana znao o dolasku naših boraca u grad nakon bitke na Sutjesci. Ne samo da su za nas znale naše porodice i rodbina, čak i djeca, nego i gotovo svi aktivisti NOP-a, posebno skojevci i omladina, što su se angažovali u organizaciji zbrinjavanja i obezbjeđenju prilikom promjene stanova. Svaki borac imao je i rezervni stan za slučaj racije ili upada policije u kuću gdje se krio, on je znao gdje treba da se skloni. A svi su oni kroz ilegalni rad naučili šutjeti kao zaliveni, nikad ne pitajući ni zašto ni s kim će izvršavati bilo koji zadatak. I najmanja nekonspirativnost dovela je do zaobilazanja u radu i opšteg, čak i porodičnog, bojkota, danima pa i mjesecima, već kako

bi ko bio kažnjen, a niko sa kažnjenim nije govorio, a kamoli ga primao u društvo.

Sa Sutjeske u Mostar došao je 81 drug i drugarica:

IBRAHIM ALIKALFIĆ,
ALBERT ALTARAC CIN,
MEHMED ARAP,
MUBERA ARPADZIC,
MUHAMED ARPADŽIĆ,
NIJAZA NADA BAJAT,
RATKO BAJIĆ,
MLADEN BALORDA,
MUHIDIN HIDO BASAGIĆ,
LJUBICA BELSA,
FATIMA BIJAVICA,
JUSUF BIJAVICA,
SALKO BIJAYICA,
AHMET BRKIĆ LEBRO,
ŠAMIJA BUBIĆ,
SMAJO BUBIĆ,
LAZAR ČVORO,
ENVER ČEMALLOVIĆ,
MUSTAFA ČEMALLOVIĆ CIMBA,
MUSTAFA ČIBER,
ALIJA ČIŠIĆ,
HILMIJA ČIŠIĆ,
SÜLEJMAN BRATO CISIĆ,
ALIJA DELIĆ,
DŽEMAL DIZDAR,
ŠEMSUDIN DIZDAR,
HAMID DRLJEVIĆ,
REMZIJA DURANOVIC,
MEHMED ĐUKIĆ,
DZEMAL FEJIC,
ESREF ETA FEJIC,
SALKO FEJIC,
ANĐELKO GOATI,
MUSTAFA GRABOVAC,
ZEJNA HAJDO,

MERSIJA HASANBEGOVIC,
MEHMED HUSKOVIĆ,
FAHIR FAJO IBRULJ,
RADOJKA RACA IVANISEVIC - GNJATIĆ,
VOJO IVANISEVIC,
SMAIL JUGO,
ANTE JURISIC,
ALIJA KRESO,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
DANICA KUJUNDZIĆ,
STOJA LEČIĆ,
RADOJKA LOZO,
ABDULAH LUGIĆ,
MUHAMED LJUBOVIC,
IBRO MARIĆ,
HUSEIN MASLIĆ,
SEFIK MASLO,
MUHAMED MUFTIĆ BAJA,
RAMIZ MUMINOVIC,
SERIF OMBASIĆ,
ENES ORMAN,
MEHMED PALA,
ŽIVKO PAPO HENĆI,
STJEPAN SĆEPA PAVLOVIĆ,
AHMET PINTUL.
ALIJA PUŽIĆ,
BISERA PUŽIĆ,
ŠAMIJA PUŽIĆ,
BORO RADAN,
FADIL RIĐANOVIĆ,
SPIRO SAVIĆ,
ZIBA MONIKA SELIMHODZIĆ,
ZULEJHA SEFIĆ,
MILE SERDAREVIC,
HAFA SMAILHODZIĆ,
HAMIDA ŠABANAC,
KEMAL SARIC,
AHMET SEHOVIĆ,

MUSTAFA TEMIM TURKO,
KEVSERA TIKVINA,
MEHMED TRBONJA,
DONKO VRANKIĆ,
DUSAN VUJICIO,
MUSTAFA ZAGORCIC i
HAMDIJA ZULJEVIC.

Kao kuriri i pratioci Obrena Starovića zatekli su se u Mostaru:

NUSRET BEHMEN PUTO,
SERIF BURIC,
UROS ELJDAN,
PETAR KRAJINA,
VASILIJE VASA MASLO i
HUSEIN HUSA ORMAN.

MOSTARSKI OMLADINSKI ODRED

Mjesni komitet KPJ za Mostar, realizujući zaključke Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, otpočeo je koncem aprila sa izvođenjem ilegalaca i omladine u Dubrave pod pretpostavkom da će te grupe preko naših veza biti odmah upućivane u Brigadu. Organizaciju prihvata grupa trebalo je da obezbijedi Mladen Knežević Traktor, sekretar Oblasnog komiteta, preko Okružnog komiteta KPJ za srednju Hercegovinu, čije je sjedište bilo u Dubravama. Članovi Okružnog komiteta bili su: Esad Sabanac, sekretar, Vojo Colovć, Dušan Grk, Bato Mijatović i Džemil Šarac.

Prva grupa¹ krenula je iz Mostara, iz Donje mahale, iz kuće Zinete Sehović i Memnune Hadžiosmanović noću 25/26. aprila 1943. u Dubrave. U toj grupi bili su:

PETAR KRAJINA, vođa grupe,
NEĐO BITANGA,
MUHAMED BOSTANDZIC,
SERIF BURIC,
ZAJKO CUSTOVIC,
MUHAMED GREBO,

SALKO HADŽAJLIĆ,
SLAVKO IVANISEVIC,
ABID VOLODER,
GOJKO RADE VUKOVIC,
SLOBODAN ZUROVAC i
SEFKIJA ZULJEVIC.

Grupa je bila naoružana sa 4 pištolja i ručnim bombama. Po dolasku u Bačeviče prebačena je čamcima preko Neretve i uputila se na vezu k Akšamovom gaju na uzvišenju Petak kraj rijeke Bune. Međutim, vodiči nisu došli, te je grupa čekala do pred svitanje, a zatim se sklonila dublje u šumu. Vlasnika šume Dušana Akšama, kad je naišao, grupa je zadržala, ali je zbog nepažnje nekih drugova uspio pobjeći. Ne znajući da li će ih prijaviti, odlučeno je da grupa krene naprijed, u Dubrave. Uskoro su je napali četnici, muslimanska ustaška milicija i Italijani. Komandovano je da se bježi na sve strane kako bi se bar neko spasio. Bostandžić, Burić i Custović vratili su se preko Bišća u Mostar i izbjegli zarobljavanje, a Voloder se vratio sam. Svi ostali su pohvatani. Ranjeni su bili Grebo i Hadžajlić, koji su prebačeni u italijansku bolnicu, gdje su liječeni.

Neđo Bitanga se, opkoljen, branio pištoljem, a kad je ostao bez municije, aktivirao je ručnu bombu i stavio je pored sebe da ne bi bio zarobljen, uz povike: »Živio Staljin!« i »Živjela Komunistička partija Jugoslavije!« Tako je umro hrabri predratni član KPJ, sindikalni radnik, omiljen borac, sin Rade Bitange, jednog od osnivača KPJ u Mostaru i saradnika Gojka Vukovića.

Zarobljene drugove četnici su priveli u Zandarmerijsku stanicu u Blagaj i pridružili ih ranije pohapšenim drugovima: Esadu Peci, Rešadu Tvrtkoviću i Reufu Zubčeviću, koje su kasnije preuzeli Italijani i internirali na poluotok Prevlaku. Zarobljene drugove četnici su nekoliko dana saslušavali i tukli. Prilikom povlačenja Italijana, koji su predavali vlast' Nijemcima, četnici su zarobljene drugove povel prema Nevesinju. Iz kolone u Bišini pobjegli su Krajina, Voloder i Vuković, a Ivaniševića i Zurovca četnici su kasnije pustili. Kako je Voloder stigao u Blagaj ne zna se, ali je u međuvremenu dolazio i u Donju mahaluu.

Povlačeći se ispred Nijemaca, koji su preuzimali vlast, Italijani su povel ranjenog Grebu i Hadžajlića u Trebinje, odakle su uspjeli da pobjegnu iz njihove bolnice, a zatim su se preko naših veza prebacili vozom do Mostara.

Nakon stradanja prve grupe nastavljeno je slanje omladinaca u toku maja i juna, opet u grupama po 10 do 15 drugova. Grupe su se skupljale u Donjoj mahali i u kućama Fatime Vile, Đulse Hadrović i Munte i Avdije Pavlovića, odakle su ih noću izvodili Vaso Maslo, Muhamed Bostandžić i Remzija Brkić do sela Bačevića, gdje su ih prihvaćali Dragutin, Desimir i Ljubo Savić, koji su ih prevozili čamcem preko* Neretve, a odatle Slavko, Risto, Spaso i Vlado Ivanišević sa Žarkom, Mirkom i Simom Supljeglavom iz Lakiševina i odvodili preko Hodbine do Rotimlje, gdje im je Safet Džinović organizovao smještaj i ishranu u toku predanka. Dalje su grupe preuzimali Mehmed Buljko, Muhamed Šiširak, Mehmed Rajković i Jovo Lučić, koji su ih dovodili u bazu Mostarskog omladinskog odreda u selo Bjelojeviće, zaselak Hairliće. Kanal je savršeno funkcionisao i na njemu nikad nije došlo do provale. Na tom kanalu bili su angažovani samo članovi KPJ i SKOJ-a. Ubrzo je Odred, zbog toga što nije bilo veze sa našim jedinicama u Hercegovini, narastao na oko 75 drugova i drugarica. Tada je V neprijateljska ofanziva bila još u toku. Na čelu Odreda bili su komandir Šerif Burić i zamjenik komandira Miro Boras. Odred nije dijeljen na vodove i desetine, što je bila greška. Odred nije imamo političkog komesara i zamjenika. Politički rad u Odredu obavljali su terenski radnici na čelu sa Esadom Šabancem, a ponekad je vojničku obuku provodio i Gojko Mihić. Posebna pažnja posvećivana je učenju partizanskih pjesama uz logorsku vatru.

Prikupljeni borci bili su omladinci, đaci i radnici, svi su bili članovi SKOJ-a i omladinske organizacije, a rijetki pojedinci i članovi Partije. Svi su provjeravani u ilegalnom radu mostarske organizacije na raznim zadacima. Pojedinci su slagali svoje godine starosti kako bi dobili saglasnost organizacije da mogu poći u partizane i s puškom u ruci boriti se za slobodu i ideale revolucije, za koje su vaspitavani u SKOJ-u i omladinskoj organizaciji Mostara.

Većina je bila bez ikakvog vojničkog znanja i iskustva, osim starog partizana i prvoborca komandira Šerifa Burića i njegovog zamjenika Mire Borasa, koji je bio rezervni oficir u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci. Nekoliko boraca došlo je iz domobrana. Svakodnevno je provođena vojna obuka u rukovanju ručnim bombama, puškama i puškomitraljezom, te taktička obuka manjih grupa. Na sastancima je diskutovano o vojničkom redu u Odredu s ciljem učvršćenja discipline i drugarstva i, posebno, odnosa prema narodu i njegovoj imovini. Odred je raspolagao sa 12 pušaka, 1 puškomitraljezom i nekoliko pištolja, a svaki je borac imao po

jednu ili dvije ručne bombe raznog porijekla. Naoružanje su dobivali od partijske organizacije u Mostaru prilikom izlaska grupa.

Teren na kojem je Odred boravio bio je plato Dubrava, 15 km južno od Mostara, pravi hercegovački kamenjar sa vrtačama, mjestimično pokriven šumom i šikarom, sa rijetkim površinama voćnjaka, vinograda i bašta za sadnju duhana. Voda se dobivala iz bunara koji su ljeti najčešće bili bezvodni. Dubrave su se našle između tri jaka neprijateljska garnizona: Mostara, Čapljine i Stoca. Na tom terenu bilo je pojedinih domaćinstava ustaški ili četnički nastrojenih. Odred je bio poluilegalna jedinica i pravo je čudo da ga Nijemci i Italijani s ustašama i četnicima nisu napali i uništili.

Sela u Dubravama naseljavali su Muslimani, Srbi i Hrvati. Za IV neprijateljske ofanzive sela su opustošili hercegovački i crnogorski četnici. Mogućnosti ishrane boraca u proljetnim danima bile su vrlo oskudne i pored najbolje želje mještana da ih prehrane. Rijedak škrob sa parčetom mesa, ponekad plodovi dudova i poluzeleno voće bili su obroci, koji su iz dana u dan mršavili borce i izazivali stomačne bolesti, proljeve i iznemoglost. Manje grupe i pojedinci, bolesni i iznemogli, vraćeni su svojim kućama u Mostar. Vršene su akcije skupljanja žita sa napuštenih polja, jer su mnogi stanovnici pobjegli napustivši kuće pred četničkim zulumom.

Grupa Odreda, njih oko 30 naoružanih puškomitraljezom, 12 pušaka, nekoliko pištolja i ručnim bombama, izvršila je akciju na teretni voz na pruzi između željezničkih stanica Hrasno i Hutovo. Tom prilikom iskočila je lokomotiva sa nekoliko vagona koji su bili prazni. Ubili su ložača koji je pokušavao pobjeći. Borci su se vratili u bazu Hairliće bez ikakvog plijena, ali ponosni što su uništili teretnjak.

Opstanak relativno brojnog i slabo naoružanog Odreda između jakih neprijateljskih garnizona doveden je u pitanje kad se saznalo da će Nijemci, Italijani i ustaše preduzeti napad na Odred. Sa Sutjeske došao je u Dubrave Ibro Šator, upoznao Traktora sa rezultatima bitke rekavši mu da će se 10. hercegovačka brigada nalaziti u sjevernoj Hercegovini, te mu prenio poruku Uglješe Danilovića da pođe u Mostar, organizuje izlazak boraca Mostarskog bataljona i ilegalaca u 10. hercegovačku brigadu. U drugoj polovini juna održan je sastanak komande Odreda sa drugovima Mladenom Kneževićem Traktorom i Esadom Šabancem. Razmotrena je situacija u Odredu i mogućnost odlaska u 10. hercegovačku udarnu brigadu, te je odlučeno:

— da se svi bolesni i iznemogli drugovi i drugarice izdvoje iz Odreda i vrate u Mostar,

— da se Odred uputi u selo Dobroč, poveže i priključi borcima Mostarskog bataljona.

Dogovoreno je i učinjeno. Odred je upućen u Dobroč.

Od Štaba naše Brigade dobio sam 27. juna pismo koje mi je uručio Ljubo Brešan. Pismo je iz Brigade donio Mijo Mrković, a s njim je došao Salko Fejić. U pismu je bio zahtjev da Mladen Balorda i ja iskupimo borce Bataljona i dođemo u sastav Brigade koja će se nalaziti na prostoru južne Hercegovine. Navedena buduća lokacija Brigade bila je potpuno oprečna onoj koju je dobio Šator prije napuštanja Štaba 10j hercegovačke brigade u sjevernoj Hercegovini, o čemu je izvijestio Traktora. Naime, u sjevernoj Hercegovini Brigada se našla na prostoru gdje nisu postojali nikakvi uslovi za ishranu, a cijeli taj teren bio je pritisnut njemačkim trupama koje su se vraćale sa Sutjeske. Štab Brigade donio je u takvim uslovima jedino moguću i ispravnu odluku da Brigada krene u južnu Hercegovinu.

Sa Ljubom Brešanom sam se dogovorio da što prije počnemo sa izlascima grupa u Dobroč, s tim da, za tri-četiri dana, prvo izađu starješine Bataljona, a zatim grupe boraca koji su se oporavili i izliječili, jer je među nama još bilo ranjenika. Sačinio sam cirkularnu poruku Štaba 10. hercegovačke brigade da se svi borci sprema za izlazak iz Mostara i odlazak u Brigadu. Poruku smo potpisali Mladen kao zamjenik komandanta i ja kao komesar Bataljona. Naređenje je umnoženo u više primjeraka i po mahalama dato na uvid borcima, koji su ga potpisivali, što je bila potvrda da su primili na znanje. Organizaciju saopštenja tog naređenja preuzela je drugarica Mida Cadra sa Tehničkim odborom. Na žalost, ni jedan primjerak nije sačuvan, svi su uništeni nakon dostave borcima. Mladen se pred večer prebacio na Carinu da se poveže sa borcima Bataljona iz tog kvarta.

Istog dana, kad sam dobio pismo od Štaba Brigade, kasno u noć donijela mi je Emina Trbonja pismo od Traktora, koji me izvještava da će iz Dubrava u Dobroč uputiti Mostarski omladinski odred, koji treba da se priključi Mostarskom bataljonu i tako krene u Brigadu preko Zijemalja, jer će se ona nalaziti u sjevernoj Hercegovini, o čemu ga je izvijestio Ibro Šator. Odmah sam pismeno odgovorio Traktoru. Upoznao sam ga sa sadržajem pisma koje sam dobio od Štaba Brigade i podvukao da će naša Brigada doći u južnu Hercegovinu, da Odred još

ne šalje jer ćemo doći u Dubrave. Na žalost, Traktor moje pismo nije na vrijeme dobio.

Noću 29/30. juna izašao sam s grupom starješina i kurira našeg Bataljona u Dobroč. U našoj grupi bili su:

MEHMED ARAP,
MLADEN BALORDA,
ALIJA S. ĆISIC,
REMZIJA DURANOVIC,
SALKO FEJIC,
ABDULAH LUGIC,
HUSEIN MASLIC,
MIJO MRKOVIC,
ŽIVKO PAPO HENCI,
AHMET PINTUL,
BORO RADAN,
DUŠAN VUJICIC i
MUSTAFA ZAGORCIC.

Mostarski omladinski odred, jačine 37 boraca, sa jednim puškomi-traljezom i 12 pušaka, stigao je u Dobroč 30. juna, odmah poslije nas, i svi smo se začudili. Komandir Serif Burić, komesar Mustafa Buljko i zamje-nik komandira Miro Boras javili su se našoj grupi obavijestivši nas o za-datku koji im je postavljen i situaciji u Odredu. Poslao sam pismo svo-jima, kući, da pošalju tovar brašna iz mlinice, nekoliko kilograma soli i marmelade po Ibri Coriću iz Dobroča, jer su nam rezerve hrane koju smo donijeli bile neznatne u odnosu na broj drugova i drugarica. Nešto kas-nije, po dolasku Odreda, stigao je i Traktor.

Dogovorili smo se da stari borci postanu komandni kadar Odreda:

MLADEN BALORDA, komandant,
BORO RADAN, komesar,
AHMET PINTUL, zamjenik komandanta,
MUSTAFA BULJKO, zamjenik komesara, i
REMZIJA DURANOVIC, intendant.

Mustafa Zagorčić i Miro Boras postavljeni su za komandire vodova. Za vodiča je određen Mijo Mrković, upućen od Štaba Brigade za vezu sa Mostarskim bataljonom.

Serif Burić, dotadašnji komandir čete, ostao je s nama, jer je bio kurir Oblasnog komiteta KPJ.

Abdulaha Lugića, čija se ruka počela sušiti zbog ranjavanja, vratio sam sa Henćijem u Mostar na liječenje.

Marš-ruta kretanja Odreda određena je pretma posljednjim informacijama da je 10. hercegovačka brigada u južnoj Hercegovini: Dobrč — Rabina — Klopotuša — Rotimlja — Hairlići, gdje se očekivala veza sa Brigadom.

Odred sa novopostavljenim rukovodiocima trebalo je da ostane u Dobrču još dva dana, jer će noću 2/3. jula izaći veća grupa boraca Mostarskog bataljona. Takođe smo se dogovorili da sa nekoliko drugova ostanem u Dobrču i nastavim organizovanje izlazaka boraca iz Mostara, te da ih po grupama upućujem u Hairliće, odakle će biti obezbijeđena veza sa Brigadom. Traktor se obavezao da će s tom odlukom upoznati Mjesni komitet u Mostaru, što je i učinio. Traktor, Salko Fejić i Serif Burić su istog dana pred večer krenuli u Mostar.

Pošto grupa iz Mostara nije izašla zbog danonoćnih njemačkih patrola iznad Carine, Brankovca, Bjelušina i Luke, a po selima Podveležja se već pričalo o velikoj grupi partizana u Dobrču, to smo odlučili da 3. jula Odred krene u Brigadu. Iz Dobrča, oko podne 4. jula, Odred je stigao u selo Klopotušu. Balorda, Buljko i Radan uputili su se sa Mrkovićem u selo Jasenu da bi se kod Miroslava Cabrila, člana KPJ, informisali o kretanju Nijemaca, Italijana i četnika na planiranom putu. Maslo i ja smo se iz Klopotuše vratili u Dobrč da bih organizovao izlazak boraca Bataljona iz Mostara.

Pred večer je Odred krenuo u Dubrave. Sipila je kiša, a tamna noć bila je uzrokom lutanja kroz kamenjar, šumu i šikaru, te je Odred, izmučen, zanoćio kod Kaluđer-bunara, rasporedivši se po grupicama od po 2-3 borca u okolnim šumarcima, štiteći se od kiše granjem. Postavljena je straža, a ostali su ubrzo zaspali. Iz Odreda se izgubio Abid Voloder.

U zoru 5. jula, zahvaljujući izdaji koja nikad nije utvrđena, Odred je opkoljen od vojnika 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji su sa bliskog odstojanja osuli uragansku vatru iz mitraljeza i automata po borcima koji su spavali prije nego je straža uspjela dati uzbunu. Nastala je opšta zbrka bunovnih i neiskusnih boraca. Ko se digao na noge, bio je pokošten vatrom ili ranjen ako se nije predao na povike: »Stoj!« Pojedinci i grupice su se izvlačili puzeći zahvaljujući neravnom terenu, škripovima, šikari i šumicama, a posebno raštrkanosti grupica. Njih 18 uspjelo se izvući iz obruča, koji mjestimično nije bio potpuno zatvoren.

Tom prilikom poginulo je 10 boraca:

BORO RADAN, komesar Odreda, đak iz Mostara,
MUSTAFA BULJKO, zamjenik komesara, baštovan iz Mostara,
NAZIF DEPO, đak iz Mostara,
RIZAH HADZIMAHMUTOVIĆ, student iz Mostara,
SAFET KURTOVIC, đak iz Mostara,
MARTA PAVIĆ, učenica iz Mostara,
ALIJA SALKOVIC, radnik iz Mostara,
AVDO TATAREVIC, dak iz Stoca,
ZIJAD VRGORA, đak iz Mostara, i
DUŠAN VUJICIC, radnik iz Sarajeva.

Zarobljeno je 19 drugova, koji su preko Stoca odvedeni u Mostar.

Nakon izvlačenja iz obruča formirala se grupa od 11 drugova, u kojoj su bili: Mladen Balorda, komandant Odreda, teško ranjen u rame i desnu nogu, Mijo Mrković, ranjen u obje ruke, Milivoje Bilanović, Miro Boras, Omer Čišić, Remzija Duranović, Mugdim Hadžović, Muhamed Kreso, Jaroslav Novak, Ahmet Pintul i Avdo Zvonić.

Mladen Balorda, teško ranjen, više nošen dvojicom drugova nego što se sam kretao, insistirao je da ga ostave. Na kraju je naredio da grupa "pod rukovodstvom Mire Borasa ide s ranjenim Mijom Mrkovićem u Dobrč, a s njim su ostali Remzija Duranović i Ahmet Pintul.

Ahmet i Remzija su pomogli Mladenu da se kreće i, kad su daleko odmakli od Kaluđer-bunara, dogovorili su se da Ahmet i Remzija pođu po konja u neko podveleško selo, a Mladen je, dobro zamaskiran, sklonjen u šumu. Kad su se njih dvojica vratila po Mladena, njega više nije bilo na dogovorenom mjestu. Kako je Mladen pao u zarobljeništvo nikad se nije saznalo, ali se zna da su Nijemci sa dresiranim psima pretraživali okolinu. Treći dan poslije tragedije na Kaluđer-bunaru Nijemci su Mladena pridružili ostalim zarobljenim drugovima u Mostaru. Odmah po Mladenovom dolasku u prostoriju je ušao jedan SS oficir i upitao: »Ko je borac od prvih dana?« Mladen se javio: »Ja!« Na pitanje oficira: »Od kada?« Mladen je odgovorio: »Od dana kada je patriotima Jugoslavije upućen poziv da se bore protiv okupatora i fašizma.« Kratko vrijeme poslije tog razgovora Mladen je odvojen u posebnu sobu i vezan.

Grupa boraca na čelu sa Mirom Borasom, neposredno poslije dolaska u Dobrč, iste noći u grupicama se spustila u Mostar. U vrijeme njihovog dolaska mi smo se povukli pod Brasinu zbog nailaska Nije-

maca, koji su pretraživali okolinu Dobrča, tako da do susreta s nama nije došlo.

Enver Hasandedić i Cvitan Zorić, probivši se do sela Rotimlje, a Todor Skiba do sela Rabine, kasnije su stigli preko naših veza u Brigadu. Mustafa Zagorčić i Sulejman Kazazić pojedinačno su sišli u Mostar preko Podveležja. Istog dana, kasno naveče, stigli su u Dobrč Duranović i Pintul i ispričali nam o tragediji Odreda na Kaluđer-bunaru.

Miju Mrkovića liječio je Alija Krpo, student medicine, u kući Ajnije Arap, a kasnije kod Habibe Aganović Aganuše u Cernici. Nakon zaliječivanja rane Mijo je napustio Mostar i otišao u svoje selo Humčane, gdje je zatekao zgarište. Nijemci su na povratku sa Sutjeske, 9. jula, spalili selo i pobili 22 djece, žena i staraca iz porodica Mrković, Čabrilo, Okuka i Jamina.

Zarobljene drugove Nijemci su smjestili u bivšu Građansku školu, na sprat. Dževad Vrgora, vidjevši oca, dozvao ga je i bacio mu spisak zarobljenih drugova, koji je dostavljen Mjesnom komitetu. Otpočelo se raditi na organizaciji njihovog spasavanja, za što je bila zadužena grupa omladinaca. Oni su u sobu zarobljenih drugova uspjeli ubaciti kamen umotan u papir, oko kojeg je bio namotan kanap. Na papiru bila je poruka da kanap u sumrak spuste a na nj će svezati konop, koji će oni izvući u sobu i potom se niza nj spuštati i bježati. Kad je Drago Palavestra spustio kanap, jedan Nijemac iz sobe na prvom spratu to je primijetio i digao uzbunu. Švabe su upale u sobu naših drugova i pitali ko je spustio kanap. Drago se odmah javio: »Ja sam!« Počeli su odmah tući Dragu, koji je bio fizički slab, te je Mirko Konjevod Skava, vidjevši da će ga dotući, iskočio i povikao: »On laže, ja sam spustio kanap!« Nijemci su ostavili Dragu i nastavili tući Mirka, koji je bio čvrst i jak momak.

Na saslušanjima su svi drugovi premlaćivani do krvi, ali niko od njih nije odao bilo koga u gradu, ili drugove i porodice »na kanalu« kojim su izlazili u Dubrave. Oni su izdržali sve muke do svoga strijeljanja i vješanja.

Zapovjednik Oružničke postaje u Blagaju narednik Mujo Đonko izvještava Zapovjedništvo 6. oružničke pukovnije u Mostaru:

»Dne 4. srpnja 1943. godine oko 2 sata poslije pola noći iz Mostara u Blagaj došlo je oko 200 njemačkih vojnika grupe SS sa 3 časnika koji su zatražili oružnike ove postaje da im pokažu put, odnosno da pođu sa njima kao putovođe od mjesta Kaluđer bunar u pravcu Stjepankrsta .. ,«¹⁷

Taj izvještaj svjedoči o izdaji, jer je Odred iste noći, nakon dva-tri sata lutanja, zanoćio baš na pomenutom mjestu. Ko je izvijestio Nijemce

nije se doznalo. Najvjerojatnije je obaviještena njemačka postaja u Bišini, a ona je radio-stanicom izvijestila svoju komandu u Mostaru.

Sef Župske redarstvene oblasti u Mostaru Mato Roko, u izvještaju Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu i Velikoj župi »Hum-« u Mostaru, pored ostalog, izvještava 20. jula 1943. godine:

»Dana 8. srpnja 1943. godine prijavljeno je na oružničku postaju u Blagaju, kotar Mostar, da u šumi zvanoj Kaluđer bunar ima mrtvih partizana. Odmah je na lice mjesta uputila se ophodnja postaje sa seljacima prijavljenima, te su pronašli 10 lešina od kojih je jedna žena, dok su pronašli i jednog ranjenog partizana po imenu Huso Maslić . . . «¹¹⁸

Huso je, teško ranjen i iscrpljen glađu, prenesen u mostarsku bolnicu, gdje je umro. Bio je izuzetno hrabar borac, bombaš i mitraljezac, uvijek čelni u svim akcijama svoga voda.

Nakon nekoliko dana odvedeno je i strijeljano na Ovojcima kod Lištice 14 zarobljenih drugova:

MLADEN BALORDA, radnik iz Mostara,
SACIR CELEBIĆ, radnik iz Mostara,
MUZAFER DERONJA, radnik iz Mostara,
ALIJA DRAČE, radnik iz Mostara,
MARTIN DRVLJANOVCAN, muzičar iz Hrvatskog zagorja.
IBRAHIM DUKIC, đak iz Mostara,
OMER DUKIC, radnik iz Mostara.
ABDUSELAM ELEZOVIC, radnik iz Mostara,
SMAJO IBRULJ, đak iz Mostara,
NAFIK KAZAZIC, đak iz Mostara,
MIRKO KONJEVOD. radnik iz Mostara.
KRUNO MILICEVIC, radnik iz Mostara.
OSMAN NOŽIĆ, radnik iz Mostara, i
SERIF SELIMOVIĆ. đak iz Mostara.

Otkupljeni roditeljskim novcem i zlatom, pušteni su na slobodu zarobljeni Asad Bajrović i Dževad Vrgora (kojega su 1944. godine strijeljale ustaše u Zagrebu zbog organizovanja bjekstva grupe domobrana u partizane). I Omera Kljaku su pustili jer su i za nj platili očevi Bajrovića i Vrgore.

Nastavljajući zločine s ciljem zastrašivanja omladine Mostara, 15. jula 1943. u parku kod hotela »Neretva« osvanula su vješala a po ulicama grada izlijepljeni su oglasi komandanta SS odsjeka:

»Na smrt vješanjem osuđeni su od Prijekog suda u Mostaru:

Palavestra Drago, učenik, star 18 godina, iz Mostara;

Rizikalo Alija, stolar, star 19 godina, neoženjen, iz Mostara.

Palavestra je radio kao skupljač za partizane. Pod izlikom krivih činjenica namamio je svoje školske drugove u večernjim satima u okolicu Mostara, gdje su zatim redovito bili napadnuti od partizana i odvedeni...

Rizikalo se nije odazvao pozivu Hrvatske vojske i time postao vojni bjegunac, te otišao u partizane.«⁹⁹

Tako su završila i posljednja dvojica zarobljenih drugova iz Mostarskog omladinskog odreda.

Mustafa Kalajdžić, ulazeći u kuću svoje sestre Hane Rizikalo, Alijine majke, povikao je: »Hano, budi sretna! Alica je prvi šehit (poginuli' — prim, autor) u mahali!«

RACIJA U MOSTARU

Tragedija Mostarskog omladinskog odreda na Kaluđer-bunaru pridružila se bolu i žalosti za izginulim borcima Mostarskog bataljona u V neprijateljskoj ofanzivi. Mostarci su junački podnosili udarce i nisu gubili vjeru u pobjedu nad okupatorom i domaćim izdajnicima, ustašama i četnicima. Organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, na čelu sa Partijom, pod izuzetno teškim uslovima i stradanjima, i dalje je savršeno funkcionisala u zbrinjavanju boraca Mostarskog bataljona, Mostarskog omladinskog odreda i ilegalaca u gradu. Bilo nas je tada preko 110 boraca i ilegalaca u gradu.

I pored brojnog okupatorskog garnizona Nijemaca, Italijana, ustaša, četnika, domobrana, Gestapoa, Ovre, UNS-a i policije, mi smo se u herojskom Mostaru osjećali sigurni kao na slobodnoj teritoriji. Porodice su nas krile, brižno pazile, svjesne da će ih fašisti sve pobiti ako bilo koga od nas uhvate u njihovoj kući. Vjerovali smo našem gradu i njegovim građanima da će izdržati sve neprijateljske pritiske i obezbijediti naš oporavak i izlazak iz grada. Bili smo uvjereni da će nam gotovo svaki građanin, od djeteta do starca, pomoći, osim vrlo rijetkih izdajica koje su se u svakoj mahali mogle tek naprste prebrojati. U svakoj prilici, uz povik gonjenog, bilo je dovoljno reći: »Goni me policija!« ili »Gone me Nijemci!« pa da se nađu ljudi koji će mu pomoći u sklanjanju. Nad nama je

bdio grad sa revolucionarnom tradicijom, vaspitan Komunističkom partijom na čelu sa Gojkom Vukovićem i plejadom divnih komunista, robijaša, u periodu između dva svjetska rata — Savom Neimarevićem, Ristom Samardžićem, Radom Bitangom, Mujom Pašićem, Anđelkom Goatijem, Mujom Bjelavcem, Husrefom Čišićem, Rudom Hrozničekom, Avdom Humom, drom Safetom Mujićem i brojnim drugim komunistima. Njihove moralne i komunističke vrijednosti bile su ugrađene u stanovnike Mostara, posebno u omladinu.

Nijemci su na povratku sa Sutjeske uhvatili Hilmiju Huskovića, radnika, starog 22 godine, borca našeg Bataljona, koji se vraćao u Mostar kao rekonvalescent tifusar iz Centralne bolnice. Husković je uhvaćen u vinogradima iznad Sarića harema. On je pokazao propusnicu, koje su fašisti bacali iz aviona u toku V neprijateljske ofanzive. Nakon nekoliko šamara odmah je »propjevao« i pristao na saradnju sa Gestapoom. Pričao je o rukovodiocima Bataljona i iznio pretpostavku da se veći broj boraca našeg Bataljona nakon bitke na Sutjesci vratio u grad.

Partijska organizacija, 10. jula, kasno poslije podne, doznaje preko Zore Krajine da će Nijemci u toku sutrašnjeg dana sprovesti raciju u kvartovima Luka, Pothum i Donja mahala. Preduzete su mjere da se borci iz tih mahala izvijeste i prebace u druge kvartove grada.

U sumrak došla je Lujza Čulajević i izvijestila me o raciji. Odmah sam poslao polubrata Ekrema da vidi da li su Stari most i Most Mujage Komadine blokirani. On mi je rekao da su Nijemci na mostovima i dal legitimišu prolaznike. Odlučio sam da ostanem kući, da prilikom racije koristim susjedne bašte i kuće u vrijeme njihovog pretresa.

Izjutra u tri sata Nijemci su blokirali našu mahalalu i patrolama se kretali ulicama i sokacima, dok su premetačinu kuća vršili feldžandari u pratnji vojnika. Kad su zalupali na naša vrata, kroz baštu sam prešao u susjednu vrlo uglednu i čestitu begovsku porodicu Mustafe i Alije Hadžiomerovića. Moja majka Hasiba, glumeći velikog prijatelja okupatora, dočekala je grupu fašista s dobrodošlicom, provela ih kroz sve sobe u prizemlju i na spratu, koje su bile bogato namještene, častila ih hurmašicama, voćem i cigaretama, puneći im džepove i grdeći partizane i komuniste. Iznenadjeni takvim dočekom, Švabe su se zahvaljivale, ali su ipak povele sa sobom Omera i Ekrema pravdajući se naredbom. S prozora kuće u kojoj sam bio, iza zavjese, Duda Hadžiomerović pratila je kretanje fašista sokakom i čim su napustili našu kuću, izvijestila nas. Kad su zakucali na vrata kuće Hadžiomerovića, vratio sam se kroz baštu opet svojoj kući. Na sličan način izbjeglo je hapšenje još nekoliko drugova, koristeći

bašte i pećine na Neretvi, dok je većina prešla u druge kvartove, a pojedinci su izašli u Podveležje i prigradska sela. Velika je sreća što je Gestapo vršio raciju bez domaćih ustaša, agenata i policajaca, koji su poznavali boračke kuće, jer im njihovi gospodari Nijemci tom prilikom nisu vjerovali.

U raciji su fašisti pokupili oko 1.500 ljudi — sve muškarce starije od 15 godina — i doveli ih na ledinu Karašebeša kod Južnog logora. Uhapšene su postrojili u grupe po 100 ljudi. Dovedli su Huskovića, koji je u pratnji SS oficira prolazio pored postrojenih ljudi i izvodio iz stroja one koje je poznao kao borce Bataljona i saradnike NOP-a. U dva obilaska Husković je izveo 42 druga.¹⁰⁰

Nakon Huskovićeve obilaska dovedena je Radojka Raca Ivanišević-Gnjatić, prvoborac Bataljona, uhvaćena u radiji ispod stepeništa kuće Sofije Bakarić, gdje je bila sakrivena. Od Raca je traženo što i od Huskovića. Ona je uzdignute glave, puna prkosa i suznih očiju prošla pored stroja i izdvojenih drugova. Ni pred kim se nije zadržala niti je na bilo kome zaustavila pogled da ne bi pratiocima odala poznanike.

Izdvojene drugove Nijemci su odveli u sudski zatvor na saslušanje i identifikaciju, a ostale su pustili kućama. Nakon saslušanja strijeljani su na Ovojcima:

Iz Bataljona 4 borca:

RADOJKA RACA IVANIŽEVIC-GNJATIC, radnica,
MEHMED HUSKOVIĆ, radnik,
SMAIL JUGO, radnik, i
MEHMED PALA, radnik;

iz grada 12 ilegalaca:

SALKO ČUKUR, radnik,
DŽEMAL DELIC, radnik,
HAMDIJA DIZDAREVIC, radnik,
ĆAMIL HADZAJLIC,
PETAR JANJALIJA, student,
IBRO KAZAZIĆ, radnik,
JUSUF MALKOC, radnik,
ZAIM NIKSIĆ,
AVDIJÄ PAVLOVIC, radnik,
TEOFIK PUŽIĆ, radnik,
HALID SADIKOVIĆ, radnik, i
ALIJA SALAHOVIC.

Izdvojenim borbicima Bataljona i ilegalnim radnicima Nijemci su pridružili dra Šefkiju Komadinu, uhvaćenog u Bišini nakon povratka sa Sutjeske.

Vrativši se sa Sutjeske, ranjena u oko, Kevsera Tikvina bila je kod kuće kad su upali Nijemci. Odveli su je u Gestapo, gdje je saslušavana, ali je nakon 15 dana puštena kući, što je iznenadilo i porodicu i organizaciju u gradu. Nijemci su Kevseri rekli da sve partizane u gradu obavijesti da se prijave i da će ih pustiti na slobodu. Kevsera je puštena pod obavezom da se svaki dan javlja ustaškim vlastima. Gestapo je znao da u gradu još ima partizana. Htjeli su da nas pohvataju a da ne ponove svoj neuspjeh u raciji. Po izlasku na slobodu Kevsera je prešla u ilegalnost, a zatim je, uz pomoć dra Dragutina Hlubne, pod tuđim imenom, smještena u bolnicu na liječenje jer joj se ranjeno oko upalilo. Ustaše su doznale za Kevseru i došle su u bolnicu da je odvedu, ali ih je dr Hlubna spriječio upozoravajući da je teški bolesnik. Pored Kevserinog kreveta ostao je policajac da je čuva. Jednog dana su Kevseru odveli u zatvor i na intervenciju i garanciju Salih-age Efice, gradonačelnika, koji je bio saradnik NOP-a, puštena je s obavezom da se svaki dan javlja policiji. Ona je nastavila rad u organizaciji SKOJ-a krećući se u zaru i feredži.

Anđelko Goati je, vraćajući se sa Sutjeske, odmah po dolasku u grad bio uhapšen. Gestapo je znao da se radi o starom komunisti i robijašu. Nakon saslušanja, poslije nekoliko dana, Anđelko je pušten pod istim uslovima kao i Kevsera, s porukom za partizane da se prijave i da će ih pustiti na slobodu, a s obavezom da se on svakodnevno javlja ustaškim vlastima. Anđelko se, začudo, naivno prijavljivao policiji, pa su ga nakon par dana ustaše odvele i ubile na Ovojcima. Vjerovatno je kod starog robijaša i ilegalca prevladala ljubav prema ženi i sinu, želio je da nekoliko dana provede u miru s njima, pa da se potom skloni u ilegalstvo. U svakom slučaju zna se da nikoga nije provalio ni izdao da bi spasio svoju glavu. Anđelko je trebao da bude veliki mamac za nas, mlađe komuniste, ali na takvu podvalu nismo nasjeli.

Drugi dan poslije racije Husković je došao na Neretvu da se kupa. Ahmet Demirović, član KPJ, poslao je omladinca Omera Ramića u komandu Feldžandarmerije da prijavi Huskovića kao partizana. Žandari su brzo stigli motociklom i Husković im je pokazao legitimaciju, izdatu od Gestapoa, te su ga pustili, nakon čega je otišao kući.

Naveče u gostionici like Jurišin (strijeljana je nakon oslobođenja kao saradnik Gestapoa i ustaša) Ahmet Demirović je u društvu, uz rakiiju, vrlo glasno otpočeo priču da bi ga lika čula. Rekao je da je pred veče

vidio Huskovića kako ulazi u svoju kuću i da je sigurno pobjegao Nijemcima, naglašavajući pri tome da je prokazivao »nevine ljude« na Karašebesu, koje su Nijemci pustili. Ilika je pomno slušala, a zatim odjurila u komandu jedinice, koja je logorovala u vinogradima iznad Šarića harema. Oficiri i podoficiri te jedinice dolazili su kod like na jelo i piće. Ona je prijavila Huskovića i ubrzo je grupa vojnika opkolila njegovu kuću i zakucala na vrata. Husković, misleći da su došli naši da ga likvidiraju, zapucao je i sklonio se u susjednu džamiju. Nijemci su ga opkolili, ranili u glavu i nogu, a zatim odnijeli na put kraj njihovog logora, ostavivši ga da cijelu noć krvari i jauče za svojim pasijim životom. Sutra su prolaznici, posebno omladina, pljuvali po iskrvavljenom izdajici Huskoviću, koji je; jedva čujno povremeno tražio vode. Nijemci su bili ponosni misleći da narod pljuje po uhvaćenom partizanu. Na kraju ga je dotukao jedan SS kapetan mecima iz pištolja. Demiroviću je pošlo za rukom da Huskovića likvidiraju njegovi gospodari.

U raciji je uhvaćen i Hasan Fazlinović Žuti, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a i bivši sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a za Mostar, koji se nije htio skloniti iako je upozoren od Mjesnog komiteta KPJ da će uslijediti racija. Poslije hapšenja, mučen i isprebijan, popustio je i provalio sve članove Mjesnog komiteta KPJ, one koji su bili u Komitetu dok je i on bio njegov član. Otkrio je konspirativne nadimke članova Komiteta, među njima i Ljubu Brešana zvanog Feđa i Griša, rođenog u Dubrovniku. Ljubo je od svoje sedme godine živio u Mostaru, gdje je završio bravarski i aviomehaničarski zanat, postao član KPJ 1940. godine, a maja 1942. sekretar MK KPJ za Mostar, na kojoj je dužnosti bio sve do hapšenja. Uhapšen je noću 26. jula na krovu kuće svoga brata Ante, zatečen na spavanju. Ostali članovi Komiteta prešli su u ilegalnost, osim Anke Đuđić-Galje, koja je uz veliku muku objedinjavala rad Partije. Na policiji i u Gestapou Ljubu su danima mučili, ali od njega ništa nisu doznali. Svojim herojskim držanjem u policiji i Gestapou postao je legenda grada. Proglašen je narodnim herojevi.

Brešan je skupa sa Hasom Fazlinovićem Žutim, Mustafom Ćemalovićem Ćimbom, bratom i sestrom Muhidinom i Hajrijom Bašagić strijeljan na Ovojcima 26. avgusta 1943. godine. Bašagić i Ćemalović uhvaćeni su kao kuriri Vrhovnog štaba kod Konjica.

Mustafa Ćemalović Ćimba, radnik, odrastao je u siromašnoj porodici. Bio je tih i povučen. U ranoj mladosti prišao je radničkom pokretu. Prvih dana okupacije kao skojevac se uključio u Carinsku udarnu grupu s kojom je upadao u vojne magacine i iznosio oružje, municiju i ostali

materijal. Kao borac Bataljona silazio je u Mostar i učestvovao u raznim akcijama. I u tim prilikama nalazio je vremena da posjeti majku koju je obožavao. U borbama je bio čelni bombaš i pripadao je grupi najhrabrijih boraca u Bataljonu. Ništa mu nije bilo teško, svaki je zadatak prihvatao i izvršavao. Proglašen je narodnim herojem.

Mladen Balorda Lobra, metalski radnik, postao je član SKOJ-a u 17, a član KPJ u 19. godini. Od prvih dana okupacije radio je na organizovanju omladine na Carini, formirao udarne grupe i skupa s njima upadao u vojne magazine i iznosio oružje i municiju, odjeću i hranu. Bio je promišljen, hladnokrvan i lukav borac. Kao starješina u Bataljonu uvijek se nalazio na čelu svojih jedinica i bombaških grupa. Zračio je čestitošću, iskrenošću, skromnošću i drugarstvom, bio je voljen od svih koji su ga poznavali. Kao vojnik svojom inteligencijom obećavao je mnogo, ali je prerana smrt presjekla njegov životni put. Proglašen je narodnim herojem.

Muhidin Bašagić, student, bio je stalno sekretar partijske ćelije u nekoj četi Bataljona. Pravi pedagog, imao je strpljenja da sasluša svakoga u nevolji i nađe adekvatnu riječ za svoje sagovornike, koja ih je obavezivala. U akcijama svoje čete nalazio se uvijek u borbenom poretku. Bio je voljen i poštovan od svih drugova u Bataljonu. Sudbina je htjela da Hidu strijeljaju sa sestrom Hajrijom, primjernom omladinkom u radu SKOJ-a u Mostaru.

SELO ORAŠJE U PLAMENU

Advokat Jakiša Milković, župan iz Stoca, javio je oružnicima da se u Orašju nalaze partizani. Obavijest je došla i do Nijemaca koji su odmah pokrenuli kaznenu ekspediciju.

Zvjerstva 7. SS divizije »Princ Eugen« nad borcima Mostarskog omladinskog odreda nastavljena su. U Mostaru je 13. jula osvanuo oglas SS odsjeka:

»Partizanska banda u jakosti 28 bandita koja se nalazila u šumi između Koritnika i Rotirnlje (15 km južno od Mostara) opkoljena je i uništena 12. srpnja 1943. godine.

Ovu bandu su pomagali stanovnici mjesta Orašje. Mjesto je radi toga za odmazdu sa svim stanovništvom potpuno uništeno.

Poziva se pučanstvo da se ne izlaže opasnosti vlastitog uništenja time što trpi ili pače podpomaže bandite .. „¹⁰¹

U selu Rotimlji živjeli su Muslimani i Hrvati. Za vrijeme IV neprijateljske ofanzive četnici su razoružali ustašku miliciju i mještane Hrvate protjerali u Mostar. Muslimani su ostali i svojim komšijama, iseljenim Hrvatima, odnosili preostalu hranu i razne stvari u Mostar nakon četničke pljačke, potvrđujući time svoju čestitost i pridržavajući se stare narodne poslovice »Oteto prokleta!«

Dubrave je zahvatio oslobodilački pokret još u danima ustanka pod uticajem mostarske i stolačke partijske i skojevske organizacije. U većem broju sela Dubrava ilegalni radnici kretali su se kao po slobodnoj teritoriji. U selu Rotimlji djelovao je partijski aktiv, čiji su članovi bili: Alija Behram, Duda Husković, Ahmet Pehlić i Gojko Pudar, a sekretar je bio Muhamed Siširak. Članovi skojevskog aktiva bili su: Mujo Bucman, Sadedeta Hasanagić, Hatidža Palata i Muharem Palata, a sekretar je bio Mehmed Đukić. Oba sekretara bili su Mostarci, ilegalni radnici. Partijski i skojevski aktivni imali su potpun uticaj na selo Rotimlju i šire, a posebno na zaselak Orašje, gdje im je punu podršku davao najugledniji domaćin, starina Salih Džoklo (65 godina).

Orašje je bilo baza za prihvatanje omladinskih grupa, raznog materijala i hrane iz Mostara za Mostarski omladinski odred. Borci sa Sutjeske su u Rotimlji imali sigurno svratište na prolazu za Dalmaciju, jer su bili nahranjeni i preko kurirskih veza otpremani u svoje krajeve. Dio boraca Mostarskog bataljona prije ulaska u Mostar, probijajući se sa Sutjeske, po nekoliko dana zadržavali su se u Rotimlji, gdje su liječeni i hranjeni.

U zoru, oko 6 sati, 12. jula stigle su kolone SS vojnika iz pravca Mostara, Domanovića i Stoca i opkolile zaselak Orašje, koje je imalo 15 domaćinstava. Nacisti su natjerali stanovnike, koji su bili na polju, u kuće i staje, a zatim su upadali u njih i s vrata otvarali vatru iz mašinki i pušaka po djeci, ženama i ljudima, ne ostavljajući ni najmlađe u bešikama. Nakon zvjerske odmazde zapalili su sve kuće i staje, cereći se, ponosni na svoj zločin. Rijetki pojedinci spasili su se ranjeni ležeći među mrtvima. Uspjeli su ispuzati iz zapaljenih kuća, ili se bjekstvom spasiti, da bi ispričali gorku sudbinu svojih porodica i komšija. Iz zapaljenih kuća ranjeni su ispuzali: Ibro Bucman, Aiša Džoklo, Emina Palata i djevojčica Ilduza Džoklo (6 godina), a Ahmet Pehlić se probio kroz obruč. Za Ahmetom su ispaljene stotine metaka, ali ga je sreća poslužila da uspije pobjeći.

Nakon odlaska Nijemaca ljudi koji su smogli hrabrosti vratili su se u Orašje da spasu što se da spasiti. U kućama su našli pobijene i ugljenisane, a ranjene u blizini.

Rezultat tog zločina su 66 žrtava fašističkog terora, od kojih iz muslimanskih porodica Smaje Palate 21, Salke Džokle 18, Mehmeda Bucmana 11 i Muje Pehlića 9 članova.

U Orašju su se zatekli i pobijeni: Boško (52) i Anđelko (17) Ćorluka iz sela Pijesci, Ahmet Husković (50) iz Mostara, Omer Bjelavac (12) iz sela Rabine, Pero Pudar (13) i Milan Mihić iz sela Lokve, te Panta Obradović (11) iz sela Trijebanj.

Među pobijenim bilo je 25 djece ispod 15 godina starosti. Po odlasku Nijemaca stanovnici sela Rotimlje napustili su svoje kuće izbezumljeni od straha i užasa koji su vlastitim očima doživjeli. Treći dan vratili su se i pokopali svoje rođake i komšije iz zaseoka Orašja u novootvorenom groblju na njivi, nedaleko od zgarista njihovih kuća.

Prvu vijest o zločinu Nijemaca u Orašju čuo sam od svog očuha Omera Ćurića, jer sam se tada nalazio u svojoj kući. Zločin u Orašju građani Mostara primili su s velikom tugom. Ljudi su se povukli u kuće i grad je opustio. Osjećali smo strah koji se nadvio nad porodice u kućama gdje smo bili smješteni i jedva smo čekali da što prije izađemo iz grada.

Masakr u Orašju izazvao je još veću mržnju prema okupatoru i domaćim izdajnicima na terenu Dubrava i šire, kao i među građanima Mostara. Zvjerstva okupatora su zbližila stanovnike Dubrava. Početni strah je s vremenom nestajao i zbijali su se redovi stanovnika pod rukovodstvom Partije i SKOJ-a, iz čega je iduće godine izrastao Dubravski bataljon 13. hercegovačke udarne brigade.

U vrijeme boravka boraca Mostarskog bataljona u Mostaru i bližoj okolini stradao je veliki broj drugova i drugarica, od kojih su 10 poginuli na Kamennoj, 14 zarobljeno na Kamennoj i strijeljano na Ovojcima, 1 zarobljen kao ranjenik i umro u bolnici, 2 zarobljena i obješena na Kamennoj, 4 borca Bataljona uhvaćena su u raciji i strijeljana na Ovojcima, 12 učesnika NOP-a uhvaćeno je u raciji ili uhapšeno u gradu i strijeljano na Ovojcima, 1 borac Bataljona zarobljen je u Bišini i 1 uhapšen u gradu te oba strijeljana na Ovojcima, a 64 mještana sela Orašje ubijeno je u kaznenoj ekspediciji Nijemaca. Ukupno je poginulo ili ubijeno 109 ljudi.

Uspomena na njihovu smrt vječno će živjeti sa građanima Mostara i podsjećati na njihova herojska djela u Bataljonu, ilegalnom radu u Mo-

staru i u selu Orašju. Mostarski proleter i seljaci Orašja dali su svoje živote za krvavo stečeno bratstvo našeg kraja i slobodu naše domovine.

PRIKUPLJANJE MOSTARSKOG BATALJONA U KONJIČKOM KRAJU

Traktor me pozvao 10. jula da pođemo u Dubrave i da pokušamo s manjim odredom uhvatiti vezu sa 10. hercegovačkom brigadom. Bio sam jako nahlađen i pun čireva po cijelom tijelu. Dogovorili smo se da **on** krene sa kuririma Šerifom Buričem i Vasilijem Maslom i da me u roku od pet dana izvijeste o rezultatu svog puta. Pošto se saznalo za raciju, Traktor je noću, uoči racije, izašao u Dobrč sa Buričem i Maslom, a zatim su otišli u Dubrave.

. Nekoliko dana poslije racije sastao sam se sa Ljubom Brešanom u kući Mehmeda Fazila. Dogovorili smo se da Hamida Cadra obavijesti grupu boraca Bataljona, po spisku koji sam joj dao, da izađu u Dobrč. Njih 18 izašlo je u dogovoreno vrijeme, a dan kasnije izašao sam i ja sa četiri druga.

Iste noći, 22/23. jula, kada sam izašao, u Mostar su otišli da organizuju dotur hrane Salko Fejić, Mehmed Arap i Alija Čišić. Sišli su u vinograde iznad Carine, gdje ih je primijetio jedan seljak koji je radio u vinogradu. Odmah je obavijestio policiju o njihovom mjestu boravka. Grupa ustaša, agenata i policajaca brzo je došla i opkolila drugove, te otvorila paljbu po njima. Salko Fejić i Mehmed Arap bježali su niza stranu. Fejić se, ranjen na nekoliko mjesta, pritajio u jednom propustu ispod puta i u toku noći stigao u Dobrč. Mehmed Arap strčao je u samo predgrađe i zatim u velikom luku zaobišao mjesto napada i uputio se u Dobrč. Alija Čišić, radnik iz Mostara, bježeći uzbrdo, ubijen je. Po dolasku u Dobrč Fejić i Arap su nam pričali o toj novoj tragediji. Smrt Alije Čišića nas je pokosila. Pitao sam se kada će prestati pogibije zbog nebudnosti i lakomislenosti.

Prošlo je više dana od dogovorenog roka da me Traktor izvijesti o vezi sa Brigadom. Na zajedničkom sastanku 24. jula odlučili smo da krenemo na teren Ramskog partizanskog odreda. U Dobrču je ostao ranjeni Fejić sa Arapom i Hencićem, koji su preuzeli brigu o njemu. Vas-u Maslu

i Aliju Krešu uputio sam u Mostar da upoznaju drugove s našom odlukom i da pripreme novu grupu za izlazak u Dobrč do mog povratka. Mehmed Trbonja, zbog bolova u nozi, ostao je u Dobrču da održava vezu s Mostarom. Njima sam pridružio Hilmiju Mrgana kao kurira za slučaj bilo kakve potrebe. U Dobrču se našla i Razija Raska Elezović, temperametna i odgovorna omladinka. Njena porodica se sklonila kod rodbine i ona je, služila Fejiću kao kurir i veza sa organizacijom u Mostaru i njegovom porodicom.

Grupa od 20 boraca krenula je na dogovoreni put:

ENVER ĆEMALLOVIĆ, vođa grupe,
ALBERT ALTARAC CIN,
MUHIDIN HIDO BAŠAGIĆ,
NIJAZA NADA BAJAT,
LJUBICA BELŠA,
FADIL BUTUROVIC,
MUSTAFA ĆEMALLOVIĆ CIMBA,
ALIJA DELIĆ,
REMZIJA DURANOVIC,
DZEMAL FEJIC,
MEHMED FRENJO,
PETAR KRAJINA,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
SERIF OMBASIĆ BOMBA,
ENES ORMAN,
AHMET ŠEHOVIĆ,
OSMAN SISIĆ HONTO,
MUSTAFA TEMIM TURKO i
BEĆIR TRBONJA.

Grupa je bila naoružana sa desetak pušaka, pištoljima i ručnifn bombama.

Preko Brasine i Bahtijevice, spustivši se niz Boračku dragu, došli smo za jednu noć u šumu više Draganićevih kuća i povezali se sa Nikolom. Kod Draganića su se krili dr Isidor Papo i Smajo Brkić. Nikola nas je, govoreći o situaciji na terenu, izvijestio da je poručnik Veljko Remećić došao iz Nevesinja sa 8 četnika i otpočeo formiranje četničke Konjičke brigade okupljajući domaće četnike, prvenstveno ubice u četničkom puču. Dogovorili smo se da naša grupa preko Idbra i rijeke Neretve krene u

prozorski kraj i da ubuduće Draganićeve kuće koristimo za svratiste grupa koje će izlaziti iz Mostara na putu za Ramski odred. Padom mraka krenuli smo uz Boračku dragu, preko Crnog polja na Tisovicu, te se kod Celebića spustili na Neretvu. Duranović, Frenjo, Bećir Trbonja i ja vratili smo se u Dobroč da istim kanalom organizujemo izlazak boraca iz Mostara u prozorski kraj, gdje ćemo skupiti sve borce Mostarskog bataljona. Grupa na čelu sa Hidom Bašagićem i Alijom Delićem se bez teškoća prebacila do Ramskog odreda. Po dolasku u Dobroč zatekao sam poruku od Traktora da je Brigada u južnoj Hercegovini i da odrede upućujemo preko Podveležja i Dubrava u Hairliće. Salko Fejić izvijestio me da je 7 drugova sa Ahmetom Pintulom krenulo u Brigadu preko Dubrava u skladu s Traktorovom porukom i da će za dva dana brigadni kuriri doći po nas.

Krenuo sam opet 1. augusta, u Mostar, gdje sam se sa Hamidom Cadrom i Danilom Bilanovićem dogovorio da u roku od tri dana upute pripremljenu grupu boraca u Dobroč. Istog dana vratio sam se sa Alijom Kresom u Dobroč, a tri dana kasnije došla je grupa od 23 druga. Remziju Duranovića i Aliju Krešu poslao sam u Ramski odred da naše drugove vrate nazad, kako bismo svi bili na okupu u prikupljenom Bataljonu, u Brigadi. Naša grupa je preko Dubrava stigla u Hairliće. Imali smo jedan automat, desetak pušaka i nekoliko pištolja i ručnih bombi. Svako od nas imao je bar nešto od tog naoružanja.

Na putu za Hairliće, iza nas, kretala se kolona od 100 Italijana. Imali smo žarku želju da ih napadnemo, ali nismo imali čime. Sklonili smo se u jedan šumarak i Italijane propustili ispred sebe.

Dolaskom u Hairliće preko Muje Tucakovića i Rame Hairlića Cole povezali smo se sa Gojkom Mihićem, članom Sreskog komiteta KPJ za Stolac, koji nas je upoznao sa situacijom na terenu. Doznali smo da Nijemci, Italijani i četnici krstare po cijelom stolačkom srezu u potrazi za Brigadom, da je Brigada prije nekoliko dana krenula u sjevernu Hercegovinu i da s njom nemaju vezu.

Pošto se drug Uglješa Danilović nalazio u selu Poplatu, nedaleko od Stoca, pošao sam k njemu. Uglješa je bio obolio od tifusa. U kratkim crtama iznio sam mu situaciju u Mostaru. Podnio sam mu izvještaj o raspuštanju Bataljona nakon bitke na Sutjesci, o našem dolasku u Mostar, stradanju Omladinskog mostarskog odreda i naše pokušaje da uspostavimo vezu sa Brigadom. Uglješa je jedva pratio moje izlaganje, a povremeno sam imao utisak da je odsutan, jer je imao visoku tempe-

raturu. Na kraju smo se dogovorili da Odred krene za Brigadom, jer je predviđao mogućnost da se ona nalazi negdje oko Dabarskog polja.

Vratio sam se u Hairliće i iznio drugovima šta sam se dogovarao s Uglješom, te smo krenuli u selo Kapine, gdje nas je Risto Domazet, član KPJ, upoznao da se po Dabarskom polju skita neki četnički komandant sa 30 četnika, kome je Brigada zapalila kuću, i da kroz Dabarsko polje stalno krstare njemačke jedinice u potrazi za partizanima.

Rečeno mi je da ne postoji ni minimalna mogućnost da se probijemo do Brigade, pogotovo zbog našeg slabog naoružanja. Vratili smo se u Hairliće. Opet sam otišao Uglješi i iznio mu situaciju u Dabru pozirajući se na razgovor sa Ristom Domazetom. Uglješa mi je rekao da će nekog iz Komiteta poslati da razmotrimo situaciju, pa ako ne bude drugog izlaza, da pođemo na svoj stari teren, u konjički kraj, i da formiramo Bataljon.

U Hairlicima smo, preko Uglješe, dobili naređenje Štaba Brigade da od mještana i grupa boraca koji će izlaziti iz Mostara formiramo četnu. Brigada se prebacuje u sjevernu Hercegovinu, a na povratku će navratiti po nas da bismo ponovo ušli u njen sastav. Na partijskom sastanku razmotrili smo mogućnost realizacije postavljenog zadatka. Situacija u vojničkom pogledu bila je vrlo loša. Pored prisustva okupatorskih jedinica govorilo se o pripremi formiranja milicije u hrvatskim i muslimanskim selima, a tu je već bilo i četnika. Prijedlog da ostanemo u Dubravama i mobilišemo omladinu odbacio sam, jer sam bio obaviješten da Ibro Šator, Omer Mrgan i Omer Pašić nisu bili u stanju da još za vrijeme boravka Brigade u stolačkom kraju bilo koga mobilišu te da nama, pogotovo, neće uspjeti bilo kakva mobilizacija. Dovoditi grupe boraca i omladinaca iz Mostara bez oružja, kriti se i gladovati po šumarcima i čekati nesiguran povratak Brigade, koja je i sama bila vojnički slaba, značilo bi sigurnu smrt. Brigada je vještima manevrima i povremenim prinuđenim borbama izbjegavala uništenje i nije predstavljala snagu koja bi se mogla kretati gdje želi. Svemu tome pridružila se nemogućnost ishrane, jer smo tih nekoliko dana praktično gladovali. Jedini izlaz bio je put u Ramski odred ili na naš stari teren, u konjički kraj. Stoga smo krenuli u Dobroč, o čemu sam izvijestio Uglješu. Na ispraćaju smo od mještana u Hairlicima svi dobili po dva kuhana krompira i dvije čaturice meda, koji su Tucakovići i Hairlići izvadili iz ulišta prije našeg polaska.

Bilo mi je već preko glave motanja naših ljudi u potrazi za Brigadom. Jurili smo, iz osjećanja partijske discipline, preko planina i herce-

govačkog krša za Brigadom, ali je sve bilo uzalud. Uvijek bi se ispriječio čitav splet nepredvidivih slučajnosti, kao da smo ukleti. Računao sam da je konačno došao kraj jurnjavi za Brigadom, učinili smo sve da se sastanemo, ali nam nije uspjelo. Osjećao sam se kao da mi je težak kamen pao sa srca i da taj osjećaj imaju i ostali, te da nas više ništa neće zadržati u realizaciji želje i zadatka da prikupimo i obnovimo Mostarski bataljon, te da što prije nastavimo borbu protiv okupatora i domaćih slugu. U julu i prvoj polovini avgusta doživljavali smo samo stradanja. Divio sam se upornosti i izdržljivosti drugova i drugarica na našem putešestviju, kada smo najčešće bili gladni, a ponekad plaćali i krvav danak našoj jurnjavi za 10. hercegovačkom brigadom. Od Sutjeske preživjeli smo:

- razoružavanje od četnika,
- stradanje Mostarskog omladinskog odreda na Kamenjoj,
- raciju, hapšenja, vješanja i strijeljanja u Mostaru,
- palež i masakr naroda u selu Orašje.

Pitao sam se, ne znam po koji put, ima li granica izdržljivosti čovjekovoj ako je zadojen komunističkim idealima i ljubavlju za slobodu naših naroda. Odgovor je uvijek bio: NEMA KRAJA BORBI DO SMRTI. Kraj naših patnji i narodnih stradanja može doći samo sa izvojevanom slobodom. Kad god smo razgovarali o proteklim događajima, spominjali smo naš voljeni grad, naš Mostar i naše rođene, što je ulijevalo snagu u sve nas da izdržimo do kraja, do slobode, bez obzira na žrtve.

Dolaskom u Dobroč zatekli smo veću količinu brašna, graha i drugih artikala koje je poslao Tehnički odbor iz Mostara, te smo se doista mogli najesti. U našoj odsutnosti u Dobroč je iz Mostara izašlo 12 drugova i drugarica. Otpremanje grupa i naše snabdijevanje u Dobroču uspješno je organizovao Danilo Bilanović. Iste noći, po dolasku u Dobroč, pošao sam u Mostar da upoznam Mjesni komitet sa našom odlukom i da se dogovorimo o budućim obavezama. U Dobroču su drugovi ostali da se odmore do mog povratka.

U Mostaru sam se sastao i sa drugaricom Olgom Marasović-Milom, članom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Ispričao sam joj rezultat naših putešestvija, susrete sa Uglješom i predložio da nam odobri formiranje Sjevernohercegovačkog odreda, u čiji bi sastav ušao i Ramski odred. Odred bi obuhvatio Mostarski, Konjički i Prozorski bataljon. Mila mi je rekla da nije kompetentna za donošenje takve odluke i da rješenje može donijeti jedino Stab 10. hercegovačke brigade. Rastali smo sō rekavši joj da ćemo prikupiti sve borce Mostarskog bataljona u prozor-

skom i konjičkom kraju. U toku noći vratio sam se u Dobrč sa petoricom drugova.

U Dobrču nas se iskupilo 40 boraca. Organizovali smo četvu sa dva voda po dvije desetine. Formirali smo partijsku ćeliju i izabrali Salku Fejića za sekretara. Formirali smo i aktiv SKOJ-a. Održali smo partijski sastanak, na kojemu smo primili u Partiju Rernziju Duranovića i Mehmeda Trbonju. Za komandira čete postavili smo Mehmeda Trbonju, a mene za komesara. Kad smo Fejić i ja saopštili Trbonji odluku O prijemu u Partiju, rekao nam je: »Fala bogu da ste se i mene sjetili.« Bio je u pravu.

Pred večer smo preko Zijemalja i Bahtijevice krenuli na Boračko jezero, gdje smo stigli 11. augusta.

Sastali smo se sa Nikolom Draganićem, Ilijom "Kukićem, Dragom Simićem, Remzijom Duranovićem, Alijom Kresom, drom Isidorom Papom i Smajom Brkićem. Remzija Duranović i Alija Kreso upoznali su nas da su nakon dolaska kod Nikole Draganića krenuli preko Crnog polja i Tisovice u Idbar. Nisu uspjeli preći Neretvu kod Celebića, te¹ su se vratili kod Nikole Draganića. Zatim su krenuli preko Blaca na Zvekušu, za Ramski odred. Na Zvekuši ih je stigao kurir, koji im je prenio poruku dra Pape i Nikole Draganića da se vrate, jer su HidO Bašagić, Mustafa Ćemalović Ćimba i Petar Krajina 6. avgusta uhvaćeni od njemačkog »trupa« u selu Trešnjevici više Lisičića na spavanju. Odaõ ih je neki mještatinin. Oni su bili pošli za Hercegovinu s poštom Vrhovnog štaba, upućenom u 10. hercegovačku brigadu i Crnu Goru. Zarobljava[^]nje te grupe prvoboraca teško se dojmilo svih nas. Opet sam se pitao ima li kraja stradanju boraca našeg Bataljona, ponovo zbog nebudnosti.

Pred večer smo održali sastanak sa terenskim radnicima, članovima KPJ, Nikolom Draganićem, Ilijom Kukićem, Dragom Simićem, Milanom Mićevićem, a došli su i Ibro Šator, Ratko Bajić i Asim Džumhur Hadžija. Ibru Šatora i Ratka Bajića uputio je Uglješa Danilović da formiraju Sreski komitet KPJ za Konjic i obnove partijsku organizaciju.

Razmotrili smo vojnu i političku situaciju na terenu. Saznali smo da se kroz srpska sela skita Veljko Remetić sa svojim pratiocima, koji su na ovaj teren došli koncem juna. Agituju da se formira Konjička četnička brigada i prave spisak prijavljenih dobrovoljaca. Saznali smo da su u selu Borci uspjeli pokupiti nekoliko četnika. U Zupi su Muslimani u miliciji, čuvaju svoja imanja i ne odmiću se od svojih kuća. Srpske porodice željele su dobrim dijelom da ostanu neutralne. Bile su u strahu jer su se bojale osvete partizana zbog ubistva naših drugova

i drugarica u četničkom puču izvršenom prošle godine. U srpskim selima manji broj porodica bio je potpuno na našoj strani. Saznali smo takođe da se sa Sutjeske vratilo 9 drugova, pojedinačno ili po dvojica,; najčešće u grupama sa Dalmatincima ili Krajišnicima, koji su nakon prihvata kod naših porodica odlazili preko Idbra ili Zvekuše u svoj kraj. Prvi se sam na ovaj teren vratio Vlatko Lazarević.

Prolazak pojedinaca, grupica i grupa izgladnjelih, iscrpljenih, iznemoglih i odrpanih boraca, često bez oružja, ostavljao je loš utisak na mještane, što su četnici koristili u svojoj propagandi da su partizani¹ razbijeni na Sutjesci i da dolazi četničko vrijeme. Čuli smo od drugova, a na poslijeratnom suđenju bjelimičkim ustašama je i potvrđeno, da su oni, predvođeni Semsom Surkovićem, komandantom ustaške milicije, bivšim žandarom, te braćom Camilom i Jusufom Biberom, Buljkom, Vilićem, Arifom Kašićem i Hasanom Zaklanom, organizovali hvatanje i ubijanje ranjenika i bolesnika, pojedinaca i manjih grupa boraca, koji¹ su se probijali za Dalmaciju i Bosnu.

Surković je još u ljeto 1941. godine učestvovao sa ustašama u skidanju Srba iz vozova koji su se kretali za Bosanski Brod i Višegrad, nakon čega su ih pljačkali a zatim klali ili strijeljali.

Organizovane ustaške grupe iz Bjelimića i Zupe pohvatane partizane su zvjerski tukli i mučili, klali i vješali oduzimajući im odjeću i obuću, a iz usta čupali zlatne zube ako su ih imali. Mnoge uhvaćene drugove odvodili su u Konjic Nijemcima, od kojih su dobivali 1.400 kuna po glavi, zbog čega je otpočeo danonoćni lov na iznemogle i bolesne partizane. Nijemci su kupljene drugove i drugarice odmah strijeljali. Grupu Hasana Zaklana, oružnika u Konjicu, koja je hvatala povratnike sa Sutjeske narod je nazvao »Šinterska desetina«.

Računa se da su bjelimičke ustaše ubile ili Nijemcima prodale oko 120 ranjenika, bolesnika i iznemoglih boraca, što su se probijali u svoj kraj nakon bitke na Sutjesci.

Ti banditi bili su organizatori ubijanja Srba u ljeto 1941, a u proljeće 1942. godine učestvovali su u masovnim pokoljima srpske čeljadi u Zivnju, Sitniku i Seljanima prilikom napada na našu Zaboransku četu i prilikom likvidacije naše desetine u Janjini.

Bjelimičke ustaše su u proljeće 1943. godine hvatale zaostale bolesnike i ranjenike iz Centralne bolnice i ubijale ih, a izvršile su i neuspjao napad na komoru 7. banijske divizije prilikom napuštanja Bjelimića i njenog odlaska za Crnu Goru.

Za počinjene zločine Pavelić je uručio 16 odlikovanja bjelimićkim razbojnicima i majci braće Biber, što mu je rodila takve »junake«. Surković, braća Biber, Vilić, Kašić i Zaklan pohvatani su nakon oslobođenja. Suđeno im je i strijeljani su.¹⁰²

Drugovi su nam ispričali da je Remetić koncem juna održao zbor na Borcima, na kojem je bilo oko 100 ljudi i žena. On je iznio svojoj viđenju situacije: partizani su uništeni na Sutjesci, kralj će se vratiti, položenu zakletvu kralju u bivšoj vojsci Srbi ne smiju izdati, treba pobiti Turke i Hrvate i si. Na njegovo izlaganje odgovorio je Nikola Draganić razgoličavajući takvu politiku kao bratoubilačku. Zatim je Stevo Mićević pitao Remetića: »Ko se bori u istočnoj Bosni i oko Sarajeva?« Rekao je da se Vrhovni štab sa brigadama probio iz obruča u Bosnu i da će partizani pobijediti. Remetić je odgovorio: »To nije istina, a to malo što se probilo uništiće Nijemci i četnici.« Opet je Nikola uzeo riječ i napao Remetića dokazujući da laže. Nastala je opšta graja i zbor na kome su bili četnici i naši simpatizeri razišao se opštom svađom.

Remetić je preko četnika mještana sazvao opet, sredinom jula, zbor kod Santićeve vile na Borcima. Na zbor odlaze i simpatizeri NOP-a. Na zboru je bilo oko 150 ljudi. Remetić je govorio o ciljevima četnika, da treba čekati saveznike, priznajući da u Bosni ima partizana i ističući da su slabiji nego prije V neprijateljske ofanzive. Za vrijeme njegovog govora članovi Partije i borci koji su se vratili sa Sutjeske upadali su mu u riječ i negirali njegove laži. U jednom momentu stara Božica Simić, majka Drage, prvoborca sa Boraka, rekla je Remetiću: »Serem ti se u tu tvoju bradu, takvi su mog sina ubili, bježi iz ovog sela dok si živ.« Poslije nje se digao Milan Mićević i, obraćajući se Remetiću, rekao: »Kurvo jedna, ovdje si došao da nas zavadiš, odavde se pokupi, jer ćemo te inače otjerati!« Nastala je graja, zbor se razišao, a Remetić je sa svojom pratnjom, postidjen, otišao u Nevesinje.

Na osnovu prikupljenih informacija odlučili smo:

- da ostanemo na prostoru sela Borci, Dolovi i Jezero,
- da prikupimo sve borce iz Mostara i sa ovog terena, koji su na Sutjesci bili u Bataljonu,
- da partijska organizacija prikupi što više oružja i municije i preda nam ga u najkraćem mogućem vremenu,
- da otpočnemo razoružavati četnike i milicionare na terenu,
- da političkim radom vratimo narodu vjeru u NOP i mobilisemo omladinu u Bataljon.

U toku noći drugovi su iskupili 8 pušaka, 10 ručnih bombi i dosta puščane municije, što su nam predali već rano izjutra.

Pred veče smo se prebacili u selo Borke i rasporedili se oko Šantićeve vile, u kojoj je nekad bila naša bolnica. U toku narednih nekoliko dana došli su s oružjem i stupili u našu četu:

ILIJA ANDRIC,
MILEVA MILA ANDRIC,
MOMČILO ANDRIC,
SAVO ANDRIC,
RISTO KALEM,
ILIJA KUKIĆ,
ANGELA LAMBIC,
BOGDAN LAMBIC,
MILAN MIČEVIĆ,
STEVO MICEVIC,
OLGA PREVISIC,
VINKO PREVISIC,
DRAGO SARIC,
RAJKO SARIC,
UROŠ SPASOJEVIC,,
ĐORĐE ŠINIKOVIĆ,
ILIJA ŠINIKOVIĆ,
JOVO ŠINIKOVIĆ,
RADE VUKOSAV i
ILIJA ZUBAC.

Izvršen je raspored novopridošlih drugova unutar čete, a drugarice su dodijeljene dru Papi da organizuje ambulantu. Prikupili smo sanitetski materijal koji smo donijeli iz Mostara i predali ga u ambulantu. Dr Papo se smjestio u vilu i opet smo imali našu malu bolnicu, u koju su narednih dana dolazili bolesni mještani, posebno žene sa bolesnom djecom.

Naša četa brojala je tada oko 60 drugova i drugarica i prozvali smo je Mostarski bataljon.

Narednih dana organizovali smo dvije jake patrole od po 10 drugova, koje su krenule u obližnja sela da razoružavaju miliciju i pokupe oružje od naših simpatizera. Naši terenci, na čelu sa sekretarom partijske ćelije Nikolom Draganićem izvijestili su narod po selima o povratku Mostarskog bataljona. Sazivani su sastanci i otpočela je javna agitacija

za NOP. A 20. avgusta održali smo savjetovanje komande Bataljona sa članovima KPJ koji su radili na terenu. Ponovo smo razmotrili situaciju na terenu, a na prijedlog da se odmah likvidira poručnik Remetić sa svojom pratnjom odmah su se javili Alija Kreso, Drago Sarić i još nekoliko naših drugova da izvrše taj zadatak. Milan Mićević je bio protiv tog prijedloga govoreći da će četnici to iskoristiti u agitaciji, da je to osveta Muslimana, da će navući nevesinjske četnike i ostale četnike mještane, koji će popaliti selo Borke i pobiti naše simpatizere, da treba sačekati dok ojačamo i slično. Nakon Milanovog izlaganja javili su se Stevo Mićević, Drago Sarić, Rade Vukosav i Jovo Šiniković da oni, kao Srbi, ubiju Remetića. Milan Mićević je ostao pri svom mišljenju, a podržali su ga Ibro Šator i nekoliko komunista mještana, te je naš prijedlog pao u vodu. Protivnici našeg prijedloga obrazlagali su da treba sačekati i četnike raskrinkavati u narodu. Odustajanje od likvidacije Remetića bila je naša kobna greška, koja će nam se krvavo osvetiti narednih mjeseci. Odlučeno je da se nastavi razoružavanje milicionera i četnika i da se iz Mostara izvedu preostali borci i mobilišu omladinci u Mostaru i na terenu gdje smo se nalazili.

Donesena je i odluka da se Frane Lacmanović Milan, španski borac, koji se ranjen vratio sa Sutjeske i krio kod naših porodica, postavi za komandanta Bataljona.

Remetić se vraća iz Nevesinja, okuplja četnike i u vršenju zločina traži potvrdu njihove vjernosti kralju Petru. Boško Vuković, Krajišnik, invalid bez noge, vraćajući se sa Sutjeske, ostao je kod naših simpatizera u Jezeru. Njega je noću, na spavanju, uhvatio Remetić sa svojom pratnjom, koju su većinom sačinjavali domaći četnici. Boška su izveli na obalu jezera i izboli noževima, svaki prisutni zadao mu je bar po jedan udarac, a zatim su ga bacili u jezero.

Ubistvima i krvavim novim zločinima Remetić nastoji da u narodu zavede strah, a svoju bratiju da veže za sebe.

Koncem avgusta prešli smo na desnu obalu Neretve, gdje smo prikupljali oružje. Razoružavali smo sve za koje smo doznali da imaju puške a neće u Bataljon, osim saradnika NOP-a. Uskoro smo gotovo svi bili naoružani. Prikupili smo dosta municije i ručnih bombi. Izvršili smo reorganizaciju Bataljona, formirali smo i treći vod.

Jednog dana sjedili smo u šumarku u selu Razićima i sumirali naš rad na terenu, kad se pred nama trčeci pojavio Vinko Previšić, koji je slušao radio-vijesti, i uzviknuo: »Drugovi, kapitulirala je Italija!« Svi smo skočili na noge i uzviknuli: »Ura, živio Tito, živjela KPJ, živjeli

saveznici!« Našoj radosti nije bilo kraja. Nastalo je veselje uz igru i pjesmu, do duboko u noć komentarisali smo posljedice italijanske kapitulacije. Taj 8. septembar 1943. ostao nam je urezan u sjećanju kao datum pobjede svih antifašista nad prvom fašističkom državom u svijetu.

Dobili smo podatke da se na centrali u Ljutuj, na obezbjeđenju, nalazi vod domobrana. To je bio vrlo privlačan objekat da dođemo do oružja i municije. Iz Konjica je došao Rezak Džumhur, koji je radio u centrali i donio nam skicu njenog obezbjeđenja. Iz Spiljana je došao Rade Vukosav, koji je takođe donio istovetne podatke o centrali. Kolektivno smo se dogovorili o načinu napada jer je najvažnije bilo postići potpuno iznenađenje branilaca. Podijelili smo se u tri grupe i noću 10/11. septembra napali smo centralu sa svih strana. Neopaženi smo prišli rovovima, bacili po jednu bombu, zapucali i uz poklik »Naprijed, proleterii« i »Predajte se, nećemo vam ništa!« sjurili smo se na vrata centrale. Sa nekoliko boraca upao sam u centralu i zatekao preplašene domobrane, među kojima i bjegunce sa položaja. Odbacili su oružje i uzdignutih ruku se predali. Zarobili smo 15 domobrana i zaplijenili dva puškomitraljeza, 13 pušaka, sanduk municije i 20 bombi. Trojica su domobrana sa položaja pobjegli u Konjic, niz Neretvu. Podoficir, komandir voda, bio je u posjeti nekoj udovici, i kad je zapucalo, i on je pobjegao u Konjic. Remzija Duranović, električar, sa grupom boraca, uništio je vrlo temeljito sve uređaje centrale. Našoj sreći nije bilo kraja, drugovi su ljubili puškomitraljeze i puške do kojih smo došli. Prva pa beričetli akcija nakon toliko vremena. Od nas niko nije bio ni ranjen.¹⁰³

Nakon konferencije, koju sam održao sa zarobljenicima, tražili su da ih pustimo kućama. Zamijenili smo najslabiju odjeću za uniforme i cokule. Domobrani su bili pretežno Slavonci. Dan kasnije smo ih preko Blaca i Planine uputili prema Trnovu, njihovim kućama.

Dva dana nakon napada na Ljutu krenuo sam sa Alijom Kresom, Vašom Maslom, Husom Ormanom i Mladenom Antunovićem, preko Bajtijevice, Kušića i Dobrča, u Mostar, po ostale borce Bataljona. Svratio sam u Kušiće kod Tome Gatala i raspitao se za situaciju na terenu. Četnici na Zijepljima poslije kapitulacije Italije bili su uspaničeni jer im je nestao njihov saveznik, najbolji oslonac za opstanak njihove izdajničke politike.

U Mostaru sam se sastao sa Ančikom Đurić-Galjkom koja je, nakon strijeljanja sekretara Mjesnog komiteta Ljube Brešana, preuzela vođenje partijske organizacije u gradu, jer su se svi ostali članovi Mjesnog komiteta povukli u duboku ilegalnost, a pojedinci su i napustili grad.

Ančiki sam iznio cilj svog dolaska, a ona mi je pričala o teškoćama Mjesnog komiteta u građu nakon provale Hase Fazlinovića, ali su se komunisti povezali i rad se počeo normalno odvajati. Posebno sam se obradovao da u punom sastavu funkcionise Tehnički odbor sa Danilom Bilanovićem na čelu. Pred večer sam se sastao sa Danilom i Hamidom te smo se dogovorili o načinu izlaska odreda i nabavci materijalnih potreba za Bataljon. Organizacija izlaska boraca, omladine i ilegalaca u Dobroč bila je besprijekorna.

Hamida mi je pričala kako naše omladinke, po starom, već ranije isprobanom, načinu, dolaze do čaršava, koje smo upotrebljavali za pravljenje zavoja. U kući se opere veš i prostre na konopac u avliji da se suši, a zatim, kad niko od ukućana ne vidi, vlastite čaršave su drugarice kupile i odnosile u komšiluk, da bi kasnije nadigle dreku kod kuće u porodici kako je neko pokrao čaršave, poneku košulju i drugu robu. Dugo se potom čula psovka na račun »lopova«, »da im pas mater i čaću«. Uživanje je bilo doživjeti ponos i smijeh drugova kad sam im, na povratku u Bataljon, pričao šta im sestre rade.

Mjesni komitet SKOJ-a u sastavu:

ĆAMIL BEČA,
ESAD HUMO,
SABINA VANDA HUMO,
AZRA KALAJD2IĆ i
AHMET LAKISIC BRZI.

svojim radom, uz Tehnički odbor, angažujući skojevce u mahalama, obezbjeđivao je našu sigurnost, snabdijevanje i izlazak iz grada uz pomoć omladinaca, pa čak i pionira.

Tehnički odbor je već ranije nabavio desetak pušaka, nekoliko pištolja i dosta municije i ručnih bombi, koje su donosili pripadnici NOP-a u redovima domobrana, ili su kupovane od italijanskih vojnika pred kapitulaciju Italije. Dobili smo veću količinu sanitetskog materijala i hirurške opreme, vojničke odjeće i obuće. Naši su ruksaci na povratku bili puni svega i svačega, uključujući duhan i cigarete, koje su nam obezbjeđivali drugovi iz Fabrike duhana.

Kuće Ajnije Arap, Anike Neimarević, Borike Radan, Stane Radišić, Milice Samardžić i Jovanke Joke Zurovac nalazile su se pri brdu, na lijevoj obali Neretve, i bile su kurirska svratišta i mjesta za prikupljanje omladine za odlazak u Bataljon, a često su pretvarane u skladišta za opremu odreda. Uz to, nerijetko su u njima održavani i sastanci komu-

ništa i omladine. Domaćice i sva njihova čeljad bili su spremni dati život za Partiju i NOP. Sigurno bi, da ih je ikad policija otkrila, bili sprovedeni u jedan od zloglasnih logora i pobijeni. Veći dio tih porodica dali su svoje najmilije u partizane.

U Dobrču se iskupila grupa od preko 20 drugova i drugarica. Sefik Pašić se razbolio i vraćen je u Mostar.

Marš do Glavatičeva, gdje smo stigli 18. septembra, tekao je bez velikih teškoća. Nakon odmora krenuli smo u selo Blace, gdje se nalazio naš Stab. Po dolasku grupe izvršili smo reorganizaciju Bataljona i formirali dvije čete. U Bataljonu je bilo oko 80 boraca.

Narednih dana izvršeno je nekoliko prepada na obezbjeđenja željezničke pruge Bradina — Konjic, gdje su postavljane zasjede neprijateljskim patrolama. U prepadima i zasjedama ubili smo i zarobili desetak domobrana.

Upućivane su grupe u sela Planine ispod Bjelašnice s ciljem održavanja konferencija i objašnjavanja novonastale situacije nakon kapitulacije Italije, razvoja NOB-a na tlu Bosne i Hercegovine i nužnosti da Muslimani stupe u naš Bataljon. Muslimanska sela prihvatala su naša mišljenja, ali osim pojedinaca niko nije stupao u naše redove. Četnici na lijevoj obali Neretve, pod rukovodstvom Remetića, počeli su formiranje svojih jedinica. Bjelimička je milicija još uvijek, zbog počinjenih zločina u prošlosti, čvrsto kontrolisala svoja sela. U takvoj situaciji održali smo savjetovanje Štaba Bataljona sa komandama četa, partijskim biroom i sekretarima čelija, uz prisustvo članova Sreskog komiteta. Ocijenili smo da na našoj maloj slobodnoj teritoriji Glavatičeva, Spiljana i Blaca u slučaju zajedničke akcije Nijemaca, ustaša, domobrana, milicije i četnika možemo doživjeti opkoljavanje i velike gubitke, pogotovo zbog malobrojnosti Bataljona, nedovoljne naoružanosti u automatskom oružju i nedostatka municije. Imali smo 20—30 metaka na pušku i stotinjak na mitraljez. Donijeli smo odluku da se prebacimo na teren Ramskog partizanskog odreda, gdje ćemo nastaviti okupljanje boraca, povratnika sa Sutjeske, vršiti mobilizaciju omladine i dovoditi nove grupe iz Mostara, a kad Bataljon ojača, vratiće se ponovo na ovaj teren.

Nakon prikupljanja Bataljona na padinama Bjelašnice kod koliba, koje su pripadale stočarima iz Podveležja, izvršene su pripreme za prelaz preko pruge i puta u selo Repovce. Borci su u jednoj kolibi našli pištolj, koji uz sva njihova nastojanja nije mogao da opali. Uzeo sam od njih pištolj i nekoliko puta škljocnuo, ali pucnja nije bilo. Pričajući s drugovima, ja sam, sjedeći, nastavio škljocati. Pištolj je opalio i iz

moje noge potekla je krv. Bacio sam pištolj i povikao: »Kud baš sad da nađete ovo govno!« Ranu mi je previla Nada Bajat, ali mi je narednih sati noga otekla i jedva sam hodao. Pred večer, kada je Bataljon krenuo preko Bradine za Ramski odred, nisam mogao hodati. Naredio sam da Bataljon nastavi put, a ja ću doći čim se rana smiri. Sa mnom je ostao Alija Kreso, a Bataljon je otišao. Nas dvojica, ja uz pomoć štapa i oslanjajući se na Aliju, stigli smo u toku noći na Zvekušu. U zoru je došao Ratko Bajić koji je napustio kolonu prije prelaska pruge jer je bio bolestan i imao je visoku temperaturu. U toku dana stigao je i vraćeni Jusuf Bijavica, iznemogao, u pratnji Sule Repca. Dogovorili smo se da Bijavicu i Repca uputimo u Mostar, što je Kreso obavio preko Podvelešca Ahmeta Jašarevića, koji je Bijavicu, presvučenog u seljaka, odveo u Konjic i ispratio na voz, a Repca je, kasnije, sa Podvelešcima[^] uputio preko Zijemalja i Dobrča u Mostar. Dobio sam temperaturu. I Ratko je bio bolestan. Kreso je sutradan krenuo u Konjic i preko Omera Makana, koji je radio u Rasadniku, uhvatio vezu sa drom Huseinom Raljevićem, našim starim saradnikom, koji nam je poslao hrpu lijekova i alkohola za ispiranje rane. Nakon tri dana Ratko i ja osjećali smo se mnogo bolje. Imali smo i šta jesti, jer je Alija stalno donosio mlijeka, sira i pure, a ponekad i pitu od Podveležaca. Nas trojica smo se preko Zagorice, uz pomoć Đorđa Živaka, prebacili preko pruge i puta. U Solakovoj Kuli našli smo naš Bataljon.

Salko Fejić, Mehmed Trbonja, dr Isidor Papo, Smajo Brkić i Merisija Hasanbegović, odmah po dolasku u Ramski partizanski odred, krenuli su za Vrhovni štab u Jajce, gdje su ostali na novim dužnostima. Odlučio sam da i ja krenem za Vrhovni štab i podnesem izvještaj o događajima na Sutjesci, u Mostaru i našim namjerama u prozorskom kraju. Ratko Bajić, Husa Orman, Ismet Kreso i ja krenuli smo u Jajce 28. septembra. U Jajcu sam se javio drugu Aleksandru Rankoviću, koji me primio 2. oktobra, saslušao vrlo pažljivo moje izlaganje i rekao mi da napišem izvještaj te da u roku od tri dana dođem opet k njemu. Tom prilikom Ranković me upitao: »Šta misliš da je najbolje da se učini s vama?« Odgovorio sam: »Da se vratimo na stari teren, prikupimo sve preživjele borce Bataljona i formiramo Mostarski odred.«

Opraštajući se, rekao sam Rankoviću: »Druže Marko, spreman sam prihvatiti svaku kaznu, ako treba evo i moje glave za primjer ostalim komunistima.« Ranković se nasmiješio i rekao mi: »Envere, bilo je i mnogo gorih slučajeva u onoj nemogućoj situaciji 3. udarne divizije i Centralne bolnice na Sutjesci.«

Izvještaj sam napisao na mašini. Kad sam ga završio, našao sam Ratu Dugonjića i dao mu da ga pročita. On mi je dao nekoliko primjedbi na oštrinu izvještaja, i po izvršenim ispravkama predao sam ga drugu Rankoviću, koji mi je rekao da sačekam i da će me pozvati dok vidi sa drugom Titom šta dalje da se radi sa Mostarskim bataljonom. Taj moj izvještaj zaveden je u Arhivu CK KPJ pod brojem 5444 od 5j oktobra 1943. godine. Izvještaj mi je služio kao osnova za obradu V neprijateljske ofanzive, boravka Bataljona u Mostaru, stradanja Mostarskog omladinskog odreda i prikupljanja Mostarskog bataljona. Konsultacijama preživjelih boraca i korištenjem tog izvještaja i drugih dokumenata izvršene su u ovom kazivanju manje ispravke samo u vezi s brojem boraca koji su učestvovali u pojedinim akcijama i nekoliko datuma u odnosu na ranije pisana moja sjećanja kad nisam raspolagao ni svojim izvještajem niti bilo kojim dokumentom. Izvještaj Centralnom komitetu KPJ pisan je tri i po mjeseca nakon završetka V neprijateljske ofanzive i obuhvata događaje do mog dolaska u Jajce.

U zaključcima izvještaja pisao sam:

- »Što se tiče raspuštanja ostatka Bataljona (nakon Sutjeske) smatram da snosim ponajveći dio krivice, što sam kao politički komesar pao pod uticaj mlađih partijaca i pristao na prijedlog za odlaženje na teren boraca i partijaca. Zatim smatram da sam kriv što nismo još na samom Tjentištu zakazali zbornu mjesto Bataljona za slučaj da budemo razbijeni.

Također snosim krivicu za naše razoružavanje u selu Dramešini od četnika, što sam dozvolio onakvu nebudnost. Istina je da se u onoj situaciji kod mene stvorilo uvjerenje da nam je jedini izlaz odlazak na svoj teren. Kriv sam što sam dozvolio da se sve ljudstvo spusti u grad.«

Na kraju izvještaja piše i ovo:

»3) Partijska organizacija u Brigadi smatram da je bila nezdrava:

a) zbog toga što smo se pogrešno odgajali, te što je kritika bila skućena. Izgledalo mi je da je odnos komunista prema komunisti bio nepravilan jer potčinjeni u vojsci nijesu kritikovali svoje pretpostavljene starješine, zato što bi u tom slučaju bivali nazivani kritizerima, i bilo bi im govoreno da više paze na sebe;

b) zatim u Partiji nije postojala budnost i pravljene su mnogi propusti zbog nedovoljne kontrole viših rukovodioca nad nižim. N. pr. drug Crni (Vaso Miskin, partijski rukovodilac Brigade) od Vlašića pa do Su-

tjeske nije prisustvovao ni jednom sastanku, kako Biroa, tako ni partijskih jedinica (ćelija) u našem Bataljonu.«

Nekoliko dana odmarao sam se i obilazio Jajce, dok sam dobio poruku da se javim načelniku Vrhovnog štaba Arsi Jovanoviću, koji mi je! uručio sljedeću naredbu:

VRHOVNI STAB
NARODNOOSLOBODILACKE VOJSKE I
PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE
8. X 1943.

NAREDBA
VRHOVNOG ŠTABA NARODNOOSLOBOD. VOJSKE I POJ

1. Posle izvršene reorganizacije za štab Mostarskog bataljona postavljaju se:

- za komandanta Mile Lacmanović Spanac,
- za politkomesara Enver Ćemalović,
- za zamenika komandanta Milan Mićević,
- za vršioca dužnosti zamenika politkomesara Refik Sećibović.

Da bi štab bataljona pravilno juncionisao odrediti ostale pomoćne organe.

2. Zadatak je Mostarskog bataljona:

a) Popuna bataljona mobilisanjem ljudstva sa mostarskog područja i iz oblasti gornje Neretve. Sa prerastanjem bataljona nameravamo formirati Mostarsku brigadu, na tom za nas vrlo važnom sektoru.

b) Sa prirastanjem i vojno-političkim učvršćivanjem bataljona otpočeti partizanske akcije u dolini reke Neretve, povezujući se sa susednim partizanskim jedinicama.

c) Održavati stalno vezu sa Mostarom, izvlačiti borce i razviti obaveštajnu službu.

3. Bataljon će stajati neposredno pod komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ, u kom cilju svakog 1. i 15. u mesecu podnositi detaljan izveštaj o stanju i radu bataljona, vojno-političkoj situaciji svojeg sektora, eventualne zahteve, predloge itd.

4. Stab I proleterske divizije NOV daće 10 pušaka i 3 puškomitraljeza sa odgovarajućom municijom za Mostarski bataljon.

5. Ova naredba stupa odmah na snagu.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Vrhovni komandar.t
Tito

Iz Naredbe¹⁰⁴ se jasno vide zadaci našeg Bataljona do formiranja Mostarske brigade, te da je stavljen pod direktnu komandu Vrhovnog štaba. U Naredbi se ogleda izuzetna briga druga Tita za budućnost Bataljona, koji se herojski borio u IV i V neprijateljskoj ofanzivi sa ostalim našim jedinicama, dakle o jednom proleterskom bataljonu koji je dao Mostar sa hercegovačkim mjestima u dolini Neretve i mnogim borcima iz hercegovačkih i dalmatinskih opština i pojedincima iz Bosne i Slavonije. Bataljonu je ukazana velika čast i povjerenje druga Tita stavljajući ga direktno pod svoju komandu. U to vrijeme bili smo jedini operativni Bataljon pod Titovom neposrednom komandom.

Arso Jovanović mi je objašnjavao značaj starog terena Konjičkog bataljona kao veze slobodne teritorije s istočnom Hercegovinom, Crnom Gorom i dalje. Rekao mi je da će narednih dana 5. krajiška divizija krenuti preko prozorskog kraja i našeg terena u Srbiju te da se prebacimo preko pruge Bradina — Konjic s njima. Objasnio mi je kako da se povežem sa 1. proleterskom divizijom da bih dobio oružje, nakon čega smo se rastali.

Ponovo sam se sastao s Ratom Dugonjićem i upoznao ga s odlukom druga Tita, što ga je iskreno obradovalo. Tih dana sav sam se predao poslu da bih žurno krenuo s tovarima oružja i municije u Bataljon. Po dolasku u Bataljon upoznao sam drugove s Naredbom druga Tita, čemu su se svi obradovali. Dan kasnije došao je Remzija Duranović, koji je imenovan za sekretara Sreskog komiteta za Prozor, i tražio da ne povlačimo borce koji su ranije došli u prozorski kraj, a pripadali su Mostarskom bataljonu, i da damo još nekoliko drugova i drugarica za rad na terenu.

Nakon konsultacije Štaba Bataljona sa Partijskim biroom odlučeno je da ostanu:

IBRAHIM IBRICA ALIKALFIĆ,
ALBERT ALTARAC CIN,
NIJAZA NADA BAJAT,
FADIL BUTUROVIC,
ISMET DILBEROVIC,
DŽEMAL FEJIC,
AZIZ KOLUDER,
ENVER i^Kišić,
ŠERIF OMBAŠIĆ BOMBA,
SALKO PANDUR,

STJEPAN PAVLOVIC i
MUSTAFA TEMIM TURKO.

Nama su se pridružili stari borci našeg Bataljona:

LJUBICA BELSA,
ALIJA DELIĆ,
ISMET KRESO,
ROSA KRESO,
FADIL NUMIĆ,
ENES ORMAN,
REFIK ŠEĆIBOVIĆ i
OSMAN SISIĆ HONTO.

Takođe nam se pridružio Tahir Korać, borac Ramskog odreda.

Refika Šećibovića smo na sastanku Partijskog biroa izabrali za sekretara Partije, i, ujedno, za zamjenika komesara Bataljona.

Za boravka našeg Bataljona na terenu Ramskog odreda zajedno smo izvršili dva napada na ustaški garnizon u Ostrošcu i dva napada na kamione na cesti Rama — Prozor i tom prilikom zapalili 3 kamiona i ubili i ranili desetak neprijateljskih vojnika i zaplijenili desetak pušaka, puškomitraljez, dosta vojne opreme i hrane, što smo konjima prebacili u naš logor u Solakovoj Kuli.

Sredinom oktobra naišle su jedinice 5. krajiške divizije.¹⁰⁵ Javio sam se u Stab Divizije komandantu Slavku Rodiću i načelniku Milutinu Morači i upoznao ih sa zadatkom našeg Bataljona. Dogovorili smo se o mjestu Bataljona u divizijskim kolonama. Noću '15/16. oktobra prešli smo prugu i cestu kod Zivašnice, gdje smo razjurili domobrane. Bili smo na desnom krilu divizijskog borbenog poretka. Ponovo smo stigli na Blace.

Jedinice 5. krajiške divizije likvidirale su željezničke stanice od Bradine do Podorašča i čistile sve pred sobom u nastupanju. Porušile su most Lukač i prugu na više mjesta. Nakon prelaska pruge, u selima gdje su Krajišnici nailazili oduzimali su oružje od mještana i Ostavili nam oko 30 pušaka. S njima su bila tri naša voda. Iskoristili smo bop ravak Krajišnika na terenu Planine i Bjelimića objašnjavajući narodu naš povratak i nužnost mobilizacije omladine u borbi za oslobođenje zemlje. U Bjelimićima smo i prijetili da ćemo im sela spaliti ako ikad ubuduće zapucaju ili ubiju nekog partizana. Bjelimičke ustaše, ubice, pobjegle su pred 5. udarnom divizijom, a ostali ljudi izjavljivali su lo-

jalnost i spremnost na saradnju s nama. **Sto** se tiče sela u Planini, iako su bili u miliciji, mještani nisu nikad pucali na partizane osim pojedinačno, od kojih smo kasnije uspjeli uhvatiti dvojicu, sudili smo im i strijeljali ih jer su ubijali partizane nakon V neprijateljske ofanzive. Ibru Berila, četničkog saradnika, nakon oslobođenja sud je osudio na smrt strijeljanjem. Mještani Planine obećali su punu saradnju s nama. Na žalost, 5. udarnoj diviziji se žurilo te nije prošla kroz sela Borci, Kula, Ćesim i Zijemlje na lijevoj obali Neretve, koja su bila pod četničkom kontrolom.

Odmah nakon odlaska 5. krajiške udarne divizije iz sela u Planini i Bjelimićima Stab našeg Bataljona donio je odluku da sa 40 boraca razbije četnike na lijevoj obali Neretve. Preko Đajića i Boračkog jezera četa je izbila do sela Borci, gdje su nam četnici pružili jak otpor i počeli se pojavljivati u pozadini našeg rasporeda. Uvidjevši da su četničke snage brojno znatno jače i da im ne možemo nanijeti veće gubitke i razbiti ih, u sumrak 19. oktobra povukli smo se na desnu obalu Neretve bez gubitaka.

Naš Bataljon, razoružavajući četnike i milicionere, dobio je oko 20 pušaka i dosta municije. Stvorena rezerva oružja zahtijevala je nove borce. Stab Bataljona donosi odluku da sa 15 drugova krenem u Mostar po preostale borce našeg Bataljona, povratnike sa Sutjeske, i što veći broj omladine iz grada. Desetak drugova i drugarica dodijeljeno je Sreskom komitetu za rad na terenu. Oni su održavali konferencije, organizovali narodnooslobodilačke odbore, agitovali u narodu za NOP i pripremali omladinu za dolazak u Bataljon. Ostatak Bataljona, sa komandantom, bio je stalno u pokretu po selima u kojima su, pored konferencija, održavane i priredbe za narod.

U toku 18. oktobra izvršena je priprema za odlazak u Podveležje. Kasno poslije podne nas 16 dobro naoružanih boraca krenuli smo preko Ćesima, Bahtijevice i Zijemalja i u zoru 19. oktobra stigli u Dobroč. Kad su nas mještani ugledali sa puškama, većina i sa pištoljima, i sa 2 puško-mitraljeza, govorili su: »Vidi ti naših, opet su prava vojska, svi naoružani i dobro obučeni.«

Nakon odmora, noću, 19/20. oktobra, krenuo sam u Mostar sa starim kuririma i vodičima Mehmedom Arapom, Šerifom Burićem, Alijom Kresom i Vasilijem Maslom, dok su drugi ostali u Dobroču. U svitanje prešao sam na desnu obalu Neretve, kod Paše i Nafe Koluder u Pothumu. Rano poslije podne sastao sam se sa Ivom Jerkićem, članom MK KPJ za Mostar. Rekao sam Ivi da sam sa 15 drugova došao u Dobroč

i da su sa mnom u grad sišla 4 stara kurira vodiča. Opširno sam ga upoznao sa Naredbom druga Tita i stanjem u Bataljonu. Iznio sam mu našu želju da Bataljon što prije omasovimo i izgradimo jaku borbenu jedinicu. Pričao mi je Ivo o obnovi malobrojne partijske organizacije u gradu, da je narod listom za nas i da se zaljećuju ratne rane: Sutjeska, Kamena, racija, Orašje, internacije u logore i druge. Dogovorili smo se da se, uz pozive Štaba Bataljona i moj potpis »Polka«, izvrši mobilizacija omladine u svim kvartovima. Pozivi su istovremeno svakom pozvanom predstavljali odobrenje da može ići u partizane. Poslije podne sam se sastao sa Danilom Bilanovićem. Dogovorili smo se o mobilizaciji omladine u skladu s razgovorom sa Jerkićem, o čemu je on već bio obaviješten. Iznio sam mu naše potrebe za sanitetskim materijalom, radio-aparatom na baterije, pisaćom mašinom i papirom. Posebno sam podvukao da će u toku dana doći drugovi iz Dobrča kod Zajke Mehića pa da se pripreme dva tovara raznovrsne hrane za borce u Dobrču, koji su došli sa mnom da povedu grupu u Bataljon. Dogovorili smo se da u prvoj grupi budu prvenstveno stari borci Bataljona, a u drugoj omladinci, te da u Dobrč izađemo u naredne dvije-tri noći.

Naveče 21/22. oktobra, u pratnji vazduhoplovnog satnika Ibri Sijerčića, koji je od početka ustanka bio saradnik NOP-a, prešao sam u Bjelušine i smjestio se kod Pavla Neimarevića. Uskoro su počeli dolaziti stari borci Bataljona. Pri susretu s njima osjećao sam se presretan, tekle su mi suze, postao sam svjestan da ćemo obnoviti slavu starog Bataljona. U Dobrč smo stigli oko pola noći i odmah legli. Već u svitanje svi smo bili budni. Počela je priča bez kraja. Govorili smo o događajima u Bataljonu, a došljaci o dogodovštinama u ilegali.

Iz Dobrča je vraćen u Mostar Eman Vučijaković zbog upale pluća.

Poslije podne Fadil Numić i ja, sa vodičem iz Dobrča, krenuli smo u selo Vrapčice kod Mostara da posjetimo teško ranjenog Ibru Marića. Kod Ibri kući stigli smo u sumrak i obradovali se susretu ljubeći se i grleći. Navečer sam održao konferenciju sa mještanima. Na sastanku je bilo oko 20 drugova. Govorio sam im o slobodnoj teritoriji u Bosni, Vrhovnom štabu, snazi NOP-a, našem Bataljonu i raspadanju Pavelićeve NDH, podvlačeći nužnost da omladina stupa u partizansku vojsku. Za to vrijeme drumom od Mostara ka Bijelom polju i obratno stalno su se čuli njemački kamioni. Nakon završene konferencije, za svaki slučaj, prešli smo u kuću nakraj sela. Fadil se nakon večere prepirao s Ibrom kako se ulogorio kod svojih, da mu je lijepo i da zabušava, a Ibro je skinuo košulju i pokazao tijelo išarano ranama i tek zaraslu

poveću ranu koju mu je liječio dr Asim Opijač. Sve se, ipak, završilo smijehom. Izjutra, prije zore, sva četvorica krenuli smo u Dobrč, gdje smo zatekli veliku grupu boraca. Bilo nas je 15 koji smo došli iz Bataljona i 39 drugova i drugarica koji su izašli iz Mostara.

Pred večer smo krenuli ka Brasini, a u toku noći prešli Zijemlje i Bahtijevicu, te 26. oktobra osvanuli u Glavatičevu. U našoj odsutnosti Bataljon je mobilisao oko 20 drugova sa terena. Odmah je održan sastanak Štaba i partijskog rukovodstva sa komandirima četa da se izvrši reorganizacija Bataljona. Formirali smo tri čete sa po dva voda. U svakoj četi bilo je oko 30 boraca. Bataljon je brojao oko 100 naoružanih boraca, a imali smo i manju rezervu pušaka. Svaki borac imao je po 30—40 metaka. Čete smo rasporedili u sela Ribare, Spiljane i Blace; gdje se smjestio i Stab Bataljona. Osnovni zadatak narednih dana bila je vojna obuka omladinaca koji do tada nisu bili ni u kakvoj vojsci. Posebna pažnja posvećena je rukovanju naoružanjem, korištenju terena i uzajamnoj pomoći u borbi.

Tih dana preko našeg terena prolazile su grupe interniraca iz italijanskih logora za Hercegovinu i Crnu Goru, među njima bio je priličan broj starijih ljudi.

Čete su počele razoružavati mještane u selima gdje su bile smještene. Na Blacama smo razoružali trojicu četnika i oduzeli im puško-mitraljez, dvije puške i dva pištolja. U Spiljanima je uhvaćen i razoružan četnički komandir Božo Simić, a zatim je suđen i strijeljan.

Jedna naša patrola uhvatila je u Spiljanima ustašu Ivana Pavlovića zvanog Patković, mi smo ga zvali Sprže, koji je za ustaničkih dana uživao paliti srpske kuće i odvoditi i ubijati domaćine. Nakon saslušanja Sprže je strijeljan na opštu radost naroda.

Stab Bataljona i Biro partijske bataljonske organizacije, uz saglasnost Sreskog komiteta, tih dana donijeli su odluku da se formiraju manji partizanski odredi u Zijemljima, Planini i Bjelimićima. Cilj stvaranja odreda bio je da se, političkim djelovanjem pripadnika odreda sa terenskim radnicima, stvore uslovi za mobilizaciju omladine. Posebno su borci odreda i terenski radnici u svom političkom radu koristili uspjehe saveznika na evropskim ratištima, značaj kapitulacije Italije i uspjehe NOV i POJ na tlu Jugoslavije, s tim da se vrši i diferencijacija na ustaško-četničke zločince i poštene ljude.

Za komandanta odreda u Planini postavljen je Mustajbeg Fadilpašić, a za komesara Asim Džumhur. U Bjelimićima je za komandanta

odreda imenovan Jusuf Uzunović. U Zijepljima je komandant odreda bio Jovan Račić, a komesar Stevo Račić.

U sela Planine upućeni su na terenski rad Sulejman Brato Ćišić, Safet Ćišić i Šamija Pužić, koji su se nastanili u selu Kruščici. Oni su svojim radom uspjeli da u planinskim selima dobrim dijelom neutrališu ustašku propagandu, da se formiraju aktivni omladine i žena i da se organizuju analfabetski tečajevi. Održavana su sijela na kojima je narodni guslar Nurko Surković pjevao o ustaškoj propasti, partizanskim pobjedama, bratstvu naših naroda i skoroj slobodi. U selima Planine vrlo dobre rezultate postigao je Safet Ćišić, koji je među mještanima ostao sve do konačnog oslobođenja tog kraja i uspio mobilisati veći broj omladinaca u partizane po nailasku naših brigada pred završne operacije. Safeta je obilazio Halid Mesihović, član Sreskog komiteta KPJ za Konjic, i pružao mu pomoć u radu na terenu.

U Planini smo većinu mještana uspjeli pridobiti za NOP. Komandant milicije poručnik Ahmet Tutnjević sastajao se s našim terenskim radnicima. On je izdavao seljacima propusnice za odlazak u Trnovo i Sarajevo radi kupovine kućnih potrepština, pa smo i mi to koristili za kupovinu raznog materijala za Bataljon: papira, olovaka, soli i drugog. Prilikom susreta s nama Tutnjević je obećavao stalnu saradnju i nije pravio smetnje našim terenskim radnicima u pripremama za formiranje odreda, ali nije htio stupiti u Bataljon.

U Bjelimićima, nakon odlaska 5. krajiške divizije, našim upornim radom otpočela je po selima diferencijacija među stanovništvom. Kod većine mještana postojalo je uvjerenje u našu pobjedu, a kod ustaških razbojnika rastao je strah pred zasluženom kaznom za zločine. Uzunović se slobodno kretao agitujući među mladima da stupe u odred.

Od Jovana i Steve Račića dobili smo pisani izvještaj da su formirali partizanski odred koji broji oko 20 boraca, sinova i kćeri naših porodica, članova KPJ, kandidata, skojevaca i simpatizera. Uvjereni su da će se odred brojno povećati. Radovali smo se realizaciji dogovora. Pod njihovim uticajem rasla je kolebljivost u četničkim redovima, čemu je uveliko doprinijela kapitulacija Italije, što su naši umješno koristili u agitaciji za NOP.

Mada je politički nivo boraca u Zijepljskom odredu i prijavljenih koji će stupiti u Bjelimički i Planinski odred bio nizak, njihovo opredjeljenje partizanima imalo je pozitivan uticaj na narod i omladinu.

Četnički nastrojeni pojedinci i ubice iz doba četničkog puča u selima Bijela, Borci, Kula, Čičevo i Dramiševo bili su okupljeni oko čet-

ničkog poručnika Remetića, a bilo ih je oko 70—100, skitali su kroz sela, terorisali narod i pravili spiskove za mobilizaciju u Konjičku četničku brigadu. Dio mještana pod uticajem terenskih radnika i Sreskog komiteta KPJ pružao je otpor četnicima i nije se odazivao njihovoj mobilizaciji.

Jednu našu izvidnicu, 24. oktobra upućenu u pravcu pruge, dopčekali su legionari. Ubili su:

ALIJU ARAPA, radnika iz Mostara, i
LJUBU VUKOSAVA, zemljoradnika iz Spiljana.

Naši su uspjeli ubiti jednog legionara i jednog teže raniti.

Izjutra rano 2. novembra obavljena je svečana zakletva u svim četama Bataljona u prisustvu naroda. Nakon zakletve održano je boračko i narodno veselje uz pjesmu i kozaračko kolo.

Sa 40 boraca, noću 2/3. novembra, izvršili smo prepad na Konjic i tom prilikom, podijeljeni u dvije grupe, prodrli smo u centar grada. Nekoliko drugova nije imalo puške. Upali smo u policijsku stanicu i opštinsku upravu, zaplijenili 7 pušaka i više stotina puščanih metaka. Jedna grupa, upućena ka Željezničkoj stanici, nepažljivo je naletjela na oklopni voz i tom prilikom poginuo je

HIVZIJA BEGOVIC LAPINA, radnik iz Mostara, a 5 drugova je ranjeno, među kojima teže:

RAJKO SARIC, seljak sa Boraka, i
KEMAL SARIC, radnik iz Mostara.

Oba teže ranjena druga umrla su na putu za ambulantu. Ubili smo nekoliko žandara i domobrana.

Naš prvi izvještaj Vrhovnom štabu NOV i POJ, 7. novembra 1943, dao je presjek događaja u Bataljonu i na terenu. U Mostar je početkom novembra upućena grupa od 6 boraca pod vodstvom Vasilija Masle, koji su izveli 24 omladinca i omladinke. Prilikom dolaska grupe u selo Blace ispred Štaba Bataljona smo igrali u kolu i pjevali. U grupi je bio i Husa Orman, koji mi je doviknuo: »Ekra ti je obješen.« Prestao sam pjevati, a nastavio sam igrati u kolu. Kad se kolo završilo, sjeo sajn sa Husom i Vasilijem, koji su mi ispričali da je 19. novembra Gestapo objesio u Mostaru:

DARINKU BITANGU, domaćicu iz Mostara,
EKREMA CURICA, đaka iz Mostara,
TOMU KLJUJICA, radnika iz Metkovića,
MUSTAFU SELIMHODZIĆA BABIĆA, radnika iz Mostara, i
BOZU SKOCAJICA, đaka iz Mostara.

Sa grupom su došla 4 Poljaka i 1 Rus, njemački zarobljenici, koji su uhvatili vezu s mostarskom organizacijom za izlazak u Bataljon: Khževski Antona Aleksandar, Šmajski Adama Vladislav, a ostalu dvojicu zvali smo imenom Stanislav i Erlih. Rus se zvao Vasilije Pavlovič.

Prilikom odlaska po grupu zamolio sam Vasu da obavezno izvede mog polubrata Ekrema, koji je bio podobro kompromitovan radom u mlinici i organizaciji SKOJ-a. Ekrem je odlično svirao harmoniku, bio je hrabar momak i dobar zanatlija amater, koji se u svašta razumio. Vasa mu je najavio odlazak u Bataljon, ali je tri dana pred izlazak grupe uhapšen i obješen sa drugovima.

Odmah sam pozvao Branka Skočajića iz Spiljana i saopštio mu našu zajedničku porodičnu tragediju, jer je među obješenim bio i njegov brat Božo. Nije bilo suza, ali nas je obuzela tuga zbog načina na koji su okončali svoje mlade živote. Božo je važio među »malom rajom« na Carini kao hrabar i primjieran drug, koji je učestvovao u mnogim akcijama omladinske udarne grupe.

Niko od pridošlih omladinaca nije služio vojsku. Nameće se, stoga, problem njihove vojničke obuke u rukovanju oružjem i ponašanju u toku borbe, a posebno postepenog vatrenog krštenja. Mostar opet rađa svoj brojno jak Bataljon, koji će biti slika i prilika onog starog.

Obradovali smo se dolasku Alije Alice Krpe, studenta medicine, koji će preuzeti rukovođenje našom bolnicom i brigu o našim ranjenicima i bolesnicima.

Omladinci iz Mostara pričali su nam da je u grad stigla četa Kirgiza i da Nijemci prijetu da će im narediti da pokolju sve partizansko u gradu i okolini.

Otpočeli smo intenzivno izviđati prilaze pruzi Konjic — Bradina, a od konjičke partijske organizacije dobili smo podatke o voznom redu na željeznici, s napomenom da je promjenljiv i da se prilagođava situaciji i potrebama, u prvom redu, Nijemaca.

Ceta iz Spiljana, pod rukovodstvom Ahmeta Sehovića, napala je 14. novembra domobransku postaju u Zivašnici (3 km od Konjica u pravcu Bradine) i tom prilikom ubila 2 domobrana i 4 ih zarobila. Zaplijenjeno je 7 pušaka i mnogo municije. Zapaljena je domobranska kasarna.¹ Manja grupa boraca rastavila je šine na pruzi kod Podorašca, što je izazvalo kraći prekid saobraćaja jer je diverzija bila otkrivena. Druga grupa boraca iste čete izvršila je prepad na domobranske bunkere u Konjicu i odmah se povukla. Domobrani su dugo pucali iz svojih bunkera razbijajući vlastiti strah. U tim akcijama nismo imali gubitaka.

Četa sa Blaca 19. novembra rastavlja šine na pruzi između Brđana i Bradine. Kombinovani teretni i putnički voz iskače s pruge. Naime, tom prilikom iskočile su 2 lokomotive i 8 vagona. Sve vozove iz Konjica do Bradine zbog velikog uspona vukle su 2-3 zupčaste lokomotive, ovisno o broju vagona i količini tereta u njim[^]. U jednom vagonu bili su legionari, koji su pružili jak otpor. Naši borci otvorili su mitraljesko-puščanu vatru po njihovom vagonu i ranili nekoliko vojnika, a zatip se povukli bez gubitaka.¹⁰⁷ O rezultatima te akcije, kao i svih drugih na željezničkoj pruzi, izvijestila nas je partijska organizacija iz Konjica.

Tih dana dobrovoljno je pristupilo u Bataljon 15 boraca sa terena Zupe i Bjelimića. Sobom su Bjelimićani donijeli 2 puškomitraljeza, a svi ostali su imali puške.

U Stab Bataljona su sredinom novembra došli Jovan Račić, komandant, i Stevo Račić, komesar Prenjskog partizanskog odreda, sa Ziemalja. Rekli su da u Odredu imaju 25 boraca, da je situacija na Ziemljima mnogo bolja a četnička banda demoralisana i da bi dolaskom jedne jače jedinice bilo moguće izvršiti mobilizaciju i formirati bataljon kojem bi prišli i naši omladinci i simpatizeri NOP-a iz Bijelog polja kod Mostara.

Poslije podne 20. novembra naše obezbjeđenje mosta u Glavatičevu primijetilo je kolonu koja se kretala putem, niz Neretvu. Kad je pret hodnica stupila na most, naše obezbjeđenje je zapucalo, a odmah zatim čuli su se povici: »Ne pucaj, ovdje su partizani!« i paljba je prestala. Uspostavljena je veza i kolona je prešla u selo Raziće, na večeru i odmor, gdje je lijepo dočekan od mještana. U toj povećoj grupi od 60 drugova bili su delegati iz Hercegovine za I zasjedanje ZAVNOBiH-a i II zasjedanje AVNOJ-a, sa Uglješom Danilovićem na čelu i uz pratnju jedne čete iz sastava 10. hercegovačke brigade. Do pucnjave na mostu došlo je jer je Uglješa poslao jednog seljaka da izvijesti četnike i miliciju da dolazi Hercegovačka brigada, pa ako zapucaju, zapaliće im selo. Kad su čuli poruku, četnici i milicioneri u Glavatičevu su se razbježali, a naši borci, misleći da je neprijateljska kolona, zapucali su na nju. Uglješa je u svojoj poruci mogao dodati da seljak i nama saopšti da dolaze partizani, pa bi sve prošlo bez iznenađenja i zabune.

Sutradan je Uglješa sa delegatima i pratnjom stigao na Blace, gdje smo ga upoznali sa situacijom u Bataljonu i na terenu i o događajima koji su protekli od susreta s njim u selu Poplatu kod Stoca. Uglješa se iskreno radovao prikupljanju i rađanju Mostarskog bataljona i našim akcijama, a pričao nam je o događajima u Hercegovini. Uglješinoj ko-

Ioni pridružili su se i ranije izabrani delegati konjičkog sreza za I zasjedanje ZAVNOBiH-a i II zasjedanje AVNOJ-a, drugovi:

NIJAZ BEGTASEVIĆ,
NIKOLA DRAGANIĆ,
hodža OMER MAKSUMIĆ,
MILAN MICEVIĆ,
IBRO ŠATOR i
ĐORĐE ŽIVAK.

U toku noći delegati i pratnja, uz naše obezbjeđenje, prešli su preko pruge u selo Repovce i, dalje, na teritoriju Ramskog odreda.

U izvještaju Štaba Mostarskog bataljona, upućenom Vrhovnom štabu NOV i POJ 23. novembra, pored ostalog, piše:

»1. Brojno stanje bataljona iznosi oko 150 boraca i svakim danom pridolaze novi borci. Posljednji odred koji je došao iz Mostara brojao je 24 druga, koji su pretežno mladi i nijesu služili nikakvu vojsku ... Sa terena koji kontrolišemo zadnjih par dana dobili smo 15 dobrovoljaca.« U istom izvještaju govori se o našim akcijama na prugu i situaciji na terenu, te se, na kraju, predlaže:

»1. Napad duž cijele pruge Ostrožac — Bradina, s tim da naš bataljon učestvuje u napadu na Konjic pojačan sa još jednim bataljonom.

2. Neophodno je da 10. hercegovačka brigada uputi jedan bataljon za čišćenje terena Borci — Zijemlje od četnika ... «¹⁰⁸

Izvještaj smo poslali po Šatoru.

Nekoliko dana kasnije stigli su i delegati Crne Gore, na čelu sa Ivanom Milutinovićem. Oni su došli preko Planine iz pravca Obija u sela Cuhoviće i Blace, gdje su prenoćili i dobro se odmorili. Iduće noći prešli su prugu, uz naše obezbjeđenje, i otišli za Vrhovni štab. Drug Milutinović iznio nam je situaciju u Crnoj Gori i upoznao nas da su obnovljene crnogorske brigade i veliki broj partizanskih odreda. Posebno je govorio o narednom zasjedanju AVNOJ-a, na kojem će se politički riješiti budućnost Jugoslavije. Hrpa novosti je za nas predstavljala iznenađenje i radost.

U pratnji crnogorskih delegata bila je grupa boraca 10. hercegovačke brigade na čelu sa Jozom Bakračem, a Ahmet Pintul, koji je tap kode bio s njima, zbog jake nahlade ostao je kod nas. Sa Pintulom sam dugo pričao o događajima u Hercegovini poslije V neprijateljske ofanzive. Doznao sam da su 15. novembra pri selu Doli kod Sitnice u borbi s četnicima poginuli prvoborci našeg Bataljona:

BORO BALAC,
DRAGO KNEŽIĆ, dak iz Mostara, i
MUHAMED LJUBOVIC, radnik iz Mostara,
a nešto kasnije poginula je i
ESREFA BILIĆ, radnica iz Mostara.

Vijest o Borinoj pogibiji posebno se teško dojmila svih boraca u Bataljonu. Boro je bio četvrti sin majke Ilinka koji gine u NOR-u. Ilinka je vrlo rano ostala bez muža Nikole, fizičkog radnika, i nastavila je borbu za podizanje svoje djece koja su bila jedno drugom do uha. Najstariji Slavko, obučarski radnik, najčešće bez posla, istaknuti sindikalni borac i član Međustrukovnog odbora, nakon septembarskih demonstracija u Mostaru odveden je u logor Lepoglavu, gdje je ubijen 1941. godine., Đorđe, limarski radnik, prije rata član Mjesnog komiteta SKOJ-a, bio je uzor mostarskoj omladini. Bio je u prvoj grupi mostarskih komunista koja je razbijena na planini Velež. Zarobljen je i zvjerski ubijen od ustaša avgusta 1941. godine. Natko je završio Pravni fakultet u Beogradu i poginuo je u borbi sa Bugarima 1943. godine kod Niša. Boro, krojački radnik, beskompromisan borac za radnička prava, jedan od organizatora u pripremi i dizanju ustanka, prošao je Neretvu i Sutjesku, ali gine u borbi sa četnicima u selu Dolji 1943. godine. Majka Ilinka i sestra Slava ponosno su nosile svoju tugu za izgubljenim sinovima i braćom. U toku NOR-a ova komunistička porodica bila je uzor borcima Bataljona i građanima Mostara u borbi za slobodu. Svi su bili predratni komunisti.

Od boraca našeg Bataljona u Brigadi su se nalazili i Ibro Elezović, Omer Mrgan, Marijan Pavelić, Alija Pužić, Todor Skiba, Esad Elezović, Cvitan Zorić i drugi. Za Radovana Sakotića, bivšeg komandanta našeg Bataljona, rekao mi je da se još uvijek krije i mada imamo vezu s njim, da neće da dođe u Brigadu, što me jako iznenadilo. Radovao sam se da je Franc Novak živ i zdrav i da se nalazi u 5. bataljonu na funkciji zamjenika komesara.

Koncem novembra u sela Planine stigao je Hafiz Muhamed efendija Pandža, član Ulema Medžlisa (vrhovno vjersko tijelo Islamske zajednice) i otpočeo među Muslimanima propagirati da ne stupaju u partizane, da čekaju i da se organizuju u posebnu muslimansku antikomunističku miliciju, koja bi imala pročetnički karakter. Govorio je da će se formirati autonomna Bosna i Hercegovina pod zaštitom Nijemaca i da će u njoj vladati Muslimani i četnici. Pandža se povezuje sa komandantom ustaške milicije Semsom Surkovićem u Bjelimićima u cilju njenog preobražaja u

antikomunističku pročetničku miliciju. Surkovič učvršćuje svoje veze sa četnicima u Trnovu da bi zajednički udarili na naš Odred. Kada smo saznali čime se Pandža bavi, krenuo sam sa jednim našim vodom u Planinu. Moj zadatak je bio da Pandžu privolim da krene za Vrhovni štab ili da ga likvidiram sa njegovom pratnjom. Doznali smo da Pandža s pratnjom boravi u kući Mustajbega Fadilpašića u blizini sela Sabića. Na putu prema Fadilpašićevoj kući sreli smo dvojicu naoružanih ljudi iz Pandžine pratnje, koje smo razoružali, i zajedno s njima upali u kuću, gdje smo zatekli Pandžu i nekoliko vojnika pratilaca. Odmah sam počeo razgovor s njim kako bih ga privolio da krene za Vrhovni štab. Nakon višesatnog razgovora Pandža je pristao da mu damo pratnju za Vrhovni štab, a njegova će pratnja stupiti u naš Bataljon. Zamolio je da sutra, u petak, pođe u džamiju i klanja džumu (sveta molitva muslimana), sa čime sam se složio. Nama su odmah prišla trojica iz pratnje, a Pandža i ostali pošli su u selo Šabiće da bi se prije zore izvukli iz sela i pobjegli u Sarajevo. Moram priznati da sam Pandži naivno povjerovao, jer je mnogo obećavao. Nakon bjekstva Pandža se više nije vratio u Planinu. Nakon oslobođenja osuđen je na 20 godina zatvora.

Preko Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« čuli smo za odluke II zasjedanja AVNOJ-a i da je drugu Titu dodijeljen čin maršala Jugoslavije, što su borci s oduševljenjem pozdravili uz pjesmu i pušćanu vatru.

Početak decembra preko Ramskog odreda najavljen je povratak delegacija sa II zasjedanja AVNOJ-a. Mi smo ih sačekali na željezničkoj pruzi i ispratili u Hercegovinu i Crnu Goru. Drugovi su nam pričali o svojim utiscima sa I zasjedanja ZAVNOBIH-a u Mrkonjić-Gradu i II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu. Posebno su bili ponosni na susret sa drugom Titom. Dobili smo Odluke II zasjedanja AVNOJ-a i Rezoluciju I zasjedanja ZAVNOBIH-a, te je pred nama bio bogat politički rad sa borcima Bataljona i mještanima narednih mjeseci. Po odobrenju Uglješe kod nas u Bataljonu ostali su Ahmet Pintul i Branko Skočajić.

Jedan bataljon 369. vražje divizije i dijelovi 2. gorskog zdruga 12. decembra krenuli su iz Konjica preko Podorašca i Vrdolja prema selu Blace, gdje se nalazio Stab Bataljona. U oštroj borbi uspjeli su potisnuti četničku četu iz Spiljana na Zvekušu i četničku četu sa Zvekuše i Vrdolja koja im je izišla u susret. Četa se povukla prema selima Umoljam i Tušila nanijevši neprijatelju manje gubitke. Pobili smo i ranili desetak neprijateljskih vojnika. Neprijatelj je upao u sela Blace i Čuhoviće, pokupio svu stoku, vunu, sir, kajmak i drugo što je našao, a zatim Blace spalio.¹⁰⁹ Iz musli-

manskog sela Čuhovići povelili su desetak mladića koji su otjerani na rad u Njemačku. Svi su oni učestvovali u kurirskoj službi, seoskoj partizanskoj straži i si.

Ceta u Spiljanima organizovala je, pod rukovodstvom intendanta Bataljona Džemala Dizdara, ekonomsku akciju skupljanja hrane u Đajićima 17. decembra. Sa jednim vodom prebacili su se preko Neretve koristeći sajlu sa trapezom za prelaz rijeke. Dok su naši borci sakupljali hranu, ustaše su na Neretvi presjekli sajlu, čime im je bio onemogućen povratak na našu teritoriju. Neretva je bila nadošla i gazovi se nisu mogli koristiti. Ešref Fejić, đak iz Mostara, javio se da će preplivati Neretvu vezan konopom. Kad je ušao u vodu, odmičući od obale, bio je sve to više nošen brzinom rijeke te je počeo da tone. Otkao je konop ali, zamoren, našao je smrt u talasima rijeke. Poslije te nesreće borci su vijećali kako da prebace konop na suprotnu obalu Neretve. Trebalo je vezati konop za sajlu, privući je sebi i zatim je učvrstiti, te se pojedinačno prebaciti. Došli su na ideju da konop drže na rukama iznad vode dok se može gaziti, sve do matice, a zatim da ga Alija Kreso, plivajući kropi maticu rijeke, prenese na drugu obalu, što je i učinjeno. Za konop je uskoro vezana sajla, koju su drugovi privukli sebi i učvrstili je u njenom ležištu. Odmah zatim počelo je prebacivanje boraca i hrane, krompira i žita, preko rijeke.

Saznavši od mještana za prekinutu sajlu, Pintul i ja, sa nekoliko boraca, stigli smo u momentu kada je počelo prebacivanje preko rijeke. Posmatrali smo naše »ekonome« kako u velikom strahu vise o žici i prevoze se preko vode bojeći se da se žica ne otkao. Radovali smo se svakom pojedincu kada bi stigao na našu stranu. Dugo je trajalo prebacivanje boraca i hrane, a zatim smo krenuli u Spiljane. Bili smo obuzeti tugom zbog smrti Ešrefa Fejića, koji je primjernom hrabrošću prošao kroz sve bitke Mostarskog bataljona od ustaničkih dana, a izgubio je život u talasima Neretve, koju je hiljadu puta preplivao na svom Bunuru, brankovačkom kupalištu.

U Umoljanima smo formirali Izviđački vod na čelu sa komandirrom Mehom Zećom i političkim delegatom Alijom Kresom. U sastav voda smo odabrali hrabre,iskusne i snalažljive borce. Zadatak voda je bio prikupljanje obavještajnih podataka, likvidacija pojedinih ustaša i četnika i izvođenje diverzantskih akcija. U svakoj desetini bile su i po dvije drugarice bolničarke, među kojima su bile Mila Andrić, Razija Elezović, Fikreta Mišić i Ziba Selimović-Monika.

Uoči Nove godine komandir čete Ahmet Šehović krenuo je s vodom u Ramski odred po materijal koji je uputio Vrhovni štab za Hercegovinu i Crnu Goru i u naš Bataljon. Prilikom prelaska pruge otvorena je vatra na našu kolonu iz improvizovanih skloništa. Šehović je krenuo prema neprijateljskom bunkeru s bombom u ruci. U momentu kada je zamahnuo da baci bombu, pogodio ga je neprijateljski metak u ruku. Ahmet je ispuštio bombu koja je eksplodirala i usmrtila ga. Danilo Bilanović, Muhamed Bakija i Šerif Ombašić Bomba izvukli su mrtvog Ahmeta i nosili ga s ostalim borcima prema selu Trešnjevici i kasnije ga sahranili. Uskoro nakon pucnjave pojavio se blindirani voz iz kojeg su Nijemci u tamnoj noći nasumce otvorili vatru u pravcu naših boraca.

Komandir čete u Cuhovićima Ahmet Pintul je sa svojom četom, noću 6/7. januara 1944, zaustavio teretni voz na pruzi Bradina — Konjic. Fadil Riđanović je baterijom signalisao »opasnost« i mašinovođa je zaustavio voz. U lokomotivu su uskočili Fadil Riđanović i Mustafa Grabovac. U jednom vagonu nalazila se pratnja voza od 10 legionara artiljeraca i jedan njemački podoficir. Nekoliko legionara iskočilo je iz vagona. Pritrčali su im naši borci i razoružali ih, a Razija Elezović je među prvima jednom od njih otela pušku. Sa grupom boraca Pintul je ušao u vagon, pokupili su im oružje i naredili da izađu. Nijemac je pokušao dati otpor i odmah je ubijen. U vagonima se nalazila artiljerijska municija i 7 velikih konja, od kojih smo 4 ubili u vagonu, a 3 smo uspjeli izvući napolje. Na platformama su bili jedna haubica i jedan tenk. Nakon saslušanja željezničko osoblje je pušteno. Prethodno su im oduzete bunde. Lokomotiva je podložena, i kad je para dostigla dozvoljeni maksimum, Grabovac i Riđanović stavili su je u pokret, a zatim iskočili. Voz je krenuo prema Konjicu stalno ubrzavajući. Prije Podorašca voz je na okuci iskočio i stropoštao se u provaliju. Tri lokomotive i 12 vagona bili su uništeni.¹¹⁰ Zarobljene domobrane i konje, koje smo iskricali iz vagona, povelili smo ponijevši zaplijenjeno oružje, municiju i raznu vojničku opremu. Među borcima koji su sprovođili zarobljene legionare nalazila se i Šefika Fika Mišić, koja je na svojoj pušci umjesto remnika imala običan deblji kanap. U jednom momentu konopac puške je zapeo za granu, a Šefika je uzviknula: »Legionari, stanite, zapela mi je puška!« Na račun te njene dogodovštine drugovi su je često zadirkivali, -ali što je vrijeme odmicalo ona se sve više isticala hrabrošću, požrtvovanjem i drugarstvom i svi smo je zavoljeli kao hrabra borca. Konje smo ponudili seljacima, ali ih niko, onako ogromne, nije htio uzeti, jedno zbog ishrane, a drugo iz straha pred Nijemcima ako kad dođu u njihova sela. Konje smo pobili.

Izviđački vod Mehmeda Zeće i Alije Kreše tih dana je izvršio napad na voz između željezničkih stanica Brđani i Podorašac i tom prilikom ubio kočničara i jednog njemačkog vojnika.

Početkom januara Štab Bataljona odlučio je da uputi grupu boraca u potragu za Veljkom Remetićem, četničkim komandantom, sa zadatkom da ga sa pratiocima likvidira i da se ne vraća dok ne izvrši zadatak. Zadatak je povjeren vodniku Izviđačkog voda Mehmedu Zeći, s tim da ojni izabere ko će biti u grupi. Sastav grupe bio je:

HILMIJA KATICA,
RÖSA KRESO-GABRIC,
DRAGO SARIC,
BRANKO SKOCAJIC,
JOVO ŠINIKOVIĆ i
BECIR TRBONJA.

Grupa se povezala s našim ilegalnim radnicima na lijevoj obali Neretve, dolazila je do sela gdje je Remetić boravio i uvijek kasnila za jedan do dva dana ili za nekoliko sati, jer je Remetić često mijenjao mjesto boravka. Postavljali su Remetiću zasjede, ali kao u inat on nije na njih nailazio. Trka za Remetićem trajala je do početka februara.

Razmatrajući dotadašnje rezultate postavljenih zadataka od druga Tita, Štab Bataljona odlučio je da sa grupom kurira ponovo krenem u Mostar i dovedem što veći broj omladinaca s kojima bi se povećala brojnost Bataljona. U Mostar sam pošao sa Kresom, Maslom i Ormanom. Spustili smo se u grad kod porodice Radišić 9. januara u zoru. Otpočela je duga priča sa majstorom Lazom koji je bio predratni borac za radnička prava, a od početka ustanka uključio je cijelu porodicu u NOP. Lazo je 1942. godine bio interniran na Mamulu, odakle je pušten zbog bolesti bubrega. Lazi, Stani i Saveti Gani pričali smo o rastu Bataljona i našim akcijama na pruzi, a on nama o novostima u gradu. Kada se razdanilo, poslali smo njegovu kćerku Savetu Ganu na vezu sa Sulom Huseinagićem Modelom. Lazina supruga Stana, uvijek majčinski brižna, spremila nam je dobar doručak i zatjerala nas na spavanje.

Sa Sulom je dogovoreno sve o izlasku grupe i mi smo 12. januara s manjom grupom došli u Dobrč. Za dva dana iskupilo se oko 40 drugova i drugarica, opet uz pozivnice sa mojim potpisom »Polka«.

Nakon jednodnevnog odmora, 14. januara, krenuli smo za Brasinu i ponijeli hranu i najnužnije stvari da bi se lakše kretali po dubokom snijegu.

U polovici strane od Dobrča za Brasinu naredio sam odmor, a odmah zatim čulo se brujanje avionskih motora. Naišlo je oko 200 savezničkih aviona, bombardera, u pratnji lovaca. Bombardovali su Mostar i aerodrom. Protivavionska artiljerija gađala je avione i, koliko smo vidjeli, uspjela je dva oboriti. Pojavljivale su se padobranske kupole i posade pogodenih aviona spuštale su se u dolinu Neretve i prema Mostarskom blatu.

Pored mene sjedio je Salko Salče Đonko i ni na kraj pameti nam nije bilo da će u tom bombardovanju poginuti i njegova majka Fata, o čemu su nas obavijestili kuriri prilikom narednog odlaska u Mostar.

Fata je stanovala u Pothumu, u usamljenoj kući Haremskog sokaka. Bili smo komšije. Kuća je bila idealna baza koja se lako obezbjeđivala sa dva stražara na počecima sokaka, a iz nje se moglo pobjeći preko bašta i Radobolje. Fata je vrlo rano ostala bez muža i borila se za život svoje dvoje djece, Dude i Salke, radeći po kućama bogatijih porodica i, povremeno, u Fabrici duhana. Kćerka Duda rano je umrla od tuberkuloze, a Salko je krenuo na zanat. U ljeto 1941. Fatu sam uveo u rad za NOP. Njena kuća je pretvorena u stjecište nas komunista i skladište oružja i svakovrskog materijala za partizane. Salko je postao nerazdvojan drug moga polubratđ Ekrema i obojica su kasnije radili u organizaciji SKOJ-a i u mlinici. On je bio spreman na izvršenje svakog zadatka. Kod Fate je stanovao Milan Matić, pekarski radnik, rodom iz sela Veljaka kod Ljubuškog, koji je bio uključen u ilegalni rad. Milan je često donosio municiju, ponekad i ručnu bombu iz Sjevernog logora, gdje je radio. On je čuvao stražu za vrijeme naših partijskih sastanaka. Fatin lik žene borca, s njenom hrabrošću, prirodnom inteligencijom, požrtvovanjem i majčinskom pažnjom prema svima nama bio mi je podstrek za rad i nalaženje smisla za svaku moju žrtvu u NOB-u. Fata Đonko je svima nama koji smo bili s njom u kontaktu ostala u divnoj uspomeni kao Mostarka revolucionar, kakvih je bilo u svim našim mahalama u gradu.

Prema naknadno utvrđenim podacima, rezultat tog bombardovanja, kada su bombe padale po gradu i okolini, a veći dio i na aerodrom koji je bio skoro razoren, poginulo je oko 200 i ranjeno oko 300 građana. Poginulo je 37 i ranjeno 68 njemačkih vojnika i domobrana. Porušeno je 69 i oštećeno 98 kuća. Oboreno je nekoliko savezničkih aviona, a na aerodromu je uništeno oko 20 njemačkih i domobranskih aviona.¹¹¹

Pošto su se avioni udaljili, krenuli smo prema Brasini. Osjećali smo duboku tugu, svjesni da su mnogi iz naših porodica stradali u bombardovanju.

vanju. Išli smo šuteći i noseći slatnje i brigu za vlastite porodice. U Glavatičevo smo stigli 15. januara u svitanje.

Zbog učestalih akcija Ramskog partizanskog odreda i našeg Bataljona na prugu neprijatelj dovlači pojačanja duž pruge Bradina — Konjic — Jablanica i jačim patrolama i cijelim satnijama (četama) počinje s ispadima prema slobodnoj teritoriji s obje strane pruge. Povremeno se pojavljuju »trupovi« — njemački vojnici obučeni partizanski, s petokrakim crvenim zvijezdama na kapama. Njihov zadatak bio je upad u naša sela i ubijanje zatečenih partizana i odbornika za koje bi saznali, a posebno napad na komande i štabove.

U Zupi smo razoružali sve, za koje smo znali da imaju oružje, i razbili pokušaj ponovnog formiranja muslimanske antikomunističke milicije. Nakon suđenja strijeljan je ustaški saradnik Huso Bahtijar. Likvidiran je i ustaški kurir, koji je nosio izvještaje ustašama u Konjic o stanju na našem terenu. Prilikom odvođenja na strijeljanje kurir je pobjegao, skočio je u Neretvu i preplivao na drugu obalu sklonivši se u vrbak. Neretva je bila nadošla, a po hladnom danu niko se nije usudio da je prepliva i izvrši presudu. Kad sam vidio šta se desilo, skinuo sam se, stavio pištolj u usta, preplivao Neretvu i izdajnika likvidirao. Kad sam se vraćao plivajući preko Neretve, četnici su sa prilične daljine zapucali na mene.

Stab Bataljona sa komandama četa razradio je način napada i razoružanja bjelimičke milicije. Za vodiče našim kolonama uzeli smo drugove iz bjelimičke grupe koji su prije nekoliko dana stupili u Bataljon. Našim nastupanjem, prije zore, prema Bjelimićima, otpočelo je prepucavanje i povlačenje milicije. Opkoljavajući manje grupe milicionara, razoružavali smo ih i pri tome pobili desetak izrazitih ustaša. Zaplijenili smo 3 puškomitraljeza, oko 70 pušaka i raznu vojničku opremu. Zarobljene milicionare smo nakon saslušanja pustili kućama, jer nisu ubijali Srbe i povratnike sa Sutjeske. Nekoliko omladinaca, njih oko 15, za koje smo znali da su prihvatili naš pokret i agitovali za pristupanje u partizane primili smo u sastav naših jedinica. Svi oni pripadali su Bjelimičkom partizanskom odredu, čiji je komandant bio Jusuf Uzunović. U toj akciji ubijen je ubica Ismeta Latifića ustaša Lutvo Kašić. Komandant milicije Semso Šurković sa oko 100 milicionara ustaša pobjegao je u Trnovo. Mnogi od njih našli su smrt u bježanju sa Nijemcima na kraju rata ka našim zapadnim granicama. U Trnovu je organizovana komanda milicije pod zapovjedništvom nekog kapetana Cengića. Pod njegovom komandom trebale su biti bjeli-

mička, planinska, župska i trnovska antikomunistička milicija. Cengić je pokušao organizovati udarni bataljon od probranih zlikovaca, ali nije uspio.

U selima Bjelimića izvršeni su izbori za narodnooslobodilačke odbore, čiji su članovi bili poštenu ljudi, koji se nisu angažovali u ustaškom pokretu.¹¹²

U Nevesinjskom polju je dr Mustafa Pašić, sudija iz Mostara, jedan od vodećih hercegovačkih četničkih glavešina, pokušavao da organizuje muslimansku pročetničku miliciju obećavajući seljacima zlatna brda i doline kad pobijede četnici zbog njihovog držanja u ratu i neučestvovanja u pokolju Srba.

Vodena je prava bitka za muslimanske mase, koje su sve više uviđale vlastitu budućnost u NOP-u i opredijelile se za pomaganje partizana. Pod uticajem raznih neprijateljskih struja mnogi Muslimani su govorili: »Pazimo, braćo, da se ne zaletimo, pričekajmo još malo, kada pođu ostala sćla u partizane, poći će i naša.«

Jednom prilikom došao sam kod vrlo uticajnog kolebljivog Muslimana u Zupu. Govorio sam mu da prestane s pričom o »čekanju na Tursku i ostala sela« da bi oni pošli u partizane. To mi nije bio prvi neuspješan razgovor s njim. Tada sam se sjetio narodne izreke: »Šipka je iz raja.« Kad mi je dodijalo ubjeđivati ga, rekao sam mu da ustane i raspalio sam ga automatom nekoliko puta preko leđa. Ahmedija mu je odletjela na pod. Rekao sam mu: »Progovoriš li bilo gdje, doći ću i obješću te pred tvojom kućom, a kuću ću ti zapaliti.« Umjesto šipkom ja sam njega »toljagom«. Više se nije pojavio u političkom životu Zupe.

Koncem januara stigao je Vojo Kovačević, rukovodilac Političkog odjela 29. udarne divizije, s pratnjom. Predao nam je naređenje Štaba 29. udarne divizije od 21. januara 1944. godine. Iz naređenja i Vojinog objašnjenja saznali smo da nas je Vrhovni štab stavio pod komandu Štaba 29. udarne divizije. U naređenju, pored ostalog, piše i ovo:

»Obratite naročitu pažnju na prostor Zijemalja i Boraka, a manje se angažujte na Bjelimiće. Ovo je potrebno radi razbijanja četničkih bandi... Prvom polovinom mjeseca marta imamo namjeru na vaš sektor uputiti jednu našu brigadu pa će ona skupa sa vama da dotuče te bande i pojača mobilizaciju, pa će se možda stvoriti uslovi da se od vašeg bataljona i novomobilisanih stvori i formira nova brigada.

Pored vaše aktivnosti i razbijanja banda oko Zijemalja i Boraka, napadajte prugu, rušite vozove i sprečavajte saobraćaj ... «¹¹³

Obećanje da će Stab 29. udarne divizije uputiti u martu jednu brigadu na naš teren živjelo je u svima nama. Čekali smo da zajednički likvidiramo četnike na lijevoj obali Neretve.

Vojo Kovačević se kod nas zadržao dva dana i tom prilikom detaljno ga je upoznao Ibro Šator o situaciji na terenu. Nije bilo ni jedne primjedbe na saradnju Bataljona sa Sreskim komitetom i političkim radnicima na terenu. Voju smo upoznali sa situacijom u Bataljonu, vojnom i političkom aktivnošću i njegovim razvojem od izlaska iz Mostara. Pored niza savjeta iskustvene prirode Vojo nam je grdno zamjerio na sektaštvu kod prijema omladine u članstvo KPJ, koja dobrovoljno izlazi iz okupiranog Mostara. Rekao je: »Mi u Diviziji primamo u članstvo Partije ljude nakon mobilizacije, a šta to vi radite?« Vojo je održao jedan širi sastanak sa vojno-političkim rukovodiocima u Bataljonu i sa partijskim sekretarima. Upoznao nas je sa putem 10. hercegovačke brigade od Sutjeske do formiranja Divizije i situacijom u istočnoj Hercegovini. Posebno se zadržao na našim zadacima u budućem radu odajući priznanje našim naporima i rezultatima rada. U svima nama rastao je ponos zbog uspjeha naše 10. hercegovačke brigade u istočnoj Hercegovini.

Nakon odlaska Voje Kovačevića održali smo sastanke partijskih ćelija i primili petnaestak drugova i drugarica u KPJ a kandidovali i desetak skojevaca za Partiju. U SKOJ je primljen veći broj omladine.

U isto vrijeme, kada smo dobili naređenje Štaba 29. udarne divizije, Sreski komitet KPJ za Konjic dobio je direktivno pismo Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, datirano 21. januara 1944. godine, u kojem, pored ostalog, piše:

»Odnos između Komande mjesta i Štaba Mostarskog bataljona nije zdrav, kao ni njihov odnos prema Sreskom komitetu. Drugovi iz Komande mjesta pišu kako se tamo vodi neka „zakulisna muslimanska politika“ koja ide na štetu Srba. Znači da je linija naše Partije strana tim drugovima partijcima i da se oni u tom pogledu povode za mišljenjem najzaostalijih tamošnjih masa . . . «¹⁴

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, bez ikakve provjere, prihvata izmišljotine Joksima Mrkovića. Komitet nije tražio izjavu bilo koga od nas ili objašnjenje našeg bataljonskog partijskog rukovodioca Refika Sećibovića ili sekretara Sreskog komiteta Ibri Šatora. On donosi zaključak da je nama, bataljonskim partijcima, strana linija Partije i da se povodimo za mišljenjem najzaostalijih masa na našem terenu. Nakon dvije i po godine NOB-a, nas stare borce i komuniste Mostarce svrstavaju među totalno politički nedorasle u našoj oslobodilačkoj borbi. Oni su još

uvijek bili opsjednuti mišljenjem da smo pogrešno vaspitani u mostarskoj partijskoj organizaciji. Sa sadržajem pisma upoznao me Šator. U narednom izvještaju Štabu 29. udarne divizije molio sam da Oblasni komitet odmah uputi nekoga da se raščiste navodi Joksima Mrkovića i ocjene Komiteta.

Tih dana na referisanju u Štabu našeg Bataljona bio je komandant Prenjskog partizanskog odreda Jovan Račić. Bili smo obradovani njegovim i Stevinim uspjehom jer im je odred narastao na oko 45 boraca, a po njegovom tvrđenju mobilisaće čitav bataljon po našem dolasku u Zijeplje. Rastajući se s Jovanom, upozorio sam ga da ne ide sam jer će mu četnici doći glave. Jovan je odgovorio da ne brinem za nj. Vraćajući se u Zijeplje, Jovan je svratio u selo Cesim kod starog Lazara i Sime Bjelice, pripadnika NOP-a od prvih dana ustanka, da kod njih prenoći. Saznavši za Jovanov boravak u Cesimu, četnički komandant Remetić došao je s pratnjom od desetak četnika, opkolio kuću i pozvao Jovana da se preda. Da četnici ne bi pobili čeljad u Bjelica, Jovan je iskočio iz kuće i u trku prešao za jedan zid u obližnjoj vrtači, ali je tom prilikom ranjen u ruku i nogu. Četnici su mu prišli s leđa i ubili ga, a zatim pucali u mrtvo tijelo i svega ga izrešetali.¹¹⁵ Bilo je to 1. februara 1944. godine. Nestao je stasit, krupan gorštak, koji je 1921. godine bio osuđen na 20 godina roblje zbog dezerterstva iz bivše Jugoslovenske vojske i nakon 15 godina tamnovanja pobjegao iz zeničke robijašnice u Albaniju. Jovan je došao na Zijeplje u ljeto 1943. godine i odmah se priključio NOP-u. Oko 70 Zijepljaca prenijeli su mrtvo tijelo Jovana Račića sa Česima u Zijeplje i sahranili ga u svom groblju. Nakon Jovanove pogibije u Zijepljima je došlo do stagnacije našeg pokreta. Izvjestan broj boraca Prenjskog partizanskog odreda zbog četničkih prijetnji da će im popaliti kuće vratio se u njihove redove, a organizovani komunisti međusobno su održavali ilegalnu vezu i kasnije stupili u jedinice 29. hercegovačke divizije.

Nekoliko dana po Jovanovom ubistu u Bataljon su došli Milorad i braća Mladen i Sreten Bjelica, sinovi starog Lazara, odbornika na Cesimu. S njima je došao Mitar Bjelica, a nešto kasnije Miloš i Drago Trifković.

Pripremao sam se da krenem u Mostar po zadatku Vrhovnog štaba, koji sam pismeno dobio od Aleksandra Rankovića Marka. Zadatak je glasio da ispitam mogućnost smještaja radio-stanice i radio-telegrafiste u Mostaru. Radio-stanica bi održavala direktnu vezu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ i dostavljala informacije o stanju u neprijateljskim garnizonima, pokretu neprijateljskih trupa u dolini Neretve i druge važne vijesti.

Svi stari kuriri prije nekoliko dana krenuli su u Mostar po nova borbe. Imao sam namjeru da se po obavljenom zadatku vratim u Bataljon s njima, u sastavu grupe.

Štab Bataljona dobio je obavještenje da je četnički komandant Veljko Remetić nakon ubistva Jovana Račića ostao u selu Cesimu s manjom grupom četnika i da se nalazi kod Danila Bjelice, jednog od četničkih kolovođa u puču 1942. godine. Zamjenik komandanta Bataljona Milan Mičević i komandir i komesar čete, Mehmed Trbonja i Enes Orman, krenuli su poslije podne 4. februara s ojačanim vodom u Cesim. Odlučio sam da krenem s njima do Česima, a zatim da sa grupom kurira nastavim put u Mostar. Odmah po dolasku naše grupe u Cesim, u toku noći, opkoljena je kuća Danila Bjelice. Ušli su Trbonja, Orman i Fadil Riđanović. Zatekli su Danila s ukučanima u sobi pored peći. Danilo je zgrabio pušku i držao je otkočenu. Trbonja je otpočeo pregovore s njim, pozivao ga na našu stranu i garantirao mu život. Kako se njihov razgovor otegao, mada je već izgledalo da će Danilo pristati na Trbonjine prijedloge, Orman je ustao i nervozno povikao: »Dosta više natezanja, daj pušku«, uhvativši za cijev Danilove puške. Danilo je opalio i na mjestu ubio Orrnana. Lampa se¹ ugasila, u sobi je nastao metež. Danilo je kroz otvorena vrata bacio na polje bombu. Odmah nakon eksplozije Danilo je iskočio iz kuće, naši su za njim pripucali i lakše ga ranili, ali je on uspio pobjeći. Jedan njegov rođak, četnik, ubijen je. Od naših bio je ranjen Trbonja.

Smrt Enesa Ormana, studenta medicine, iz Ljubuškog, unijela je pometnju među nas. Svako je suznih očiju tumarao oko kuće u kojoj je poginuo prisjećajući se njegovih krasnih ljudskih osobina, njegovog osmijeha i u najtežim situacijama, lične skromnosti, brižnosti za svoje borbe i, posebno, njegovog junaštva i spremnosti za izvršenje svakog zadatka. Enes je bio čovjek koji je zračio čestitošću i ličnim primjerom u svakodnevnom životu. Proglašen je narodnim herojem.

A Remetić je nakon večere prešao u selo Zaborane, kao što mu je bio običaj da se drži hajdučkog pravila »gdje omrkneš ne osvani«. Kad bi boravio u selu, Remetić je mijenjao kuće, a ovaj put promijenio je i selo.

Nakon sahrane Enesa Ormana naši su se povukli u Glavatičevo, a ja sam sa Mehmedom Zećom, Ljubom Pavlovićem Ljupčetom i Salkom Repešom po utvrđenom planu krenuo u Mostar. Oko ponoći stigli smo u Kušiče i svratili kod Tome Gatala, kojem sam rekao da idemo u Mostar i da nam njegova supruga Jelka spremi bilo šta za jelo. Tu smo spavali. Pred zoru nas je Tomo probudio, na brzinu smo jeli i preko polja krenuli ka Brasini na putu za Dobroč.

Gazeći dubok snijeg, toga izuzetno hladnog jutra stigli smo umorni pred Brasinu, pokrivenu snijegom, zaobljenu kao jaje, tako da nam se činilo kako zloslutno prijeti. Krenuo sam preko Brasine probijajući čizama ledenu koru u snijegu da se ne bih okliznuo. Za mnom su išli Mehmed, Salko i Ljupče. Kad mi je ponestalo snage da više nisam bio u stanju udarcima nogu probijati ledenu koru u snijegu, počeo sam iz automata ispaljivati po dva-tri metka preda se i tako praviti rupe da bih se petom čizama oslonio o probijenu ledenu koru. Kretao sam se vrlo sporo povremeno se okrećući i pitajući drugove mogu li me pratiti. Odgovor je bio: »Samo ti idi!« Potrošio sam dva šaržera municije dok smo se opet našli na mekšem dijelu ledene kore. Noge su mi uskoro počele upadati u snijeg, ali kad sam se okrenuo, za mnom su išli samo Meho i Salko. Ljupče je izgubio ravnotežu, okliznuo se niz liticu i nestao u jednoj od provalija, koje su mjestimično bile duboke i do 1.000 m. Kad se snijeg otopio, Podvelešci su našli Ljupčeta i sahranili ga.

Mehmed, Salko i ja stigli smo u Dobrč. Ljudi se nisu mogli načuditi kako smo prešli Brasinu. Sake na rukama i stopala na nogama bila su nam promrzla. Naši domaćini Ćorići su nam promrzle šake i stopala masirali snijegom, a zatim smo im, sklonjeni daleko od peći, ispričali našu golgotu.

Navečer smo dobili prišteve po rukama, ali smo ipak Mehmed, Salko i ja krenuli u grad. Spustili smo se na Carinu kod Ajnije Arap, odakle sam uspostavio vezu s organizacijom. Došao je dr Asim Opijač, previo nam ruke i dao mast za mazanje promrzlina.

Sa Ivom Jerkićem dogovorio sam se da pripremi smještaj radio-stanice i obezbijedi boravak radio-telegrafiste napominjući mu da mora biti smještena u nekoj kući na padinama brda zbog čujnosti, ali sklonjena na sigurnom mjestu. Ivi sam rekao da Ranković u vezi s radio-stanicom očekuje brz odgovor i da mi prvom prilikom potvrdi mogućnost njenog smještaja.

Nakon četiri dana plikovi na nogama i rukama su nestali. Bio sam sposoban za pokret te sam s Alijom Kresom izišao u Dobrč, gdje sam zatekao Vasilija Maslu i poveću grupu boraca, među kojima je bilo nekoliko drugarica. Bojao sam se Brasine, zato sam sa jednim mještanimom poslao Aliju Krešu da izvide mogućnost njenog prelaza u Zijemlje. Alija me izvijestio da se Brasina može preći ako ponesemo sjekire za usijecanje rupa u snijegu. Predložio je da ne vodimo drugarice.

Iskoristio sam priliku i sačinio izvještaj za Stab Divizije, koji sam po Masli poslao u Rabinu i dalje vezom u Diviziju.

Sutradan sam naredio Masli da grupu žena povede u Rabinu, koje će, dalje, vezom, uputiti u Diviziju.

U grupi su bile:

MEMNUNA DIZDAREVIĆ.
ILDUZA MRGAN,
DŽEVAHIRA ORUCEVIĆ,
DRAGICA RASE i
EMINA SAPUH.

Grupa je rano poslije podne krenula u Rabinu i sretno stigla u Stab Divizije.

Mi smo pred veče krenuli iz Dobrča sa grupom koja je brojala 11 drugova u selo Kušice i odmorili se kod Kurteša, Lečića i Gatala. a pred zoru nastavili put ka Bahtijevici, gdje smo u šumi predanili zbog sporog kretanja po dubokom snijegu, koji je mjestimično dosezao do kukova.

U izvještaju Štaba Mostarskog bataljona 7. februara 1944. Štabu 29. udarne divizije" opisane su prethodne akcije i politička situacija na našem terenu. O tome u izvještaju piše: »Primili smo vaš dopis od 21. januara ove godine u kojem nam saopštavate da smo po naređenju Vrhovnog štaba potpali pod vašu komandu, što primamo na znanje. Na postavljena pitanja saopštavamo vam sljedeće:

1. Stanje u bataljonu je zadovoljavajuće što se tiče morala, borbenosti i discipline iako imamo oko 80% novog ljudstva. Bataljon se vrlo brzim tempom približava kvalitetima starog bataljona u pogledu borbenosti i morala, dok je disciplina u sadašnjem bataljonu bolja nego u bivšem. Drugarstvo u bataljonu je zadovoljavajuće sem pojedinačnih ispada, dok je odnos drugova i drugarica na visini.

Bataljon je organizovan u 4 čete sa po 2 voda u četi. Brojno stanje bataljona je 198 boraca, a naoružan je sa 13 puškomitraljeza, 7 mašinki, lakim bacačem, a ostalo su puške mauzer 7,9 mm. Posjedujemo 70 komada pušaka raznih vrsta, te ukoliko su vam potrebne, pošaljite po njih./ Svaki borac u bataljonu posjeduje po 40 metaka, a puškomitralješci po 300 komada, dok sa bombama oskudijevamo ...

6. Brigadu koju mislite uputiti najbolje je da dođe preko Bjelimića jednom kolonom a drugom preko Planine, da se sastanu kolone u Zupi, a odatle da krenu na Borke i Zijemlje. Na ovom putu vjerovatno bi došlo do formiranja dva bataljona i izvršilo bi se potpuno razoružanje cjelokupnog terena. Pravac kretanja brigade može biti prvo na Zijemlje pa onda u Bjelimiće i Planinu ...

9. Molimo vas da odmah uredite kod Oblasnog komiteta da neko dođe na ovaj teren da bi se izvelo na čistinu pitanje muslimanske politike u bataljonu i na terenu ... jer onakvu firmu kakvu smo dobili od Oblasnog komiteta ne možemo trpjeti jer je to na osnovu dopisa druga Joksim Mrkovića čija sadržina nije ni ispitana.

Za Stab
politički komesar
Ćemalović«

U cilju razbijanja četničkih snaga Stab Mostarskog bataljona donio je u mojoj odsutnosti odluku da napadne četnička uporišta sela Čičevo i Kula. Zamišljeno je da se napad izvrši sa tri čete, od kojih dvije na Čičevo, a jedna da zaposjedne brdo Košutu i Crni kuk, čime bi četnicima presjekla odstupnicu ka Jezeru. Noću 15/16. februara čete su krenule na zadatak.

Sa 2. i 3. četom bili su komandant Lacmanović, zamjenik komandanta Mićević i zamjenik komesara Sećibović, koji su se rasporedili unutar nastupajućih kolona. Sa 1. četom pošao je i Pintul. Noć je bila vedra i izuzetno hladna, sa vrlo niskim temperaturama, a što je vrijeme odmicalo, hladnoća je postajala sve veća.

Pokret kolona 2. i 3. čete do sela Čičeva protekao je s velikim naporom. Prteći dubok snijeg, borci su se vrlo sporo kretali u kolonama, a individualno odvajanje sa zajedničke prtine bilo je gotovo nemoguće. Pred selom otpočela je pucnjava. Četnici su pružali otpor iz kuća i pojava, a naši su nastupali i potiskivali ih iz sela, pri čemu je bilo obostranih gubitaka. Komandant Lacmanović, krećući se s jednom desetinom, prije sela naišao je na jak otpor četnika. Kad je uvidio da ih ne može potisnuti, naredio je povlačenje četa i bez pokušaja da sagleda situaciju kod ostalih jedinica i da se konsultuje sa članovima Štaba Bataljona i komandama četa. Komandantovo naređenje o povlačenju unijelo je opštu zbrku u nastupajuće vodove i desetine. Jedni su napredovali, a drugi počeli povlačenje da bi na kraju u neredu napustili selo Čičevo.

U Čičevu su poginuli:

DANILO BERBEROVIĆ, đak iz Mostara, i
VLADISLAV ADAMA SMAJSKI, Poljak, kojeg smo zbog njegove pričljivosti prozvali »Mekeke«. Zarobljen je
KEMAL VELAGIĆ, ranjen u obje noge, koji je zbog gubitka krvi uskoro umro.

Zarobljeni su i

ANGISA GISA BAJROVIĆ i
HALIL MEHMEDBAŠIĆ.

Putem, niz rijeku Neretvu, 1. četa došla je do Košute, a zatim krenula ka Kuli, u koju je ušla bez većeg otpora. Četnici su uz rijetku pucnjavu odstupili u šumu iznad sela, a jedan naš vod sa komesarom čete Delićem krenuo je na Košutu, dok je drugi sa komandrom čete Kalemom otišao na klanac Vlah umjesto da zaposjedne Crni kuk, kako je bilo dogovoreno. Takav raspored omogućio je četnicima opkoljavanje naše čete. Samo manje patrole sa Pintulom ostale su u selu, gdje su nakon svitanja došli Kalem i Burić. Kalem pokušava uspostaviti vezu s četama u selu Čičevu, ali se kuriri vraćaju jer su naišli na četnike. To je bio znak da naši nisu u Čičevu i da se treba povući. Pintul, Kalem i Burić ostaju i dalje u iščekivanju, a oko podne počinje opšti četnički napad na četnu. Pritisnut četničkom paljbom, komesar čete Alija Delia povlači se s vodom sa Košute i na gazu prelazi rijeku Neretvu i stiže u selo Kašiće. Prilikom prelaska Neretve okliznuo se i utopio u rijeci mitraljezac Ahmet Spužić, dak iz Mostara. Mitraljez je nakon nekoliko dana pronađen kod seljaka, koji ga je vratio uz dobre batine.

Prilikom pokušaja da pruži otpor napadaču naš mitraljezac Branko Skočajić Mešak pokušao je mokraćom da odmrzne uređaje za okidanje zamrznutog mitraljeza, ali nije uspio. Kod većine boraca bile su i puške zamrznute i naši borci su umjesto pušaka imali neupotreblljive »toljage«. Četnici su krenuli u nastupanje i uvidjevši da im se ne pruža nikakav otpor, uz dovikivanje počeli su gonjenje naših boraca. Od prvih mitraljeskih pucnjeva ranjen je u kuk Pavle Neimarević. Grupa sa komandrom Kalemom kreće prema Košuti, gdje očekuju naše, ali nailaze na četnike, koji su prvim plotunom pogodili čelnog Kalema. Izdišući, Kalem je rekao: »Ubi me rodo.« Kalem je rođen u selu Borci. On je vjerovatno vidio nekog od svojih rođaka koji je pucao na njega. Nestao je stari komandir čete, stasit i uredan, uvijek čelni bombaš ili mitraljezac. Odmah zatim četnici prelaze u napad i gonjenje naših boraca, koji se kroz šumu povlače. Mustafa Breko, iznemogao, pao je u snijeg i bio zarobljen. Pavle Neimarević, ranjen u kuk, poštavajući se o pušku, stiže do jednog obo-renog bukovog stabla, iza kojeg, skriven, posmatra četničku hajku za našim drugovima, a zatim se u toku noći probija u Glavatičevo. Šerif Burić i Salko Mrkonjić, radnici iz Mostara, u bježanju su naletjeli na grupu četnika, koji su ih uspjeli pobiti i sa njih skinuti odjeću i obuću,

ostavljajući ih polugole u snijegu. Burića je preko pasa presjekao četnički mitraljeski rafal. Okončao se život prvoborca, neustrašivog i lukavog kurira, koji je često gledao smrti u oči, ali je uvijek nalazio izlaz za sebe i za one koje je provodio kroz neprijateljske zasjede. Šerif je bio komunista, koji je svojim optimizmom i veselošću ulijevao borcima vjeru u pobjedu.

Ahmet Pintul, ranjen u ruku, Branko Skočajić Mešak i Muharem Zuhrić provukli su se prema Boračkom jezeru, sklonivši se među liticama brda, gdje su predanili, a u toku noći stigli su u Glavatičevo. Ostatak voda, pojedinačno ili u grupicama, sa trojicom lakše ranjenih, stigao je drugi dan poslije neuspjele akcije u Glavatičevo.

Cete su u Čičevu zarobile trojicu četnika Todora Sarića, Anđelka Draganića i nekog Colića i zamijenile ih za naša 3 zarobljena borca na mostu u Glavatičevo.

U toj akciji izgubili smo desetak pušaka.

Četnici su imali 4 poginula, 2 teže i nekoliko lakše ranjenih.¹¹⁷ Porodica Nikole Draganića koja je bila uhapšena puštena je na slobodu.

Vrativši se s grupom iz Mostara u Bataljon, detaljno sam upoznat s neuspjelom akcijom na Čičevo i Kulu. Održali smo niz partijskih i skojevskih sastanaka i četnih konferencija.

Refik Šećibović, Danilo Bilanović i ja sačinili smo plan političke aktivnosti u Bataljonu i dogovorili se da održimo kraći politički kurs za naše starješine i u tom cilju smo počeli prikupljati materijal.

Zakazao sam redovan sedmični sastanak boraca oko Štaba Bataljona, Izviđačkog voda i ljudstva iz bolnice i intendanture. Iznio sam im političku situaciju, stanje na savezničkim frontovima i kod nas i na kraju se kritički osvrnuo na naš rad. Pored ostalog, naveo sam i primjer kako Mehmed Arap do kasno u noć priča viceve i svoje dogodovštine okupljenim ranjenicima, bolesnicima i borcima umjesto da se svi odmaraju. Čim sam završio, uvrijeđeni Arap mi je rekao: »Komesare, istina je da ja pričam i drugovi me rado slušaju i smiju se. E, sad ti pitaj drugove šta si im ti pričao, neće znati ponoviti. Pitaj ti njih šta sam im ja sinoć pričao i svaki će ti ponoviti.« Nastao je opšti smijeh, a ja sam, više za sebe, rekao: »Možda si, Meha, u pravu« i otišao u Štab Bataljona.

Neprijatelj je počeo izbacivati jake patrole u pravcu naše slobodne teritorije i mi smo im počeli postavljati zasjede. U zoru 13. marta jedna domobranska satnija krenula je uz Neretvu u pravcu Spiljana. Data je uzbuna i cijela četa postavljena je u zasjedu pod rukovodstvom Milana

Mićevića. Domobransku prethodnicu u jačini desetine naši su propustili,, pa kad je upala duboko u našu zasjedu, otvorena je paljba. Četvorica domobrana su ubijena i nekoliko ih je ranjeno, a zatim je jurišem zarobljeno 7 domobrana, među kojima jedan oficir. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 2 automata i 7 pušaka sa dosta municije i ručnih bombi. Od naših je poginuo Miroslav Radišić, đak iz Stepanovićeve kod Novog Sada, koji je kod nas došao nakon bitke na Sutjesci.

Glavnina domobranske kolone nije ni pokušala krenuti naprijed već se brzo vratila u Konjic. Po dolasku u Spiljane obavljeno je malo slavlje, a zarobljenici su dovedeni u Stab Bataljona, gdje su saslušani i pušteni kućama.¹¹⁸ Oficir je pokušao pobjeći i naši su ga uhvatili. A kad je drugi put pokušao bježati sa poljskim oficirom Erlihom, oba su strijeljana. Kod Erliha su nađeni podaci o Bataljonu, iz kojih se vidjelo da je bio njemački špijun.

MOSTARSKI PARTIZANSKI ODRED

Stab Mostarskog partizanskog odreda 16. marta 1944. izvještava Stab 29. udarne divizije da je formiran Mostarski partizanski odred i navodi:

»1. Organizacija odreda je izvršena tako da se u njegovom sastavu nalaze Mostarski bataljon i Konjički bataljon. U Mostarskom bataljonu su borci većinom Mostarci, dok u Konjičkom bataljonu se nalaze mještani, kojih ima oko 80 boraca. Konjički bataljon je dopunjen sa drugovima iz Sarajeva, Trnova, Mostarcima i Konjičanima. Odred broji oko 230 boraca.

Stab odreda je:

- 1) MIĆEVIĆ MILAN, komandant,
- 2) ALIKALFIĆ HUSO, načelnik,
- 3) ĆEMALLOVIĆ ENVER, polit, kom.,
- 4) SECIBOVIĆ REFIK, z. polit. kom.

Stab Mostarskog bataljona:

- 1) PINTUL AHMET, komandant,
- 2) ZAGORČIĆ MUSTAFA, zamj. komandanta,
- 3) NUMIĆ FADIL, polit, kom»,
- 4) BILANOVIĆ DANILO, zamj. polit. kom.

Stab Konjičkog bataljona:

- 1) KUKIC ILIJA, komandant,
- 2) NUHIĆ DŽAFO, zamj. komandanta, poručnik,
- 3) KRESO ISMET, polit, kom.,
- 4) DZUMHUR ASIM, zamj. polit. kom.

U bataljonima su organizovane po dvije čete i jedan udarni izviđački vod. Svrha ovih udarnih vodova je da vrše nasilno izviđanje i

diverzantske akcije, a komandir voda je obavještajni oficir pri Štabu bataljona

Sredinom marta preko našeg Odreda krenula je jedna grupa za Srbiju i Bugarsku u pratnji oko 80 boraca Ramskog odreda na čelu sai komesarom Remzijom Duranovićem. Na traženje Remzije dao sam im jedan puškomitraljez na poklon, jer su bili slabo naoružani.

Naišla je i grupa Crnogoraca pod komandom Bože Lazarevića. U grupi je bilo rukovodilaca koji su išli na raspored u novoformirane jedinice u Bosni, Sloveniji i Hrvatskoj, zatim vazduhoplovaca, zanatlija i šofera. Pojedinci u grupi dobili su »snježno sljepilo« zbog jakog sunca i bjeline snježnog pokrivača. Grupa je brojala oko 250 ljudi. Ispratili smo ih do Ramskog odreda.

Došao sam u obilazak Mostarskog bataljona da zajednički sagledamo probleme u četama. Nakon održanih sastanaka bio sam zadovoljan sa moralno-političkim stanjem u Bataljonu, posebno sa disciplinom i redom, vojničkom obukom i brigom Štaba Bataljona i komandi četa za mlade borce.

Dogovorivši se da napadnemo jedan od vozova, krenuli smo sa 1. četom i Izviđačkim vodom na prugu. Noću 19/20. marta spustili smo se na prugu u blizini tunela Podorašac. Kad je lokomotiva izašla iz tunela, u nju je uskočio Abdulah Avdo Pirkić i pištoljem prisilio mašinovođu da zaustavi voz prije nailaska na našu pregradu na pruzi. Voz je stao kad je iz tunela bila izašla lokomotiva sa nekoliko vagona, dok je u tunelū ostao veći dio kompozicije. Cim se voz zaustavio, vrata na službenom vagonu su se otvorila i neko je upitao: »Zašto smo stali?« Mašinovođa je odgovorio: »Mali kvar.« U blizini vagona bila je grupa boraca, među kojima Branko Skočajić Mešak. Branko je osuo vatru iz automata, a odmah zatim i ostali borci kroz otvorena vrata službenog vagona. Vrata su se odmah zatvorila i iz vagona je počela pucnjava uz bacanje ručnih bombi. Lokomotiva koja je bila na kraju kompozicije u tunelu povukla je cijeli voz nazad prema Konjicu. Pirkić je iskočio s lokomotive. Naši borci osuli su mitraljesku i pušcanu vatru po lokomotivi i vagonu. Tako je naša akcija propala. Krenuli smo prema Cuhovićima. Sutradan poslije podne dobili smo izvještaj iz Konjica da je ubijen jedan narednik i ranjen jedan domobran, a lokomotiva izrešetana i dosta oštećena prilikom povlačenja voza u tunel i dalje ka Konjicu.¹¹⁹

Nekoliko dana kasnije jedna domobranska satnija i vod legionara 369. vrazje divizije iz Podorašca izašla je noću preko Grada i iznenadila naš vod, s kojim je bio komesar Bataljona Fadil Numić. Došlo je do

kratke borbe. Naši su se uspjeli povući. Neprijatelj je zarobio teško ranjenog Esada Slipičevića, radnika iz Mostara, koji je na putu za Podorašac umro, a Sarajlića su kasnije internirali u logor.

Stab Mostarskog bataljona dobio je preko izviđačke grupe svog Izviđačkog voda informaciju iz Konjica da će iz Podorašca izaći domobrani i ustaše preko sela Vrdolje na našu slobodnu teritoriju. Komandant Mostarskog bataljona Ahmet Pintul je sa 2. četom iz Čuhovića i dijelom svog Izviđačkog voda krenuo preko sela Džepi na brdo Grad. Na prelazu postavio je po jedan vod sa svake strane puta za doček neprijatelja.

Prije dvadesetak dana u pratnji jedne čete od oko 40 boraca preko naše teritorije prešao je Vojo Kovačević na putu za Vrhovni štab. S njim je krenuo i naš komandant Frane Lacmanović Milan da se operiše, jer mu se stalno gnojila rana na nozi. Za pratnju su mu dodijeljeni Mladen Antunović i Mehmed Ramić.

U Drvaru, prije polaska za Hercegovinu, četa iz pratnje komesara Voje Kovačevića dobila je nove ruske uniforme, a naša dva borca engleske. Svoje oružje zamijenili su za dva ruska puškomitraljeza i automate dobošare sa većom količinom municije. Ramski odred je za pratnju te grupe dao 15 svojih boraca, koji su se kretali na začelju kolone, a bili su uglavnom omladinci bez ikakvog borbenog iskustva. Dolaskom u rejon Ivan-planine prešli su prugu i cestu iznad tunela i u samo svitanje kolona sa 6 natovarenih konja našla se pred našom zasjedom. Teren je bio pokriven sumaglicom, ali se dolazak kolone mogao relativno dobro posmatrati. Na oko 100 metara ispred kolone naišla je prethodnica od 4 borca. Pintul je naredio da se prethodnica propusti, pa kada se glavna primakla na oko 50 metara, otvorio je vatru iz svog automata, što je bio znak da i ostali naši borci pucaju »po neprijatelju«. Otpočela je vrlo oštra borba sa bliskog odstojanja. Čelni dio kolone se razvio i, ne štedeći municiju, krenuo naprijed, prema našoj zasjedi. Borci Ramskog odreda odmah su se raspršili i njih 7, skupa sa civilima konjovocima, pobjegli su iz kolone u šumu.

Kada se naš mitraljezac Simo Janjić podigao da otvori vatru, bio je pogođen u glavu i pao je po mitraljezu. Pintul je uz pomoć Gojka Uljarevića, pomoćnika mitraljesca, izvukao mitraljez ispod mrtvog Janjića i prije otvaranja vatre zadesila ga je ista sudbina — ubijen je sa leđa sa nekoliko metaka u predjelu glave i prsa. Obojicu su ubili borci propuštene prethodnice. Čulo se: »Naprijed, drugovi!« i u isto vrijeme povik drugarice Sefike Mišić »Naprijed, proleter!« Nđstalo je dovikivanje: »Ko je tamo?« i uslijedio je obostrani odgovor: »Partizani«.

Antunović je poznao Sefikin glas i počeo je vikati: »Ne pucajte, naši su, partizani su!« Uskoro se paljba stišala, a rezultat borbe bio je da su¹ kod nas poginuli:

komandant AHMET PINTUL,
mitraljezac SIMO JANJIĆ, seljak iz Raške Gore, i
HASAN BEGTAŠEVIĆ, radnik iz Konjica. Iz pratnje su ranjena

4 druga, među kojima komesar Divizije Vojo Kovačević u lijevu ruku i grudi, borac Sveto Kozić i radio-telegrafista Kadira Delić u ruku.

Kod mrtvog Pintula stajao je Đorđe Kašiković, skinuo titovku s glave i plakao kao dijete ponavljajući: »Pintule, šta bi s nama?« Bili² su odlični prijatelji.

Sahranjeni su mrtvi, a tužna kolona stigla je, noseći ranjene, u selo Ribare, gdje je bio Štab našeg Odreda.¹²⁰

U toj nesretnoj borbi poginuo je Ahmet Pintul, radnik iz Mostara, koji je kao borac i starješina bio uzor potčinjenim u Bataljonu. Izuzetno skroman i brižan za svoje borce, uvijek je bio na najtežim pozicijama i zadacima svoga voda, čete i, do smrti, svoga Bataljona. Nije bilo borbe njegove jedinice da joj nije bio na čelu. Proglašen je narodnim herojem.

Dugo smo pričali o našoj nesreći. Sa komesarom Divizije Vojom Kovačevićem dogovorio sam se da pođem u Mostar i smjestim radio-stanicu kad ozdravi Kadira. Nakon Vojinog odlaska napisao sam izvještaj Aleksandru Rankoviću:

»Druže Marko,

Izvještavam te da je prilikom prelaska grupe Hercegovaca došlo do borbe između naše čete i njih. Tom prilikom je drugarica bila ranjena, a i vojnička situacija nije dozvoljavala moj odlazak, tako da sam radio-stanicu sklonio. Drugarica će ozdraviti za 20 dana, te ću prvom prilikom poći radi njezina smještaja.

Do borbe je došlo zbog naše neobaviještenosti o njihovom prelazu, zatim drugovi su bili uniformisani, i sam prelaz su vršili u svanuće, tj. u doba kada je redovno neprijatelj izlazio, tako da su naši zapucali bez da pitaju ko ide. Tom prilikom poginuo je komandant Mostarskog bataljona i još 2 borca, dok je drug Vojo Kovačević ranjen i još 3 druga iz hercegovačke grupe. Nesreća bi bila još veća da je radio naš puško-mitraljez .. ,¹²¹

Između Podorašca i Brđana 2. četa Mostarskog bataljona rastavila je šine na pruzi noću 1/2. aprila. Teretni voz sa lokomotivom i 5 vagona

iskočio je s pruge. Lokomotiva i vagoni su uslijed međusobnog sudara bili uništeni. Kočničara, koji je pokušao pobjeći, naši su ubili, a ostale željezničare pustili da idu kućama.¹²²

Sredinom aprila organizovali smo politički kurs za partijske, omladinske i vojne rukovodioce. Program kursa sastavili smo na bazi Odluka II zasjedanja AVNOJ-a i članaka iz »Proletera« sa dvije uvodne teme: Oktobarska revolucija i Proletarijat u borbi za socijalizam. Kurs je pohađalo oko 15 drugova i drugarica, među kojima i komandant Odreda Mićević, koji se ubrzo razbolio od tifusa.

MOSTARSKI ODRED PRED SEDMU NEPRIJATELJSKU OFANZIVU

Posljednjih mjeseci nakon skupljanja Mostarskog bataljona i dolaska omladine iz Mostara i sa terena, na kojem smo se nalazili, te formiranja Mostarskog partizanskog odreda naše akcije bile su usmjerene na prugu Konjic — Bradina u cilju uništenja vozova i željezničke pruge.

Ramski partizanski odred na drugoj strani pruge izvodio je akcije na dužoj liniji između željezničkih stanica Rama — Konjic — Bradina.

Oba naša odreda, teritorijalno povezana, i pored neprijateljskih obezbjeđenja pruge, predstavljala su osnovnu vezu Vrhovnog štaba NOV i POJ i Centralnog komiteta KPJ sa Hercegovinom, Crnom Gorom i dalje na istok. Bio je to siguran kanal za prolazak delegata' na zasjedanja ZAVNOBIH-a i AVNOJ-a, te raznih grupa, vojnih i političkih, za odlazak na referisanje u Vrhovni štab, Centralni komitet KPJ i Pokrajinski komitet KPJ za BiH.

Svakako su najveću štetu okupatoru i domaćim izdajnicima Mostarski i Ramski partizanski odred pravili svojim akcijama na prugu, vozove i obezbjeđenja duž pruge, kojima smo nanosili stalne gubitke. Izvoz boksitne rude, hrane i duhana u Njemačku i transport trupa postali su krajnje nesigurni.

Tih dana na teren Umoljana i Bjelimića stigle su jedinice 27. udarne divizije, koja je danima vodila žestoke borbe sa Nijemcima i legionarima. Sve što su borci Divizije na našem terenu mogli dobiti bio je

odmor i da se najedu. Za ranjenike odmah smo odvojili veću količinu sanitetskog materijala i lijekova. Pošto su njihovi borci ostali sa vrlo malo municije i bili u pravom smislu »petmetkovići«, pokupili smo od svih naših boraca po 10 metaka i iz četnih rezervi odvojili dosta municije i oko 2.500 metaka predali njihovom Štabu.

Štab 27. udarne divizije poslao nam je 9 Amerikanaca, koje su njene jedinice pokupile nakon obaranja jedne »tvrđave« u blizini Sarajeva. Boras, obavještajac Odreda, pokupio je potpise s adresama od 7 Amerikanaca, a ja sam se njima za uspomenu potpisao na novčanicama kuna. Grupu Amerikanaca sačinjavali su:

ANTHONY KENNETH,
ROBERT DANIELS DANNY,
RUSELL HAMILTHON,
WILLIAM JOHNSTON,.
CLAIR CARLSON,
FRANK FILLEN i
F. W. REILLY, a dvojica se nisu potpisala.

Na početku ofanzive na naš Odred jedinice 27. udarne divizije izvukle su se s našeg terena preko Obija u pravcu Kalinovika i Zelenogore.

Tada Nijemci organizuju ofanzivu na Mostarski odred, uz učešće svojih jedinica, domobrana i ustaša, iz četiri osnovna pravca:

Mostar — Zijemlje — Bahtijevice — Glavatičevo,
Konjic — Spiljani — Glavatičevo,
Trnovo — Planina — Čuhovići,
sa pruge Bradina — Konjic u pravcu Blaca i Cuhovića.

O tim pravcima i neprijateljskim snagama Štab Odreda bio je obaviješten od konjičke i mostarske partijske organizacije, a o pokretu kolona iz njihovih garnizona od saradnika NOP-a.

Brojnost i odnos snaga neprijatelja i našeg Odreda bio je 6 : 1 u korist neprijatelja, čime je prolaz neprijatelju kroz našu teritoriju bio zagarantovan. Davanje jačeg otpora izazvalo bi paljenje sela, naše zadržavanje i sigurno opkoljavanje uz veće gubitke, kako su to Nijemci i zamislili. Tek formiran Konjički bataljon od mještana bilo je nemoguće odvojiti od njihovih kuća, a uvođenje u borbu dovelo bi sigurno do njegovog totalnog poraza zbog neiskustva boračkog sastava.

Štab Odreda, koji se nalazio u Ribarima, sa komandama bataljona donosi odluku:

— Konjički bataljon na prostoru Zupe, na desnoj obali Neretve raščlaniti po četama i skloniti u šume planine Visočice prema Bjelimićima iznad sela Razići — Dudle — Grušća i propustiti neprijateljske kolone, a u slučaju nužde povlačiti se prema Bjelimićima i evakuisati bolnicu.

— Mostarski bataljon na prostoru Spiljani — Blace — Čuhovići — Vrdolje zadržava neprijatelja i manevrom izbjegava opkoljavanje.

— Bolnicu smjestiti kod Hasana i Durana Mačića u usamljenoj kući u šumi sela Grušće i u zaseoku Hejubi. Sačuvati bolnicu u tajnosti do povratka naših jedinica, u protivnom je evakuisati. Rasturiti ranjenike i bolesnike u pećine i šume u slučaju nailaska neprijatelja.

— Arhivu Odreda sklanja Zijo Begtašević kod Mehe Hodžića.

On je uspio sačuvati arhivu do oslobođenja zemlje.

Pojava neprijateljskih kolona 24. aprila 1944. prema prostoru Konjičkog bataljona u Zupi izazvala je osipanja Bataljona. Napustili su nas svi novomobilisani mještani, osim nekolicine starih boraca, čime je Bataljon prestao postojati, a bolnica ostala nezaštićena.

Saznavši za novonastalu situaciju, Stab Odreda, koji se povukao na teren Mostarskog bataljona, upućuje vodnika Dervu Pelića sa desetinom Izviđačkog voda Mostarskog bataljona da zaštiti bolnicu i skloni je u slučaju potrebe, te da prikupi preostale borce Konjičkog bataljona.

Neprijateljske snage, krećući se iz Podorašca i Konjica preko Spiljana, Džepa i Vrdolja, naišle su na otpor Mostarskog bataljona 19. i 20. aprila. Bataljon je odstupio preko Blaca i Čuhovića na padine Bjelašnice. Neprijateljske kolone, koje su dolazile iz Trnova, nagovještavale su naše opkoljavanje. Donesena je odluka da se u blizini Tarčina kod Željezničke stanice Osenik prebacimo preko pruge i puta Konjic — Sarajevo za Bitovnju i, dalje, na teren Ramskog odreda. Ivan-planina bila je zaposjednuta jakim njemačkim i domobranskim snagama, što je uticalo na našu odluku da marš-ruta našeg pokreta bude sjeverno od Ivan-planine.

Istovremeno neprijatelj organizuje ofanzivu i na Ramski odred u cilju njegovog odbacivanja s pruge.

Dolaskom Bataljona u selo Daževice, nakon usiljenog noćnog marša, dat je premorenom ljudstvu odmor. Isturena su obezbjeđenja prema Kreševu i Fojnici u jačini od po jedne desetine. Ustanovili smo da jej prilikom prelaska pruge izostala Fatima Džinović, domaćica iz Mostara, a kasnije smo obaviješteni da je uhvaćena kod Pazarića i da su je ustaše strijeljale.

Prikupljana je hrana, a većina Bataljona spavala je po kućama, pojatama i okolnim voćnjacima.

Uskoro je u Stab Bataljona došao Miro Boras, koji je doznao od mještana da se sprema napad ustaša iz Fojnice i Kreševa. Probudio je Ferida Čengića i saopštio mu šta je doznao. Ferid mu je odgovorio: »Ne treba paničiti!« Nešto kasnije Miro je našao mene i još u toku našeg razgovora počela je pucnjava na položajima našeg obezbjeđenja iz pravca Kreševa. Borci su bunovni izašli pred kuće i pojate i odmah je otpočelo povlačenje prema Bitovnji u priličnom neredu.

Ustaše — pripadnici Crne legije i mještanska ustaška milicija — su na položaju iznenadile naše obezbjeđenje. Većina je premorena spavala te su nam nanijeli osjetne gubitke. Poginuli su:

SALKO SALCE ĐONKO, radnik iz Mostara,
ANTE MATIĆ SOKO, radnik iz Mostara, i
ILIJA ZÜBAC, seljak sa Boraka kod Konjica.

Imali smo i četiri lakše ranjena.

Zarobljeni su ranjeni Vasilije Maslo, Salko Daje, Bogdan Lambić, Hasan Milavić, Sead Serdarević i kuharica Janja (čijeg se prezimena niko ne sjeća), koji su otpremljeni u logor.

Ostali iz desetine spasili su se bjekstvom i priključili Bataljonu.

Prilikom povlačenja Bataljon se borbom izvukao i spriječio pokušaj ustaša da ga opkole. Amerikanci koji su bili s nama držali su se skupno, a pojedinci su predlagali da se predamo. Odgovoreno im je da se od početka ustanka borimo u okruženju.

Po dolasku na Bitovnju zanočili smo i sutradan uputili jaku patrolu u selo Daževice da prikupi podatke o sudbini nestalih. Patrola nas je po povratku izvijestila da su poginuli sahranjeni, a zarobljeni odvedeni u Kreševo. Kasnije smo čuli da su internirani u logore.

Napustili smo Bitovnju i došli u sela Jasenik, Plavuzi i Crni Vrh, gdje su nas mještani srdačno prihvatili.

Nakon trodnevnog odmora prešli smo u Solakovu Kulu. Muhamed Bakija, mitraljezac, Munsifa Efica, Ibro Emrić i Rosa Kreso došli su peti dan poslije napada ustaša na Daževicu. Odvojivši se pri povlačenju Bataljona, lutali su šumom, gladovali i umorni nastojali da nam se priključe. Kad smo ih ugledali, nastala je opšta radost jer su bili otpisani. Naime, vjerovali smo da su izginuli ili zarobljeni.

Nakon nekoliko dana, početkom maja, došla je preživjela grupa od 8 drugova iz Grušće: Ilija Andrić, Abaz Berhamović, Milorad Bjelica,

Alija Kreso, Ibro Marić, Joksdm Mrković, Džafo Nuhic i Branko Skočajić Mešak, a Mehmed Zečo, Esad Fejić i Miloš Lojpur pridružili su im se u Spiljanima. Oni su nas izvijestili o sudbini bolnice, obezbjeđenja i terenaca sa područja Župe.

Formirana je komisija u sastavu Ibro Šator, predsjednik, Enver Ćemalović i Halid Mesihović Stari, koja je saslušala sve preživjele drugove u Grušci te je upućen izvještaj Oblasnom komitetu. Šator u tom izvještaju navodi zaključke komisije:

>••... Uzroci stradanja svih drugova su sljedeći:

1) Nepoznavanje situacije, a to je bilo zbog toga što su drugovi bili nebudni;

2) Partijska nedisciplina i aljkavost kod drugova koji su ostali na svoju ruku, naročito kod drugova iz Komande mjesta;

3) Drug Refik (Sećibović) koji se odvojio od snaga (misli se na Bataljon — prim, autora) zbog aljkavosti one noći kad smo prelazili prugu povratio se nazad i izdao naređenje Peliću da smjesta ide u Zupu iako se Pelić odupirao. To je naređenje izdao suprotno onome koje je izdao politički komesar kad smo pošli sa Lapova Dola ... «^m

Tih dana razboljelo se od pjegavog tifusa desetak drugova, među kojima su bili Karlo Gernek, Midhat Mita Hadžiosmanović, Ibro Marić, Serif Ombašić, Salko Pandur, Branko Skočajić i drugi. Veliku pažnju liječenju tifusara posvetio je Albert Altarac Cin.

Svi oni, osim Pandura, nakon ozdravljenja došli su sredinom juna u sastav Bataljona u Dabarsko polje.

U Solakovoj Kuli saopštio sam borcima naredbu Vrhovnog štaba da se ubuduće pozdravljamo s ispruženom šakom uz titovku umjesto stisnutom pesnicom, što nije baš rado prihvaćeno jer je većina žalila što napuštamo stari pozdrav.

ČETNIČKI NAPAD NA BOLNICU U GRUŠĆI

Nakon osipanja Konjičkog bataljona upućena desetina iz sastava Mostarskog bataljona na obezbjeđenje bolnice stigla je u selo Dudle. Iza-brani sastav desetine bio je:

- DERVO PELIC, desetar,
 ABAZ BERHAMOVIC,
 MLADEN BJELICA,
 UROS BOŽIĆ,
 MILORAD CRNOGORAC,
 MEHMED HADŽIOMEROVIĆ,
 SMAIL HUJDUR,
 HILMIJA KATICA DUPLI,
 IBRO MARIĆ,
 RAMO MASLEŠA,
 BRANKO SKOČAJIĆ MEŠAK i
 VASILJE VUKIČEVIĆ VASAK.

Na povratku u Odred, nakon ispraćaja druga Uglješe Danilovića, desetini su se priključili:

MEHMED ZEĆO, vodnik Izviđačkog voda,
 OSMAN SISIC HONTO i
 BEĆIR TRBONJA.

Alija Kreso, politički delegat Izviđačkog voda, zbog bolesti je ostao u Grušci i priključio se desetini.

Nerkez Ćemalović smijenio je Nikolu Miličevića Zeca na isturenom izviđačkom položaju Mostarskog bataljona. Oni su zajedno posmatrali neprijateljsku kolonu koja se penjala ka platou Blaca. Miličević je pošao da obavijesti četu o nailasku neprijatelja, a Ćemalović je ostao na osmatračnici. Miličević nije našao četu, bio je odsječen, te je sišao u Dudle i ušao u sastav desetine. Nerkeza Ćemalovića su domobrani zarobili, ali je uspio pobjeći i doći u bolnicu.

Refik Sećibović, zamjenik komesara Odreda, vratio se u Grušću prije prelaska pruge kod Tarčina i postao rukovodilac cijele grupe oko bolnice.

Kod bolnice su se iz Komande mjesta našli:

JOKSIM MRKOVIĆ, komandant,
 VINKO PREVISIC, komesar, i
 ILIJA ANDRIĆ, zamjenik intendanta.

Od terenskih radnika došla je Olga Previšić.

Na okupu je u blizini bolnice bio 21 borac iz raznih naših struktura. Svi su bili naoružani.

U bolnici su se nalazili ovi ranjenici i bolesnici od tifusa pjegavca:

AHMET AHMIĆ,
MILA ANDRIC,
OSMAN BRKIĆ BUBREG,
MURIZ CIŠIĆ,
DRAGAN ĐAJIĆ,
ATIF DUKIĆ BELI,
SALIH ĐUKIĆ,
SVETO KOZIĆ,
MILAN MICEVIĆ, komandant Odreda,
AMIR MUHIĆ i
ĐORĐE ŠINIKOVIĆ.

Bolničko osoblje sačinjavali su:

JŪSŪF BIJAVIĆA,
MUGDETA MUJAN,
MAZENA NOVAK,
SOFIJA ONEŠUK,
FATIMA ŠEVA i
RABIJA ZEKIĆ.

Nailaskom poveće domobranske kolone kroz Grušću domobrani su od mještana doznali da je bolnica u Dudlama i upozorili svog satnika (najvjerojatnije simpatizera NOP-a), koji im je odgovorio: »Nismo ovdje došli da tražimo bolnicu, već partizane.« Kolona je prošla, a bolnica ostala.

Poslije prolaza neprijateljskih kolona i njihovog odlaska iz sela u Župi, na inicijativu Joksima Mrkovića, legalizovana je bolnica. Olga je sa bolničarkama skupljala mlijeko i hranu za ranjene i bolesne. Svi mještani su saznali za lokaciju bolnice i njeno obezbjeđenje.

Risto Zuza, bivši žandar, zamjenik komandira čete u Konjičkom bataljonu, pojavom domobrana, organizuje dezerterstvo još četvorice mještana, uzima puškomitraljez iz čete i s njima odlazi na Borke, gdje se priključuje Remetiću.

Huso Tabak i njegov sin Bećir izvještavaju četnike o položaju bolnice i njenom obezbjeđenju u Grušći. Kad je Veljko Remetić, komandant Konjičke četničke brigade, čuo za bolnicu, poslao je svog komandira Branka Cucu, bivšeg žandara, mještanina iz Grušće, da detaljno sazna sve o bolnici. Cuca je preko svojih jataka i rođaka u Grušći, pokupio podatke o ranjenicima, bolničkom osoblju, obezbjeđenju i ostalim pri-

sutnim drugovima i drugaricama oko bolnice. Vrativši se na Borke, Cuca je detaljno referisao Remetiću o situaciji u Grušci. Remetić prikuplja oko 50 četnika na Borcima i Jezeru, te preko Ibre Kašića, koji se pridružio četnicima nakon dezerterstva iz Konjičkog bataljona, pismom poručuje Stevi Grahovcu da iskupi četnike iz Kule, Čičeva i Glavatičeva i da ga sačekaju u Glavatičevu.

Na okupu u Glavatičevu bilo je oko 100 četnika, koji prelaze u Ribare i u toku noći 27/28. aprila opkoljavaju selo Grušču i zatvaraju sve prilaze bolnici i našoj grupi za njeno obezbjeđenje. Četnicima se pridružuje Mujo Halilović iz Grušče, dezertjer iz Konjičkog bataljona, sa još nekoliko mještana Muslimana, među kojima su bili i ustaški koljači Hasan Zaklan i Arif Kašić.^{12/1}

Saznavši za dolazak četnika u Ribare, Refik Šećibović i Joksir Mrković su odlučili da izvrše evakuaciju bolnice ka Čuhovićima. Odmah su uputili dvije patrole po 3 borca u pravcu mosta na Rakitnici i iznad sela na susjedno brdo. Tražili su od odbornika da iskupe konje i hranu umjesto da su odmah krenuli. Većinu ranjenika i bolesnika izveli su iz kuća i sklonili u šumu, dok su nepokretni ostali u bolnici.

Pojavom četnika borci iz obezbjeđenja su pozivali bolničarke da krenu s njima na položaj, što su one odbile govoreći: »Naše je mjesto sa bolesnim i ranjenim drugovima!«

Kad su četnici došli u Grušču, obezbjeđenje se raspoređuje iznad bolnice i prihvata neravnopravnu borbu, koja traje oko četiri sata. Naši su uspjeli raniti nekoliko četnika. Patrola upućena na most preko rijeke Rakitnice da obezbijedi povlačenje u Planinu nailazi na zasjedu. Poginuli su:

UROŠ BOZIC, iz Zenice,
HUSEIN TIKVEŠA, radnik iz Mostara, i
VASILIJE VUKICEVIC VAŠAK, đak iz Mostara.

Druga patrola, dočekanom pušćanom vatrom, povlači se u sastav desetine na brdo Trebilje. Po nestanku municije kod naših boraca četnici uspijevaju da ih potisnu prema rijeci Rakitnici.

Na lijevoj obali Rakitnice, koja je nadošla zbog topljenja snijega i proljetnih kiša, iskupila se povećana grupa boraca. Prvi je preplivao Branko Skočajić. Preko jedne oborene bukve ostali su mu prebacivali odjeću i oružje, a zatim preplivali rijeku. Na lijevoj obali ostali su neplivači:

SELIM BUBALO,
OLGA PREVISIC,

VINKO PREVISIC i
REFIK SECIBOVIĆ.

Četnici su uspjeli uhvatiti Vinka i Olgu, a nešto kasnije i Refika, svezali su im ruke i povelili ih. Refik, student iz Seonice kod Konjica, svezan, pokušava pobjeći, ali ga četnici sustižu i ubijaju. Selim se sklonio kod poznanika i poslije je nastavio rad na terenu.

Nakon prelaska na desnu obalu Rakitnice naši su drugovi obasuti vatrom. Četnici su ubili:

DERVU PELICA, radnika iz Konjica, i
OSMANA SISIĆA HONTU, radnika iz Mostara, mitraljesca,

koji su do posljednjeg metka branili odstupnicu drugovima ka rijeci Rakitnici.

Puzeći preko terena, Hilmiji Katici Duplom, đaku iz Mostara, » opasača se otkočila ručna bomba kašikara. Prsten bombe morao je za nešto zapeti i izvući se s osiguračem bombe koja je eksplodirala i ubila ga.

Kad su četnici pozivali Bećira Trbonju, radnika iz Mostara, da se preda, on je pristao, ali da po njega dođe Branko Cuca, četnički komandir. Cim se Cuca pojavio, Bećir ga je jednim metkom pogodio u glavu i usmrtio. Mujo Halilović i Risto Zuža su zatim uspjeli ubiti Bećira.

U toku dana četnici su nastavili pretresati teren i tragati za bolnicom. Otkrivši je, počeli su orgije nad ranjenicima, bolesnicima i bolničarkama. Gdje god su koga zatekli, ubijali su iz pušaka ili noževima. Remetić je došao kod nepokretnog tifusara, našeg komandanta Milana Mićevića, ubio ga iz pištolja, a zatim mu odsjekao glavu. Jusufa Bijavicu četnici su svezana pridružili Olgi i Vinku, a Smaila Hujdura i Svetu Kozića su zarobili i odveli u Nevesinje.

Muriz Čišić, tifusar, koji se sklonio u kamenjar da prije dolaska četnika popuši posljednju cigaretu, ostao je neotkriven. Kasnije se sklonio kod porodice Bajre Hejuba, koja ga je njegovala. Nakon 15 dana krenuo je za Mostarskim bataljonom, ali je uhvaćen i doveden u zatvor u Konjic, odakle je preko veza sa saradnicima u domobranstvu pušten i doveden u Mostar. Mažena Novak je prije četničkog napada čula da joj je brat Jaroslav u obližnjem selu i pošla ga je tražiti. Hamida Mušinovića odveo je brat dan uoči četničkog napada. Tako su ostali živi njih troje i kasnije nastavili borbu do oslobođenja.

Pri bolnici se našao i Nerkez Čemalović, koji se sakrio u jednu pećinu. Kasnije su ga pronašli mještani i sačuvali u selu Razićima.

Nakon obavljenog pokolja u bolnici četnici su sa svojih 5 svezanih zarobljenika krenuli u Glavatičevo, urlajući i pjevajući, gdje su cijeli dan tukli i mrcvarili zarobljene Jusufa, Olgu i Vinka, a zatim ih javno strijeljali kod kapele. Prije strijeljanja Olga je prišla svom suprugu i poljubila ga, a Vinko je klicao: »Živjela KPJ!« i »Živio Tito!« Pucnji su odjeknuli, nestao je bračni par komunista, koji je svima nama bio uzor drugarstva i čestitosti, koji se cio život hrabro borio za revoluciju i pobjedu nad fašizmom i koji je odigrao izuzetno značajnu ulogu u ustaničkim danima prilikom formiranja Boračko-jezerskog odreda 1941. godine.

Jusuf Bijavica, kafedžija iz Mostara, bio je primjer čestitosti i čor vjekoljublja u Bataljonu, uvijek brižan za ranjenike i bolesnike. On je bio poštovan od svih nas jer je ostavio ženu i troje djece i došao u Bataljon da se bori za svoja proleterska uvjerenja.

Smaila Hujdura i Svetu Kozića četnici su doveli u Rasadnik kod Nevesinja, gdje su Kozića ubili, a Hujdur je uspio pobjeći.

Dan kasnije u Glavatičevo dolazi veća grupa naoružanih Bjelimićana i iz četničkog zatvora preuzimaju Ramu Maslešu, kojeg odvođe sobom. Ramo je bio kurir Odreda, naknadno uhvaćen, a kasnije se pridružio terenskim radnicima u Bjelimićima.

U izvještaju 1. maja 1944. Remetić opisuje svoj pohod na bolnicu i njeno obezbjeđenje hvaleći se kako je uspio razbiti partizane, pobiti ranjenike i bolesnike u bolnici i protjerati partizane preko pruge ka Prozoru, što nije uspjelo Nijemcima i domobranima. Remetić navodi da je ubio i zarobio 45 partizana, što je čista laž i izmišljotina. Četnička banda pobila je 25 boraca, bolesnika i ranjenika.¹²⁵

Remetić šalje odsječenu glavu komandanta Milana Mićevića komandantu četničkog korpusa u Nevesinje s pismom u kojem se hvali da je uništio naš Odred i ubio mu komandanta.

U spisak pobijenih, koji je uputio četničkoj komandi, unio je i ranije poginulog Ahmeta Pintula, komandanta Mostarskog bataljona, i druge drugove. Hvaleći se zaplijenjenom hranom, stokom i oružjem, opet laže, jer su bolnicu i obezbjeđenje hranili naši odbornici i partizanske porodice, a zarobio je desetak pušaka i nekoliko pištolja.

Risto Zuža, Mujo Halilović, Arif Kašić i Hasan Zaklan uhvaćeni su nakon oslobođenja, suđeni su i strijeljani. Žarko Glogovac, bivši žandar, osuđen je na 20 godina zatvora, a po 15 godina zatvora dobili su Ilija Sarić, Pero Sarić Colić i Todor Sarić.

Nakon neprijateljske ofanzive sklonili su se u Bjelimiće pojedini članovi Sreskog komiteta KPJ za Konjic i mnogi borci i terenski radnici.

Sreski komitet razvija rad na terenu Bjelimića, Planine i Zupe. U septembru 1944. Sreski komitet formira Konjički partizanski odred, koji po dolasku 14. omladinske hercegovačke brigade ulazi u njen sastav. Odred je brojao oko 80 boraca.

U Mostarskom partizanskom odredu bilo je oko 260 boraca, među kojima oko 200 novih, koji su došli nakon V neprijateljske ofanzive. Iz sastava Odreda poginulo 65 boraca, a 28 ih je upućeno u 17. krajišku brigadu.

Prema dosadašnjim saznanjima, od formiranja Bataljona, 8. septembra 1941, do formiranja 13. hercegovačke brigade, 25. maja 1944. godine, kroz Bataljon je prošlo 827, a poginulo je 445 boraca, od kojih 211 iz Mostara. Iz Bataljona je u tom periodu poginulo preko 300 članova KPJ i SKOJ-a. Među poginulim je 270 Muslimana, 103 Srbina, 50 Hrvata, 9 Crnogoraca, 8 Jevreja i 5 ostalih. Od 86 drugarica poginule su 43.

MOSTARSKI BATALJON U 13. HERCEGOVAČKOJ UDARNOJ BRIGADI

Naredbom Štaba 29. hercegovačke udarne divizije,¹²⁶ 14. maja 1944. godine, formirana je 13. hercegovačka udarna brigada, u čiji je sastav ušao Mostarski bataljon i 4. bilečki bataljon iz 11. hercegovačke udarne brigade. Oba ta bataljona bila su u sastavu proslavljene 10. hercegovačke udarne brigade u toku IV i V neprijateljske ofanzive. Dolaskom na područje Prozora Bilečki bataljon se susreo sa Mostarskim bataljonom u Solakovoj Kuli 26. maja.

U Štabu 13. hercegovačke udarne brigade bili su:

DANILO KOMNENOVIĆ, komandant,
ENVER ĆEMALOVIĆ, komesar,
MILORAD KUJACIĆ, zamjenik komandanta,
NOVAK ANĐELIĆ, zamjenik komesara, i
BRANISLAV KISIĆ, načelnik Štaba Brigade.

Milorad, Novak i Branislav postavljeni su na dužnosti po dolasku Brigade u istočnu Hercegovinu.

U Štabu 1. mostarskog bataljona bili su:

MEHMED TRBONJA, komandant,
FADIL NUMIĆ, komesar,
HUSO ALIKALFIĆ, zamjenik komandanta, i
DANILO BILANOVIC, zamjenik komesara.

Po dolasku u istočnu Hercegovinu za komandanta Bataljona postavljen je Omer Mrgan, a Mehmed Trbonja odlazi na jiovu dužnost. Trbonja je nakon oslobođenja za primjernu hrabrost i niz junačkih podviga sa svojim udarnim grupama i jedinicama proglašen narodnim herojem.

U Štabu 4. bilečkog bataljona bili su:

MILAN TABAKOVIĆ, komandant,
NIKOLA KOMNENIĆ, komesar,
MILAN BJELOGRLIĆ, zamjenik komandanta, i
MIRKO IGNJATIĆ, zamjenik komesara.

Poslije susreta bataljona u Solakovoj Kuli, nakon par dana, brigadna kolona sa oko 300 boraca, praćena dugom kolonom hercegovačkih i crnogorskih bivših interniraca u italijanskim koncentracionim logorima, delegacijama koje su se vraćale sa II kongresa omladine u Drvaru i poštanskom karavanom (sa 10 natovarenih konja) od Vrhovnog štaba za istočne krajeve Jugoslavije krenula je na trinaestodnevni marš preko Bjelimića, Borča i Gatačke površi u Divin. Od tada stalno djeluje u sastavu 29. udarne divizije. Na tom maršu Brigada je vodila oštre borbe sa četnicima na prostoru Obija, Čemerna i Lebršnika.

U sastav Brigade ušao je 13. juna 3. stolački bataljon »Savo Belović« iz Južnohercegovačkog partizanskog odreda, čime je udarna moć Brigade znatno povećana.

Brigada je sa glavninom 10. hercegovačke brigade (ukupno 6 bataljona) prodrila u Dubrave, gdje Mostarski bataljon kod Maslina 4. jula sačekuje u zasjedi njemačku kolonu iz Stoca. Tom prilikom pobio je 37 neprijateljskih vojnika i više njih ranio. Zaplijenjen je 1 teški mitraljez, 1 »šarac« i više pušaka sa oko 1.500 metaka. Mi smo imali nekoliko lakše ranjenih drugova.

Njemačka 369. vražja divizija sa hercegovačkim četnicima otpočela je sniježničko-trusinsku operaciju »Sonnenstich« (Sunčani udar) na našu 29. udarnu diviziju s ciljem da razbije i odbaci naše brigade iz istočne Hercegovine.

Od 13. do 30. jula 13. brigada vodila je žestoke borbe sa dijelovima 369. vražje divizije na prostoru Dabrice, Hrguda, Trusine i Slata s ciljem da spriječi palež žita i kukuruza u Dabarskom polju i nanese što više gubitaka neprijatelju i dođe do municije, jer smo u pravom smislu bili »petmetkovići«. U tim borbama Mostarski bataljon se vrlo brzo prilagodio manevarskoj borbi i napadima na bokove i pozadinu neprijateljskih kolona. Pored niza uspješnih borbi, zajedno sa 4. bataljonom, napao je njemačku kolonu na Stubalskoj kiti u kojoj su bile artiljerija i komora[^] Zarobljena je kompletna baterija sa ličnim naoružanjem i zaplijenjena su dva ispravna brdska topa.

U avgustu Brigada sprečava proboj jednog puka njemačke divizije prema Bileći, a Mostarski bataljon na Crvenici 5. avgusta uspijeva da

tuče neprijateljsku bočnu kolonu i da je vrati u Stolac. Tom prilikom ubijen je jedan oficir i 7 vojnika zaplijenivši 2 automata i više pušaka s municijom.

Nakon razbijanja neprijateljske ofanzive Brigada ostaje na svom operativnom prostoru prema Nevesinju i Stocu, vodi borbe sa »vražijci-
ma« i razbija četničke grupe, koje bježe i skrivaju se po šumi.

U Dubravama Omer Mrgan sa nekoliko starih boraca iz Dubrava, uz pomoć partijske organizacije, formira 2. dubravski bataljon, koji ulazi u sastav naše Brigade.

Početak septembra Brigada kreće na jug, prema Trebinju, gdje sa ostalim brigadama 29. divizije razbija 1. grupu jurišnih korpusa Draže Mihailovića, koja je pošla da uspostavi mostobran za prihvata savezničkog desanta na obali Jadrana. U toku septembra na prostoru Trebinja, Bileće i Gacka s tom grupom su vođene oštre borbe, u kojima su naše brigade čestim, energičnim i brzim napadima nanosile četnicima velike gubitke. Razbijene četničke jedinice su pobjegle u Bosnu i Sandžak, a hercegovačkim četnicima nanesen je smrtni udarac. Pojedine grupe i grupice četnika počinju da se kriju po planinama u blizini, svojih sela.

Iz Mostara i sa terena stižu omladinci i Mostarski bataljon narasta na oko 200 boraca. U to vrijeme Vrhovni štab naređuje Štabu 29. udarne divizije da svoje snage orijentiše prema Dalmaciji u cilju sprečavanja izvlačenja njemačkih snaga komunikacijama duž obalnog pojasa.

Naša 10. i 13. hercegovačka brigada sa 2. dalmatinskom brigadom oslobađaju Trebinje 4. oktobra. Mostarski bataljon je upadom u centar grada zarobio 30 »vražijaka« i zaplijenio 4 puškomitraljeza »šarca« i drugu ratnu opremu. Ubijeno je desetak neprijateljskih vojnika.

Dok glavnina Divizije oslobađa Dubrovnik i Herceg-Novi, Južnohercegovačka operativna grupa (13. i novoformirana 14. brigada) orijentisana je na zapad. Tada 13. brigada napada okupatorske garnizone duž pruge Trebinje — Gabela i razbija u devet željezničkih stanica ojačanu italijansku legiju »San Marko«, kojom prilikom je zaplijenjena velika količina oružja, municije i hrane. U napadu na Željezničku stanicu Cvaljina Mostarski bataljon je zarobio oko 90 fašista sa cjelokupnim naoružanjem: 2 mitraljeza, 6 puškomitraljeza i oko 80 pušaka sa velikom količinom municije. U Bataljonu se, pored tri streljačke čete, naoružane sa 24 puškomitraljeza, 25 automata i oko 200 pušaka, formira Prateća četa sa 3 minobacača, 4 mitraljeza i jednom protivtenkovskom puškom. Bataljon ima 270 boraca.

Sa pruge Brigada kreće prema Slanom i Neumu. U selu Trnovici Mostarski bataljon nailazi na ustaše, koje energičnim napadom razbija ubivši sedmoricu. Mještani dočekuju naše borce kao oslobodiocce, grleći ih i ljubeći. U borbi je poginuo Salko Bišćević, đak iz Mostara, kojeg Bataljon sa mještanima uz vojne počasti sahranjuje u porodičnu grobnicu Stipe Bradaša.

Na putu iz Trnovice za Hrasno Mostarski bataljon ubio je 8 njemačkih vazduhoplovnih oficira.

Mostarski, Bilečki i Stolački bataljon su 18. oktobra napali Željezničku stanicu Hrasno, u kojoj se nalazio jači garnizon sa njemačkim jezgrom. U stanici se nalazio oklopni voz sa nekoliko praznih vagona, koji je stigao da izvrši evakuaciju garnizona. Napad je izvršen usred bijela dana a borba je trajala oko dva sata. Na položajima i prilikom povlačenja prema vozu ubijeno je oko 100 neprijateljskih vojnika.

Brigada je oslobodila Stolac 25. oktobra. U toku novembra Brigada je na prostoru Dubrava vodila vrlo teške borbe, posebno na Ravnima, Pijescima i Bivoljem Brdu, te na putu Mostar — Nevesinje, u Bišini, gdje je napadala i naša avijacija uništavajući neprijateljske kamione. U tim borbama bilo je obostranih gubitaka. Izbili smo na brda iznad lijeve obale Bune. Mostarski bataljon će oko tri mjeseca ostati na težištu odbrane Brigade. Okršaji sa ustašama vodili su se skoro svakodnevno. Povremeno su učestvovala i njemačke snage.

Na borbenom putu u Mostarski bataljon su stizale grupe omladinaca iz Mostara i sa terena, a pristizali su i zarobljeni »vražijaci«.

Omladinci iz Mostara upućivani su i u druge jedinice Brigade i Divizije. Bataljon se svojom borbenošću i udarnom snagom svrstao među najbolje bataljone Divizije. Iz Bataljona je otišao veći broj starih boraca u ostale jedinice Divizije i na teren.

Položaje Mostarskog bataljona 23. decembra iz sela Bune napale su ustaše, koje su puštene na odstojanje od oko 100 metara i zasute uraganskom vatrom iz teških i lakih mitraljeza, a po prelasku Bataljona u juriš ustaše su ostavile oko 30 mrtvih na padinama Gubavice bježeći u panici preko rijeke Bune.

Sa tih položaja, uz pomoć tenkovske čete koja nam je bila pridodata, pokušavali smo preći rijeku Bunu, ali nam to nije uspjelo zbog jake artiljerijske vatre.

Početak januara odlazim preko Tirane u Beograd na politički kurs. Po njegovu završetku, početkom aprila, postavljen sam za komesara 37. vazduhoplovne jurišne divizije.

Izjutra rano 14. februara došao je Vlado Šegrt i predložio Štabu Bataljona da rijeku Bunu prede danju. Komesar Bataljona Fadil Numić sa jednom četom prelazi Bunu na gazu. Ustaše bježe i Bataljon izbija u Južni logor, gdje stižu i ostali bataljoni Brigade koji su forsirali Bunu. Tog dana oslobođen je Mostar.

Oslobođenjem Mostara, u opštoj radosti, bilo je i tuge za svima onima koji su poginuli i ubijeni u borbi za slobodu. Najteže je bilo Adili Fejić, koja je u toku NOR-a izgubila četiri sina, kćerku i dva brata. Adila je ostala bez svog supruga Muhameda još 1926. godine. Sefik, student, nakon kapitulacije Italije dolazi iz logora u Mostar, prebacuje se u 10. hercegovačku brigadu, gdje ga u borbi zarobljavaju četnici i ubijenog bacaju u jamu Sipnicu 1943. godine. Najmlađi sin Ešref utopio se u rijeci Neretvi kod sela Đajića krajem 1943. godine. Najstariji sin Džemal, trgovac, poginuo je u 17. krajiškoj brigadi 1944. godine. Kćerka Šamija uhapšena je nakon odlaska muža u partizane, odvedena u logor Jasenovac i ubijena 1944. godine. Esad, radnik, poginuo je u Čapljini u borbi s ustašama 1945. godine. Adilin brat dr Asim Opijač ubijen je u Mostaru 1945, a drugi brat Alija u Dubravama iste godine. Nakon oslobođenja Mostara kod Adile je došao Salko Fejić da joj izrazi saučešće. U razgovoru ona mu je kazala: »Moj Salko, neka mi je Esad živ, imaću bar s kim podijeliti tugu za poginulim«, na što joj je Salko odgovorio: »Draga strina, i Esad ti je poginuo u Čapljini.« Adili je ostala jedino kćerka Mersija. Svi Adilini sinovi bili su prvoborci i članovi KPJ.

Hatidža Brkić izgubila je četiri sina i kćerku do oslobođenja Mostara. Ona je ostala bez supruga imama Mehmeda 1937. godine. Kćerka Fatima, zvana Velika, student, uhapšena je u Zagrebu i 1942. odvedena u logor Jasenovac, gdje je ubijena. Hivzija, zvani Bauk, student, član Mjesnog komiteta SKOJ-a, ubijen je u četničkom puču u Bijeloj 1942. godine. Hamdija, đak Gimnazije, član Mjesnog komiteta SKOJ-a, poginuo je na Sutjesci. Osman, radnik, nakon kapitulacije Italije dolazi iz logora u Mostar, a odmah zatim izlazi u Mostarski bataljon. Ubili su ga četnici u bolnici u Grušci 1944. godine. Ahmet, zvani Lebroski, đak, nakon bitke na Sutjesci dospio je u njemački logor, odakle je pobjegao i ponovo stupio u hercegovačke partizane a poginuo je krajem 1944. godine. Svi Hatidžini sinovi i kćerka bili su predratni komunisti. Njoj je ostala najmlađa kćerka Nela, član SKOJ-a, hapšena više puta do oslobođenja Mostara.

Majke i očeve palih drugova i drugarica posjećivali su preživjeli borci da im izraze saučešće za izginule sinove i kćeri. To su bili tužni

sastanci, sa suzama u očima, ali i s vjerom da su oni, kao i svi pali borci širom Jugoslavije, dali svoje živote za slobodu i ljepše sutra svim narodima i narodnostima u bratskoj socijalističkoj zajednici.

Nakon parade u Mostaru, koji su oslobodile jedinice 8. dalmatinskog udarnog korpusa, 29. hercegovačke divizije i 1. tenkovske brigade NOVJ, Bataljon odlazi u Bijelo polje na odmor. Goneći neprijatelja, Brigada nastupa lijevom obalom Neretve i učestvuje u oslobođenju Ostrošca i Konjica. Cijela Hercegovina bila je oslobođena 4. marta.

U jednomjesečnim krvavim borbama na Ivan-sedlu 29. udarna divizija imala je oko 1.000 boraca izbačenih iz stroja.

Napadom na bokove i pozadinu njemačke odbrane Divizija probija njihovu odbranu 4. aprila na Ivan-sedlu i izbija na liniju Blažuj — Kiseljak, odakle tuče njemačke kolone zajedno s našom avijacijom. Mostarski bataljon na rijeci Lepenici 7. aprila sustiže njemačku grupu od oko 50 vojnika i kompletnu je uništava.

Nakon oslobođenja Sarajeva, 6. aprila, 29. udarna divizija kreće ka Istri i Sloveniji da bi ušla u operativnu potčinjenost 4. armije, koja vodi borbe duž obale Jadrana s ciljem da oslobodi zapadni dio naše zemlje i prva uđe u Trst.

Osamnaestodnevni marš, dug 620 km, 29. divizija završava 23. aprila u Sloveniji. Iz Podgore Mostarski bataljon bez komore kreće preko planine Pivke sa zadatkom da uđe u Postojnu, koja je navodno zauzeta, i da je drži do dolaska jedinica Divizije. Pred Postojnu Bataljon stiže 29. aprila, kada se susreće sa jednim bataljonom 20. divizije i saznaje da su u Postojni Nijemci. Oba bataljona vrše zajednički napad. Dalmatinci izbijaju na Željezničku stanicu, a Mostarci prodiru do centra grada, dok Nijemci drže ostali njegov dio. U zoru Dalmatinci, po naređenju, napuštaju grad i odlaze ka Trstu, a Mostarci se pred njemačkim tenkovima, koji ih tuku uz nastupanje brojnih Nijemaca, u sumrak povlače iz Postojne na okolna brda prema Pivki sa nekoliko ranjenih boraca.

U zoru 1. maja stižu jedinice naše Divizije u rejon Postojne. Komandant Šegrt, sav sretan što naš Bataljon nije uništen, saopštava da je Stab Divizije Mostarski bataljon bio otpisao, jer su mislili da je u Postojni uništen, te Bataljon šalje na odmor. Divizija 2. maja oslobađa Postojnu.

U sastavu Divizije naša Brigada sa 7. slovenačkim korpusom učestvuje u oslobođenju Ljubljane 9. maja, nakon čega 11. maja oslobađa Radovljicu, a potom i Bled, izbivši na sjeverozapadnu granicu Jugoslavije.

BORCI
MOSTARSKOG
BATALJONA

BORCI KONJIČKOG I MOSTARSKOG BATALJONA UČESNICI ŠPANSKOG GRAĐANSKOG RATA

JAKOV BARUH
FRANE LACMANOVIĆ MILAN
EUGEN LESEL JOHAN SPANAC

FRANC STRMOLE
ANTE SARIĆ RADE SPANAC
MARKO SOLJIĆ

BORCI KONJIČKOG I MOSTARSKOG BATALJONA NARODNI HEROJI

MLADEN BALORDA LOBRA
KARLO BATKO
LEO BRUK
MUSTAFA ĆEMALOVIĆ ĆIMBA
MILOŠ KOVAČEVIĆ
MAKSIM KUJUNDŽIĆ
LJUBO MILJANOVIĆ
dr SAFET MUJIĆ

SEFIK OBAD
ENES ORMAN
AHMET PINTUL
RADOVAN SAKOTIĆ
ANTE SARIĆ RADE SPANAC
MEHMED TRBONJA
HASAN ZAHIROVIĆ LAĆA
ASIM ZUBČEVIĆ

BORCI KONJIČKOG BATALJONA (SEPTEMBAR 1941-JUNI 1942)

ZAHID I. AGIĆ, rođen 1922, Konjić, brijač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, borac, poginuo na Sutjesci;

MIHAJLO M. AHAC, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od kraja 1941, poginuo u Krekovicima kod Nevesinja aprila 1943;

- ALEKSANDAR M. ALAGIĆ, rođen 1923, Gospić, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, komandir voda, poginuo na Borcima kod Konjica februara 1943;
- SAFET Dž. ALAGIĆ, rođen 1907. Konjic, stolar, član KPJ od 1941, u Bataljonu od oktobra 1941, desertar i politički radnik;
- BERTA LELA I. ALBAHARI, rođena 1921, Sarajevo, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka, poginula na Kobiljoj glavi kod Gacka aprila 1943;
- Inž. FAZLIJA I. ALIKALFIĆ, rođen 1910, Mostar, inženjer šumarstva, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od aprila 1942, načelnik Štaba Bataljona;
- IBRAHIM IBRICA J. ALIKALFIĆ, rođen 1917, Mostar, student, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- IBRAHIM O. ALIKALFIĆ DUJE, rođen 1920, Mostar, brijač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- MUSTAFA M. ALIKALFIĆ BRKO, rođen 1920, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od decembra 1941, komandir voda, poginuo u Zugličima kod Konjica marta 1943;
- ALBERT L. ALTARAC ĆIN, rođen 1914, Mostar, apsolvent medicine, član KPJ od 1943, u Bataljonu od marta 1942, referent saniteta u Bataljonu;
- AVRAM ALTARAC, iz Sarajeva, u Bataljonu od početka 1942, borac, zarobljen u Bijelom polju kod Mostara juna 1942, sudbina nepoznata;
- JAKOV ALTARAC, iz Sarajeva, u Bataljonu od početka 1942, borac, zarobljen u Bijelom polju kod Mostara juna 1942, sudbina nepoznata;
- JOSIP ALTARAC, iz Sarajeva, u Bataljonu od početka 1942, borac, zarobljen u Bijelom polju kod Mostara juna 1942, sudbina nepoznata;
- MALVINA H. ALTKORN, rođena 1915, Mostar, radnica, u Bataljonu od aprila 1942, bolničarka;
- BOGDAN ANDRIĆ BORISA, rođen 1913, Donji Davidovići, Bileća, radnik, član KPJ od 1940, u Bataljonu od januara 1942, desetar, poginuo kod Gacka avgusta 1943;

- BRANKO P. ANDRIC, rođen 1920, Jablanica, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, borac, poginuo kod Nevesinja aprila 1943;
- STRAILO ANDRIC, rođen 1917, Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja aprila 1942;
- AHMET S. ARAP, rođen 1920, Mostar, bravar, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- ALIJA S. ARAP, rođen 1926, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, borac, poginuo na Bradini kod Konjica oktobra 1943;
- MEHMED MEHA S. ARAP, rođen 1919, Mostar, zidar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od oktobra 1941, kurir i ekonom;
- ENVER S. ARPADŽIĆ GEC, rođen 1917, Mostar, student medicine, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, pomoćnik referenta saniteta u Bataljonu, umro u Centralnoj bolnici u Jasikovcu januara 1943;
- MUBERA BERA S. ARPADŽIĆ, rođena 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1945, u Bataljonu od aprila 1942, bolničarka;
- CEVI E. ATIJAS, rođen 1924, Sarajevo, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- NIJAZ A. BAJAT, rođen 1923, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Bijelom polju kod Mostara maja 1942;
- NIJAZA NADA A. BAJAT, rođena 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od januara 1942, bolničarka, poginula u Lisičićima kod Konjica 1944;
- MLADEN D. BALORDA LOBRA, rođen 1921, Mostar, metalški radnik, član KPJ od 1940, u Bataljonu od oktobra 1941, zamjenik komandanta Bataljona, teško ranjen i zarobljen kao komandant Mostarskog omladinskog odreda na Kamenjoj jula 1943. i ubijen na Ovojcima kod Mostara, narodni heroj;
- JAKOV BARUH SPANAC, rođen 1914, Sarajevo, novinar, član KPJ od 1936, španski borac, u Bataljonu od septembra 1941, komesar Bataljona, poginuo u Bjelimićima kod Konjica oktobra 1941;

- MUHIDIN HIDO M. BAŠAGIĆ, rođen 1918, Nevesinje, student, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1940, u Bataljonu od septembra 1941, komesar čete, zarobljen jula 1943. kod Konjica i ubijen na Ovojcima kod Mostara avgusta 1943;
- KARLO V. BATKO, rođen 1907, Sarajevo, bravar, član KPJ od 1928, u Bataljonu od avgusta 1941, komesar Bataljona, sekretar OK KPJ za Kalinovik, poginuo kod Konjica marta 1943, narodni heroj;
- KEMAL I. BEGIĆ, rođen 1923, Konjic, bravar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- HASAN S. BEGOVIĆ MUFTAR, rođen 1910, Donja Jablanica, kamenorezac, član KPJ od 1942, u Bataljonu od aprila 1942, borac;
- NUSRET M. BEHMEN PUTO, rođen 1921, Mostar, radnik, u Bataljonu od novembra 1941, borac;
- SLAVKO M. BELŠA, rođen 1922, Konjic, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo na Košuti kod Konjica juna 1942;
- ZVONKO M. BELŠA NONO, rođen 1920, Konjic, đak, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, pomoćnik komesara čete, poginuo na Sutjesci;
- ZVONKO M. BELTRAM, rođen 1921, Mostar, krojač, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1943, u Bataljonu od aprila 1942, borac;
- PERO I. BEM PREDRAG, iz Mostara, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo kod Doboja u proljeće 1945;
- STJEPAN I. BEM, rođen 1908, Jakšić, Slavonska Požega, mesar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- AHMET A. BERIBAK MAČAK, rođen 1919, Jablanica, brijač, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1940, u Bataljonu od aprila 1942, borac;
- JUSUF H. BIJAVICA AHBAB, rođen 1899, Mostar, kafedžija, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- SALKO H. BIJAVICA, rođen 1919, Mostar, krojač, u Bataljonu

- od početka 1942, borac, poginuo kod Prozora u ljeto 1944;
- ESREFA O. BILIC ZBROJEVKA, rođena 1923, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od decembra 1941, referent saniteta u četi, poginula na Mišljenu novembra 1943;
- MUSTAFA M. BILIC, rođen 1912, Tasovčići, Čapljina, željeznički službenik, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- PERO M. BILIĆ, rođen 1914, Jablanica, kamenorezac, član KPJ od 1939, u Bataljonu od septembra 1941, borac i politički radnik, poginuo u Borračkoj draži kod Konjica juna 1942;
- NEDO R. BITANGA, rođen 1918, Mostar, auto-mehaničar, član KPJ od 1936, u Bataljonu od septembra 1941, komesar čete, poginuo u Malom polju kod Mostara aprila 1943;
- MIRKO B. BJELICA, rođen 1915, Česim, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, zamjenik komandira čete, poginuo u Seljanima kod Nevesinja aprila 1942;
- MUSTAFA A. BOBIC, rođen 1912, Drežnica, Mostar, radnik, u Bataljonu od početka 1942, borac, uhapšen u Mostaru februara 1945. i ubijen u Sarajevu;
- VELJKO BOJAT, rođen 1911, Žrvanj, Bileća, žandar, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo kod Trebinja 1944;
- DORĐO B. BOROZAN, rođen 1922, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo u Zuglicima kod Konjica marta 1943;
- MUHAMED I. BOSTANDZIČ TRKAČ, rođen 1911, Mostar, baštovan, u Bataljonu od decembra 1941, borac;
- MITAR T. BOŠKOVIČ, rođen 1921, Tasovčići, Čapljina, radnik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od oktobra 1941, borac i ekonom;
- BRANKO V. BOŠNJAK SELO, rođen 1920, Bojišta, Nevesinje, đak, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Zivnju kod Nevesinja februara 1942;
- PERO I. BOZIČ, rođen 1920, Dretelj, Čapljina, bravar, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od

- 1940, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- IBRO H. BREKO, rođen 1913, Mostar, radnik, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- AHMET M. BRKIC LEBRO, rođen 1924, Mostar, đak, članj SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od početka 1942, poginuo kod Nevesinja u jesen 1944;
- HAMDİJA M. BRKIC, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1940, u Bataljonu od početka 1942, omladinski rukovodilac Bataljona, poginuo na Sutjesci;
- HIVZIJA M. BRKIC BAUK, rođen 1919, Mostar, student, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1940, u Bataljonu od avgusta 1941, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- SMAJO M. BRKIC, rođen 1903, Mostar, advokatski pripravnik, član KPJ od 1939, u Bataljonu od novembra 1941, sekretar Štaba Bataljona;
- LEO F. BRUK, rođen 1910, Dubrovačka Rijeka, Dubrovnik, konobar, član KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, komandir čete, poginuo u Čelebićima kod Konjica februara 1943, narodni heroj;
- SELIM J. BUBALO, rođen 1920, Grušća, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1941, desetar;
- HASAN A. BUBIC, rođen 1914, Mostar, stolar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od septembra 1941, komandir čete, poginuo u Bijeloj kod Konjica februara 1943;
- ŠAMIJA A. BUBIC, rođena 1919, Mostar, krojačica, član KPJ od 1939, u Bataljonu od maja 1942, bolničarka;
- SMAJO A. BUBIC, rođen 1921, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- MIRKO MISO BULAJIĆ, rođen 1919, Vilusi, Nikšić, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Ostrogu kod Nikšića 1943;
- MUSTAFA H. BULJKO, rođen 1915, Jasenica, Mostar, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od decembra 1941, poginuo kao zamjenik komesara Mostarskog omladinskog odreda na Kamenjoj kod Mostara jula 1943;
- OMER M. BULJUBASIĆ, rođen 1921, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu

- od oktobra 1941, borac, poginuo na Sutjesci;
- SERIF J. BURIC, rođen 1922, Prenj, Stolac, električar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, komesar čete, poginuo u Kuli kod Konjica februara 1944;
- FADIL A. BUTUROVIC, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1937. i KPJ od 1940, u Bataljonu od početka 1942, politički delegat voda;
- MILORAD T. CRNOGORAC, rođen 1914, Glavatičevo, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- IBRAHIM H. CEKRO, rođen 1922. Stolac, student, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od juna 1942, borac;
- MUHAMED S. CERKIC, rođen 1919, Mostar, krojač, član KPJ od 1940, u Bataljonu od novembra 1941, komandir voda, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- IBRO O. CILIC SISO, rođen 1921, Djevor, Jablanica, radnik, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od maja 1942, borac;
- SULJO O. CILIC, rođen 1920. Djevor, Jablanica, đak, član SKOJ-a i KPJ od 1940, u Bataljonu od novembra 1941, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- ENVER S. CUCAK, rođen 1921, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, borac, poginuo u Bijelom polju kod Mostara juna 1941;
- ZAJKO M. ČUSTOVIC, rođen 1915, Mostar, vodoinstalater, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- LAZAR S. CVORO, rođen 1921, Vojno, Mostar, željeznički službenik, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1942, u Bataljonu od maja 1942, komandant Bataljona;
- PERO Đ. CECEZ, rođen 1912, Donje Selo, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Vrdolju kod Konjica januara 1942;
- ENVER H. ĆEMALOVIĆ, rođen 1920, Mostar, mašinski tehničar, član SKOJ-a od 1937. i KPJ od 1941, u Bataljonu od februara 1942, komesar Bataljona;
- MUSTAFA A. ĆEMALOVIĆ CIMBA, rođen 1919, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, zamjenik ko-

- mandira čete, zarobljen avgusta 1943. kod Konjica i ubijen na Ovojcima kod Mostara, narodni heroj;
- OMER A. ĆEMALović, rođen 1919, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, desetar, poginuo na Sutjesci;
- MUSTAFA O. ĆIBER, rođen 1911, Mostar, bravar, član KPJ od 1939, u Bataljonu od oktobra 1941, borac;
- ALIJA S. ĆISIĆ, rođen 1920, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od aprila 1942, desetar, poginuo u Mostaru jula 1943;
- HILMIJA S. ĆISIĆ, rođen 1922, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od decembra 1941, komandir voda;
- IBRAHIM M. ĆISIĆ, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, zarobljen u Bijelom polju kod Mostara juna 1942, interniran u logor Mamula, zarobljen u slovenačkim partizanima u jesen 1943, ubijen u logoru Mathauzen;
- IBRAHIM S. ĆISIĆ, rođen 1920, Mostar, službenik, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1940, u Bataljonu od maja 1942, politički delegat voda, poginuo u Mudrikama kod Travnika januara 1943;
- NAZIF M. ĆISIĆ, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od marta 1942, borac, poginuo u Glavatičevu kod Konjica juna 1942;
- REMZIJA S. ĆISIĆ, rođen 1925, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- SULEJMAN BRATO S. ĆISIĆ, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. d KPJ od 1943, u Bataljonu od aprila 1942, borac i politički radnik;
- DUŠAN ĆURIĆ, rođen 1915, Konjsko, Trebinje, zemljoradnik, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- RADOMIR N. ĆURKOVIĆ, rođen 1925, Jajce, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo u Glamoču 1944;
- HASAN M. DAUPOVIĆ SKODA, rođen 1916, Ljubuški, službenik, predratni aktivista radničkog pokreta, kandidat za člana KPJ od 1942, u Bataljonu od novembra 1941, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;

- RAFAEL S. DANON ADMIRAL TOGO, rođen 1913, Mostar, trgovački pomoćnik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo u Nevesinju juna 1942;
- SABIT A. DELALIC, rođen 1914, Ostrožac, Jablanica, službenik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od oktobra 1941, borac;
- ALIJA S. DELIC, rođen 1914, Mostar, limar, član KPJ od 1940, u Bataljonu od septembra 1941, komesar čete;
- DZEMAL S. DELIC, rođen 1921, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, zarobljen kod Konjica juna 1942, interniran u logor Mamula, uhvaćen u raciji u Mostaru jula 1943. i ubijen na Ovojcima kod Mostara;
- ZORA Đ. DELIC, rođena 1924, Domanovići, Čapljina, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od maja 1942, borac, poginula na Porimu marta 1943;
- SEFKIJA A. DERVISKADIĆ, rođen 1920, Nevesinje, radnik, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1940, u Bataljonu od decembra 1941, komesar čete, poginuo u Slatu kod Nevesinja aprila 1943;
- ISMET A. DILBEROVIĆ, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, omladinski rukovodilac čete;
- DZEMAL M. DIZDAR, rođen 1911, Mostar, građevinski tehničar, član KPJ od 1940, u Bataljonu od aprila 1942, intendant Bataljona;
- FATIMA H. DIZDAR, rođena 1923, Počitelj, Čapljina, radnica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od aprila 1942, bolničarka;
- ABDULAH DULE S. DIZDAREVIĆ, rođen 1906, Ljubuški, trgovački pomoćnik, u Bataljonu od oktobra 1941, komandir voda, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- IBRO J. DIZDAREVIC, rođen 1923, Mostar, električar, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- MITHAD MIDO S. DIZDAREVIĆ, rođen 1914, Ljubuški, mesar, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- NIKOLA M. DRAGANIĆ, rođen 1906, Boračko jezero, Konjic,

- željeznički radnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, zamjenik komesara Bataljona;
- SLAVOJKA Đ. DRAGANIĆ, rođena 1923, Brđani, Konjic, domaćica, u Bataljonu od septembra 1941, bolničarka, poginula u Podorašcu kod Konjica juna 1943;
- CEDO J. DRAGIĆ, rođen 1925, Bijela, Konjic, radnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo na Borcima kod Konjica oktobra 1941;
- ZORA J. DRAGIĆ, rođena 1923, Bijela, Konjic, učiteljica, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, zamjenik komesara čete, poginula na Sutjesci;
- DZEMAL O. DRAGIĆ, rođen 1920, Mostar, geometar, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Blacama kod Konjica oktobra 1941;
- STEVO DRINJAK, rođen 1920, Miruše, Bileća, plitamac podoficirske škole, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- HAMID M. DRLJEVIĆ, rođen 1911, Blagaj, Mostar, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od početka 1942, zamjenik komandira čete;
- SEFKO H. DUGALIĆ, rođen 1920, Mostar, tapetar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od aprila 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- REMZIJA A. DURANOVIĆ, rođen 1916, Mostar, električar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od septembra 1941, komesar Bataljona;
- IBRAHIM A. DZAFEROVIĆ, rođen 1920, Gacko, radnik, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od aprila 1942, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- SAFET A. DZINOVIĆ, rođen 1912, Mostar, krojač, član KPJ od 1938, u Bataljonu od maja 1942, komesar čete;
- ASIM A. DZUMHUR, rođen 1919, Konjic, bravar, član KPJ od 1941, u Bataljonu od februara 1942, zamjenik komesara Konjičkog bataljona u Mostarskom odredu;
- OSMAN A. ĐIKIĆ, rođen 1921, Mostar, student, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1943, u Bataljonu od aprila 1942, borac i politički radnik;
- ZEHRA J. ĐILITOVIĆ, rođena 1925, Mostar, zubotehničarka, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka, poginula na Sutjesci;

- ESAD S. ELEZOVIĆ, rođen 1924, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, ubijen u Jasenovcu 1945;
- IBRAHIM M. ELEZOVIĆ, rođen 1918, Mostar, briač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od aprila 1942, borac;
- AZIZ S. FAZLINOVIC, rođen 1921, Ljubuški, bravar, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1943, u Bataljonu od decembra 1941, borac;
- DZEMAL M. FEJIC, rođen 1912, . Mostar, trgovac, u Bataljonu od početka 1942, ekonom čete, poginuo u Ostrošcu kod Jablanice oktobra 1944;
- ESREF M. FEJIC ETA, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1941, desetar, poginuo u Đajićima kod Konjica decembra 1943;
- SALKO I. FEJIC, rođen 1914, Mostar, pravnik, član KPJ od 1939, u Bataljonu od avgusta 1941, komesar Bataljona;
- SALOM D. FINCI, rođen 1915, Vitez, limar, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo u Nevesinju juna 1942;
- RAMIZA R. FORIC, rođena 1924, Nevesinje, radnica, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka, zarobljena u Bijelom polju kod Mostara juna 1942, internirana u logor Marmula, puštena iz logora zbog bolesti i umrla u Mostaru 1943;
- RIFAT H. FRENJO, rođen 1923, Mostar, radnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od početka 1942, komandir voda, poginuo na Sutjesci, narodni heroj;
- IBRAHIM M. FRKO, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Trijebovu kod Mrkonjić-Grada decembra 1942;
- BRANKO A. GARDOVSKI, rođen 1921, Jablanica, auto-mehaničar, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od aprila 1942, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- BRANKO N. GASIC, rođen 1923, Baćevići, Mostar, zemljoradnik, kandidat za člana KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, borac, umro kao ranjenik i tifusar u Centralnoj bolnici kod Kalinovika marta 1943;
- VASO R. GASIC, rođen 1913, Baćevići, Mostar, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1941, poginuo u Vrdolju kod Konjica januara 1942;

- STEVO U. GATALO, rođen 1921, Potoci, Mostar, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, borac, poginuo u Potocima kod Mostara maja 1942;
- SALKO A. GIJE, rođen 1919, Ljubuški, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od aprila 1942, borac, poginuo u Spiljanima kod Konjica juna 1942;
- ĐURO N. GLOGOVAC, rođen 1919, Panik, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Bileći maja 1944;
- MOMČILO I. GLOGOVAC, rođen 1922, Glavatičevo, Konjic, • zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, poginuo u Dužanima kod Nevesinja decembra 1941;
- VASO VASKO L. GNJATIC, rođen 1917, Mostar, krojač, član KPJ od 1937, u Bataljonu od septembra 1941, komesar Bataljona;
- MUSTAFA S. GRABOVAC, rođen 1915, Mostar, bravar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od početka 1942, komesar čete;
- AHMET N. GRČIĆ, rođen 1923, Konjic, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- HASAN A. GRČIĆ, rođen 1918, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- ESAD M. GREBO, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- OSMAN OSA D. GREBO, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, omladinski rukovodilac čete, poginuo na Sutjesci;
- EMINA MINA H. HACAM, rođena 1918, Bratunac, domaćica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka, poginula na Sutjesci;
- NEDŽAD H. HACAM, rođen 1920, Lukavac, student, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Glavatičevu kod Konjica juna 1942;
- ASIM M. HADŽIAHMETOVIĆ, rođen 1920, Mostači, Trebinje, frizer, u Bataljonu od marta 1942, borac;
- NUSRET Đ. HADŽIĆ, rođen 1915, Mostar, mašinbravar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od februara 1942,

- borac, kao ilegalni radnik uhapšen i ubijen u Sarajevu 1945;
- AHMED O. HAD2IOMEROVIĆ, rođen 1920, Mostar, student, član SKOJ-a od 1940. u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo kod Meke Grude maja 1943;
- MUHAMED M. HAD2IOMEROVIC SIPA, rođen 1918, Mostar, student, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- NUSRET M. HAJDAREVIC, rođen 1919, Počitelj, Čapljina, konobar, u Bataljonu od maja 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- HASAN I. HAJDO, rođen 1910, Mostar, radnik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo na Blacama kod Konjica juna 1942;
- ZEJNA I. HAJDO, rođena 1912, Mostar, domaćica, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- HILMIJA A. HAKALO, rođen 1920, Mostar, brijač, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, komandir voda, poginuo na Sutjesci;
- FATIMA H. HANIĆ, rođena 1924, Stolac, krojačica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka, poginula na Hrgudu kod Stoca 1944;
- MUNEVERA H. HASANDEDIC, rođena 1921, Mostar, domaćica, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od marta 1942, borac, poginula u Glavatičevu aprila 1942;
- MEHO H. HINDIC, rođen 1922, Glogošnica, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- MUHAMED O. HOJLAS, rođen 1921, Mostar, vozač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo na Ratkameni kod Konjica juna 1942;
- HALIL M. HRNJICEVIC, rođen 1917, Ljubuški, soboslikar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo na Sutjesci;
- MIRA M. HRVIC, rođena 1919, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1945, u Bataljonu od maja 1942, bolničarka;
- MUJO I. HUBANA, rođen 1916, Humilišani, Mostar, rudar, u Bataljonu od početka 1942,

- borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- ALIJA I. HUSKOVIĆ, rođen 1924, Mostar, krojač, u Bataljonu od kraja 1941, borac, zarobljen u Bijelom polju kod Mostara juna 1942, interniran u logor Mamula, od septembra 1943. u slovenačkim partizanima, poginuo u Bezeljskom u Sloveniji;
- MEHMED I. HUSKOVIĆ, rođen 1905, Rotimlja, Stolac, obučar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od početka 1942, borac, uhvaćen u raciji u Mostaru jula 1943. i ubijen na Ovojcima kod Mostara;
- MEHMED S. HUSNIĆ, rođen 1920, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, politički delegat voda, poginuo na Sutjesci;
- AVDO R. HUSREFOVIĆ, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- FAHIR FAJO IBRULJ, rođen 1923, Derventa, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- VELIMIR D. ILIĆ, rođen 1920, Gornji Davidovići, Bileća, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, četni kurir, poginuo na Sutjesci;
- VUKASIN I. ILIĆ, rođen 1924, Doli, Bileća, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo na Kuli kod Konjica juna 1942;
- MILAN R. IVANISEVIC MIĆA, rođen 1924, Nevesinje, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo u Turbetu kod Travnika januara 1943;
- RADOJKA RACA R. IVANISEVIĆ-GNJATIĆ, rođena 1918, Mostar, trgovačka pomoćnica, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od kraja 1941, borac, uhvaćena u raciji u Mostaru jula 1943. i ubijena na Ovojcima kod Mostara;
- VOJO R. IVANISEVIC, rođen 1919, Mostar, pekar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1941, u Bataljonu od oktobra 1941, borac;
- MILAN V. IVETIĆ LONGA, rođen 1909, Mostar, bačvar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u

- Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- FEHIM JACIĆ, iz Sarajeva, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;
- HAJRUDIN H. JAKIROVIC HUTKA, rođen 1923, Mostar, vozač, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- MIRKO L. JAKOVLJEVIĆ, rođen 1904, Bijela, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, umro u bataljonskoj bolnici u proljeće 1942;
- DESPOT S. JAMINA, rođen 1922, Humčani, Nevesinje, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac i politički radnik, poginuo kod Nevesinja februara 1945;
- RADE V. JANJIO, rođen 1917, Miljevina, Foča, radnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od maja 1942, komandir čete;
- ALIJA JASAREVIC, rođen 1923, Blagaj, Mostar, radnik, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- JUSUF A. JERKOVIC, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo na Sutjesci;
- SMAIL A. JUGO, rođen 1919, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od početka 1942, borac, uhvaćen u raciji u Mostaru jula 1943. i ubijen na Ovojcima kod Mostara;
- HASAN I. JUKLO, rođen 1921, Gornje Gnojnice, Mostar, radnik, u Bataljonu od maja 1942, borac;
- JURE I. JURIO, rođen 1919, Donje Selo, Konjic, radnik, u Bataljonu od kraja 1941, politički delegat voda, poginuo na Bradini 1943;
- D2EVAD M. JUSUFBEGOVIĆ, rođen 1926, Kopčići, Prozor, đak, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo u 2erajića Barama kod Nevesinja juna 1942;
- EKREM A. JUSUFOVIC, rođen 1922, Mostar, pekar, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1941, desetar, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;
- KEMAL A. KADIĆ, rođen 1924, Konjic, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, politički delegat voda, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- FAHRUDIN F. KAJTAZ, rođen 1921, Mostar, đak, član

- SKOJ-a od 1940. u Bataljonu od početka 1942, borac;
- RISTO Đ. KALEM, rođen 1919, Borci, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, komesar čete, poginuo na Kuli kod Konjica februara 1944;
- FRIC J. KAN, rođen 1922, Minhen, muzičar, u Bataljonu od decembra 1941, borac;
- DUŠAN KANDIĆ, rođen 1912, Broćanac, Nikšić, stolar, član KPJ od 1939, u Bataljonu od januara 1942, komesar čete;
- HUSNIJA S. KANJE, rođen 1921, Mostar, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;
- MUSTAFA M. KANJE, rođen 1910, Mostar, vozač, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;
- HALIL M. KAPETANOVIC, rođen 1918, Počitelj, Čapljina, električar, kandidat za člana KPJ od 1942, u Bataljonu od aprila 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica februara 1943;
- ILIJA N. KARISIK, rođen 1896, Zijemlji, Mostar, lugar, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- JELKA R. KARISIK, rođena 1897, Tasovčići, Čapljina, domaćica, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- MILEVA I. KARISIK, rođena 1926, Vareš, domaćica, član SKOJ-a od 1943, u Bataljonu od septembra 1941, bolničarka, poginula od bombardovanja u Mostaru januara 1944;
- IBRAHIM M. KAZAZIĆ, rođen 1913, Mostar, radnik, u Bataljonu od početka 1942, borac, uhapšen u raciji u Mostaru jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- OMER B. KLJAKO, rođen 1912, Nevesinje, radnik, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo na Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- DRAGO D. KNEZIĆ, rođen 1922, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, omladinski rukovodilac čete, poginuo u Dolima kod Bileće novembra 1943;
- LUKA D. KNEZIĆ, rođen 1912, fotograf, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, ekonom čete, poginuo u Šćitu kod Prozora marta 1943;

- AZIZ M. KOLUDER, rođen 1913, Mostar, auto-mehaničar, član KPJ od 1936, u Bataljonu od septembra 1941, komesar čete i politički radnik;
- BRANKO V. KOSJERINA, rođen 1907, Trebinje, službenik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od početka 1942, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- IBRO A. KOSO, rođen 1919, Čapljina, brijač, u Bataljonu od marta 1942, borac, poginuo u Bišini kod Nevesinja marta 1943;
- DUŠAN S. KOSTADINOVIC, rođen 1908, Baćevići, Mostar, aviomehaničar, član KPJ od 1940, u Bataljonu od početka 1942, zamjenik komesara čete, poginuo u Kuli kod Konjica juna 1942;
- VASO P. KOSTIĆ, rođen 1920, Seljani, Nevesinje, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Seljanima kod Nevesinja aprila 1942;
- DANILO P. KOVACEVIC, rođen 1914, Špila, Nikšić, zidar, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- ĐORĐE KOVACEVIC, rođen 1916, Osječenica, Nikšić, zemljoradnik, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- MAKSIM KOVACEVIC, rođen 1914, Špila, Nikšić, službenik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, zamjenik komandanta Bataljona;
- MILINKO KOVACEVIC, rođen 1920, Božurovo Brdo, Nikšić, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- RADOSLAV KOVACEVIC, rođen 1917, Špila, Nikšić, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- VASO KOVACEVIC, rođen 1913, Špila, Nikšić, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- PETAR A. KRAJINA, rođen 1921, Mostar, električar, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, bataljonski kurir;
- ZORA A. KRAJINA, rođena 1920, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka;
- MILOŠ KRALJEVIĆ, rođen 1910, Crkvice, Nikšić, lugar, član KPJ od 1941, u Bataljonu od

- januara 1942, zamjenik komandira čete;
- ALIJA ALA H. KRESO, rođen 1920, Mostar, tokar, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1943, u Bataljonu od decembra 1941, obavještajni oficir;
- ISMET A. KRESO PIHA, rođen 1917, Mostar, službenik, član KPJ od 1940, u Bataljonu od septembra 1941, komesar Konjičkog bataljona u Mostarskom odredu, poginuo na Krstaču septembra 1944;
- MUSTAFA M. KRESO, rođen 1914, Mostar, stolar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od jeseni 1941, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- ROSANDA ROSA KRESO, rođena 1920, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- IVAN VANJA A. KREŠIĆ, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od početka 1942, borac, umro od iscrpljenosti u Podveležju kod Mostara juna 1943;
- MEHO O. KRPO, rođen 1916, Rečice, Čapljina, zemljoradnik, član KPJ od 1940, u Bataljonu od aprila 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- STEVO KRTOLICA, rođen 1913, Crkvice, Nikšić, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- MILORAD KUJAČIĆ, rođen 1922, Klobuk, Trebinje, podoficir, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, politički delegat voda;
- DANICA Đ. KUJUNDŽIĆ, rođena 1925, Čelebići, Konjic, domaćica, u Bataljonu od septembra 1941, bolničarka;
- MAKSIM Đ. KUJUNDŽIĆ, rođen 1923, Čelebići, Konjic, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1943, u Bataljonu od septembra 1941, komandir voda, poginuo kod Nevesinja 1944, narodni heroj;
- ILIJA S. KUKIĆ, rođen 1902, Borci, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, komandant Konjičkog bataljona u Mostarskom odredu;
- PAVLE KULJANIN, rođen 1909, Donje Selo, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, pomoćnik intendanta Bataljona;
- DAKO KUNDAČINA, rođen 1911, Orahovica, Bileća, saobraćajni policajac, član KPJ od 1941, u Bataljonu od februara 1942, komandir voda;

- MITAR T. KUNDACINA, rođen 1923, Orahovica, Bileća, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Planoj kod Bileće septembra 1943;
- SUZANA S. LAKATOS, rođena 1922, Novi Sad, đak, član KPJ od 1941, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginula u Glavatičevu aprila 1942;
- ENVER A. LAKISIĆ, rođen 1920, > Mostar, student medicine, član KPJ od 1940, u Bataljonu od kraja 1941, komesar čete, poginuo u Visokom u jesen 1943;
- MUSTAFA A. LAKISIĆ, rođen 1914, Mostar, bravar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Zugličima kod Konjica marta 1943;
- ANGELINA V. LAMBIC, rođena 1920, Borci, Konjic, domaćica, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1941, bolničarka;
- NIKOLA Đ. LAMBIC, rođen 1921, Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Vrdolju kod Konjica aprila 1942;
- HILMO H. LATIC, rođen 1915. Čapljina, brijač, u Bataljonu od marta 1942, borac, poginuo na Sitnici maja 1943;
- VLATKO R. LAZAREVIC, rođen 1917, Bijela, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, komandir čete;
- PETAR V. LAZETIĆ, rođen 1921, Mostar, pekar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od oktobra 1941, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- STOJA LECIĆ, x>đena 1920, Zijeplji, Mostar, domaćica, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od septembra 1941, bolničarka;
- SULEJMAN S. LEHO, rođen 1921, Blagaj, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od decembra 1941, borac, zarobljen u junu 1942, interniran u logor Jasenovac i ubijen;
- TILDA S. LERER, rođena 1919, Sarajevo, radnica, član KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka;
- EUGEN LESEL GENO JOHAN SPANAC, rođen 1906, Zagreb, radnik, predratni član KPJ, španski borac, u Bataljonu od oktobra 1941, ekonom čete, poginuo u Ribarima kod Konjica juna 1942;

- LEON A. LEVI, rođen 1922, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo na Sutjesci;
- OMER I. LIVNJAK, rođen 1921, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od početka 1942. zamjenik komandira čete, poginuo u Vlahovićima kod Ljubinja juna 1944;
- RADOJKA RADA T. LOZO, rođena 1922, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od kraja 1941, bolničarka;
- ABDULAH H. LUGIĆ, rođen 1922. Konjic, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od decembra 1941. komesar čete;
- NAIL H. LUGIĆ, rođen 1921. Konjic, đak, član KPJ od 1941. u Bataljonu od septembra 1941, pomoćnik komesara čete, poginuo na Sutjesci;
- ĐOKO D. MAGAZIN, rođen 1923. Džepi, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, umro u bataljonskoj bolnici na Borcima u proljeće 1942;
- OMER A. MAKSUMIĆ TARZAN, rođen 1915, Kružanj, Mostar, zemljoradnik, u Bataljonu od maja 1942, borac, poginuo u Dugama kod Prozora februara 1943;
- IBRAHIM O. MARIO, rođen 1919, Mostar, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od početka 1942, intendant Bataljona;
- RISTO S. MARIO, rođen 1921, Nevesinje, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od oktobra 1941, borac;
- MATE F. MARKOTIĆ, rođen 1922, Grab, Ljubuški, podoficir, član KPJ od 1941, u Bataljonu od kraja 1941, zamjenik komesara čete;
- NIKOLA D. MARUSIĆ, rođen 1924, Čapljina, đak, u Bataljonu od decembra 1941, borac;
- HUSEIN H. MASLIC, rođen 1923, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1941, borac, ranjen i zarobljen kao borac Mostarskog omladinskog odreda jula 1943. i umro u bolnici u Mostaru;
- VASILJE VASA L. MASLO, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1943, u Bataljonu od oktobra 1941, kurir Štaba Bataljona;
- MIRKO R. MATRAK, rođen 1914, Gnojnice, Mostar, radnik, predratni aktivista radničkog

- pokreta, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo na Sutjesci;
- JUSUF H. MEHMEDBASIĆ, rođen 1921, Stolac, bravar, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- HALID S. MESIHOVIĆ, rođen 1905, Ljubuški, stolar, predratni član KPJ, u Bataljonu od novembra 1941, ekonom čete i politički radnik;
- MILAN J. MIĆEVIĆ, rođen 1906, Borci, Konjic, službenik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1941. komandant Mostarskog odreda, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- SAVO D. MIĆEVIĆ, rođen 1923. Borci, Konjic, radnik, u Bataljonu od septembra 1941, zamjenik komandira čete, poginuo na Javoru maja 1943;
- STEVO J. MIĆEVIĆ, rođen 1923. Borci, Konjic, konobar, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1943, u Bataljonu od septembra 1941, komandir voda;
- ŠTAKA J. MIĆKOVIĆ, rođena 1924, Mostar, đak, član ~SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, bolničarka, poginula u Ljeskovu Dubu kod Gacka juna 1943;
- SALKO S. MILAVIĆ, rođen 1920, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, zarobljen u Bijelom polju kod Mostara juna 1942, interniran u logor Mamula, poginuo u slovenačkim partizanima u jesen 1943;
- PAVA J. MILETIĆ, rođena 1922, Mostar, frizerka, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od decembra 1941, omladinski rukovodilac čete, poginula na Sutjesci;
- ISMET I. MILKOVIĆ, rođen 1917, Jablanica, obučar, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1940, u Bataljonu od aprila 1942, borac, kao težak bolesnik juna 1942. prebačen u Jablanicu gdje je umro 1943;
- PETAR MILOSEVIĆ, rođen 1914, Njeganovići, Bileća, konobar, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- MUHAMED A. MOMIĆ HODŽA, rođen 1895, Mostar, kafedžija, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od septembra 1941, borac, umro od tifusa u Nevesinju marta 1943;
- . . . MONTILJO, iz Sarajeva, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;

- ILDUZA H. MRGAN, rođena 1922, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- OMER H. MRGAN, rođen 1920, Bivolje Brdo, Čapljina, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od marta 1942, komandant Bataljona;
- OMER R. MRGAN, rođen 1920, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, rukovodilac SKOJ-a u četi;
- SALKO B. MRGAN CADRA, rođen 1906, Bivolje Brdo, Čapljina, zemljoradnik član KPJ od 1941, u Bataljonu od juna 1942, borac;
- MIJO T. MRKOVIC, rođen 1912, Humčani, Nevesinje, radnik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od januara 1942, kurir;
- MUHAMED M. MUFTIC BAJA, rođen 1916, Mostar, pekar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- ĐORĐE MUJAČIĆ, rođen 1915, Crkvice, Nikšić, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- ORHAN MUJIC, rođen 1921, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- Dr SAFET I. MUJIC, rođen 1908, Mostar, ljekar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od novembra 1941, ljekar u bataljonskoj bolnici, poginuo u Zabrđu kod Kiseljaka jula 1942, narodni heroj;
- ALIJA R. MURATBEGOVIĆ SIĆO, rođen 1923, Višići, Čapljina, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od oktobra 1941, borac, poginuo na Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- DZAFER DŽAFO I. NEZIRIĆ, rođen 1918, Ravna, Jablanica, zemljoradnik, član KPJ od 1943, u Bataljonu od novembra 1941, borac, poginuo na Porimu marta 1943;
- FRANC F. NOVAK, rođen 1914, Mostar, soboslikar, član KPJ od 1940, u Bataljonu od marta 1942, zamjenik komesara Bataljona;
- MILAN NOVAKOVIĆ, rođen 1911, Crkvice, Nikšić, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- BRANKO NOVČIĆ, rođen 1920, Vranjska, Bileća, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;

- SEFIK O. OBAD, rođen 1922, Blagaj, Mostar, učitelj, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, komandir čete, poginuo na Sutjesci, narodni heroj;
- SERIF H. OMBASIĆ BOMBA, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1941, borac;
- EJUB J. OMERAGIĆ BRICO, rođen 1910, Trebinje, brijač, član KPJ od 1944, u Bataljonu od oktobra 1941, borac;
- MIRKO J. ONESCUK, rođen 1923, Grude, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od marta 1942, komesar čete, poginuo na Ravnom kod Gacka maja 1943;
- ZVONIMIR J. ORLIĆ, rođen 1910, Pula, fotograf, u Bataljonu od aprila 1942, borac, poginuo u Ostrošcu kod Konjica jula 1942;
- ENES A. ORMAN, rođen 1921, Ljubuški, student medicine, član KPJ od 1941, u Bataljonu od jeseni 1941, komesar čete, poginuo u Cesimu kod Konjica februara 1944, narodni heroj;
- FAHRUDIN A. ORMAN, rođen 1910, Ljubuški, inženjer agronomije, predratni član KPJ, u Bataljonu od kraja 1941, komandir čete, poginuo na Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- HUSEIN HUSA M. ORMAN, rođen 1919, Ljubuški, radnik, u Bataljonu od jeseni 1941, bataljonski kurir;
- HASAN H. ORUCEVIĆ, rođen 1914, Mostar, radnik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Izgorima kod Gacka juna 1943;
- ADEM B. PAJIC, rođen 1915, Bijela, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od decembra 1941, borac, poginuo u Previju kod Konjica januara 1942;
- MUHAMED M. PAJO, rođen 1918, Mostar, stolar, u Bataljonu od kraja 1941, borac;
- MEHMED M. PALA, rođen 1921, Mostar, mesar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od decembra 1941, borac, uhvaćen u raciji u Mostaru jula 1943. i ubijen na Ovojcima kod Mostara;
- SACIR M. PALATA, rođen 1914, Mostar, zidar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo na Borcima kod Konjica septembra 1941;
- SALKO PANDUR, rođen 1903, Mostar, stolar, član KPJ od'

- 1938, u Bataljonu od kraja 1941, ekonom čete;
- Dr ISIDOR J. PAPO, rođen 1915, Ljubuški, ljekar, član KPJ od 1943, u Bataljonu od aprila 1942, referent saniteta Bataljona;
- ZIVKO G. PAPO HENČI, rođen 1909, Mostar, auto-mehaničar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, ekonom čete;
- BALDO P. PASARIC, rođen 1917, Cepikuće, Dubrovnik, žandar, u Bataljonu od februara 1942, komandir voda, poginuo na Sutjesci;
- MUSTAFA MUJA I. PASIC, rođen 1906, Mostar, bravar, član KPJ od 1929. i sekretar Oblasnog komiteta za Hercegovinu, u Bataljonu od decembra 1941, komesar čete, poginuo u Ribarima kod Konjica juna 1942;
- OMER M. PASIC, rođen 1921, Bivolje Brdo, Čapljina, đak, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, intendant Bataljona;
- REDZO I. PAŠIC, rođen 1911, Nevesinje, metalski radnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo kod Konjica maja 1942;
- STJEPAN SCEPA V. PAVLOVIC, rođen 1921, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od kraja 1941, omladinski rukovodilac;
- DERVO M. PELIC, rođen 1919, Konjic, obučar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1943, u Bataljonu od decembra 1941, komandir voda, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- NENAD P. PEROTIC, rođen 1920, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od aprila 1942, borac;
- IBRAHIM O. PEZO, rođen 1920, Mostar, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Spiljanima kod Konjica juna 1942;
- SALIH SALKO M. PEZO, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, omladinski rukovodilac Bataljona, poginuo na Sutjesci;
- MILORAD B. PIKULA MEDO, rođen, 1924, Mostar, radnik, u Bataljonu od novembra 1941, desetar, poginuo na Borcima kod Konjica februara 1943;
- OBREN V. PILJEVIC, rođen 1903, Njeganovići, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942,

- borac, poginuo u Gornjem Hrasnu kod Stoca 1944;
- AHMET S. PINTUL, rođen 1922, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od oktobra 1941, komandant Bataljona, poginuo na Gradu kod Konjica marta 1944, narodni heroj;
- MUHAMED HĀMO M. PIRKIĆ, rođen 1917, Konjic, brijač, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1943, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo na Sutjesci;
- HAMID K. POLJAKOVIĆ, rođen 1920, Ljubna, Foča, mašinski tehničar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od aprila 1942, omladinski rukovodilac čete;
- BRANKO P. POPADIĆ, rođen 1920, Milavići, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- BRANKO PREMUZIĆ, iz Sarajeva, član KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- OLGA PREVISIC, domaćica, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac i predsjednica Sreskog odbora AFZ-a Konjic, poginula u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- VINKO PREVIŠIĆ, rođen 1908, Stolac, gostioničar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac i sekretar Komande mjesta Konjic, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- ALIJA A. PUŽIĆ, rođen 1919, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1939, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- BISERA M. PUŽIĆ, rođena 1920, Mostar, student, član KPJ od 1941, u Bataljonu od aprila 1942, borac i politički radnik;
- OMER S. PUŽIĆ OKICA, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1941, četni kurir, uhvaćen u Mostaru 1942, interniran u logor Mamula, poginuo u slovenačkim partizanima u Ribnici 1943;
- SABRIJA S. PUŽIĆ, rođen 1921, Mogtar, đak, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od početka 1942, komesar čete, poginuo u Zugličima kod Konjica marta 1943;
- MILOŠ R. RACO, rođen 1913, Mostar, službenik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od jeseni 1941, komandir čete, poginuo na Borcima kod Konjica u ljeto 1942;

- STEVO J. RACIO, rođen 1922, Zimljani, Mostar, trgovački pomoćnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, komesar čete, poginuo u Pijescima kod Mostara oktobra 1944;
- BORIVOJE BORO P. RADAN, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, pomoćnik komesara čete, poginuo na Kamenjoj kod Mostara kao komesar Mostarskog omladinskog odreda jula 1943;
- MARTIN S. RAGUZ, rođen 1920, Stolac, pekar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- MUSTAFA I. RAJKOVIĆ MUNA, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- MILUTIN RATKOVIĆ, rođen 1920, Konjsko, Trebinje, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Trebinju 1944;
- MUSTAFA M. REPAK, rođen 1920, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- SEFIK M. REPAK, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- NUSRET A. RIZIKALO, rođen 1921, Mostar, krojač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, borac;
- HALID H. SADIKOVIC BUSAK, rođen 1919, Ljubuški, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1941, borac, uhvaćen u raciji u Mostaru jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- OMER A. SADIKOVIC, rođen 1917, Ljubuški, radnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od kraja 1941, komandir voda, poginuo na Sutjesci;
- DRAGO A. SARIC, rođen 1923, Borci, Konjic, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1941, komandir čete, poginuo na Trusini kod Stoca jula 1944;
- MILEVA M. SARIC, rođena 1924, Borci, Konjic, domaćica, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od septembra 1941, bolničarka;
- SIMO S. SARIC, rođen 1904, Borci, Konjic, kafedžija, u Bataljonu od septembra 1941,

- borac, poginuo u Ostrošcu kod Konjica jula 1942;
- SPIRO D. SAVIO**, rođen 1920, Bačevići, Mostar, podoficir, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od decembra 1941, komandir voda;
- ZULEJHA SEFIĆ**, rođena 1921, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, borac;
- MUSTAFA S. SELIMHODZIĆ BABIĆ**, rođen 1908, Mostar, zidar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od početka 1942, borac, obješen kao talac u Mostaru novembra 1943;
- ZIBA M. SELIMHODZIĆ MONIKA**, rođena 1927, Mostar, trgovačka pomoćnica, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od početka 1942, referent saniteta u Bataljonu;
- SALKO M. SELIMOVIĆ**, rođen 1915, Mostar, radnik, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- LJUBO R. SEMIZ**, rođen 1921, Ljubuški, đak, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, politički delegat voda;
- MILAN MILE R. SERDAREVIĆ**, rođen 1921, Konjic, radnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, ekonom čete;
- DRAGO J. SIMIĆ**, rođen 1909, Borci, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, komandir čete;
- PANTO J. SIMIĆ**, rođen 1913, Borci, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica marta 1943;
- RADOVAN V. SIMOVIĆ BRACO**, rođen 1919, Bogojevića Selo, Trebinje, podoficir, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo kod Bileće septembra 1944;
- SALEM A. SKIKIĆ**, rođen 1922, Mostar, krojač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- BOZO M. SKOČAJIĆ**, rođen 1922, Nevesinje, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, borac, obješen kao talac u Mostaru novembra 1943;
- MEHMED A. SKOPLJAK**, rođen 1920, Visoko, krojač, član SKOJ-a od 1939, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;

- TOMO STIPIĆ, iz Mostara, radnik, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- FRANC STRMOLE, rođen 1908, Tržišće, Novo Mesto, radnik, predratni član KPJ, španski borac, u Bataljonu od oktobra 1941, član Štaba Bataljona, poginuo u Vrdolju kod Konjica aprila 1942;
- DUŠAN S. SUSA, rođen 1910, Zimljani, Mostar, zemljoradnik, u Bataljonu od početka 1942, kurir;
- ESAD I. SABANAC, rođen 1909, Mostar, krojač, član KPJ od 1936, u Bataljonu od septembra 1941, politički komesar Boračko-jezerskog odreda;
- NEBOJSA S. SAIN BUĆO, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od maja 1942, borac, zbog bolesti jula 1942. vraćen iz jedinice, umro u Beogradu 1944;
- "MILAN SAKOTIĆ, rođen 1910, Gornji Davidovići, Bileća, zemljoradnik, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- MEHMED S. SAPUH, rođen 1922, Mostar, električar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- ELEFIF ELFA S. ŠARAN, rođen 1921, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Spiljanima kod Konjica juna 1942;
- LAZAR P. ŠARENAC POP, rođen 1920, Bijeljani, Bileća, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- RADE ŠARENAC, rođen 1915, Donji Davidovići, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1941* u Bataljonu od januara 1942, borac;
- SPIRO ŠARENAC, rođen 1918, Donji Davidovići, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- ANTE I. SARIC RADE SPANAC, rođen 1913, Tribić, Livno, radnik, član KPJ od 1937, španski borac, u Bataljonu od oktobra 1941, komandir čete, poginuo kod Konjica marta 1943, narodni heroj;
- HIDAJET HIDO H. SARIC, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- KEMAL A. SARIC, rođen 1921, Mostar, radnik, u Bataljonu

- od novembra 1941, borac, poginuo kod Konjica novembra 1943;
- NIJAZ H. SARIC, rođen 1909, Mostar, bravar, član KPJ od 1929, u Bataljonu od septembra 1941, komandir čete, poginuo na Sutjesci;
- IBRAHIM IBRO Z. ŠATOR, rođen 1915, Lokve, Stolac, mašinski tehničar, član KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, komandant Bataljona;
- REFIK I. SEĆIBOVIĆ, rođen 1919, Seonica, Konjic, student, član KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, zamjenik komesara Mostarskog odreda, poginuo u Grušci aprila 1944;
- AHMET M. SEHOVIĆ, rođen 1919, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, komandir čete, poginuo u Brđanima kod Konjica decembra 1943;
- SALKO M. SEHOVIC, rođen 1917, Mostar, zemljoradnik, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- NEDA N. SIMIC, rođena 1921, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginula u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- BOZO P. SKORO, rođen 1921, Bačevići, Mostar, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, borac;
- PREDRAG LJ. SKROBIC, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od marta 1942, komandir voda, poginuo na Sutjesci;
- DORĐO Đ. SMRKIC, rođen 1919, Kula, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Glavatičevu kod Konjica septembra 1941;
- Dr LEON STERN, rođen 1905, Sarajevo, pravnik, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;
- MEHMED J. SUKALIC, rođen 1921, Ljubuški, stolar, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- SABAN A. SUKALIC, rođen 1918, Ljubuški, radnik, predratni član KPJ, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Glavatičevu januara 1942;
- STJEPAN STEFO S. SULENTIC, rođen 1914, Mostar, pravnik,

- član KPJ od 1940, u Bataljonu od kraja 1941, zamjenik komesara čete, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- RADE T. ŠUMAN, rođen 1914, Mostar, bolničar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, pomoćnik referenta saniteta;
- MUHAMED O. TASLAMAN BEG, rođen 1920, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- MEHMED MEHA A. TASO, rođen 1920, Mostar, brijač, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo na Humcu kod Bugojna avgusta 1942;
- MIJO L. TELEBAK, rođen 1907, Luka. Nevesinje, zemljoradnik, u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo u Luci kod Nevesinja marta 1942;
- MUSTAFA M. TEMIM TURKO, rođen 1913, Mostar, krojač, član KPJ od 1940, u Bataljonu od početka 1942, komesar čete;
- SPIRO M. TICA, rođen 1910, Konjsko, Trebinje, službenik.
- član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Donjoj Vrbići kod Bileće oktobra 1943;
- STOJANKA TODORVIĆ, iz Zemuna, profesor, član KPJ od 1941, u Bataljonu od jeseni 1941, bolničarka, umrla u Centralnoj bolnici u Jasikovcu januara 1943;
- VELJKO TOMANOVIĆ, rođen 1923, Baljci, Bileća, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- MIRKO T. TOPALOVIC, rođen 1923, Kula, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;
- BECIR M. TRBONJA, rođen 1919, Mostar, električar, u Bataljonu od početka 1942, desetar, poginuo u Grušći kod Konjica aprila 1944;
- HUSEIN O. TRBONJA, rođen 1915, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- MEHMED MEHA J. TRBONJA, rođen 1915, Mostar, obučar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1943, u Bataljonu od oktobra 1941, komandant Bataljona, narodni heroj;

- IBRO M. TRČALO, rođen 1922, Mostar, radnik, u Bataljonu od kraja 1941, borac;
- AVDO Đ. VAJZOVIC, rođen 1913, Konjic, rezbar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- NENAD J. VASIC, rođen 1914, Mostar, pravnik, član KPJ od 1936, u Bataljonu od januara 1942, komandant Bataljona;
- MUHAMED M. VELAGIĆ ĐULAGA, rođen 1924, Mostar, obučar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od decembra 1941, bataljonski kurir;
- JOVO J. VIDOJEVIC, rođen 1925, Zagorice, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- SEFIK M. VILA FIKA, rođen 1920, Mostar, tokar, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od decembra 1941, politički delegat voda, poginuo u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942;
- SIMO VOJINOVIC, rođen 1922, Podosoje, Bileća, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1942, politički delegat voda;
- DONKO A. VRANKIĆ, rođen 1924, Metković, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- MILIVOJE MILI V. VUCETIĆ, rođen 1922, Čapljina, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, zbog bolesti vraćen u Mostar juna 1942, umro u Mostaru 1943;
- ALIJA VUCIJKOVIC, rođen 1922, Mostar, krojač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, borac;
- MARKO S. VUCKOVIC, rođen 1917, Srpske Moravice, Karlovac, učitelj, u Bataljonu od kraja 1941, intendant Bataljona;
- BLAGOJE R. VUCUREVIC, rođen 1910, Bogojevića Selo, Trebinje, saobraćajni policajac, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, komandir čete, ranjen na Komaru decembra 1942. i umro u Centralnoj bolnici;
- SIMO VUJAČIĆ, rođen 1918, Maočići, Nikšić, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- VIDAK VUJACIĆ VICKO, rođen 1915, Riječani, Nikšić, željezničar, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Zagrebu 1945;

- ALEKSA VUJOSEVIĆ, rođen 1918, iz Crne Gore, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo u Dramiševu kod Nevesinja juna 1942;
- ILIJA A. VUJOVIC, rođen 1918, Gornji Davidovići, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo kod Jablanice marta 1943;
- MILAN VUJOVIC, rođen 1919. Vranjska, Bileća, zemljoradnik, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- VLADO T. VUJOVIC, rođen 1919. Bijeljani, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, zamjenik komesara čete;
- MILE VUKALOVIC, rođen 1910, Bogojevića Selo, Trebinje. radnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- BOZO Đ. VUKOJE, rođen 1919, Pađeni, Bileća, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1942, borac;
- PAVLE V. VUKOJE KORCAGIN. rođen 1910, Pađeni, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo na Ratkameni marta 1943;
- STEVAN G. VUKOJE, rođen 1911, Pađeni, Bileća, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1942, borac, poginuo na Ratkameni marta 1943;
- DUŠAN L. VUKOSAV, rođen 1926, Spiljani, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1942, borac;
- RADOMIR RADE L. VUKOSAV, rođen 1921, Spiljani, Konjic, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1944, u Bataljonu od decembra 1941, zamjenik komandira čete;
- PERO N. VULIC, rođen 1912, Čičevo, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1941, borac;
- DRAGO P. VUKOVIC KOSTRIJES, rođen 1897, Mostar, radnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od septembra 1941, borac, poginuo u Drvaru 1944;
- RADOJKA G. VUKOVIC, rođena 1924, Mostar, domaćica, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od kraja 1941, bolničarka, u probijanju sa Sutjeske zarobljena kod Jablanice juna 1943, ubijena u logoru Jasenovac 1944;
- MUHAMED S. ZAGORČIĆ, rođen 1921, Mostar, građevinski tehničar, član SKOJ-a od 1941,

- u Bataljonu od kraja 1941, borac, poginuo u Izgorima kod Gacka juna 1943;
- MUSTAFA A. ZAGORČIĆ MUJČIĆ, rođen 1914, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1932. i KPJ od 1941, u Bataljonu od maja 1942, zamjenik komandanta Bataljona;
- HASAN S. ZAHIROVIĆ LAČA, rođen 1920, Mostar, pekar, član KPJ od 1942, u Bataljonu od oktobra 1941, zamjenik komandira čete, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka aprila 1943, narodni heroj;
- MEHMED D. ZALIHIC, rođen 1898, Mostar, kovač, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od marta 1942, borac, poginuo u Bijeloj kod Konjica juna 1942;
- SALKO A. ZEBIC, rođen 1921, Jablanica, službenik, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od aprila 1942, bataljonski kurir;
- ANTE S. ZELENKA, rođen 1922, Mostar, građevinski tehničar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1941, u Bataljonu od marta 1942, borac, umro od tuberkuloze u Mostaru u ljeto 1943;
- ANTE A. ZUANIĆ, rođen 1924, Rogatica, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od de-
- cembra 1941, borac, poginuo u Janjini kod Konjica aprila 1942;
- MUHAREM S. ZUHRIC, rođen 1921, Ljubuški, briač, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od početka 1942, borac;
- LAZAR ZUROVAC LALA, rođen 1920, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od novembra 1941, borac;
- MILE S. ZUROVAC, rođen 1905, Luka, Nevesinje, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Luci kod Nevesinja marta 1942;
- ILIJA L. ZERAJIĆ, rođen 1908, Luka, Nevesinje, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Luci kod Nevesinja marta 1942;
- RISTO V. ZERAJIĆ, rođen 1892, Luka, Nevesinje, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1942, borac, poginuo u Luci kod Nevesinja marta 1942;
- STJEPAN A. ZIVIĆ, rođen 1913, Sao Paolo, Brazil, službenik, predratni član KPJ, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- HAMDIJA A. ZULJEVIĆ, rođen 1919, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od

- 1941, u Bataljonu od proljeća 1942, borac;
- RAJKA . . . , iz Sarajeva, omladinka, u Bataljonu od početka 1942, borac, poginula na Sutjesci;
- LENKA . . . , iz Srbije, učiteljica, u Bataljonu od maja 1942 (došla iz 2. proleterske brigade), poginula u Zaboranima kod Nevesinja juna 1942.

BORCI MOSTARSKOG BATALJONA (JUNI 1942-JUNI 1943)

- CAMIL I. AHMETOVIĆ, rođen 1920, Heljdani, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, umro 1945. u bolnici 17. krajiške brigade;
- ANTE AJDUK, iz Vrgorca, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Porimu marta 1943;
- MILOSAV V. ALEKSIC MICO, rođen 1910, Jokovica, Nikšić, zemljoradnik, član KPJ od 1935, u Bataljonu od januara 1943, intendant Bataljona;
- OSMAN I. ALIKALFIĆ, rođen 1911, Mostar, radnik, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od januara 1943, borac;
- OSMAN C. ARFADZAN, rođen 1925, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- MUHAMED HAMICA M. ARPADZIC, rođen 1920, đak, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac;
- VELIJA H. ARSLANAGIĆ, rođen 1910, Arslanagića Most, Trebinje, zatvorski stražar, u Bataljonu od jula 1942, borac;
- JAŠAR S. AVDIĆ, rođen 1920, Plana, Bileća, radnik, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo kod Nevesinja aprila 1943;
- ALEKSANDAR ACO T. BABIĆ, rođen 1921, Hadžići, Bileća, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1942, zamjenik komesara Bataljona;

- HUSO M. BAJRAMOVIĆ, rođen 1927, Lizoperci, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac;
- HUSO M. BAKIĆ, rođen 1925, Seferovići, Gornji Vakuf, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- AHMET M. BALIĆ, rođen 1924, Kranjčići, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo kod Nevesinja aprila 1943;
- DAUT O. BEGIĆ, rođen 1923, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- OSMAN A. BEGIĆ, rodom iz Sovica, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od avgusta 1942, borac;
- HAKIJA M. BEGTASEVIĆ, rođen 1926, Konjic, radnik, u Bataljonu od jula 1942, borac;
- HUSEIN M. BEGTASEVIĆ, rođen 1922, Konjic, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo na Kobiljoj glavi maja 1943;
- LJUBICA M. BELSA, rođena 1925, Konjic, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od jula 1942, bolničarka;
- HABIBA A. BERIBAK, rođena 1925, Jablanica, domaćica, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- HATIDŽA A. BERIBAK, rođena 1925, Jablanica, domaćica, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginula na Sutjesci;
- SALKO O. BILANOVIC, rođen 1923, Zastinje, Gornji Vakuf, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- CVITAN J. BILAS JOKETA, rođen 1912, Gradac, Kardeljevo, zemljoradnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- CAMIL S. BITANGA, rođen 1924, Višići, Čapljina, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od aprila 1943, borac;
- SABIT A. BOJČIĆ, rođen 1919, Sevaš-Njive, Čapljina, žandar, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo kod Biće decembra 1943;
- SALKO H. BOJČIĆ, rođen 1922, Sevaš-Njive, Čapljina, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od aprila 1943, borac;
- SEFIK A. BOSNJIĆ, rođen 1914, Mostar, bravar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Sutjesci;

- ESAD H. BRKIĆ, rođen 1917, Mostar, student medicine, član KPJ od 1940, u Bataljonu od jula 1942, pomoćnik referenta saniteta Bataljona;
- ANTE A. BUKLJAS LESO, rođen 1924, Podaca, Kardeljevo, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- FADIL M. BULJINA, rođen 1917, Bukovije, Konjic, krojač, u Bataljonu od jula 1942, borac;
- SERIF I. CICA, rođen 1923, Lizo-perci, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od avgusta 1942. borac;
- FATIMA O. CILIC, rođena 1924, Djevor, Jablanica, domaćica, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- FEHIM O. CILIC, rođen 1925, Djevor, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- HUSO R. CILIC, rođen 1925, Djevor, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poslije probijanja sa Sutjeske uhvaćen kod Jablanice, pušten iz logora u Sisku i umro kod kuće krajem 1943;
- IDRIZ R. CILIC, rođen 1926, Djevor, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poslije probijanja sa Sutjeske uhvaćen kod Jablanice i ubijen u logoru u Njemačkoj;
- HUSO H. COLIC, rođen 1923, Lizo-perci, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- IRFAN F. CATOVIC, rođen 1920, Pridvorci, Trebinje, radnik, predratni član KPJ, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo na Porimu marta 1943;
- OMER B. CEMIC KUKRIKA, rođen 1920, Lug, Jablanica, kamenorezac, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- SABAN H. COSIC, rođen 1910, Sabančići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka aprila 1943;
- MITHAD MIDO H. ČIŠIĆ, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- JUNUZ J. DAUTBEGOVIĆ, rođen 1919, Duge, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;

- MAHMUT J. DIZDAR SULTAN, rođen 1922, Livno, radnik, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- ŠEMSUDIN A. DIZDAR STRATEG, rođen 1920, Mostar, brijač, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od jula 1942, intendant Bataljona;
- MUSTAFA R. DIZDAREVIĆ, rođen 1919, Mostar, pitomac vojne akademije, član SKOJ-a od 1942. u Bataljonu od januara 1943, borac;
- LOVRE I. DRVIŠ, rođen 1919, Makarska, radnik, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- IBRO O. DZINO, rođen 1924, Donje Paprasko, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac;
- MUHAMED A. DŽUMHUR, rođen 1922, Konjic, đak, u Bataljonu od jula 1942, borac;
- MEHMED J. ĐUKIĆ, rođen 1921, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1943, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo u Ljubomiru u jesen 1943;
- RAMIZA J. DUKIC, rođena 1919, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od ljeta 1942, borac, poginula na Sutjesci;
- UROS ELJDAN, iz Dalmacije, u Bataljonu od novembra 1942, borac;
- IBRAHIM J. ERZUMLIC, rođen 1923, Konjic, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo na Komaru decembra 1942;
- SABAN S. FALAN, rođen 1925, Rodiči, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac;
- KEMAL I. FEJZIĆ, rođen 1925, Bivolje Brdo, Čapljina, obučar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1943, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- MEHMED FOCAK, iz Zepča, trgovac, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Porimu marta 1943;
- ASIM H. FRENJO, rođen 1920, Mostar, električar, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo na Porimu marta 1943;
- MUJO R. GARBO, rođen 1919, Višići, Čapljina, kovač, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- JOZO I. GAVRA, iz Dalmacije, zemljoradnik, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;

- IVAN S. GILJEVIĆ, rođen 1909, Baćina, Kardeljevo, zemljoradnik, član KPJ od 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- FATIMA FATA O. GLUMAC, rođena u Sovićima, Jablanica, domaćica, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- ANĐELKO E. GOATI, rođen 1901, Mostar, mašinbravar, član KPJ od 1919, u Bataljonu od jula 1942, ekonom čete, uhapšen u Mostaru jula 1943. i ubijen na Ovojcima kod Mostara;
- OMER A. GOLUBIĆ, rođen 1921, Mostar, učitelj, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1940, u Bataljonu od kraja 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- ENVER H. GRČIĆ, rođen 1927, Ostrožac, Jablanica, brijač, u Bataljonu od marta 1943, borac;
- AVDO A. GUSIĆ, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- HUSO H. GVOZDEN, rođen 1925, Pridvorci, Gornji Vakuf, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- MUHAMED HÄMO M. HADZAJLIĆ, rođen 1922, Ljubuški, radnik, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo 1945;
- ABDULAH I. HADZIALIĆ, rođen 1923, Konjic, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo kod Konjica jula 1943;
- IBRO A. HADZIMUSIC, rođen 1912, Mostar, radnik, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- JUSUF A. HADZIOMEROVIĆ GAPO, rođen 1914, Mostar, radnik, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- IRFAN A. HADZIZUKIĆ, rođen 1925, Konjic, bravar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- HILMIJA H. HADZOVIC, rođen 1920, Trebinje, aviomehaničar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od jula 1942, omladinski rukovodilac čete;
- TAHIR Z. HADZOVIC, rođen 1918, Trebinje, student, član SKOJ-a od 1937. i KPJ od 1941, u Bataljonu od jula 1942, borac;
- JUSUF A. HAJDUK, rođen 1926, Ostrožac, Jablanica, trgovac,

- u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo u Orahu pod Lebršnikom maja 1943;
- FADIL M. HAJROVIC, rođen 1920, Rečice, Čapljina, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od aprila 1943, poginuo na Sutjesci;
- SEFKO O. HAJROVIC, rođen 1925, Rečice, Čapljina, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo na Morinama kod Nevesinja maja 1943;
- AHMET S. HALEBIC, rođen 1925, Lug, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Porimu marta 1943;
- FADIL HASAGIĆ FEĐA, rođen 1924, Vareš, đak, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- MERSIJA E. HASANBEGOVIĆ, rođena 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od marta 1943, referent saniteta u Bataljonu;
- KADA B. HINDIČ, rođena 1923. Glogošnica, jablanica, domaćica, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginula na Sutjesci;
- HAMID M. HRNJICA, rođen 1902, Konjic, radnik, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- OSMAN S. HUSREP, rođen 1924, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo kod Prozora koncem 1943;
- SAFET R. HUSREP, rođen 1923, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka aprila 1943;
- ALIJA I. IBRICA TALE, rođen 1925, Proslap, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- DERVO B. ISAK, rođen 1924, Varvara, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- BOSKO T. JANJIC SERĐENTO, rođen 1922, Raška Gora, Mostar, zemljoradnik, u Bataljonu od jula 1942, borac;
- ZAJKO M. JUNUZOVIČ, iz Dobljana, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo u Hudusku kod Rame juna 1944;
- MIRKO M. JURIČEVIC, rođen 1924, Lisičići, Konjic, radnik, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo na Sutjesci;

- ANTE F. JURIŠIĆ, rođen 1911, Mostar, radnik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac;
- SALIH M. JUSUFBEGOVIĆ, rođen 1906, Kopčići, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- TAHIR M. JUSUPOVIĆ, rođen 1919, Cehari, Jablanica, kamenorezac, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- MEHMED A. KAJTAZ, rođen 1902, Mostar, željeznički službenik, u Bataljonu od jula 1942, komandant Komande mjesta Konjic;
- ADEM B. KAPIC, rođen 1923, Počitelj, Čapljina, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- OMER S. KARIC, rođen 1927, Bačina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- IVAN KATOVIC, iz Dalmacije, u Bataljonu od novembra 1942, borac;
- MUNIB H. KEBO, rođen 1924. Bivolje Brdo, Čapljina, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1943, u Bataljonu od aprila 1943, borac;
- SLOBODAN J. KEZUNOVIĆ, rođen 1920, Sokolac, Sarajevo, službenik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1942, zamjenik komandanta Bataljona;
- NOVAK Đ. KNEŽEVIĆ, rođen 1913, Dragovlje, Nikšić, student, predratni član KPJ, u Bataljonu od septembra 1942, zamjenik komandanta Bataljona;
- HANA S. KOLUKCIJA, rođena 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, borac, zarobljena u Gračanici kod Bugojna avgusta 1942. i ubijena u logoru Stara Gradiška;
- SEFKIJA M. KOMADINA, rođen 1907, Mostar, stomatolog, u Bataljonu od marta 1943, borac, u probijanju sa Sutjeske' zarobljen kod Nevesinja i strijeljan na Ovojcima kod Mostara jula 1943;
- SABRIJA M. KOVAČ, rođen 1915, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1942, borac, poginuo 1944;
- SAFET I. KOVAČ, rođen 1924, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, poginuo u Hudusku kod Rame novembra 1943;
- IBRO H. KOVACEVIC, rođen 1925, Kranjčići, Prozor, zemljorad-

- nik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- JERKO J. KOVACEVIC, rođen 1922, Kotišina, Makarska, zemljoradnik, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- MILOŠ G. KOVACEVIC, rođen 1910, Grahovo, Nikšić, podoficir, predratni član KPJ, u Bataljonu od oktobra 1942, poginuo u Bijeloj kod Konjica februara 1943, narodni heroj;
- SABAN O. KOVACEVIC, rođen 1915, Rodići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- AISA O. KRPO, rođena 1921, Rečice, Čapljina, domaćica, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poslije probijanja sa Sutjeske uhvaćena u Dubravama kod Mostara i ubijena u logoru Jasenovac;
- EJUB S. KRPO, rođen 1922, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, poginuo u Đanićima kod Konjica u jesen 1944;
- HAMDIJA M. KRVAVAC, rođen 1926, Konjic, radnik, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo kod Konjica marta 1945;
- SEFKO A. KUDRA CIKA, rođen 1920, Tasovčići, Čapljina, radnik, u Bataljonu od januara 1943, borac;
- AHMET O. KUKIĆ, rođen 1920, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od avgusta 1942, borac;
- MUHO H. LETICA, rođen 1926, Donji Višnjani, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- AHMET M. LETO, rođen 1925, Počitelj, Čapljina, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- SABIT S. LETUKA, rođen 1926, Bijela, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- UGLJEŠA G. LOJPUR, rođen 1923, Baćina, Jablanica, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- BERISLAV LUCIĆ BIJELI, rođen 1922, Podgora, Makarska, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od novembra 1942, desetar;
- BEČIR M. LULIC, rođen 1926, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1942, borac;

- MUHAMED R. LJUBOVIĆ, rođen 1912, Mostar, mesar, pred-ratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od kraja 1942, borac, poginuo kod Gacka 1944;
- MAHMUT B. LJUBUNCIĆ, rođen 1917, Glamoč, građevinski tehničar, u Bataljonu od ljeta 1942, borac, poginuo u Bišini kod Nevesinja marta 1943;
- RABIJA A. LJUBUNCIĆ, rođena 1916, Glamoč, građevinski tehničar, u Bataljonu od ljeta 1942, borac;
- PETAR J. MARKULIN, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- OMER I. MASLO MALI, rođen 1928, Donja Jablanica, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- SMAJO A. MASLO, rođen 1924, Donja Jablanica, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- SEFIK O. MASLO, rođen 1922, Mostar, krojač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac;
- KASIM MEHIĆ, iz Mudrika kod Travnika, u Bataljonu od kraja 1942, borac, poginuo kod Sarajeva 1945;
- ĐULSA O. MEHMEDOVIĆ, rođena 1925, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od ljeta 1942, borac, poginula kod Jajca 1944;
- RUDOLF A. MERKADIĆ, rođen 1919, Prozor, student, član KPJ od 1942, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- PETAR A. MIHALJEVIĆ, rođen 1920, Tučepi, Makarska, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- BAJRO M. MILANOVIĆ, rođen 1924, Boljkovac, Gornji Vakuf, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo kod Nevesinja aprila 1943;
- IBRO MILANOVIĆ, rođen 1912, Boljkovac, Gornji Vakuf, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- PASO M. MILANOVIĆ, rođen 1924, Boljkovac, Gornji Vakuf, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka aprila 1943;
- DANILO R. MILIĆEVIĆ VLADIKA, rođen 1919, Hrgud, Sto-

- lac, učitelj, član SKOJ-a od 1938. i KPJ od 1940, u Bataljonu od jula 1942, komesar čete, poginuo na Sutjesci;
- LJUBO T. MILJANOVIĆ, rođen 1912, Vrpolje, Trebinje, radnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od novembra 1942, komandir čete, poginuo u Bijelom polju kod Mostara 1945, narodni heroj;
- EDHEM E. MIRAZOVIĆ, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jeseni 1942, borac;
- ESAD J. MIŠIĆ, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Porimu marta 1943;
- RAMIZ S. MUMINOVIĆ, rođen 1920, Struge, Čapljina, radnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- FERHAT D. MURATBEGOVIĆ, rođen 1904, Kopočići, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, umro od iscrpljenosti 1944;
- HAJRIJA V. MUSEVIĆ, rođena 1927, Ostrožac, Jablanica, domaćica, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginula na Sutjesci;
- DRAGO R. NIZETIĆ, rođen 1921, Selce, Brač, kovač, član KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- FADIL H. NUMIĆ, rođen 1924, Duvno, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od jula 1942, komesar Bataljona;
- MILAN M. ODAVIĆ, rođen 1914, Krivodol, Imotski, zemljoradnik, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- HATA B. OSMIĆ, rođena 1929, Proslap, Prozor, domaćica, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- OSMAN O. OSMIĆ, rođen 1923, Proslap, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo kod Prozora maja 1944;
- SALKO O. OSMIĆ, rođen 1925, Proslap, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- IBRO A. PALIĆ, rođen 1923, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka maja 1943;
- MARIJAN F. PAVELIĆ, rođen 1913, Zabukovac, Novi Vinodol, policajac, član KPJ od 1941, u Bataljonu od jula 1942, zamjenik intendanta Bataljona;

- ALIJA I. PERVIZ, rođen 1923, Šlimac, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo u Galzniku u Sloveniji 1945;
- MUJO I. PERVIZ, rođen 1921, Slimac, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, umro u bolnici u Bariju 1944;
- AGAN L. PIDRO, rođen 1912, Crkvice, Gornji Vakuf, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- AVDO M. POZDER, rođen 1924, Lizoperci, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- ĆAMIL H. POZDER, rođen 1923, Lizoperci, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- SACIR O. POZDER, rođen 1923, Lizoperci, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka maja 1943;
- ŠAMIJA M. PUZIC, rođena 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od marta 1943, bolničarka;
- VOJNA A. RAFANELI, rođena 1921, Makarska, krojačica, član KPJ od 1941, u Bataljonu od novembra 1942, bolničarka, poginula na Sutjesci;
- MEHMED D. RAHIMIĆ, rođen 1915, Pijesci, Mostar, zemljoradnik, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- HUSNIJA S. REBAC, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1941, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- DZEMAL H. REPESA, rođen 1923, Domanovići, Čapljina, radnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od aprila 1943, borac;
- HAMDİJA J. REPOVAC, rođen 1915, Konjic, krojač, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od jula 1942, ekonom čete, poginuo na Sutjesci;
- EKREM A. RIĐANOVIĆ, rođen 1923, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- FADIL A. RIĐANOVIĆ, rođen 1920, Mostar, željeznički službenik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od novembra 1942, komandir čete;

- ANTE ROGUSIĆ, iz Dalmacije, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Morinama kod Nevesinja aprila 1943;
- RATOMIR R. SALATIĆ RADE, rođen 1915, Trebinje, metal-ski radnik, član KPJ od 1938, u Bataljonu od ljeta 1942, zamjenik komesara čete;
- DANICA LJ. SARIC, rođena 1924, Borci, Konjic, domaćica, u Bataljonu od marta 1943, bolničarka;
- SAVO L. SAVCLC, rođen 1921, Ribari, Konjic, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1943, u Bataljonu od marta 1943, komandir voda;
- MUJO O. SEFER, rođen 1919, Ravnica, Prozor, zemljoradnik, član KPJ od 1943, u Bataljonu od jula 1942, komandir voda, poginuo na Sutjesci;
- HAMID O. SELIMOVIC, rođen 1925, Sabančići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- LENKA V. SIKIMA, rođena 1926, Vojkovići, Sarajevo, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, bolničarka, poginula na Sutjesci;
- ESAD M. SLIPICEVIĆ, rođen 1922, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo u Vrdolju kod Konjica marta 1944;
- JAKUB F. SMILAGIĆ KUBO, rođen 1924, Livno, vozač, u Bataljonu od septembra 1942, borac;
- IVO J. STIPIC, rođen 1920, Gradac, Kardeljevo, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- JOZAN N. STOJANOVIĆ, rođen 1922, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- HAMIDA J. SABANAC, rođena 1924, Mostar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od marta 1943, bolničarka;
- RADOVAN C. SAKOTIĆ, rođen 1906, Orahovac, Trebinje, kamenorezac, član KPJ od 1939, u Bataljonu od novembra 1942, komandant Bataljona, poginuo kod Postojne maja 1945, narodni heroj;
- OMER M. SASIĆ, rođen 1923, Seonica, Konjic, radnik, u Bataljonu od jula 1942, borac;
- SALKO H. SAŠIĆ, rođen 1920, Seonica, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od jula 1942, borac;

- SERIF A. SČUK, rođen 1923, Lizoperci, Prozor, zemljoradnik, u Bataljonu od avgusta 1942, borac;
- SAVA M. ŠEGRT, rođen 1919, Bastasi, Bosansko Grahovo, zemljoradnik, u Bataljonu od juna 1943 (stupio na Sutjesci kao borac 2. proleterske brigade), borac, poginuo na Sutjesci;
- MUSTAFA B. SKAMPO, rođen 1925, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- SERIF S. SKRBO, rođen 1921, Tasovčići, Čapljina, radnik, u Bataljonu od septembra 1942, borac, poginuo na Morinama kod Nevesinja maja 1943;
- MARKO A. SOLJIC, rođen 1908, Crnač, Listića, radnik, član KPJ od 1933, španski borac, u Bataljonu od novembra 1942, komesar čete;
- CVITAN J. ŠUMAN, rođen 1918, Raška Gora, Mostar, radnik, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- IBRO M. TASIC, rođen 1906, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac;
- JUSUF S. TASIC, rođen 1905, Sovići, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od marta 1943, borac;
- JOZO I. TAVRA, rođen 1912, Makarska, radnik, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginuo na Sutjesci;
- KEVSERA S. TIKVINA, rođena 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od marta 1943, omladinski rukovodilac čete;
- HATIDŽA TIDŽA TOLIC, iz Travnik, domaćica, u Bataljonu od marta 1943, borac, poginula na Sutjesci;
- MARKO J. TOLO, rođen 1902, Sćitovo, Kiseljak, zemljoradnik, u Bataljonu od ljeta 1942, borac, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka aprila 1943;
- DRAGAN J. TRKULJA, rođen 1925, Vojnić, Lika, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1942, komandir voda, poginuo na Sutjesci;
- AVDO O. TUCE, rođen 1922, Aladinići, Stolac, đak, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- ZUMKA H. TULIC, rođena 1924, Ostrožac, Jablanica, domaćica, u Bataljonu od marta 1943, bolničarka;

- ANĐELKO M. TVRTKOVIC, rođen 1915, Kreševo, Fojnica, student, član KPJ od 1936, u Bataljonu od ljeta 1942, borac i politički radnik;
- RASIM K. VAJZOVIC, rođen 1920, Konjic, željeznički službenik, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo kod Zavidovića 1944;
- AVDO I. VELAGIĆ, rođen 1924, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- KADA D. VELAGIĆ, rođena 1923, Slatina, Jablanica, domaćica, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- NAZIF I. VELAGIĆ, rođen 1923, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- RAMO D. VELAGIĆ, rođen 1926, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac;
- ALIJA M. VELEDAR, rođen 1921, Počitelj, Čapljina, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od aprila 1943, komandir voda;
- IBRO IBRICA H. VELEDAR, rođen 1923, Počitelj, Čapljina, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1944, u Bataljonu od aprila 1943, borac, poginuo u Kpnjicu marta 1945;
- SALKO M. VELEDAR, rođen 1921, Počitelj, Čapljina, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od aprila 1943, borac;
- CAMIL H. VELIĆ, rođen 1921, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, umro kao ranjenik u Centralnoj bolnici marta 1943;
- SALKO S. VELIC, rođen 1925, Slatina, Jablanica, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- BOSILJKA I. VISKOVIĆ, rođena 1923, Podaca, Kardeljevo, domaćica, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od novembra 1942, borac, poginula na Sutjesci;
- IBRO H. VISO, rođen 1918, Mostači, Trebinje, obučar, predratni aktivista radničkog pokreta, član KPJ od 1942, u Bataljonu od jula 1942, zamjenik komandira čete, poginuo na Sutjesci;
- DUŠAN VUJICIĆ, radnik željezničke ložionice u Sarajevu, u Bataljon stupio na Sutjesci juna 1943, borac, poginuo na Kamennoj kod Mostara jula 1943;
- ENISA H. ZAHIROVIĆ, rođena 1919, Ostrožac, Jablanica, do-

- maćica, u Bataljonu od marta 1943, bolničarka;
- ASIM I. ZEKOTIĆ, rođen 1918, Voljevac, Gornji Vakuf, zemljoradnik, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- FATIMA ZEKOTIĆ (supruga Asima, poginulog na Sutjesci), rođena 1922, iz okolice Stoca, domaćica, u Bataljonu od februara 1943, borac, poginula na Sutjesci;
- ASIM M. ZUBČEVIĆ, rođen 1917, Trebinje, stolar, član KPj od 1937, u Bataljonu od jula 1942, komesar čete, poginuo na Komaru decembra 1942, narodni heroj;
- MUHAMED M. ZULJEVIĆ, rođen 1922, Mostar, brijač, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1943, borac, poginuo na Sutjesci;
- MALI AHMIĆ, iz Foče, u Bataljonu od jula 1942, borac, poginuo u Prozoru februara 1943;
- MALA IVKA, iz Dalmacije, u Bataljonu od novembra 1942, bolničarka, poginula na Sutjesci;
- MUHAMED zvani »PEGAMBER«, iz okoline Bugojna ili Travnik, u Bataljonu od kraja 1942, borac, poslije probijanja sa Sutjeske uhvaćen i ubijen kod Jablanice.

BORCI MOSTARSKOG BATALJONA U MOSTARSKOM PARTIZANSKOM ODREDU (JUNI 1943-MAJ 1944)

- BESIM A. ALIBEGOVIĆ, rođen 1923, Ključ, krojač, u Bataljonu od januara 1944, borac, nepoznata sudbina od aprila 1944;
- HUSEIN H. ALIKALFIĆ, rođen 1915, Mostar, učitelj, u Bataljonu od oktobra 1943, načelnik Štaba Bataljona;
- AHMET AHMIĆ, iz Foče, u Bataljonu od početka 1944, borac, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- ESREF ALIHODZIĆ, iz Sarajeva, radnik, u Bataljonu od ljeta 1943, borac;
- ILIJA S. ANDRIĆ, rođen 1907, Borci, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1943, u Bataljonu od oktobra 1943, zamjenik intendanta Bataljona;

- MILA S. ANDRIC, rođena 1922, Borci, Konjic, domaćica, u Bataljonu od oktobra 1943, bolničarka, poginula u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- MOMČILO S. ANDRIC, rođen 1926, Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- SAVO I. ANDRIC, rođen 1926. Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1943, borac;
- MLADEN J. ANTUNOVIC, rođen 1924, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od avgusta 1943, desetar;
- SLOBODANKA I. BAJIC BEBA, rođena 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, bolničarka;
- ANGISA GISA H. BAJROVIC, rođena 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1943, bolničarka;
- ASAD H. BAJROVIC, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac;
- MUHAMED A. BAKIJA, rođen 1923, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1943, komandir voda;
- MUSTAFA BEĆIREVIC, iz Sarajeva, u Bataljonu od ljeta 1943, borac;
- HIVZIJA V. BEGOVIC LAPINA, rođen 1918, Trebinje, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od avgusta 1943, borac, poginuo kod Konjica novembra 1943;
- HASAN M. BEGTASEVIĆ, rođen 1924, Konjic, radnik, u Bataljonu od februara 1944, borac, poginuo na Gradu kod Konjica marta 1944;
- LJUBO A. BEKAVAC, rođen 1919, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1943, borac, poginuo na Kuli kod Konjica decembra 1944;
- IVAN BEKINA, zarobljen kao domobran u jesen 1943, ostao u Bataljonu kao kuhar, nepoznata sudbina od aprila 1944;
- DANILO M. BERBEROVIC, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od septembra 1943, borac, poginuo na Cičevu kod Konjica februara 1944;
- ABAZ S. BERHAMOVIĆ, rođen 1927, Trebinje, đak, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1944, u Bataljonu od oktobra 1943, komandir voda;

- ARIF BIBIĆ, iz Sarajeva, u Bataljonu od januara 1944, borac, poginuo na Pijescima kod Mostara oktobra 1944;
- DANILO L. BILANOVIC, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od septembra 1943, zamjenik političkog komesara Mostarskog bataljona u Odredu;
- MILIVOJE L. BILANOVIC, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od jula 1943, borac;
- MILORAD L. BJELICA, rođen 1921, Cesim, Konjic, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od kraja 1943, komandir voda;
- MLADEN S. BJELICA, rođen 1922, Cesim, Konjic, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1943, u Bataljonu od septembra 1943, zamjenik komesara čete;
- SRETEN S. BJELICA, rođen 1922, Cesim, Konjic, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od septembra 1943, desetar;
- HALIL S. BOBIC, rođen 1922, Drežnica, Mostar, radnik, član KPJ od 1943, u Bataljonu od marta 1944, politički delegat voda;
- MIROSLAV S. BORAS, rođen 1917, Sarajevo, mašinski tehničar, član SKOJ-a od 1939. i KPJ od 1942, u Bataljonu od jula 1943, obavještajni oficir;
- UROS BOŽIĆ, iz Zenice, u Bataljonu od jeseni 1943, intendant Komande mjesta u Glavatičevu, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- MUHAREM M. BRICA, rođen 1923, Gornji Vakuf, mehaničar, u Bataljonu od septembra 1943, desetar, nepoznata sudbina od aprila 1944;
- OSMAN M. BRKIC BUBREG, rođen 1915, Mostar, bravar, član KPJ od 1941, u Bataljonu od decembra 1943, borac, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- REMZIJA M. BRKIC REDZO, rođen 1922, Mostar, mesar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jeseni 1943, borac, poginuo kod Ostrošca 1945;
- IVAN F. BUBAŠ, rođen 1906, Mostar, soboslikar, član KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1943, borac i politički radnik;
- RAMIZ A. CAUSEVIC, rođen 1927, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od jeseni 1943, borac;

- SACIR I. CELEBIĆ, rođen 1922, Mostar, krojač, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamennoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- ZIBA I. CELEBIC, rođena 1924, Mostar, domaćica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- NERKEZ M. ĆEMALović, rođen 1923, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1943, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- DERVO O. ĆESIR, rođen 1926, Razići, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od novembra 1943, borac;
- HUSO M. ĆESIR, rođen 1927, Razići, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od novembra 1943, borac;
- SALKO M. ĆESIR, rođen 1924, Razići, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od novembra 1943, zamjenik komandira čete;
- MURIZ I. ĆISIĆ, rođen 1928, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1943, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- OMER A. ĆIŠIĆ, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac;
- SAFET M. ĆIŠIĆ, rođen 1922, Mostar, učitelj, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944. u Bataljonu od januara 1944, borac i politički radnik;
- ZIJO ĆIŠIĆ, rođen 1922, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1943, borac;
- ABAZ A. DERONJA, rođen 1920, Mostar, limar, član KPJ od 1938, u Bataljonu od novembra 1943, borac;
- MUZAFER II. DERONJA, rođen 1925, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamennoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- AFAN S. DIZDAR, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, borac, poginuo u Doljanima kod Jablanice maja 1944;
- ALIJA I. DRAČE, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamennoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- MARTIN DRVLJANOVĆAN, rođen 1921, Đurđevci, muzičar, u Bataljonu od jula 1943,

- borac, poginuo na Kamennoj kod Mostara jula 1943;
- STEVO L. DURŠUN, rođen 1919, Konjic, mašinski tehničar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1943, u Bataljonu od jeseni 1943, komesar čete, poginuo na Trusini kod Stoca jula 1944;
- MUHAMED MEHA M. DVIZAC, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od jeseni 1943, komesar čete;
- REUF M. DZABIĆ, rođen 1925. Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od oktobra 1943, omladinski rukovodilac u Mostarskom odredu;
- NAZIF A. DZEPO, rođen 1924. Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od jula 1943, borac, poginuo na Kamennoj kod Mostara jula 1943;
- FATIMA A. DZINOVIĆ, rođena 1925, Mostar, domaćica, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od novembra 1943. borac, poginula u Pazariću kod Sarajeva aprila 1944;
- ABDUREZAK A. DZUMHUR, rođen 1926, Konjic, radnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1943. zamjenik komandira čete;
- DRAGAN ĐAJIĆ, iz sela Matavuzi kod Sarajeva, u Bataljonu od jeseni 1943, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- SALKO I. ĐAJO, rođen 1920, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- MILAN ĐOKIĆ, iz Sarajeva, u Bataljonu od ljeta 1943, borac;
- SALKO M. ĐONKO, rođen 1923, Mostar, bravar, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od januara 1944, borac, poginuo u Daževicama kod Kreševa aprila 1944;
- ATIF A. ĐUKIĆ BELI, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od avgusta 1943. borac, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- IBRAHIM H. ĐUKIĆ, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamennoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- OMER H. ĐUKIĆ, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, zarobljen na Kamennoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;

- SALIH SALKO J. ĐUKIĆ, rođen 1926, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jeseni 1943, borac, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- ABID H. ĐULIMAN, rođen 1920, Plužine, Nevesinje, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1943, borac;
- MUNSIFA SIFA S. EFICA, rođena 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od kraja 1943, zamjenik referenta saniteta u Bataljonu;
- ABDUSELAM M. ELEZOVIĆ SELA, rođen 1924, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941. u Bataljonu od jula 1943. borac, zarobljen na Kamenjoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- RAZIJA RASKA S. ELEZOVIĆ, rođena 1927, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1944. u Bataljonu od oktobra 1943, referent saniteta u Bataljonu;
- IBRAHIM N. EMRIĆ, rođen 1924. Prozor, slastičar, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- ESAD ESA M. FEJIĆ, rođen 1917. Mostar, radnik, član KPJ od 1943, u Bataljonu od jeseni 1943, borac, poginuo u Čapljini januara 1945;
- MISO S. FILJAK, rođen 1924, Stip, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- MEHMED H. FRENJO, rođen 1913, Mostar, bravar, član KPJ od 1943, u Bataljonu od avgusta 1943. intendant Bataljona;
- MUSTAFA H. FRENJO, rođen 1910. Mostar, auto-mehaničar, u Bataljonu od septembra 1943, oružar;
- KARLO J. GERNEK, rođen 1922, Nevesinje, radnik, u Bataljonu od početka 1944, borac;
- OSMAN M. GOZO, rođen 1909, Mostar, stolar, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od januara 1944, intendant Bataljona;
- MUSTAFA H. HADROVIĆ SAFET, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- ALIJA B. HADZIALIĆ, rođen 1925. Konjic, rezbar, član KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1943, zamjenik komesara čete;
- ILFET A. HADŽIĆ, rođen 1922, Bileća, đak, član KPJ od 1944, u Bataljonu od avgusta 1943, borac;

- RIZAH S. HADŽIIMAHMUTOVIĆ, rođen 1920, Mostar, student, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1942, u Bataljonu od jula 1943, poginuo na Kame-
noj kod Mostara jula 1943;
- MEHMED O. HADŽIOMEROVIĆ, rođen 1928, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1943, u Ba-
taljonu od avgusta 1943, ko-
mandir voda;
- MITHAD M. HADŽIOSMANOVIC, rođen 1927, Pančevo, đak, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1944, u Bataljonu od ok-
tobra 1943, politički delegat
voda;
- MUGDIM B. HADŽOVIC, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljo-
nu od jula 1943, borac;
- AHMED S. HAMZIC, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od kraja 1943, bo-
rac;
- ENVER M. HASANDEDIĆ, rođen 1923, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljo-
nu od jula 1943, borac;
- MEHMED N. HAZIROVIC ME-
SAK, rođen 1925, Mostar, slastičar, u Bataljonu od ok-
tobra 1943, borac;
- FATIMA M. HERO, rođena 1924, Here, Prozor, domaćica, u
Bataljonu od jeseni 1943,
borac;
- SMAIL M. HUJDUR, rođen 1927, Mostar, đak, u Bataljonu od kraja 1943, borac;
- MURIZ S. HUMO, rođen 1923. Mostar, đak, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1943, u Ba-
taljonu od oktobra 1943, om-
ladinski rukovodilac Bataljo-
na;
- SMAJO M. IBRULJ, rođen 1922, Ljubuški, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od ju-
la 1943, borac, zarobljen na
Kamenoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovoj-
cima kod Mostara;
- ESREF M. JAKUPOVIC, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljo-
nu od januara 1944, borac;
- SIMO M. JANJIĆ, rođen 1924. Raška Gora, Mostar, zemljo-
radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od febru-
ara 1944, borac, poginuo na
Gradu kod Konjica marta 1944;
- BOSA J. JOVIC SIMSA, rođena 1927, Osenik, Sarajevo, do-
maćica, u Bataljonu od jese-
ni 1943, borac;
- SULEJMAN SULE A. JUSUFO-
VIC, rođen 1925, Mostar, član SKOJ-a od 1942, u Ba-
taljonu od februara 1944.
borac;

- MIJO N. KALEM, rođen 1926, Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1943, borac;
- HILMIJA A. KATICA DUPLI, rođen 1927, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od avgusta 1943, borac, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- NAFIK S. KAZAZIĆ, rođen 1921, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamennoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- SULEJMAN I. KAZAZIĆ, rođen 1918, Mostar, radnik, u Bataljonu od jula 1943, borac;
- ALEKSANDAR A. KHŽEVSKI, rođen 1911, Varšava, Poljska, zidar, kao ratni zarobljenik izbaavljen od organizacije NOP-a u Mostaru i prebačen u Bataljon oktobra 1943, borac;
- OMER O. KLJAKO, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od jula 1943, borac;
- MILAN I. KNEŽEVIĆ TIZI, rođen 1921, Imotski, zemljoradnik, u Bataljonu od avgusta 1943, politički komesar čete;
- MEHO A. KOKANOVIĆ, rođen 1926, Duvno, šegrt, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od oktobra 1943, zamjenik komesara čete;
- MIRKO A. KONJEVOD, rođen 1924, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamennoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- TAHIR S. KORAC, rođen 1914, Bivolje Brdo, Čapljina, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od avgusta 1943, intendant Bataljona;
- SVETO B. KOZIC, rođen 1922, Krajpolje, Ljubinje, zemljoradnik, član SKOJ-a od 1943, u Bataljonu od marta 1944, borac, poginuo u Nevesinju aprila 1944;
- HUSEIN DZ. KRESO, rođen 1920, Bileća, službenik, član KPJ od 1943, u Bataljonu od jeseni 1943, komandir čete;
- MUHAMED S. KRESO, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od jula 1943, komesar čete;
- ALIJA ALICA S. KRPO, rođen 1920, Mostar, student medicine, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, u Bataljonu od novembra 1943, referent saniteta Bataljona;

- JUSUF M. KUPUSIJA, rođen 1921, Mostar, vozač, u Bataljonu od januara 1944, borac, poginuo u Svetoj Katarini 1945;
- SAFET O. KURTOVIC, rođen 1925, Gacko, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od jula 1943, borac, poginuo na Kamenjoj kod Mostara jula 1943;
- FRANE LACMANOVIĆ MILAN, rođen 1909, Šibenik, radnik, predratni član KPJ, španski borac, u Bataljonu od avgusta 1943, komandant Bataljona;
- BOGDAN K. LAMBIC, rođen 1922, Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- MILOŠ L. LOJPUR, rođen 1919, Spiljani, Konjic, radnik, u Bataljonu od septembra 1943, borac, poginuo u Spiljanima kod Konjica u jesen 1943;
- VLADO I. LOJPUR, rođen 1924, Spiljani, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od februara 1944, desetar;
- DORĐO V. MAGAZIN, rođen 1927, Džepi, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- RAMO H. MASLESA, rođen 1917, Hamzići, Ljubuški, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1943, kurir;
- ANTE N. MATIĆ SOKO, rođen 1923, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1943, borac, poginuo u Daževicama kod Kreševa aprila 1944;
- HALIL M. MEHMEDBASIC, rođen 1920, Stolac, đak, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1942, u Bataljonu od jula 1943, komesar čete;
- HASAN H. MILAVIC, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- LJUBO Z. MILETIC, rođen 1926, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- KRUNOSLAV R. MILICEVIC, rođen 1923, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamenjoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- NIKOLA M. MILICEVIC ZEC, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od avgusta 1943, borac, poginuo u Grušći kod Konjica aprila 1944;

- SEFIKA FIKA H. MIŠIĆ, rođena 1925, Mostar, radnica, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od oktobra 1943, referent saniteta Bataljona;
- HILMIJA R. MRGAN, rođen 1926, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, bataljonski kurir;
- SALKO I. MRKONJIĆ, rođen 1923, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, borac, poginuo na Kuli kod Konjica februara 1944;
- AMIR J. MUHIĆ, rođen 1918, Sarajevo, službenik, član KPJ od 1941, u Bataljonu od oktobra 1943, komesar čete, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- MUGDETA M. MUJAN, rođena 1927, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od oktobra 1943, borac, poginula u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- HAMID M. MUŠINOVIĆ, rođen 1917, Ribari, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od oktobra 1943, zamjenik komandira čete;
- PAVLE S. NEIMAREVIĆ, rođen 1922, Mostar, kolar, član SKOJ-a od 1940. i KPJ od 1944, u Bataljonu od januara 1944, komandir voda;
- JAROSLAV JARO F. NOVAK, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1944, u Bataljonu od jula 1943, politički delegat voda;
- MAZANA F. NOVAK, rođena 1925, Sarajevo, domaćica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od decembra 1943, bolničarka;
- DZEMAL Š. NOVO, rođen 1925, Mostar, limar, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od oktobra 1943, omladinski rukovodilac u Bataljonu;
- OSMAN A. NOŽIĆ, rođen 1924, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamenjoj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- DZAFO M. NUHIĆ, rođen 1910, Omerovići, Duvno, radnik, član KPJ od 1942, u Bataljonu od septembra 1943, zamjenik komandanta Konjičkog bataljona u Mostarskom odredu;
- DZANKO R. NUHIĆ, rođen 1919, Idbar, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od oktobra 1943, komandir čete; „jš
- SABIT A. NUHIĆ; rw3«ŸÜ«J®?M-..ainhr.bar.oRoUjic, £«nljQJ»dnik, u

- Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- SOFIJA SOFKA J. ONESĆUK, rođena 1923, Grude, službenica, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, bolničarka, poginula u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- DRAGO D. PALAVESTRA, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamenjoj kod Mostara jula 1943. i javno obješen u Mostaru;
- MARTA R. PAVIC, rođena 1928, Slavonski Brod, đak, član SKOJ-a od 1943, u Bataljonu od jula 1943, borac, poginula na Kamenjoj kod Mostara jula 1943;
- VASILJE PAVLOVIC, rođen 1909, Omsk, SSSR, elektromehaničar, kao ratni zarobljenik izbaavljen od organizacije NOP-a u Mostaru i prebačen u Bataljon decembra 1943, borac;
- LJUBO LJUPČE N. PAVLOVIC, rođen 1926, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od oktobra 1943, bataljonski kurir, poginuo na Brasind kod Mostara februara 1944;
- ABDULAH H. PIRKIĆ AVDO, rođen 1913, Konjic, radnik, član KPJ od 1940, u Bataljonu od marta 1944, politički delegat voda;
- HAMID M. PIRKIĆ, rođen 1919, Konjic, krojač, u Bataljonu od jeseni 1943, politički delegat voda, poginuo u Kosmancima kod Nevesinja marta 1944;
- PAVLE V. POPO, rođen 1922, Stubica, zemljoradnik, zarobljen kod Konjica kao domobran u januaru 1944. i ostao u Bataljonu kao kuhar, nepoznata sudbina od aprila 1944;
- SULEJMAN SULJO M. PROHIC, rođen 1919, Konjic, brijač, član KPJ od 1944, u Bataljonu od februara 1944, komesar čete;
- ASIM A. PUŽIĆ ČAZA, rođen 1925, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- HAJRUDIN M. PUŽIĆ, rođen 1922, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- MIROSLAV V. RADISIĆ, rođen 1925, Stepanovićevo, Novi Sad, đak, u Bataljonu od avgusta 1943, desetar, poginuo u Đajićima kod Konjica marta 1944;
- MEHMED H. RAMIĆ, rođen 1919, Bijela, Konjic, zemljoradnik,

- član KPJ od 1944, u Bataljonu od jula 1943, zamjenik komandira čete;
- SALKO M. REPEŠA, rođen 1927, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942. i KPJ od 1944, u Bataljonu od avgusta 1943, bataljonski kurir;
- ALIJA ALICA A. RIZIKALO, rođen 1924, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamenj kod Mostara jula 1943. i javno obješen u Mostaru;
- BRANKO I. RUSKOVIC, rođen 1917, Pijavičina, Pelješac, trgovac, u Bataljonu od februara 1944, komesar čete;
- ALIJA H. SALKOVIC, rođen 1913, Mostar, brijač, u Bataljonu od jula 1943, borac, poginuo na Kamenj kod Mostara jula 1943;
- RAJKO A. SARIC, rođen 1926, Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1943, borac, poginuo kod Konjica novembra 1943;
- SERIF N. SELIMOVIC, rođen 1925, Bileća, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, zarobljen na Kamenj kod Mostara jula 1943. i strijeljan na Ovojcima kod Mostara;
- SEAD SERDAREVIC, iz Sarajeva, đak, u Bataljonu od ljeta 1943, borac;
- TODOR V. SKIBA, rođen 1922, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac;
- BRANKO M. SKOCAJIC MESAK, rođen 1925, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1944, u Bataljonu od novembra 1943, desetar;
- OSMAN M. SPAHIC, rođen 1925, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od oktobra 1943, borac;
- UROS T. SPASOJEVIC, rođen 1907, Sarajevo, radnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1943, ekonom čete, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- AHMET M. SPUZIC, rođen 1922, Mostar, đak, član SKOJ-a 1942, u Bataljonu od novembra 1943, borac, poginuo u Kašićima kod Konjica februara 1944;
- FAIK H. SUNAGIĆ, rođen 1919, Konjic, bravar, član KPJ od 1943, u Bataljonu od marta 1944, komesar čete;
- ARIF SABANOVIC, zarobljen kao domobran i ostao u Bataljonu kao kuhar, nepoznata sudbina od aprila 1944;

- FATIMA A. ŠEVA, rođena 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jeseni 1943, borac, poginula u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- SAVO N. ŠINDIK, rođen 1921, Imotski, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od septembra 1943, politički delegat voda;
- DORĐO R. ŠINIKOVIĆ, rođen 1909, Borci, Konjic, član KPJ od 1943, poljoprivredni tehničar, u Bataljonu od jeseni 1943, intendant Bataljona, poginuo u Grušci kod KONjica aprila 1944;
- ILIJA V. ŠINIKOVIĆ, rođen 1924, Borci, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od septembra 1943, borac;
- JOVO V. ŠINIKOVIĆ, rođen 1923, Borci, Konjic, zemljoradnik, član KPJ od 1943, u Bataljonu od septembra 1943, komandir voda;
- OSMAN O. ŠIŠIC HONTO, rođen 1914, Mostar, radnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od jula 1943, desetar, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- VLADISLAV A. ŠMAJSKI, rođen 1911, Varšava, Poljska, limar, kao ratni zarobljenik izbavljen od organizacije NOP-a u Mostaru i prebačen u Bataljon novembra 1943, borac, poginuo u Čičevu kod Konjica februara 1944;
- ISMET H. TANOVIĆ, rođen 1916, Sarajevo, bravar, u Bataljonu od avgusta 1943, komandir voda;
- AVDO A. TATAREVIĆ, rođen 1921, Stolac, đak, član SKOJ-a od 1940, u Bataljonu od jula 1943, borac, poginuo na Kamenjoj kod Mostara jula 1943;
- HUSEIN S. TIKVEŠA, rođen 1924, Šurmanci, Čapljina, radnik, u Bataljonu od avgusta 1943, komandir voda, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- AHMET M. TIKVINA BOJNIK, rođen 1926, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- VASVA Z. TRNKIĆ, rođena 1926, Bjelimići, Konjic, domaćica, u Bataljonu od decembra 1943, borac;
- NIKOLA LJ. TRUTINA, rođen 1921, Mostar, radnik, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- GOJKO Đ. ULJAREVIĆ, rođen 1925, Mostar, šegrt, član SKOJ-a od 1941. i KPJ od

- 1945, u Bataljonu od januara 1944, bataljonski kurir;
- KEMAL A. VELAGIĆ, rođen 1926, Blagaj, Mostar, limar, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od oktobra 1943, poginuo na čičevu kod Konjica februara 1944;
- SUKRIJA M. VRANIĆ, rođen 1907, Nevesinje, krojač, predratni aktivista radničkog pokreta, u Bataljonu od oktobra 1943, borac i politički radnik;
- DŽEVAD A. VRGORA, rođen 1924, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac, strijeljan od ustaša u Zagrebu 1944;
- ZIJAD H. VRGORA, rođen 1926. Mostar, đak, član SKOJ-a od 1942, u Bataljonu od jula 1943, borac, poginuo na Kamennoj kod Mostara jula 1943;
- JOVO M. VUČIJAK, rođen 1917. Goranci, Mostar, zemljoradnik, u Bataljonu od jeseni 1943, borac, umro u bolnici u Mostaru februara 1944;
- EMAN M. VUČIJAKOVIĆ, rođen 1922, Mostar, mehaničar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od januara 1944, ubijen u Sarajevu aprila 1945;
- VASILJE P. VUKIĆEVIĆ VASAK, rođen 1923, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od oktobra 1943, borac, poginuo u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- LJUBO R. VUKOSAV, rođen 1926, Spiljani, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od ljeta 1943, borac, poginuo na Bradini kod Konjica oktobra 1943;
- SVETO R. VUKOSAV, rođen 1920, Spiljani, Konjic, zemljoradnik, u Bataljonu od oktobra 1943, borac, poginuo u Spiljanima kod Konjica 1944;
- MUSTAFA I. ZALIHIC, rođen 1928, Mostar, đak, član SKOJ-a od 1943, u Bataljonu od januara 1944, borac;
- MEHMED A. ZEĆO, rođen 1917, Vlahovići, Ljubinje, zemljoradnik, član KPJ od 1944, u Bataljonu od jeseni 1943, obavještajni oficir;
- RABIJA RAPKA N. ZEKIĆ, rođena 1924, Gacko, đak, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od oktobra 1943, bolničarka, poginula u Grušci kod Konjica aprila 1944;
- CVITAN P. ZORIĆ OVIJA, rođen 1923, Mostar, stolar, član SKOJ-a od 1941, u Bataljonu od jula 1943, borac;

ILIJA N. ZUBAC, rođen 1926,
Borci, Konjic, zemljoradnik,
u Bataljonu od oktobra 1943,
borac, poginuo u Daževica-
ma kod Kreševa aprila 1944;

AVDO M. ZVONIĆ, rođen 1925,
Mostar, đak, član SKOJ-a od
1941, u Bataljonu od jula
1943, borac;

SEFKIJA I. ZULJEVIĆ, rođen
1923, Mostar, đak, član

SKOJ-a od 1941, u Bataljo-
nu od oktobra 1943, borac i
politički radnik;

JANJA ... , kuharica, u Bataljo-
nu od početka 1944. zarob-
ljena u Daževicama kod
Kreševa aprila 1944, nepo-
znata sudbina;

NEDA ... , u Bataljonu od po-
četka 1944, bolničarka, ne-
poznata sudbina.

Mada se dugo i intenzivno istraživalo, ipak je poneki, rijetki, podatak ostao, na žalost, nepotpun.